

2018-2

Haziran

June

IJAR

ULUSLARARASI AFRO-AVRASYA ARAŞTIRMALARI DERĐİŐİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF AFRO-EURASIAN RESEARCH

| E-ISSN:2602-215X | <http://i-jar.org> | <http://dergipark.gov.tr/ijar> |
| info@i-jar.org |

Issue/Sayı

6

ULUSLARARASI AFRO-AVRASYA ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

INTERNATIONAL JOURNAL OF AFRO-EURASIAN RESEARCH

Sayı/Issue: 6

Haziran / June 2018

Sahibi / Owner

Dr.Hakan ARİDEMİR - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye

E-mail: hakanaridemir@gmail.com

Editörler / Editors

Doç. Dr. Niyazi KURNAZ - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye

E-mail: nkurnaz@gmail.com

Yrd. Doç. Dr. Hakan ARİDEMİR - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye

E-mail: hakanaridemir@gmail.com

Yrd. Doç. Dr. Halil ADİYAMAN - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye

E-mail: hadiyaman03@hotmail.com

Yrd. Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye

E-mail: ozer.ozcelik@dpu.edu.tr

Yayın Kurulu / Editorial Board

Doç. Dr. Cantürk KAYAHAN - Afyon Kocatepe Üniversitesi / Türkiye

E-Mail: ckayahan@aku.edu.tr

Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ - Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi /Türkiye

E-mail: ceribas@hotmail.com

Doç. Dr. Muhittin DEMİRAY – Gazi Osman Paşa Üniversitesi /Türkiye

E-mail: muhittin.demiray@gop.edu.tr

Doç. Dr. Yusuf GÜMÜŞ - Dokuz Eylül Üniversitesi / Türkiye

E-mail: yusuf.gumus@deu.edu.tr

Doç. Dr. Adriatik DERJAJ - Tiran Üniversitesi / Arnavutluk

E-mail: adriatikderjai@yahoo.com

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Managing Editor

Yrd. Doç. Dr. Özer ÖZÇELİK - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye

E-mail: ozer.ozcelik@dpu.edu.tr

Dergi Sekreteryası / Secretary of Journal

Arş.Grv. Seçkin ÖZKAN - Dumlupınar Üniversitesi / Türkiye

E-mail: seckin.ozkan@dpu.edu.tr

Kapak Tasarımı/Cover Desing

Arş.Grv. Erkan ÖZKARAKAŐ/Hacettepe Üniversitesi / Türkiye

Dizgi/Typesetting

Arş.Grv. Ali KESTANE

İngilizce Editör/English Editor

Mevlüt TIKENCE - Eren AKDAĞ KURNAZ

Yazışma Adresi / Correspondence Address

Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi

info@i-jar.org - <http://i-jar.org> - <http://dergipark.gov.tr/ijar>

e-ISSN: 2602-215X

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

<i>Prof. Dr. Akmatali ALIMBEKOV</i>	<i>Kyrgyz-Turkish Manas University</i>
<i>Prof. Dr. Ali KARTAL</i>	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Ann Marie Bissessar</i>	<i>University of the West Indies</i>
<i>Prof. Dr. Assem Abdel FATTAH</i>	<i>Minia University</i>
<i>Prof. Dr. İbrahim TAŞ</i>	<i>Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Jose' R. Pires Manso</i>	<i>Universidade da Beira Interior</i>
<i>Prof. Dr. Metin Kamil ERCAN</i>	<i>Gazi Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Ramazan AKTAŞ</i>	<i>TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Ricardas BARTKEVICIUS</i>	<i>Vilnius Pedagogical University</i>
<i>Prof. Dr. Bilhan KARTAL</i>	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Dick NG'AMBI</i>	<i>University of Cape Town</i>
<i>Prof. Dr. Fadil HOCA</i>	<i>International Vizyon University</i>
<i>Prof. Dr. Gulnar NADIROVA</i>	<i>Al-Farabi Kazakh National University</i>
<i>Prof. Dr. H. Mustafa PAKSOY</i>	<i>Kilis 7 Aralık Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ</i>	<i>Balıkesir Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. İbrahim ERDOĞAN</i>	<i>Muş Alparslan Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Mehmet ERDEM</i>	<i>Fırat Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Mehmet YÜCE</i>	<i>Uludağ Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Musa MUSAI</i>	<i>International Vizyon University</i>
<i>Prof. Dr. Seval Kardeş SELİMOĞLU</i>	<i>Anadolu Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Selehattin KARABINAR</i>	<i>İstanbul Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Yusuf DOĞAN</i>	<i>Cumhuriyet Üniversitesi</i>
<i>Prof. Dr. Zoran FILIPOVSKI</i>	<i>International Vizyon University</i>
<i>Doç. Dr. Ali ARI</i>	<i>Kırklareli Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Ceenbek ALIMBAYEV</i>	<i>Kyrgyz-Turkish Manas University</i>
<i>Doç. Dr. Nazım CAFERSOY</i>	<i>Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Elena MIHAJLOVA</i>	<i>Ss. Cyril and Methodius University</i>
<i>Doç. Dr. Yusuf GÜMÜŞ</i>	<i>Dokuz Eylül Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Nelya Yu. POTAPOVA</i>	<i>University of World Economy and Diplomacy</i>
<i>Doç. Dr. Arzu ARIDEMİR</i>	<i>İstanbul Üniversitesi</i>
<i>Doç. Dr. Elmira ADİLBEKOVA</i>	<i>Ahmet Yassawi University</i>
<i>Doç. Dr. Kalina SOTIROSKA</i>	<i>International Vizyon University</i>
<i>Doç. Dr. Nagy HENRIETTA</i>	<i>Szent István University</i>
<i>Doç. Dr. József KÁPOSZTA</i>	<i>Szent István University</i>
<i>Yrd. Doç. Dr. Oğuz BAKKALBAŞI</i>	<i>Marmara Üniversitesi</i>
<i>Yrd. Doç. Dr. Anđela Jakšić STOJANOVIĆ</i>	<i>Mediterranean University</i>
<i>Yrd. Doç. Dr. Adil AKINCI</i>	<i>Kırklareli Üniversitesi</i>
<i>Yrd. Doç. Dr. Arzu AL</i>	<i>Marmara Üniversitesi</i>

*Her hakkı saklıdır. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayınlanan Uluslararası **Bilimsel Hakemli** bir dergidir. Bu dergide yayınlanan makalelerin bilim ve dil bakımından sorumluluğu yazarlara aittir. Dergide yer alan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.*

All rights reserved. International Journal of Afro-Eurasian Research (IJAR) is an International Scholarly -Peer Reviewed- Journals and published biannually. Authors are responsible for the content and linguistic of their articles. Articles published here could not be used without referring to the Journal. The opinions in the articles published belong to the authors only and do not reflect those of International Journal of Afro-Eurasian Research.

SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES of ISSUE

- Prof. Dr. Abdullah ŞENGÜL*
Prof. Dr. Süleyman KARAÇOR
Prof. Dr. M.Fatih KÖKSAL
Prof.Dr. Muammer İSKENDEROĞLU
Prof.Dr. Hüseyin ERGİN
Doç.Dr. Hatice DAYAR
Doç.Dr. Ayşe Sıla ÇEHRELİ
Doç.Dr. Zafer AKBAŞ
Doç.Dr. Niyazi KURNAZ
Doç.Dr. Gülsen Serap ÇEKEROL
Doç.Dr. Volkan TURAN
Doç. Dr. Özgür ÖNDER
Doç. Dr. Mehmet ÇERİBAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Eymen GÜREL
Dr. Öğr. Üyesi Halil ADIYAMAN
Dr. Öğr. Üyesi İhsan Çağatay ULUS
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Cumhuriyet ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi Güner TUNCER
Dr. Öğr. Üyesi Kadir ATLANOY
Dr. Öğr. Üyesi Yavuz CANKARA
Dr. Öğr. Üyesi Pınar ÖZDEN CANKARA
Dr. Öğr. Üyesi Barış ADIBELLİ
Dr. Öğr. Üyesi Bilgehan EMEKLİER
Dr. Öğr. Üyesi Hakan ARIDEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Tuğrul BALABAN
Dr. Öğr. Üyesi Özer ÖZÇELİK
Dr. Öğr. Üyesi Bilge SULAK AKYÜZ
Dr. Öğr. Üyesi Murat YAMAN
Dr. Öğr. Üyesi AHMET DEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Ferit KARAHAN
Dr. Öğr. Üyesi Adil AKINCI
Dr. Öğr. Üyesi Erdal ADAY
Dr. Öğr. Üyesi Tamer YILDIRIM
Dr. Öğr. Üyesi Ömer Zafer GÜVEN
Dr. Volkan KALENDER
- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi*
Selçuk Üniversitesi
Amasya Üniversitesi
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Marmara Üniversitesi
Düzce Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Bartın Üniversitesi
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Yermük Üniversitesi
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Bartın Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Başkent Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi
Dumlupınar Üniversitesi

DERGİMİZİN TARANDIĞI İNDEKSLER /INDEX

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

1. *FAALİYET TABANLI MALİYETLEME YAKLAŞIMININ DAVRANIŞSAL YÖNETİM MUHASEBESİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*
EVALUATION OF ACTIVITY BASED COSTING APPROACH FROM THE PERSPECTIVE OF BEHAVIORAL MANAGEMENT ACCOUNTING
Rıfat Yılmaz 1 - 23
2. *QUALITY AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT INTEGRATION: A CONCEPTUAL MODEL OF ETİHAD AIRWAYS*
KALİTE VE TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ ENTEGRASYONU: ETİHAD HAVA YOLLARINDA KAVRAMSAL BİR MODEL
Almaz Sandybayev..... 24 - 31
3. *KADDAFİ SONRASI LİBYA'NIN GÜVENLİK DEĞERLENDİRİLMESİ*
ASSESSING SECURITY OF POST-GADDAFİ LIBYA
Gökhan Tekir..... 32 – 44
4. *DEVRİMLER, KAOS VE İSTİKRAR ARAYIŞLARI İÇİNDE LİBYA: TARİHSEL VE YAPISAL BİR ANALİZ*
REVOLUTION, CHAOS AND SEEKING STABLITY OF LIBYA: HISTORICAL AND STRUCTURAL ANALYSIS
Cantürk Caner, Betül Şengül..... 45 - 70
5. *KAZAKİSTAN'DA DEVLET, DİNİ YAŞAM VE SİVİL TOPLUM*
STATE, RELIGIOUS LIFE AND CIVIL SOCIETY IN KAZAKHSTAN
Aytaç Çağlar 71 - 85
6. *VERİ ZARFLAMA ANALİZİ İLE ÜNİVERSİTE ETKİNLİKLERİNİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ÇALIŞMA: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*
A STUDY ON THE DETERMINATION OF EFFICACY OF UNIVERSITIES: TURKEY CASE
Aslı Ergenekon Arslan, Ömer Zafer Güven..... 86 - 105
7. *SENDİKASYON KREDİLERİ DİŞ TİCARET İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*
ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SYNDICATION LOANS WITH FOREIGN TRADE IN TURKEY
Zafer Şahin, Metin Baş..... 105 - 114
8. *HATÂYÎ'NİN ŞİİRLERİNDE PROPAGANDİST NİTELİK*
PROPAGANDIST QUALITY OF HATÂYÎ'S POEMS
Murat Aslan..... 115 – 135

9. *KUTADGU BİLİĞ’DE SIFAT-FİİL KULLANIMI ÜZERİNE KISMİ BİR İNCELEME*
A PARTICULAR ANALYSIS ON THE USE OF PARTICIPES IN KUTADGU BİLİĞ
Şahin Yıldız.....136 - 148
10. *TÜRK VE KIRGIZ EDEBİYATINDA AĞITLAR*
LAMENTS IN TURKISH AND KYRGYZ LITERATURE
Asil Şengün.....148 - 159
11. *KAZAK DİLİNDE DUYGU BİLDİREN CÜMLELERİN PSİKOLİNGÜİSTİK BOYUTU*
THE PSYCHOLINGUISTIC ASPECT OF EMOTIONALLY SIGNIFICANT PHRASES IN THE KAZAKH LANGUAGE
Janar Köpbayeva.....160 - 170
12. *SEMİOTİK BİR METİN OLARAK SÜLEYMANİYE CAMİSİ ÜZERİNDEN YAHYA KEMAL VE MEHMET ÂKİF’İN ŞİİRİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ*
A COMPARATIVE OVERVIEW OF THE POEMS OF MEHMET ÂKİF AND YAHYA KEMAL OVER THE SULEYMANIYE MOSQUE AS A SEMIOTIC TEXT
Emine Gözde Özgürel.....177 - 191
13. *SEVKİYAT YÖNETİMİN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK BULANIK MANTIK YÖNTEMİ İLE ÖRNEK BİR MODEL*
A FUZZY LOGIC MODEL PURPOSING EVALUATION OF TRANSPORTATION MANAGEMENT
Ümit Yılmaz, Erol Özçekiç.....192 - 200
14. *KÜLTÜR COĞRAFYASI BAĞLAMINDA VEZİRKÖPRÜ’DE KENDİRCİLİK VE URGANCILIK*
CANNABIS CULTIVATOR AND ROPE MAKER IN THE CONTEXT OF CULTURAL GEOGRAPHY IN VEZİRKÖPRÜ
Seyfullah Gül, Bünyamin Kıvrak.....201 - 219
15. *DENETİMLİ SERBESTLİK TEDBİRİ ALTINDA OLAN HÜKÜMLÜLERİN UMUTSUZLUK DÜZEYİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA*
A RESEARCH ON THE HOPELESSNESS LEVEL OF OFFENDERS UNDER PROBATION
Nesrin Duman.....220 - 229
16. *“SESSİZİN PAYI”: AFİRKA TARİHİNİ BAĞIMSIZLAŞTIRMAK*
“THE SHARE OF SILENT”: FREEING AFRICA’S HISTORY
Zeynep Arıkanlı.....230 - 254
17. *TÜRKİYE ÖRNEĞİNDE YERELDE “İNSANİ” YÖNETİŞİM VE TOPLUMSAL EŞİTLİK BİRİMLERİ*
"HUMAN GOVERNANCE" IN LOCAL GOVERNMENTS AND SOCIAL EQUALITY UNITS IN TURKEY
Duru Şahyar Akdemir.....255 - 272

18. *TÜRKİYE' DE İYİ YÖNETİM*
GOOD GOVERNANCE IN TURKEY
Özlem Kara Yıldırım.....273 - 289
19. *HASAN EL-BENNA VE SEYYİD KUTUP'TA SİYASİ İSLAM DÜŞÜNCESİ*
HASAN AL-BANNA AND SAYYID QUTB ON POLITICAL ISLAM
Zehra Betül Güney.....290 - 315
20. *GÜZEL SANATLAR TEMELİNDE KORE'NİN KAMU DİPLOMASİSİNİN YUMUŞAK GÜCÜNÜN FELSEFİ YÖNÜ*
PHILOSOPHICAL ASPECT OF SOFT POWER OF PUBLIC DIPLOMACY OF KOREA ON THE BASIS OF FINE ARTS
Nelya Potapova.....316 – 330
21. *YABANCI DİL OLARAK İNGİLİZCE EĞİTİMİNDE DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME*
TRANSFORMATIVE LEARNING IN ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE EDUCATION
Asım Arı, Eren Akdağ Kurnaz.....331 - 346

FAALİYET TABANLI MALİYETLEME YAKLAŞIMININ DAVRANIŞSAL YÖNETİM MUHASEBESİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Geliş Tarihi/Received: 20.02.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 10.03.2018

Rıfat Yılmaz

Assoc. Prof. Dr., Bilecik Şeyh Edebali University

ORCID: 0000-0002-8802-7886

rifat_yilmaz@hotmail.com

Öz

Geleneksel maliyet yaklaşımları, geçmişte statik bir piyasa koşullarında ve piyasaya satıcıların egemen olduğu bir rekabet ortamında faaliyet gösteren işletmelerin ihtiyaçlarını karşılamak için geliştirilmiş ve bu rekabet ortamı için yeterli olmuşlardır. Ancak günümüz rekabet ortamı dinamiktir ve satıcıların piyasaya egemenliği eskisi kadar yoktur. Piyasada maliyet rekabeti oldukça yüksektir. İşletmeler günümüz rekabet ortamında daha etkili bir maliyet bilgisine ihtiyaç duymaktadırlar. Bu nedenle 1980'li yıllardan itibaren Faaliyet Tabanlı Maliyetleme, Sürece Dayalı Faaliyet Tabanlı Maliyetleme, Kısıt Temelli Muhasebe ve Kaynak Tabanlı Muhasebe gibi modern maliyet yaklaşımları, dinamik rekabet ortamında işletmelerin ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla geliştirilmiştir. Modern maliyet yaklaşımlarından biri olan Faaliyet Tabanlı Maliyetleme yaklaşımı, bu günün ekonomisinde işletmelerin ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde tasarlanmıştır. Ancak çeşitli ampirik analizler modelin uygulanmasından beklenen faydaların tam anlamıyla elde edilemediğini ve uygulama düzeyinin beklenenden düşük kaldığını göstermektedir. Bunun nedeni, modelin uygulanmasında karşılaşılan davranışsal sorunlar olabilir. Çünkü davranışsal faktörler, yeni maliyet yönetim sistemlerinin başarıyla uygulanması için kritik öneme sahiptir. Bu açıdan bu çalışmada, Faaliyet Tabanlı Maliyetleme yaklaşımının başarıyla uygulanabilmesi için davranışsal yönetim muhasebesi açısından dikkat edilmesi ve uygulanması gereken unsurlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Davranışsal Yönetim Muhasebesi, Faaliyet Tabanlı Maliyetleme, Maliyet Yönetimi

Jel Kodu: M00, M41, M49

EVALUATION OF ACTIVITY BASED COSTING APPROACH FROM THE PERSPECTIVE OF BEHAVIORAL MANAGEMENT ACCOUNTING

ABSTRACT

Traditional cost approaches have been developed to meet the needs of businesses operating in a static market environment that dominated by sellers in the past and have been sufficient for this competitive environment. However, today's competitive environment is dynamic and sellers have no control over the market as old times. Cost competition in the market is quite high. Businesses need more effective cost information in today's competitive environment. For this reason, modern cost approaches such as Activity Based Costing, Time-Driven Activity Based Costing, Constraint Based Accounting and Resource Based Accounting have been developed since 1980s in order to meet the needs of enterprises in a dynamic competitive environment. One of the modern cost approaches, the Activity Based Costing approach is designed to meet the needs of businesses in today's economy. However, various empirical analyzes show that the benefits expected from the application of the model are not fully achieved and that the level of application remains low. This may be due to behavioral problems in the implementation of the model. Because behavioral factors have a critical pre-requisite for the successful implementation of new cost management systems. In this respect, in this study, it has been tried to put attention to and apply the elements in terms of behavioral management accounting in order to successfully implement the Activity Based Costing approach.

Keywords: Behavioral Management Accounting, Activity Based Costing, Cost Management

Jel Codes: M00, M41, M49

GİRİŞ

Her türlü işletme için, günümüz iş ortamında doğru maliyet bilgisi, daha iyi kararlar almak için çok önemlidir. Faaliyet Tabanlı Maliyetleme (FTM) yöntemi; Robin Cooper ve Robert Kaplan'ın 1980'li yılların ortalarında geleneksel Amerikan yönetim muhasebesinin yetersizliğinden yola çıkarak geliştirdikleri bir maliyet hesaplama ve yönetim yöntemidir.

FTM, maliyetleri faaliyetler yoluyla ürünlere tahsis etmek üzere tasarlanmış, daha doğru maliyet bilgilerine olanak sağlayan bir maliyetleme yöntemidir (Kumar ve Matho, 2013:11). FTM için temel iddia, geleneksel hacim temelli maliyet muhasebesine göre daha doğru ürün maliyet bilgisinin sağlandığı yönündedir (Roslender, 1995:48). FTM yöneticilere, işletme faaliyetlerini nasıl planlayacakları, nasıl kontrol edecekleri, daha doğru maliyet bilgisi ekseninde ürünleri nasıl fiyatlandıracakları, müşterilere hangi ürün ve servisleri sunacakları ve süreç performansını nasıl iyileştirecekleri konularında karar verirken destek sağlama açık amacına göre tasarlanmıştır. En önemlisi de bu kararları stratejik düzeyde nasıl

alacaklarına yönelik bir yöntemdir. Ancak, FTM'nin yöneticilerin; organizasyon performansını ölçme ve yönetme konusundaki ihtiyaçlarını tatmin etmediği iddia edilmekte ve son 15 yıldır uygulamacılar açısından memnun edici düzeyde olmayan uygulama sonuçları, Amerikan Yönetim Muhasebecileri Enstitüsü (IMA) tarafından dile getirilmektedir (Sharman 2003). FTM uygulamasına başlayan ancak birçok sorunla karşılaşarak bırakan oldukça fazla işletme bulunmaktadır (Fei ve Isa, 2010:144). FTM'yi uygulamaya başlayan işletme sayısı binlerle ifade edilmesine rağmen, uygulamaya devam edenlerinin yüzdesinin % 10-20'ler düzeyinde kaldığı, geri kalanın önemli bir kısmının uygulamayı bıraktığı, bir kısmının da uygulamayı rolantiye aldığı ifade edilmektedir (Ness ve Cucuzza, 1995, Erişim 17.02.2018). Uygulamacıların birçoğu, FTM sistemini uygulanması pahalı, zaman alıcı ve ayarlanması zor olarak ifade etmektedirler (Kumar ve Mahto, 2013:14).

Öncelikle FTM uygulaması bir muhasebe sistemi değişimi değil aynı zamanda bir organizasyonel değişim girişimidir (Ness, ve Cucuzza, 1995, Erişim, 17.02.2018). Bu nedenle FTM'nin etkili bir şekilde uygulanması ve beklenen faydaların sağlanabilmesi için davranışsal faktörlerin de dikkate alınması gereklidir. Davranışsal faktörler, yeni maliyet yönetim sistemlerinin başarıyla uygulanması için kritik öneme sahip olmasına rağmen uygulama süreçlerinde davranışsal faktörlere ilişkin çok az araştırma yapılmıştır (Anderson, 1995:1). Bu çalışmanın amacı, başarılı bir FTM uygulaması için teknik faktörlerden daha ziyade davranışsal düzeyde işletmelerin nelere dikkat etmeleri gerektiği ve hangi davranışsal faktörlere odaklanmaları gerektiğini ortaya koymaktır.

FAALİYET TABANLI MALİYETLEME YÖNTEMİ VE BAŞARI FAKTÖRLERİ

Üretim ve iletişim teknolojilerindeki ilerleme işletmelerin iş yapma yöntemlerini ve faaliyetlerini dramatik bir şekilde değiştirmelerine neden olmuştur. Bu aynı zamanda işletmelerin maliyet yapılarında da bir değişikliğe neden olmuş ve geleneksel maliyet hesaplama yöntemleri bu değişen koşullara cevap veremez hale gelmiş, yeni maliyet hesaplama yöntemleri geliştirilmiştir. Yeni geliştirilen bu yöntemlerin en kapsamlı olanı hiç şüphesiz FTM yaklaşımıdır (Fei ve Isa, 2010:144). FTM, öncelikli olarak geleneksel hacim temelli maliyet muhasebesi yönteminin genel üretim giderlerinin dağıtılmasındaki eksikliğinden yola çıkarak geliştirilmiştir (Antić, ve Georgijevski, 2010:497).

FTM maliyetleri, ürünleri üretmek için yapılan faaliyetlere göre ürünlere yükleyen bir yaklaşımdır. Bir işletme içinde, faaliyet merkezleri ve maliyet havuzları belirlenerek maliyetler ürünlere ve servislere dağıtılmaktadır. Temel alınan kıstas ise, bir ürünün veya servisin sağlandığı süreç içinde yapılan işlem ve olayların sayısıdır. Bu işlem ve olayların sayısı "maliyet sürücüleri" olarak isimlendirilmektedir (Stapleton vd., 2004:585). Bu maliyet sürücüleri, ürün ve tüketilen faaliyet arasındaki açık nedensel bir

ilişkiye dayanarak belirlenmektedir. FTM yönteminde, birkaç düzeyde (birim, yığın ve fabrika düzeyinde) maliyet sürücüsü kullanılmaktadır.

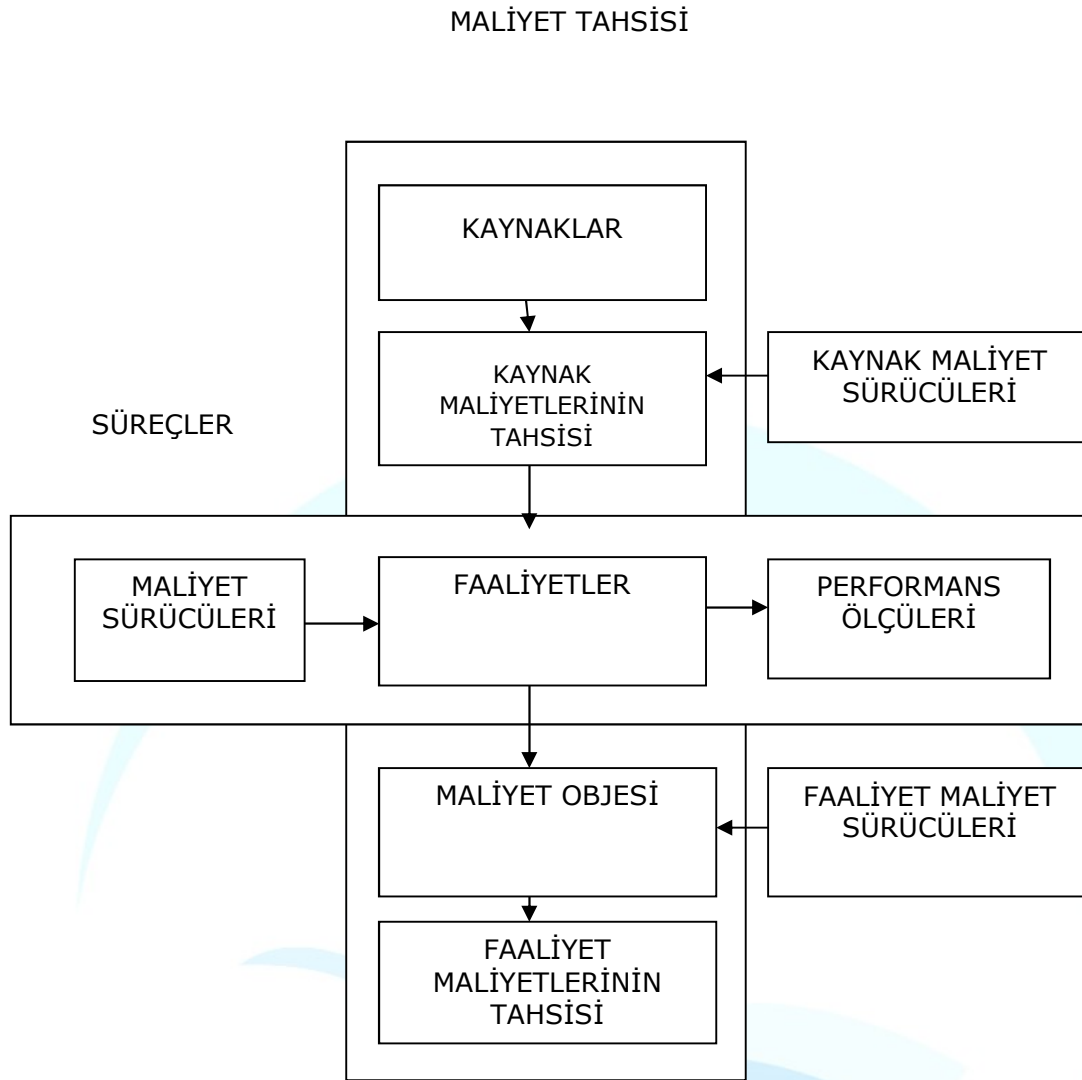
FTM, aynı zamanda kısa vadeli ve uzun vadeli karar verme sürecinde gerekli olan maliyet bilgisini sağlamayı amaçlamaktadır (Antić ve Georgijevski, 2010:497). Ürünle ilgili gerçekleşen bütün maliyetler ürünlere yüklenmektedir. Maliyet objesinin (ürün, servis, müşteri) faaliyetleri tükettiği, faaliyetlerinde kaynakları tükettiği gerçeğine dayanmaktadır. Bu bakış açısının nedeni ise, "maliyetler yönetilemez, faaliyetler yönetilebilir" anlayışıdır (Rivero ve Emblasvag, 2007:371).

FTM şu sorulara cevap aramaktadır (Kaplan ve Cooper, 1997:78).

- Organizasyonel faaliyetleri ve iş süreçlerini yerine getirmek ne kadara mal olur?
- Organizasyonlar iş süreçlerini ve faaliyetleri yerine getirmeye neden ihtiyaç duyarlar?
- Organizasyonun; ürün, servis ve müşterileri için her bir faaliyetinin ne kadarı gereklidir?

İyi yapılandırılmış bir FTM modelinin bu sorulara cevap sağlaması beklenmektedir. Bir FTM modeli, aynı zamanda organizasyonel faaliyetlere dayanan harcamaların ve karlılığın ekonomik bir haritasıdır (Kaplan ve Cooper, 1997:78).

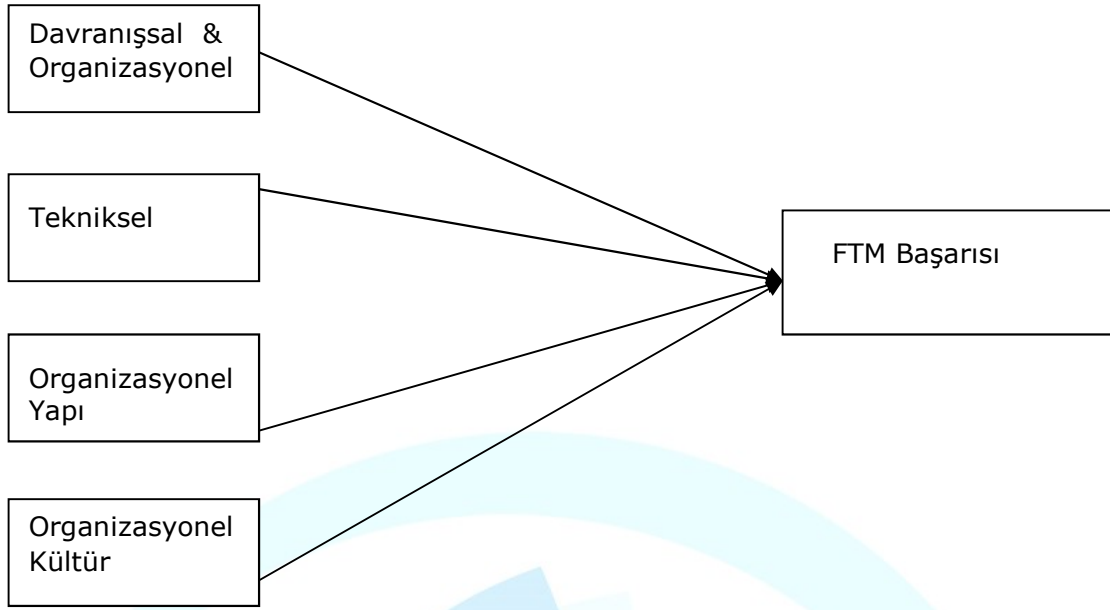
Şekil 1, FTM'nin süreç-performans ve maliyet tahsisi şeklinde iki boyutunu göstermektedir.

Şekil 1: İki Boyutlu Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Modeli

Kaynak: Antić ve Georgijevski, 2010: 500

FTM, işletmelere ihtiyaç duydukları daha doğru maliyet bilgisini sağlamakta yeterli bir yöntem olmasına rağmen, uygulamacılar açısından memnun edici olmayan sonuçlarının nedenleri; davranışsal, organizasyonel ve teknik faktörlerden kaynaklanmaktadır. FTM yönteminin uygulama başarısını belirleyen faktörler aşağıda Şekil 2’de; Davranışsal & Organizasyonel, Tekniksel, Organizasyonel Yapı, Organizasyonel Kültür olarak 4 kategoride gösterilmiştir.

Şekil 2: Faaliyet Tabanlı Maliyetleme Yönteminin Başarısını Belirleyen Faktörler

Kaynak: Fei ve Isa, 2010a:149

Davranışsal Faktörler

Doğası gereği FTM, insan davranışlarından etkilenmekte ve insan davranışlarını etkilemektedir. Esasen çalışmanın amacı da FTM'nin başarısında teknik faktörlerden daha ziyade bu davranışsal faktörleri ortaya koymaktır. FTM başarısını etkileyen davranışsal faktörler çalışmanın ilerleyen kısımlarında ele alınmıştır.

Teknik Faktörler

FTM başarısında teknik faktörlerin de önemli olduğu birçok çalışmada dile getirilmektedir. Örneğin, Fadzil ve Rababah (2012) Ürdün'de üretim işletmelerinde FTM'nin etkin tasarım ve uygulamasına yönelik yaptıkları bir çalışmada FTM'nin uygulanmasına ilişkin engellerin davranışsal ve teknik zorluklarla ilişkili olduğunu belirtmişlerdir. Yine aynı şekilde Rahmouni ve Charaf (2010) Fransada yapmış oldukları bir araştırmada, FTM'nin uygulanmasına ilişkin engellerin davranışsal ve teknik problemlerle ilişkili olduğunu ortaya koymuşlardır.

FTM'nin uygulanmasına ilişkin teknik faktörleri şu şekilde sıralayabiliriz (Fei ve Isa, 2010a:144);

- Temel faaliyetlerin belirlenmesi,
- Maliyet sürücülerinin Seçimi,
- Maliyet verilerinin toplanması.

Mimari yapı ve yazılım dizaynı da bu teknik faktörlere eklenebilir (Fei ve Isa, 2010a:144). FTM uygulamasında en çok karşılaşılan teknik problem maliyet sürücülerinin belirlenmesidir (Anand vd., 2005:4).

Teknik faktörlerin FTM başarısında önemli olduğu birçok yazar tarafından vurgulanmakla birlikte, Cooper ve Kaplan (1992), FTM uygulama aşamasında karşılaşılan en önemli sorunun işletmelerin sadece teknik faktörlere odaklanmaları olduklarını belirtmektedir. FTM'nin daha başarılı bir uygulaması için işletmelerin teknik faktörlerin dışındaki davranışsal ve organizasyonel faktörlere de odaklanmaları gerektiğini tavsiye etmektedirler (Fei ve Isa, 2010:145). Bunu destekler şekilde FTM üzerine yapılan birçok çalışma, uygulama çabalarının başarılı olamamış olmasının nedenlerinin teknik faktörlerden daha ziyade, davranışsal faktörlerden kaynaklandığını belirtmektedir (Snead vd., 2005:253).

Organizasyonel Yapı ile İlgili Faktörler

Maelah ve Ibrahim (2007) FTM uygulamasını etkileyen organizasyonel değişkenler olarak (s.115);

- Merkezileşme
- Fonksiyonel uzmanlaşma
- Formalleşme / meslek standardizasyonu
- Dikey farklılaşma
- Muhasebe fonksiyonu içinde resmi destek
- Yönetim desteği
- İç iletişim
- Ödüllendirme sistemi
- FTM eğitim yatırımlarını saymaktadırlar.

Charaf ve Beskos (2013) ise; FTM uygulamasını etkileyen organizasyonel faktörler olarak; maliyetlerin karar almadaki önemi, iş biriminin karmaşıklığı / çeşitliliği ve dolaylı maliyetlerin oranı saymaktadırlar (s.6).

Maliyet bilgisine önem veren işletmeler; FTM gibi ileri yönetim muhasebesi sistemini, özellikle de maliyetleri düşürme ve karar verme sürecini iyileştirme amacıyla uygulamaktadırlar. FTM'nin yayılımı ile ilgili çalışmalar, ürün/ hizmetlerin karmaşıklığının ve çeşitliliğin FTM'nin uygulamaya alınması ve başarısıyla ilişkili olduğunu belirtmektedir. Dolaylı maliyetlerin yüksek oranda olduğu işletmeler, bu maliyetleri maliyet objelerine tahsis etmek için ileri bir maliyetleme sistemine ihtiyaç duymaktadırlar (Charaf ve Beskos, 2013:7-8).

Organizasyonel Kültür ile İlgili Faktörler

Kültür, "bir kurumun mensuplarına anlam ifade eden ve örgütlerinde davranış kurallarını sağlayan, paylaşılan inanç ve değer kalıpları" olarak

tanımlanmaktadır (Davis, 1984:1). Macarthur (2006)'ya göre kültürel faktörler maliyet-fayda düşüncesinin bir parçasıdır ve bütün yönetim muhasebesi seçimlerinin altında yatmaktadır (s.10-11).

Şu ana kadar organizasyonel kültür ve FTM uygulama başarısı arasındaki ilişkiyi araştıran çok az sayıda çalışma yapılmıştır (Charaf ve Bescos, 2013:5). Bu çalışmalardan biri, Baird ve diğerleri (2007) tarafından yapılmış ve FTM'nin Avustralya'da faaliyet gösteren işletmelerde başarılı bir şekilde uygulanmasında örgütsel kültürün, önemli bir rol oynadığını bulmuşlardır (s.47-60).

Charaf ve Beskos (2013), FTM uygulamasını etkileyen organizasyonel kültürel faktörler olarak; çıktı oryantasyonu, inovasyon, takım oryantasyonu ve detaylara dikkat faktörlerini saymaktadırlar (s.6).

Bazı araştırmacılar, davranışsal, organizasyonel ve teknik değişkenlerin yanı sıra, ulusal kültürün de FTM başarısının düzeyini etkileyebileceğini belirtmektedirler (Fei ve Isa, 2010:3).

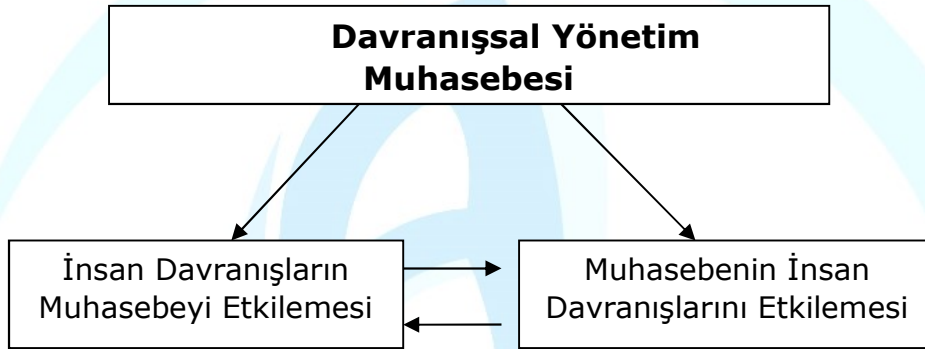
DAVRANIŞSAL YÖNETİM MUHASEBESİ

Geleneksel muhasebe anlayışında, insanların rasyonel davranacakları varsayılmakta insanların sahip oldukları değerler yok sayılmaktadır (Usul, 2007:1). İnsanların her durum ve ortamda rasyonel davranacakları varsayımına ilişkin iktisadi modellerin geçerliliği, psikoloji ve sosyoloji alanları açısından insanın psikolojik yapısını da hesaba katarak değerlendirildiğinde sorgulanır hale gelmektedir. Davranışsal iktisat neo-klasik iktisadın varsayımlarına ve sayısal verilerin ağırlıklı olarak kullanılmasına bir tepki olarak doğmuştur. Davranışsal iktisat insanın psikolojik yapısını da hesaba katarak ekonomik kararların nasıl şekillendiğini ele almaktadır (Can, 2012:97). Davranışsal muhasebe ise, muhasebe biliminin bir alt disiplini olup insanların ortaya koyacakları tutum ve davranışları açıklamaya çalışmaktadır (Gönen ve Rasgen, 2017:211). Davranışsal muhasebenin ortaya çıkmasında davranışsal iktisadın büyük bir önemi ve katkısı bulunmaktadır. Geleneksel muhasebe "olması gereken" ile ilgilenirken davranışsal muhasebe insan davranışlarını da hesaba katarak "niçin böyle olduğu" ile ilgilenmektedir (Marşap ve Gökten, 2016:346). Genel olarak davranışsal muhasebe; (1) muhasebecilerin ve (2) muhasebe rapor ve analizleri ile etkileşim içinde olan muhasebeci olmayanların davranışları ile ilgilenen bilim alanı olarak tanımlanabilir (Marşap ve Gökten, 2016:347) Muhasebenin bilgi sağlama rolünden daha önemli olarak davranışları etkileme rolü vardır.

Bireyin davranışlarını etkileyen ve muhasebenin davranışsal boyutunu oluşturan 4 unsur vardır. Bunlar; inanç, kültür, politik yapı ve etikdir (Usul, 2007:20-56). Bu dörtlü yapı insan davranışlarını şekillendiren temel unsurlar olduğu için muhasebe uygulamalarını etkileyecektir. Bu dört unsur açısından değerlendirilme yapıldığında daha çok insan davranışlarının muhasebe uygulamalarını etkilemesinden bahsedilebilir. Ancak bu etki tek

yönlü olarak ele alınmamalıdır. Çünkü muhasebe uygulamaları sonucunda insan davranışları da etkilenecektir. Örneğin uygulanan performans yönetimine bağlı olarak teşvikler yoluyla motivasyonun artırılması gibi.

Yönetim muhasebesi açısından, insan davranışlarını etkilemek yönetim muhasebesinin açık bir amacı olduğundan dolayı, davranışsal yönetim muhasebesi önemli bir araç olarak karşımıza çıkmaktadır. Yönetim muhasebesi davranışsal temeller üzerine inşa edilmiştir ve insan davranışlarını etkilemek için güçlü bir araçtır (Riahi-Belkaoui, 2002, Dunk, 2001:25, Martin 2016). Yönetim muhasebesi için geçerli olan davranışsal faktörler maliyet yönetimi içinde geçerlidir. Şekil 3 yönetim muhasebesi açısından, insan davranışlarının muhasebeyi etkilemesi ve muhasebenin insan davranışları etkilemesi şeklindeki bu karşılıklı etkileşimi göstermektedir.

Şekil 3: Muhasebe ve İnsan Davranışları Arasındaki Karşılıklı Etkileşim

Yönetim muhasebesi ve maliyet yönetim uygulamalarının, bu karşılıklı etkileşimi ele alan davranışsal boyut dikkate alınmadan yürütülmesi amaçların başarılmasına neden olabilir.

Yönetim muhasebesinin üç önemli fonksiyonu vardır (Cheffi ve Beldi, 2012:114).

- Geçmiş sonuçlar ve performans üzerine bilgi sağlamak
- Karar vermeyi kolaylaştırmak
- Beklenen doğrultuda çalışanların davranışlarını yönlendirmek.

Bu çalışmanın konusunu oluşturan üçüncü fonksiyonun yerine getirilebilmesi için ise özellikle şu 4 nokta önemlidir (Nwonyuku, 2015, Atkinson ve Kaplan, 2012)

- Yönetim muhasebesi ve maliyet yönetim uygulamalarının bireyin davranışlarını nasıl etkilediğinin belirlenmesi.
- Karar vermede yetki devrinin sağlanması.
- Doğru performans ölçülerinin belirlenmesi ve kullanılması.

- Performans gelişmesi sağlamak amacıyla teşvik sistemi uygulanması ve etkisinin ölçülmesi.

Bu dört unsura beşinci bir unsur olarak yönetim liderliğinin de eklenmesi gereklidir. Çünkü yönetim liderliği olmaksızın değişim gerçekleştirilemez. Ayrıca davranışsal yönetim muhasebesi yoluyla yöneticiler, işletmenin stratejisiyle uyumlu faaliyetleri teşvik edecek şekilde liderlik yapmalıdırlar. Burada ifade edilen beş unsur, davranışsal yönetim muhasebesi ve maliyet yönetiminin içeriğini oluşturmaktadır.

FAALİYET TABANLI MALİYETLEME UYGULAMA BAŞARISININ DAVRANIŞSAL YÖNETİM MUHASEBESİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Yönetim muhasebesi ve maliyet yönetim teknikleri davranışsal temel üzerine inşa edilmiştir. Yönetim muhasebesinde kişilerin davranışlarını istenen yönde etkilemek açık bir hedeftir (Riahi-Belkaoui, 2002:18). FTM gibi İşletmeye yeni adapte edilen tekniklerin başarıyla uygulanması; teknik faktörler, çalışanların yeniliğe karşı direnci, motivasyon, etik tutumlar ve bu yöntemleri uygulayan bireyin eğitim düzeyi gibi birçok faktörden etkilenmektedir.

Shields (1995) FTM başarısında davranışsal ve organizasyonel faktörlerin teknik değişkenlerden daha önemli olduğunu vurgulamaktadır. Yedi davranışsal ve organizasyonel değişken insan davranışlarının muhasebe uygulamalarını etkilemesi bağlamında FTM uygulamasının başarısında önemlidir (Fei ve Isa, 2010a:149). Bunlar;

- Üst yönetimin desteği,
- Rekabet stratejisi ile bağlantı,
- Performans yönetimi ve teşvikler,
- Muhasebe dışı sahiplenme,
- Yeterli kaynak desteği,
- Tasarım, uygulama ve kullanma üzerine eğitim,
- FTM'nin amaçlarının açıklığı üzerine konsensüstür.

Bu yedi unsura, çalışanların değişime karşı göstereceği direncin azaltılması ve organizasyonel kültür faktörlerinin de eklenmesi gerekir.

FTM' uygulanması ile FTM uygulama sonuçları bağlamında insan davranışları da etkilenecektir. FTM ile geliştirilmesi amaçlanan davranışsal faktörler ise;

- Çalışan davranışlarının etkilenmesi,
- Faaliyet performansının geliştirilmesi,
- İşletme stratejisiyle uyumlu faaliyetlerin teşvik edilmesi,
- Yöneticilerin karar verme etkinliğinin artırılması,

- Maliyet sürücüleri temelinde maliyet yönetim faaliyetlerine bağlı olarak tedarikçi ve müşteri ilişkilerinin geliştirilmesi,
- İşletme içinde açık iletişim ve işbirliğinin artırılmasıdır.

Şekil 4 FTM'nin davranışsal boyutunu göstermektedir.

Şekil 4. FTM'nin Davranışsal Boyutu

İnsan Davranışlarının Faaliyet Tabanlı Maliyeleme Uygulama Başarısı üzerine Etkisi

Daha öncede belirtildiği gibi doğası gereği FTM uygulaması insan davranışlarından etkilenmektedir. Bu etkiler aşağıda açıklanmıştır.

Üst Yönetim Desteği

Yenilik (innovasyon) üzerine literatür incelendiğinde bir yeniliğin başarısında liderlik kritik başarı faktörü olarak vurgulanmaktadır. FTM de yönetsel bir yenilik olarak düşünüldüğünden dolayı üst yönetimin liderliğinin

ve desteğinin bir başarı faktörü olarak kritik öneme sahip olduğu söylenebilir (Fei ve Isa, 2010c:2303).

Yapılan birçok araştırmada FTM'nin başarısında üst yönetimin desteğinin çok önemli olduğu ortaya konulmuştur (Shields 1995, Krumwiede 1998, Choungruksut, 2002, Fei ve Isa, 2010a). Üst yönetim desteği FTM bilgilerinin gerek muhasebe ile ilgili çalışanlar ve gerekse muhasebe dışı çalışanlar arasında iletişimi sağlama açısından da oldukça önemlidir. Yine, FTM'nin uygulanması için gerekli olan kaynakların tahsisi ve çalışanların eğitilmesi üst yönetimin desteğini gerektiren unsurlardır.

Ancak, genellikle sorun, yöneticilerin FTM'yi önemli bir örgütsel değişim programı olarak düşünmedikleri zaman ortaya çıkmaktadır. Bir ürün veya hizmetin maliyetini tespit etmek amacıyla, doğrudan ve dolaylı maliyetler ile ilgili tüm gerekli bilgileri saptamak için organizasyonun taranması büyük bir girişimdir. Bu nedenle, FTM'nin maliyetleri belirlemeyi amaçlayan ve bu amaçla faaliyetleri izleyebilen ve çalışanların kullanabileceği formatlarda sunabilen bir bilgi sistemi olarak kurulması gereklidir (Ness ve Cucuzza, 1995, Erişim 17.02.2018)

Faaliyet Tabanlı Maliyetlemenin Rekabet Stratejisi ile Özellikle Kalite Girişimleri ile İlişkilendirilmesi

FTM başarısı, uygulamanın işletme stratejisi ile ilişkilendirilmesinden etkilenmektedir (Shilds, 1995). Başka bir ifade ile işletme strateji ile maliyet yönetimi ilişkilendirilebildiği oranda FTM uygulamasında başarılı olunmaktadır. Ayrıca FTM'nin işletmede uygulanan tam zamanında üretim gibi kalite girişimleri ile de ilişkilendirilmesi de gereklidir. FTM başarısı bu ilişki sağlandığında artabilir.

Maliyet Yönetim Sisteminin Performans Yönetim Sistemine Bağlanması

Genel üretim giderlerinin izlenmesi teknik bir fonksiyondan daha ziyade yönetsel bir fonksiyondur. Bu nedenle, maliyetleme yönteminde yapılacak herhangi bir değişiklik çalışanların performans değerlendirmesini etkileyebilir ve çalışan direncine sebep olabilir. Çalışanlar kendi refah düzeyleri ve bu düzeyi etkileyen faktörlerle ilgilenirler. Bu nedenle, FTM ile performans ölçüm ve değerlendirme arasında bağlantı sağlanarak özellikle FTM çalışanların performansını adilane bir şekilde yansıtabileceğinden dolayı, teşvik sistemi yoluyla çalışanların motivasyonu artırılabilir ve çalışanlar teşvik edilebilir (Fei ve Isa, 2010c:2304).

FTM performans ve değerlendirme sistemi ile ilişkilendirildiğinde, çalışanlar kendi davranış kalıplarına göre belirlenen performans ödülleri hakkında farkındalığa sahip olacaklar ve bu da motivasyon artışını sağlayabilecektir.

Muhasebe Dışı Sahiplenme

Birçok işletmede, üst düzey yöneticiler, FTM'nin uygulanmasını sadece muhasebecilere devretmektedir. Bu yetersiz bir uygulama olmaktadır.

Muhasebe dışı çalışanlarında FTM uygulamasında rol üstlenmesi gereklidir. Örneğin, Chrysler firmasının yöneticileri (32 üst düzey yöneticisi) yılda bir, yarım gün boyunca bir workshop yaparak, burada FTM'nin ilerlemesiyle ilgili ayrıntılı brifingler almaktadırlar. Bu şekilde şirketin FTM'yi bir sonraki adımda nereye kurması gerektiğini tartışmaktadırlar (Ness ve Cucuzza, 1995, Erişim, 17.02.2018).

FTM sadece muhasebe çalışanları tarafından sahiplenilir muhasebe dışı çalışanlar bu sahiplenmeyi yapmazlarsa, ne kadar ileri teknik ve tasarım kullanılırsa kullanılsın FTM uygulamalarında sorunlarla karşılaşılacaktır. Daha FTM'nin tasarımı aşamasında bu sahiplenme gerçekleştirilmesi gereklidir. Bu şekilde FTM'nin daha etkin uygulanması sağlanabilir (Cooper ve Kaplan, 1992). FTM işletmenin bütün kısımlarından bilgi sağladığından dolayı, bu sahiplenme FTM'nin başarı yüzdesini artıracaktır (Maeleh ve Ibrahim, 2006:75) Sadece muhasebe departmanı tarafından bir sahiplenme, FTM'den beklenen faydanın beklendiği şekilde gerçekleşmemesine neden olacaktır.

Yeterli İç Kaynak Desteği

FTM'nin tasarım ve uygulanması aşamasında yeterli kaynaklara ve özellikle iç kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır. İç kaynaklar; normalde çalışanların FTM'yi etkili olarak nasıl uygulayacakları üzerine anlayışı ve bilgisi olduğu kadar yeterli fonlama ve yeterli zaman ayrılması olarak anlaşılması gerekir. Yeterli kaynak düzeyi FTM'nin başarılı bir şekilde uygulanması için kritik faktörlerden biri olarak kabul edilmektedir. Ancak bu kaynak desteği sağlanırken fayda-maliyet analizi yapılmalı, beklenen faydayı aşan bir maliyet gerek FTM'in uygulamaya alınması ve gerek uygulama aşamasında yapılmamalıdır. Aksi takdirde FTM'ye karşı işletme içinde bir direnç oluşabilir. FTM oldukça zaman tüketici bir süreçtir. Genellikle beklenenden daha fazla zaman harcanmaktadır. FTM'nin uygulamaya alma ve uygulama aşamasında dirençle karşılaşılması için kaynak dengesinin iyi bir şekilde sağlanması gereklidir (Fei ve Isa, 2010:2304).

Tasarım, Uygulama ve Kullanma Üzerine Çalışanların Eğitimi

Yönetmel ve organizasyonel bir yenilik olan FTM, çalışanlara gerekli eğitim verilmeden uygulandığında başarısızlıkla sonuçlanma ihtimali yüksek olacaktır. İş gücünün eğitimi, herhangi bir projede dahi projenin başarı şansını yükseltecektir. Özellikle yeni bir sistem kurulduğunda, çalışanların eğitilmesi, çalışanların kendilerini değişim esnasında baskı ve stres altında hissetmelerini engelleyecektir.

FTM'nin ilkeleri ve işleyişi konusunda çalışanların her kademedeki eğitilmesi diğer faktörlerden daha zor bir görev olmaktadır. Çalışanlar, şirketin FTM aracılığıyla elde etmeyi amaçladığı faydaları ve işlerinde nasıl kullanacaklarını iyice anlamalıdır. FTM'nin harcanan çabaya değeceği ve başarılı olacağı konusunda da ikna edilmelidirler. Çalışanların FTM'yi sahiplenmelerini sağlamak için, her işletmenin kendi kültür ve işleyiş

özelliklerini hesaba katarak özenle hazırlanmış bir uygulama geliştirmesi gerekmektedir (Ness ve Cucuzza, 1995, Erişim, 17.02.2018).

FTM açısından çalışanların eğitimi; tasarım, uygulama ve kullanma aşamalarında gerçekleştirilmelidir. Çalışanların eğitimi ve FTM'nin başarısı arasında önemli bir ilişki olduğu Krumwiede (1998) tarafından yapılan bir araştırmada ortaya konulmuştur. Benzer sonuçlar yine birçok yazar tarafından yapılan araştırmalarda elde edilmiştir.

Çalışanların eğitimi sadece FTM'nin başarısı ve faydaları üzerine değil aynı zamanda değişime karşı gösterilen direncin ve mevcut konumları üzerine oluşacak tehdit algısının azaltılması amacıyla da gerçekleştirilmelidir. Yine muhasebe dışı çalışanların FTM'yi sahiplenmelerini sağlamak amacıyla, çalışanların sürekli eğitimi yoluyla güven duygusu tesis etmek için de gerçekleştirilmelidir. Bu eğitimler, işletme stratejisi ve performans değerlendirme sürecinin FTM'nin amaçlarıyla ilişkilendirilmesine de yardımcı olabilir (Fei ve Isa, 2010c:2304)

FTM'nin Amaçları Üzerine Açıklık ve Konsensüs Sağlanması

FTM tasarımcılarının ve kullanıcılarının, FTM bilgisinin etkinliğini sağlamak ve FTM uygulama sürecinin etkinliğini artırmak için, maliyet yönetim sisteminin amaçlarının açıklığı ve bu amaçlar üzerine konsensüs sağlanması FTM başarısı için gereklidir. FTM'nin uygulanması esnasında, FTM'nin amaç ve faydaları, tasarımcılar ve kullanıcılar tarafından iyi anlaşılır ve üzerine konsensüs sağlanırsa FTM uygulamasının başarı düzeyi artacaktır.

Çalışanların Değişime Karşı Direncinin Azaltılması

FTM, organizasyonlarda yönetsel bir yeniliktir. Bir işletmede yeni bir sistemin yerleştirilmesinde karşılaşılan en önemli sorunlardan biri de çalışanları yeni yönetime karşı gösterdiği dirençtir. Hem maliyet yönetimi tekniklerinin uyarlanması hem de başarılı bir sonuca ulaşmak için bu tekniklerin başarıyla uygulanması; motivasyon, etik tutumlar ve bu yöntemleri uygulayan bireyin eğitim düzeyi gibi birçok faktörden etkilenmektedir.

Önemli diğer organizasyonel değişim programları gibi FTM'de, daima çalışanların direnci ile karşılaşacaktır. Çalışanların direnci, FTM'nin uygulanmasına ilişkin en büyük engeldir. Direncin azaltılması için, eski muhasebe sistemi mümkün olduğunca hızlı bir şekilde kaldırılmalıdır. Ölçüm ve teşvik sistemleri, FTM ile ilişkilendirilmelidir. Ve günlük karar verme süreci (yöneticilerin karar verme ve bunları nasıl yaptıkları gibi) de önemli ölçüde değiştirilmelidir. Başarısızlığın önemli bir nedeni, yöneticilerin tüm bu adımları atlamalarıdır. Bunlar kuşkusuz gerçekleştirilmesi zor adımlardır. ABD' de faaliyet gösteren Safety-Kleen ve Chrysler şirketleri FTM'yi ilk kez uygulamaya aldıklarında, en alt düzeyden, en üst düzey yöneticilere, tüm departmanlarında, pek çok çalışanın direnç gösterdiğini tespit etmişlerdir (Ness ve Cucuzza, 1995, Erişim, 17.02.2018).

Kültür

Kültür etkisini milli kültür ve organizasyonel kültür anlamında düşünmek gerekir. Kültürel faktörler FTM başarısını etkilemektedir. Örneğin, Malezyada FTM'nin ABD'ye göre daha başarılı uygulandığı ve bunun nedeninin Malezya toplumunun sahip olduğu kolektivist milli kültürden kaynaklandığı ifade edilmektedir (Fei ve Isa, 2010:144-146).

Sharman ve Vikas (2004), FTM' nin iyi bir uygulama olmasına rağmen neden istenen ve beklenen sonuçları doğurmadığını değerlendirirken, 50-60 yıldır başarılı bir şekilde uygulanan Alman Maliyet Muhasebesinin (GPK) asıl başarısının büyük bir dikkatle sitemin yerleştirilmesi ve disiplinli bir şekilde uygulanmasına bağlanmaktadır. Buna karşılık, FTM için profesyonel bir temel yapı oluşturulmadığını, daha çok danışman firmalar ve yazılım işletmeleri için para kazanma merkezli olarak ilerlediğini belirtmektedir (s.30). GPK'nın başarısını Alman milletinin disiplin kültürü ile ilişkilendirmektedirler. Dolayısıyla FTM uygulanmasında da disiplinli bir yaklaşımın gerekli olduğunu savunmaktadırlar.

Fei ve Isa (2016b) yaptıkları bir araştırma sonucunda, örgütsel kültür faktörlerinin FTM başarısında örgütsel yapı faktörlerinden daha güçlü etkiye sahip olduğunu tespit etmişlerdir.

Faaliyet Tabanlı Maliyetlemenin İnsan Davranışlarını Etkilemesi

Daha öncede belirtildiği gibi doğası gereği FTM uygulaması insan davranışlarını etkilenmektedir. Bu etki alanları aşağıda açıklanmıştır

Çalışanların Davranışlarını Etkileme

Yönetim muhasebesinin, insan davranışlarını etkilemek için güçlü bir araç olduğu ve bunun yönetim muhasebesinin açık bir amacının olduğu daha önce vurgulanmıştı. Bu yönüyle FTM sistemi, Davranışsal Yönetim Muhasebesi açısından da etkili bir araç olma özelliği de taşımaktadır.

FTM'nin organizasyon içinde yürütülen faaliyetlerin değer katan faaliyetler ve değer katmayan faaliyetler ve bu faaliyetlerle ilgili maliyetler ve faaliyet maliyetlerinin sürücüleri üzerine detaylı bilgi sağladığı birçok yazar tarafından savunulmaktadır. Bu bilgi, yöneticilere ürünleri ve süreçleri tekrar tasarlayarak maliyet azaltımı imkânı sağlar. Değer katmayan faaliyetler azaltılabilir ya da tamamen ortadan kaldırılabilir. Faaliyetler ve faaliyet sürücüleri hakkında detaylı bilgi yoluyla düşük kaliteye sebep olan faaliyetlerin belirlenmesi ile kalite girişimlerinin etkinliğini de artırabilir (Kumar ve Mahto, 2013:13). FTM bu alanlarda çalışan davranışlarını etkileme olanağına sahiptir.

Sharman (2003) GPK sisteminde maliyet merkezlerinin diğer bir özelliğinin, insan davranışlarını etkilemeye yönelik bir araç olarak kullanılabilmesi olduğunu belirtmektedir (s. 32). GPK ile FTM deki maliyet merkezleri aynı mantıkla çalıştığından aynı etki FTM içinde söz konusudur. Maliyet

merkezlerinde, maliyet sürücüsünün seçimi dolaylı olarak bireyin davranışlarını etkiler.

Genel olarak, bir maliyet sürücüsü yoluyla, çalışanlar performanslarının bir şekilde bu maliyet sürücüsünün birim başına maliyetine veya tüketilen sürücünün miktarına dayalı olarak değerlendirileceğini hissedeceklerinden dolayı davranışları etkilenir (Cooper, 1989: 44).

Organizasyonel değişim açısından, bireylerin motivasyonlarını artırmak anlamında, çalışanların mevcut yaşam kalitelerinin değiştirilmesi de oldukça önemlidir (Urban, 2017: 21).

Faaliyet Performansının Etkinliğini Geliştirme

FTM sisteminin asıl amacı, faaliyetlerin tanımlanması ve katma değeri olmayan maliyetlerin belirlenmesi ve ortadan kaldırılmasıdır (Shahroudi ve Bahralolom, 2015:5014). Bu amaçla faaliyet performansının geliştirilmesi şu 3 aşamada gerçekleştirilir (Lewis, 1995:115).

A) Faaliyet performansını geliştirmek için faaliyet analizleri yoluyla faaliyetler içinde gelişme alanları bulunur.

Öncelikle gerekli olmayan veya değer katmayan faaliyetler belirlenerek değer katmayan maliyetler belirlenir. Çünkü değer katmayan maliyetlerin kaynağı bu maliyetlerin ortaya çıkışında temel etken olan faaliyetlerdir (Şakrak, 2003:27).

a) Gerekli olmayan faaliyetler belirlenir. Bu amaçla değer katan faaliyetlerin öncelikle belirlenmesi gerekir. Bu faaliyetler temelde iki kategoride değerlendirilir.

- Müşterilere yönelik gerekli olan faaliyetler.
- Organizasyonun işlevini yerine getirmesi için gerekli olan faaliyetler.

Bu iki unsurun dışında kalan faaliyetler, gerekli olmayan veya değer katmayan faaliyetler olarak belirlenir ve ortadan kaldırılmaya çalışılır.

b) Anlamlı faaliyetler üzerine analiz yapılır. Nominal maliyete sahip olan faaliyetlere daha az öncelik verilir.

c) Faaliyetlerin olması gereken en iyi düzeyleri ile karşılaştırılması yapılır. Bunun için diğer bir departmanın benzer bir faaliyeti esas alınabileceği gibi piyasada iyi bir standart olarak kabul edilebilecek diğer bir işletmenin faaliyetiyle karşılaştırma yapılabilir.

d) Faaliyetler arasındaki bağlantının araştırılması yapılır. Bir faaliyet diğer bir faaliyete neden oluyor ya da bir faaliyet diğer bir faaliyete kılavuzluk yapıyor olabilir. Bu tür ilişkiler araştırılarak gerekli ya da gereksiz faaliyetler belirlenir. Örneğin, bir ürünü bir çalışma istasyonundan diğerine taşımak değer katmayan bir faaliyettir. Taşıma işlemi ortadan kaldırıldığında süreç iyileşmesi sağlanabilir.

B) İsrafa neden olan faktörler araştırılır (maliyet sürücüleri üzerinden).

C) Müşteri memnuniyetine katkıda bulunmak için ilgili faaliyetler üzerinde ölçüm yapılır.

İşletme Stratejisiyle Uyumlu Faaliyetlerin Teşvik Edilmesi

FTM'nin operasyonel, finansal ve stratejik kararların verilmesinde önemli destek sağladığı kabul edilmektedir (Stratton vd., 2009:31-40). Maliyetler hakkında doğru ve zamanında bilgi sağlayan FTM metodolojisi; farklı maliyet objeleri hakkında sayısız finansal ve finansal olmayan veriler sağlamaktadır ki bu bilgiler alternatif iş kararları bağlamında çok önemlidir. FTM, tedarikçilerin, ürünlerin, pazarlama kanallarının, müşterilerin, süreçlerin ve faaliyet maliyetlerinin karlılığını raporlamanın yanı sıra kritik başarı faktörlerinin ölçüm ve değerlendirmesini sağlar ve ilgili stratejilerin geliştirilmesini, uygulanmasını ve kontrolünü kolaylaştırır. FTM'nin bilgi sağlama fonksiyonu sadece stratejik planlama süreci için değil aynı zamanda strateji uygulama süreci içinde yararlıdır (Kaličanin ve Knežević, 2013:113). FTM, aynı zamanda çalışanların strateji ile uyumlu çalışmalarını sağlamaktadır.

FTM, ağırlıklı olarak, fiyatlandırma, dış kaynak kullanımı, süreç iyileştirmesi girişimlerinin belirlenmesi ve ölçümü gibi stratejik kararları desteklemek için kullanılmaktadır (Kumar ve Mahto, 2013:12). FTM, aynı zamanda yaygın kabul gören stratejik planlama ve strateji uygulama tekniği olan Performans Ölçüm Kartı (Balanced Scorecard)'ı tamamlayıcı niteliktedir (Kaličanin ve Knežević, 2013:95). Faaliyetlere dayanan performans ölçütleri Performans Ölçüm Kartları için geliştirilebilir.

Verimlilik açısından ise, FTM kuruluşların uzun vadeli rekabet gücü ve karlılığı için kritik önem taşır. FTM süreci, bütüncül ve sistematik olarak yönetilirse etkin bir şekilde verimlilik artırılabilir. Üretkenlik ölçümü, verimliliği artırmak için bir ön şarttır. Modern yönetim teorisinin öncüsü olarak kabul edilen Peter Drucker; verimlilik hedefleri olmadan bir işletmenin yönünün olmayacağını ve verimlilik ölçümü olmadan da bir işletmenin kontrolü olmayacağını belirtmektedir (Kumar ve Mahto, 2013:21).

Yöneticilerin Karar Verme Etkinliğini Artırma

Yönetim muhasebesi, yöneticilerin karar almalarına yardımcı olmaya yönelik bilgi sağlanmasıyla ilgili bir sistem olarak tanımlanmaktadır (Škoda vd., 2014:8). Etkili maliyet yönetimi, yönetime; ilgili bilgileri zamanlı olarak sağlamalıdır (Haladu, 2016:881). FTM; maliyetleri ürün temelinde değil de faaliyetler temelinde topladığı için üst yönetsel kararlara etkin destek sağlamaktadır (Kumar ve Mahto, 2013:16).

FTM'nin uygulanması, daha doğru ve güvenilir ürün birimi maliyetlerinin hesaplanmasını sağlamaktadır. Ürünlerin maliyetleri hakkında doğru bilginin

sağlanması sonucunda karar verme sürecinin verimliliği artmaktadır (Salem ve Mazhar, 2014:40). Bu, yöneticilere, daha iyi kısa vadeli kararlar almasının yanında aynı zamanda ürün tasarımı ve ürün iyileştirme gibi faaliyetlerini etkileyen daha uzun vadeli stratejik kararlar da dâhil olmak üzere doğru maliyet bilgisine güvenmeyi motive etmektedir (Kumar ve Mahto, 2013:20).

FTM, yöneticilere, sunacakları ürün ve hizmetleri ve bunları nasıl üretip satacakları konusunda daha iyi kararlar vermelerine yardımcı olur. FTM analizlerinden elde karlılık durumu, yöneticilerin ilgi ve enerjilerini faaliyetleri geliştirme üzerinde yoğunlaştırmasına yardımcı olur. FTM, yönetimin, faaliyet talebinin kaynaklarına dikkat çekerek üretimin bir veya daha fazla yönünü iyileştirmek için bir davranışsal teşvikler oluşturmasına imkan sağlayarak, faaliyet performansına yeni anlayışlar kazandırarak sürekli iyileştirme sürecini desteklemektedir (Kumar ve Mahto, 2013:11-21).

Maliyet Sürücüleri Temelinde Maliyet Yönetim Faaliyetlerine Bağlı Olarak Tedarikçi ve Müşteri İlişkilerinin Geliştirilmesi

Küresel rekabet baskısı, organizasyonlar arasında geniş işbirliğini gerekli kılmakta ve tedarikçi ilişkilerinin geliştirilmesini gerektirmektedir (Surowiec, 2013:213). Aynı şekilde, müşteri memnuniyeti eksenli rekabet, müşteri ilişkilerinin de geliştirilmesini gerektirmektedir.

FTM tedarikçilerle ve müşterilerle olan ilişkileri geliştirmekte etkili bir araçtır ve tedarikçi ve müşteri ilişkileri yönetim çabalarını tamamlayıcı niteliktedir (Cardoş ve Pete, 2011:159). FTM'yi kullanmak, yöneticilerin ürün ve hizmet sunumundaki gerçek maliyetleri ve bu maliyetleri yönlendiren faktörleri anlamalarına yardımcı olurken, müşteri memnuniyeti gibi diğer kaygılar da giderir. Porter değer zincir modeli faaliyetleri; bir müşterinin bakış açısına göre ürüne değer katan birincil faaliyetler, birincil faaliyetlerin etkin performansını sağlayan destek veya ikincil faaliyetler olarak ikiye ayrılır. FTM, organizasyonlardaki tüm faaliyetler ve süreçler hakkında daha doğru, detaylı ve güncel bilgi sağlayan tedarik zinciri yönetimine (TZY) önemli ölçüde katkıda bulunur (Kumar ve Mahto, 2013:20).

Açık İletişim ve İşbirliğinin Artırılması

FTM'nin başarılı bir şekilde uygulanması, genellikle, üretim ve pazarlama gibi muhasebe dışı fonksiyonlardan yöneticilerin katılımını gerektirir. Çünkü FTM faaliyetlere odaklanır, bu faaliyetlerde genellikle departmanlar ve fonksiyonel alanlar arasında kesişir. Bu nedenle FTM'nin uygulanması şirket içindeki iletişim ve işbirliğini artıracaktır (Caplan, 2006:122, Khosrow-Pour, 2000:14).

FTM'nin yararları ve uygulanması hakkında eğitim uygulamaları da bir organizasyonda FTM'nin uygulanması için açık iletişimi artıracak ve daha iyi bir işbirliğine götürecektir. Seminer, konferans, yüz yüze görüşmeler FTM kavramlarını öğretmek için kullanılmalı ve uygulama sürecinde çalışanların

motivasyonunun artırılması için verilmelidir (Kumar ve Mahto, 2013:21). İletişim çok yönlü bir süreçtir ve çalışanların, yöneticilerin ve muhasebecilerin FTM uygulama süreci hakkındaki kaygıları etkin iletişim süreciyle giderilebilir (Cardoş ve Pete, 2011:162).

SONUÇ

Günümüz iş ortamında doğru maliyet bilgisi, daha iyi kararlar almak için her tür işletme için çok önemlidir. FTM işletmelere daha doğru maliyet bilgisi sağlayan bir yöntemdir. Ancak iki unsur FTM'den beklenen faydanın elde edilemediğini göstermektedir;

- FTM sistemi, uygulanması pahalı, zaman alıcı ve ayarlanması zor bir maliyet sistemi olarak görülmesi,
- Binlerle ifade edilen FTM'yi kullanıma başlama sayısı, ilerleyen aşamalarda kullanıma devam etme sayısı olarak düşünüldüğünde oldukça düşmekte ve % 10- 20'ler düzeyinde kalmaktadır.

Bu iki sonuç FTM uygulamalarının birçoğunun başarısızlıkla sonuçlandığını göstermektedir. Bu başarısızlık teknik nedenlerden daha ziyade davranışsal faktörlerden kaynaklanmaktadır.

Bu davranışsal faktörler;

- Yönetimin FTM'yi organizasyonel bir değişim programı olarak ele almaması,
- Muhasebe dışı sahiplenme olarak ifade edilen muhasebe dışı personelin sürece dâhil edilememesi,
- FTM'nin sadece bir maliyet hesaplama süreci olarak düşünülüp davranışsal etkilerinin hesaba katılmaması, gibi faktörlerdir.

FTM'nin her şeyden önce organizasyonel bir değişim programı olarak ele alınması ve çalışanların FTM hakkında iyi bir eğitimden geçirilmesi, sürecin daha etkili uygulanmasını sağlayarak, organizasyon içinde açık iletişimin artması gibi beklenen davranışsal faydalarında ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

Doğası gereği FTM, insan davranışlarından etkilenmekte ve insan davranışlarını etkilemek için güçlü bir araç özelliği taşımaktadır. FTM başarısını etkileyen davranışsal faktörler iyi analiz edilerek sistem kurulursa, beklenen davranışsal etkilerde elde edilmiş ve uygulamanın başarı düzeyi arttırılmış olacaktır.

KAYNAKÇA

Anand, M., Bahay, B.S., Saha, S., (2005). "Activity-Based Cost Management Practices in India: an Empirical Study", Decision, Vol. 32, No.1, January-June (2005).

Anderson, S. W., (1995). "A framework for Assessing Cost Management System Changes: The Case of Activity Based Costing Implementation

- at General Motors, 1986-1993”, Journal of Management Accounting Research, 7
- Antić, L., Georgijevski, M., (2010). “Time-Driven Activity Based Costing”, University of Niš, Faculty of Economics "Economic Themes" Year XLVIII, No 4, 2010, p. 497 – 511
- Atkinson, A. A., Banker, R. D., Kaplan, R. S., Young S. M., (2001). Management Accounting, 3rd Edition. Upper Saddle River: NJ: Prentice Hall
- Baird, K., Harrison, G., Reeve, R., (2007). “Success of Activity Management Practices: The Influence of Organizational and Cultural Factors”, Accounting & Finance 47 (1), 47-67
- Can, Y., (2012). “İktisatta Psikolojik İnsan Faktörü, Davranışsal İktisat”, Hukuk ve İktisat Araştırmaları Dergisi, 4(2), 91-98
- Caplan, D., (2006). "Management Accounting Concepts and Techniques" Accounting and Law Faculty Books.
https://scholarsarchive.library.albany.edu/accounting_fac_books/1/
- Cardoş, I.R., Pete, S., (2011). “Activity-Based Costing (FTM) and Activity Based Management (ABM) Implementation – Is This the Solution for Organizations to Gain Profitability?”, Romanian Journal of Economics, 2011, vol. 32, Issue 1(41), 151-168
- Charaf, K., Beskos, P.L., (2013). “The Role of Organizational and Cultural Factors in the Adoption of Activity-Based Costing: The Case of Moroccan Firms”, Accounting and Management Information Systems, Vol. 12, No. 1, pp. 4–21, 2013
- Cheffi, W., Beldi, A., (2012). “An Analysis of Managers’ Use of Management Accounting”, International Journal Of Business, 17(2), 2012
- Chongruksut, W., (2002). “The Adoption of Activity-Based Costing in Thailand” Unpublished, Phd, Victoria university
- Cooper, R., (1989). “The Rise of Activity-Based Costing- Part Three: How Many Cost Drivers Do You Need, and How Do You Select Them”, Journal of Cost Management, Winter, ss. 34-46.
- Cooper, R., Kaplan, R.S., (1992). “Activity-Based Systems: Measuring the Costs of Resource Usage”. Accounting Horizons, 6(3): 1.
- Davis, S., (1984). Managing Corporate Culture, Cambridge, Mass, Ballinger, 425 pages
- Dunk, A.S., (2001). “Behavioral Research in Management Accounting: The Past, Present, and Future”, Advances in Accounting Behavioral Research, Emerald Group Publishing Limited, pp.25- 45
- Fadzil, F.H. Rababah, A., (2012). “Management Accounting Change: FTM Adoption and Implementation”, Journal of Accounting and Auditing:

- Research & Practice, Vol. 2012 (2012), Article ID 349927, 17 DOI: 10.5171/2012.349927
- Fei, Z.Y., Isa, C.R., (2010a). "Factors Influencing Activity-Based Costing Success: A Research Framework", International Journal of Trade, Economics and Finance, Vol. 1, No. 2, August, 2010 2010-023X
- Fei, Z.Y., Isa, C.R., (2010b). "Activity-Based Costing Success (FTM) Implementation in China: The Effect of Organizational Culture and Structure", The Sixth Asia Pacific Interdisciplinary Research in Accounting (APIRA) Conference. University of Sydney, Sydney New South Wales, Australia, 12 and 13 July 2010.(http://apira2010.econ.usyd.edu.au/conference_proceedings/APIRA-2010-085-Zhang-Organizational-culture-and-structure.pdf)
- Fei, Z.Y., Isa, C.R., (2010c). "Behavioral and Organizational Variables Affecting the Success of FTM success in China", African Journal of Business Management Vol. 4(11), pp. 2302-2308, 4 September, 2010
- Gönen, S., Rasgen, M., (2017). "Davranışsal Muhasebenin Yatırımcı Kararlarına Etkisini İçeren Araştırmalara Yönelik Kavramsal Çerçeve", International Conference on Scientific Cooperation for Future in Economics and Administrative Sciences, Thessaloniki, pp.210-215
- Haladu, A., (2016). The Practicability of Activity-Based Costing In Service Firms, International Journal of Management Research & Review, July 2016/ Volume 6/Issue 7/Article No-1/876-886
- Kaplan, R.S., Cooper, R., (1997). Cost&Effect, Harvard Business School Press.
- Kaličanin, D., Knežević, V., (2013). "Activity-Based Costing as an Information Basis for an Efficient Strategic Management Process", Economic Annals, Volume LVIII, No. 197 / April – June 2013 UDC: 3.33 ISSN: 0013-3264
- Krumwiede, K.R., (1998). "The Implementation Stages of Activity-Based Costing and the Impact of Contextual and Organizational Factors", Journal of Management Accounting Research. 10: 239-277.
- Kumar, N., Mahto, D., (2013). "Current Trends of Application of Activity Based Costing (FTM): A Review", Global Journal of Management and Business Research Accounting and Auditing, Volume 13, Issue 3, Version 1.0 Year 2013
- Khosrow-Pour, M., (2000). "Challenges of Information Technology Management in the 21st Century", (2000 IRMA Conference Proceedings), Idea Group Inc (IGI), 2000 - 1227 sayfa
- Lewis, R.J.(1995). Activity-Based Models for Cost Management Systems, Quorum Books, West port, USA

- MacArthur, J. B. (2006). "Cultural Influences on German Versus U.S. Management Accounting", *Management Accounting Quarterly*, 7(2), 6.
- Maeleh,R., Ibrahim, D.N., (2006). "Activity Based Costing (FTM) Adoption Among Manufacturing Organizations - The Case Of Malaysia", *Inter. J. Bus. Soc.*, 7(1): 70-101.
- Maelah, R., & Ibrahim, D. N. (2007). "Factors Influencing Activity Based Costing (ABC) Adoption in Manufacturing Industry", *Investment Management and Financial Innovations*, 4(2), 113-124.
- Marşap B., Gökten, P.O., (2016). "Davranışsal Muhasebe: Kuramsal Yaklaşım", *Journal of Business Research-Türk*, 8(4), ss.345-359
- McGowan, A.S, Klammer, T.P., (1997). "Satisfaction with Activity-Based Cost Management Implementation", *J. Manage. Acc. Res.*, 9: 217-237.
- Martin, J. R.(2016). *Management Accounting: Concepts, Techniques & Controversial Issues*, Chapter 1, Introduction to Managerial Accounting, Cost Accounting and Cost Management Systems, (<http://maaw.info/MAAWTextbookMain.htm>)
- Ness, J. A., Cucuzza, T. G. (1995). "Tapping the Full Potential of ABC", *Harvard Business Review* 73(4), 130-138. (<https://hbr.org/1995/07/tapping-the-full-potential-of-abc>)
- Nwonyuku , K., (2015) "Behavioral Implications of Management Accounting Practices: A Contemporary Issue in Management Accounting", https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2656521
- Rahmouni, A. F. A., Charaf, K., (2010). "Success of Activity-Based Costing Projects in French companies: The Influence of Organizational and Technical Factors", http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1686246 (Accessed: 07.09.2013).
- Riahi-Belkaoui A., (2002). *Behavioral Management Accounting*, Quorum Books, London
- Rivero, E.R., Emblasvag,J., (2007). "Activity Based Life Cycle Costing in Long-Range Planning", *Review of Accounting and Finance*, Vol.6, No.4, pp.370-390,(2007).
- Roslender, R., (1995). "Accounting for Startegic Positioning: Responding To the Crisis in Management Accounting", *British Journal of Management*, Vol.6,pp45-57
- Shahroudi,K., Bahralolom, S.A.A., (2015). "A New Methodology Based on BSC/ABC and Goal Programming To Managing Cost in Iran's Auto Supply Chain", *Indian Journal of Fundamental and Applied Life Sciences*, ISSN: 2231- 6345 (Online) 2015 Vol.5 (S1), pp. 5011-5023)

- Sharman P.A. (2003). "The Case for Management Accounting", Strategic Finance, October 2003, pp:42-47
- Sharman P.A., Vikas, K. (2004). "Lessons From German Cost Accounting", Strategic Finance, December 2004, pp:28-35
- Shields. M.D. (1995). "An Empirical Analysis of Firms' Implementation Experiences with Activity-Based Costing" Management Accounting Research. 1995, 7: 148-166.
- Škoda, M., Sláviková, G., Lajčín, D., (2014). "The only Correct Calculation Method in Cost Management: From Activity Based Costing Perspective", Journal of Business & Management Volume 3, Issue 3 (2014), 08-18
- Snead, K.C., Johnson, W.A., Ndede-Amadi, A.A., (2005). "Expectancy Theory as the Basis for Activity-Based Costing Systems Implementation by Managers", Advances in Management Accounting, Volume 14, 253-275
- Stapleton, D., Pati, S. Beach, E., Julmanichoti, P., (2004). "Activity-Based Costing for Logistics and Marketing", Business Process Management Journal, (Vol. 10, No. 5, 2004), pp. 584-597.
- Stratton, W.O., Descroches, D., Lawson, R., Hatch, T. (2009). "Activity-Based Costing: Is It Still Relevant?", Management Accounting Quarterly, Spring, Vol. 10, No. 3, pp. 31-40.
- Surowiec, A., (2013). "Costing Methods For Supply Chain Management", 1st Annual International Interdisciplinary Conference, AIIC 2013, 24-26 April, Azores, Portugal
- Şakrak, M., (2003). "Değer Katmayan Faaliyetler ve Maliyet Yönetimindeki Önemi", Mali Çözüm Dergisi, Sayı 61, s.25-36
- Salem, S.E.A., Mazhar, S. (2014). "The Benefits of the Application of Activity Based Cost System - Field Study on Manufacturing Companies Operating In Allahabad City – India", IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM). Volume 16, Issue 11.Ver. I (Nov. 2014), PP 39-45
- Urban, W., (2017). "Amoeba Management System Transformation in The Light Of Organisational Change Literature", Management and Production Engineering Review Volume 8 • Number 1 • March 2017 • pp. 16-23
- Usul, H., (2007). Davranışsal Muhasebe,. Asil Yayınları, Ankara

KALİTE VE TEDARİK ZİNCİRİ YÖNETİMİ ENTEGRASYONU: ETİHAD HAVA YOLLARINDA KAVRAMSAL BİR MODEL

Geliş Tarihi/Received: 21.02.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 15.04.2018

Almaz Sandybayev

Asst. Prof. Dr., Higher Colleges of Technology, Abu Dhabi, UAE

ORCID: 0000-0003-2310-194X

asandybayev@hct.ac.ae

öz

Kalite ve Tedarik zinciri yönetimi, modern yönetim paradigmasındaki en önemli değişikliklerden biridir ve şirketlerin artık özerk olarak değil, tedarik zincirleri olarak rekabet ettiklerini kabul etmektedir. Bu çalışma ile hem araştırmacıları hem de uygulayıcıları, bireysel organizasyonların sınırlarının ötesine geçmeye ve tedarik zinciri sürecinde tedarikçiler ve müşterilerle etkili ve verimli bağlantılar kurmaya olanak tanıyan çalışma yöntemlerini geliştirme yollarını belirlemelerine yol açmayı amaçlamaktadır. Çok sayıda şirket kendi değer zincirlerini optimize etmeye çalışmış ve bu kararların tedarikçi veya müşterileri üzerinde ne gibi etkileri olduğunu düşünmemişlerdir. Kavramsal modelleme, bir problem oluşturmanın ve bir bilgisayar modeli geliştirmenin aşamaları arasında yer alan bir modelleme projesinin adımlarından biridir. Bu nedenle, makalenin ana amaçlarından biri, Etihad Airways'i (BAE merkezli şirket) yansıtmak ve gelişmiş müşteri hizmetlerine ve daha iyi bir şirketin performansına etki eden faktörlerin bir kombinasyonu olarak kalite ve tedarik zinciri yönetiminden yararlanmaktır.

Anahtar Kelimeler: Kalite, Tedarik Zinciri Yönetimi, Etihad Havayolları

QUALITY AND SUPPLY CHAIN MANAGEMENT INTEGRATION: A CONCEPTUAL MODEL OF ETIHAD AIRWAYS

ABSTRACT

Quality and Supply chain management are one of the most significant changes in the paradigm of modern management, recognizing that companies now compete not as exclusively autonomous entities but rather as supply chains. This approach leads both researchers and practitioners to identify the ways to improve work methods that allow to go beyond the boundaries of individual organizations and build effective and efficient links with suppliers and customers in the supply chain process. Numerous companies tried to optimize their own value chains

and have not consider what effect these decisions have on their suppliers or customers. Conceptual modelling is one of the steps of a modelling project that lies between the stages of posing a problem and developing a computer model. Therefore, one of the main purposes of the article is to reflect Etihad Airways (UAE based company) and to take advantage of quality and supply chain management as a combination of factors impacting on enhanced customer service and better company's performance.

Keywords: *Quality, Supply Chain Management, Etihad Airways*

INTRODUCTION AND PURPOSE

Each organization needs a reliable material flow. SCM is an important function, as managers need to ensure that these materials are moved as efficiently and efficiently as possible. SCM is not limited to the scale of the organization but takes a unique position linking this organization with external suppliers on the one hand and customers and consumers of its products on the other. Therefore, organizations faced with the problems and tasks generated by the current competitive environment, inevitably come to the conclusion that it is important to manage not only own business but also a supply chain, the purpose of which is to satisfy the needs of the end consumers.

SCM is a set of approaches that helps effective integration of suppliers, manufacturers, distributors and sellers. SCM is considering the service requirements of customers, allowing to ensure the availability of the right product at the right time in the right place with minimal costs.

The relevance of the chosen topic is that supply chain management becomes an effective tool for increasing the efficiency of companies. Rapid development of the market, tougher competition, demand for better customer service, pose new challenges for the companies. To maintain competitiveness and strengthen its advantages, the enterprises need to optimize all the processes of creating value - from the supply of raw materials to the service of the end user. To solve these problems, the management of companies turns to SCM solutions. To practically study the issue, a conceptual model of Etihad Airways Company based in the UAE has been taken into consideration. Etihad Airways is a national airline of the United Arab Emirates and is of the youngest airlines in the globe. The company operates in a very competitive environment. However, their objective is to become the most advanced global airline that challenges and changes the established convention of airline hospitality. Thus, the purpose for this study is to examine the framework of Etihad Company through three-fold approach: SCM and competitive strategy, customer fulfillment and environmental scanning and finally supply chain processes thinking and order fulfillment.

LITERATURE REVIEW

As discussed, supply chain management (SCM) plans and controls business processes from raw material suppliers and end-customer and links together partners in a supply chain (Harrison and Van Hoek 2008) , which provides an excellent starting point for improving sustainability (Linton et al. 2007). SCM is the process of planning, executing and monitoring the flow of raw materials, work in progress, finished products, as well as providing efficient and fast service by obtaining operational information about product movements. The whole life cycle of a product is taken into account, from product design to end-of-life management (Srivastava 2007). SCM solves the problems of coordination, planning and management of supply, production, storage and delivery of goods and services. Managing supply chains is not just a new embodiment of old ideas of cooperation and specialization. The possibility of significant enrichment of these ideas appeared with the development of information technologies and modelling for effective coordination of joint activities of enterprises and synchronization of inter-organizational cooperative business processes. It is cooperation and coordination that are the foundation of supply chain management.

The assessment of supply chain management problems is important and widely explored in multiple supplier operations and supplier selection. Maloni and Benton (1997) review opportunities for operations research models in supply chain partnerships. Models for the coordination of supply and manufacturing as well as manufacturing and distribution are reviewed by Thomas and Griffin (1996). Christy and Grout (1994) investigate supply chain relations from a contracting perspective. These sources describe in detail the approaches to the implementation of the modeling process; specific stages, approaches and methods are proposed. At the same time, there is one specific stage that is fundamental in all modeling projects but which has been little studied, especially for the field of modeling supply chain management processes - this is a conceptual modeling. Conceptual modeling is one of the steps of a modeling project that lies between the stages of posing a problem and developing a computer model. Modeling and simulation of systems have been identified as the two great discoveries that will accelerate the resolution of great challenges to be found by manufacture industries in 2020 (Bansal, 2002) . According to Retzlaff-Roberts and Nichols (1997), simulation offers an effective analytical tool for organizations that need to measure the performance of a cycle time in the environment of supply chains.

The correct development of the conceptual model is important in relation to the success of the modeling project as a whole. Since a clear formulation of the problem, a detailed description of the relations and assumptions in the conceptual model, guarantees its qualitative development. In addition, a

documented description of the conceptual model will make it possible at an early stage to verify the correctness of the intended objective of the study. The conceptual model is independent of any modeling notations or modeling software supporting the modeling process, while the modeling project includes both conceptual modeling and detailed model visualization using selected notations and software. Once a conceptual model is formulated, it can be implemented in a more specific detailed executive model using any necessary modeling tools.

CONCEPTUAL REVIEW

The concept of SCM causes UAE companies of increasing practical interest. The leaders of the domestic business realize that in order to consolidate their competitive advantages in the rapidly developing market and achieve success in the region it is necessary to pay more attention to supply management. Partly due to the fact that the SCM concept was actively promoted in the UAE primarily by suppliers of corporate IT, SCM terminology is associated with specific information solutions. However, in order to clearly identify the place of SCM in the operating and information strategy of the company, it should be remembered that all these MRP, ERP, SCM, SCE and other cryptic abbreviations are not primarily information systems of one type or another but management concepts and strategies based on certain business imperatives. The concept of business management as a supply chain has existed for about 20 years has many interpretations. As a result of the emergence of SCM-products of the new generation, all business applications focused on developing a strategy, coordinating planning and organizing management in the sphere of supply, production, warehousing and delivery of goods to the end user belong to supply chain management systems.

Supply Chain Management and Competitive Strategy

Etihad Airways is a national airline of the United Arab Emirates that being formed by the Royal Decree in July 2003 and has grown into the world's leading airlines in the aviation industry around the world. Most notably, the company has a fleet of 66 aircrafts that operates approximately more than 1300 flights a week serving the international market. It should be noted that it has an international network from the Middle East to various destinations throughout the world. As such, the company's vision is to reflect on the best of Arabian hospitality which is used as a main competitive advantage. That is, maintaining regional culture, generosity as well as to enhance the prestige of the Abu Dhabi as the center of hospitality between the east and the west (Lawson, Harcup and Dryburgh, 2015). To ensure success, the company's procurement and supply management has always been responsible for procurement of various categories; they include fuel, in-flight, Information Technology, airline contracts, ground services, project equipment, transportation, hotels, accommodation, and other services.

Etihad Airways has average of approximately 10,000 staff members that come from different nationalities and culture (Lawson, Harcup and Dryburgh, 2015). Despite the large staff, the company recruits its employees based on their skills, knowledge, experience, and technological knowhow. Therefore, it focuses on quality services to its customers, innovation, and teamwork for excellent performance. In addition, it offers attractive salaries, pension plans, and benefit plans to its employees. The company is segmented in various departments that work collaboratively to ensure the company's success. The section includes; marketing, human resource, software engineering, hardware engineering, and finance departments. It should be noted that all the sections are managed differently but all focus on a common goal.

The company operates in a very competitive environment. However, their objective is to become the most advanced global airline that challenges and changes the established convention of airline hospitality (Lawson, Harcup & Dryburgh, 2015). It is also committed to supporting the supply change by offering its suppliers the option to receive early payment and making finances available for them at a low cost. Moreover, it plans to use the implementation of Supply Change Finance program to achieve process benefits such as automation of invoices to improve cash flow and working capital. Therefore, for this to be ensured, the company collaborates with various companies in order to meet customer's needs. It should be noted that the company values and respects the views of their customers (Lawson, Harcup & Dryburgh, 2015). As such, it addresses all customers' feedback with a lot of concern to improve on their services. They focus on ensuring comfort of every guest in the highest standard possible.

Customer fulfillment and environmental scanning

Supply chain management is critical to the company as it aims to attain customer fulfillment. The airline industry has few suppliers which means that such parties hold significant influence over airlines. For example, there are about three major aircraft manufacturers, Boeing, Airbus and Douglas. Etihad has established commercial relationships with both Boeing and Airbus to ensure delivery of the most technically advanced aircrafts, which enables Etihad to offer its passengers an unrivalled flight experience. Specifically, this has been achieved through the advanced ordering of aircrafts and engines ensuring the airline consistently operate a young fleet. This is in line with the company's strategy of providing predictable and reliable service. This enables Etihad to reduce maintenance costs and optimize personnel to enhance customer satisfaction.

Using information technology, the company has been able to reduce the touch points and increase its own productivity. Furthermore, this has enabled quick exchange of information between Etihad and their suppliers allowing the latter to create supply chain competencies around speed and accuracy of transmission of information. Coupled with the provision of

accurate and transparent information to supply partners, manufacturers and other supply partners respond quickly to demand changes enabling Etihad to better prepare for delivery, installation and services to their passengers.

Supply chain processes thinking and order fulfillment

Etihad has marketed itself as a prestigious legacy carrier offering its customers high quality services. The airline is using product differentiation to increase the perceived value of their brand. Etihad is one of the largest and leading international airlines with a vision of becoming the global leader in luxurious airline transport. The airline provides value added differentiated services informed by the demand of their target customers. Offering said customers high quality service enables them to charge a premium for their product offerings. Part of the product offering involves making flying an effortless experience and the product is segmented to meet the needs of various market fragments.

SCOR model elements are commonly derived from five principles of the first level. Conversely, order fulfillment processes include product inquiry, order booking, order confirmation, invoicing and order sourcing. The other order fulfillment processes are order changes; order processing, shipment, delivery, settlement and returns. Application of SCOR model elements namely plan, make, deliver, and return to order fulfillment processes will require aggregation under the model elements. Therefore, under plan there will be all processes associated with operating a supply chain like product inquiry and order booking. Under source, invoicing and shipment validation will be combined. Then, make describes the processes needed to convert materials into contents of service like manufacturing. Delivery entails processes related to the creation, fulfillment and maintenance of orders and includes receipt and creation of customer orders, the scheduling of order deliveries and invoicing of customers. The return element describes procedures relating to the reverse flow of goods from the customer and includes identifying the need for the return and the scheduling of the return.

Etihad airlines initiate its sourcing processes through an interrogation process to establish the availability of a particular product or service. This preliminary phase commonly involves assessing the capabilities of various companies in the search for the most suitable supplier. The contractor that meets the company's basic requirements is selected. The transaction relationship is commonly managed through the issuance of orders, receipts and invoices between the airline and its suppliers also through the honoring of transactional obligations like observing payment agreements (Li-yin, 2006). The relationship between the airline and their suppliers is managed through administrative efforts and provision of feedback. Communication between these parties is managed through the integration of various organizational systems to provide minimal touch points and enhanced information flows.

Supply chain network is one of the key areas of the company's focus to create value for their customers' needs. Therefore, it is of importance to not that the introduction of innovations strategies as well as organizational merger, attainment or processing, in some cases transformations of the former factories into independent companies enlarged the complication of the chain production. Despite the positive effects, this new approach has generated more problems in the production process. As an example for approbation, a practical situation related to a transnational company Etihad was taken and is related to the consideration of where and how to produce products in a global and complex supply chain cost-effectively. It is concluded that from the point of view of the criterion of "relevance" of the modeling methodology, the results of modeling are applicable for the purposes of further research and the construction of a computer model.

CONCLUSION

Etihad Airways began its operations in the year 2003. As earlier noted, the company had grown serve more than carried 14.8 million passengers after a decade of operation. From its Abu Dhabi base, the company flies to or has announced plans to serve 113 passenger and cargo destinations globally. The company's vision is to become one of the main legacy carriers in the globe. As such, through innovation, the company has struggled to add largest possible number of destinations as a sure way of meeting its loyal customers' wishes. Most notably, the company has rapidly grown to have a global presence. As such, the company has ensured proper supply chain management system that is based upon combined efforts between the company and its respective stakeholders. To fully address the challenges that arise during the production process of the new generation aircraft, the company should collaborate with manufacturing companies that will implement a set of strategic and organizational models. These strategies should influence a higher level of outsourcing the activities entrusted to different tier suppliers, which in turn will have to deal with challenges in terms of performance, reliability, as well as financial risks. Despite the noted challenges, the company is committed to a strategy of collaborative growth in order to gain the scale we require to be competitive in the aviation industry. Outside their organic growth, the company has ensured success through the development of a strong base of codeshare partnerships as well as minority investments in strategically important airlines that work jointly to provide access to hundreds of destinations that the company do not serve with its own aircraft. Most notably, since its establishment, the company has been known to receive a range of awards that reflect their position as one of the world's leading premium airline brands.

The main goal of the approach within this review is to "preserve the model as simple as possible", in particular, by determining the most appropriate complexity and level of details. It is determined that one of the aspects of formulating the content of the model is the definition of its boundaries which

will concern the consideration of the interrelations between the "basic" components and those that are considered "critical" in the supply chain operation.

REFERENCES

- Bansal, S. (2002). Promise and Problems of Simulation Technology in SCM domains. Proceedings of the 2002 Winter Simulation Conference. 2002, pp. 1831-1837.
- Christy, D.P., Grout, J.R. (1994). Safeguarding Supply Chain Relationships. *International Journal of Production Economics*, 36 (4), pp. 233-242.
- Harrison, A., Van Hoek, R. (2008). *Logistics Management and Strategy. Competing Through the Supply Chain*. 3rd edition. Harlow: Prentice Hall.
- Linton, J.D., Klassen, R., Jayaraman, V. (2007). Sustainable Supply Chains: An introduction. *Journal of Operations Management*, 25 (6), pp. 1075- 1082.
- Li-yin, J. I. N. (2006). Service Supply Chain Management, Customer Satisfaction and Business Performance. *Chinese Journal of Management Science*, (2), pp. 100-106.
- Lawson, N., Harcup, A., Dryburgh, I. (2015). U.S. Patent No. D741,075. *Washington, DC: U.S. Patent and Trademark Office*.
- Maloni, M.J., Benton, W.C., (1997). Supply Chain Partnership: Opportunities for Operations Research. *European Journal of Operational Research*, 101 (2), pp. 419-429.
- Thomas, D.J., Griffin, P.M., (1996). Coordinated Supply Chain Management. *European Journal of Operational Research*, 94 (2), pp. 1-15.
- Srivastava, S. K. (2007). Green Supply-Chain Management: A State-of-the-art Literature Review. *International Journal of Management Reviews*, 9 (1), pp. 53-80.
- Retzlaff-Roberts, D., Nichols, E. L. (1997). Using Computer Simulation to reduce Supply Chain Cycle Time. *Journal of Center for Supply Chain Management*, 3(1), pp. 69-78.

KADDAFİ SONRASI LİBYA'NIN GÜVENLİK DEĞERLENDİRMESİ

Geliş Tarihi/Received: 01.03.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 19.05.2018

Gökhan Tekir

Student, Middle East Technical University

ORCID: 0000-0003-3985-7442

gokhan.tekir@metu.edu.tr

ÖZ

Kaddafi sonrası Libya politik istikrarsızlık, ekonomik çöküş ve iç savaşla şekillenmiştir. Birbirine rakip Şafak Operasyonu ve Onur Operasyonu, 2011 sonrası hiçbir grubun tek başına otorite sağlayamaması üzerine birbiriyle savaşmaktadır. Bu hükümetlerin hiçbiri devlet olma gerekliliklerini yerine getirememekte ve Libya'nın nüfusunda memnuniyetsizliğe yol açmaktadır. Cihadist gruplar, bu memnuniyetsizlik ve Libya'nın parçalanmış yapısından yararlanmışlardır. Libya'nın geçirgen sınırları cihadist grupların yabancı cihadistleri Libya'da kullanmasının önünü açmıştır. En güçlü ve en tehditkâr cihadist terörist grup IŞİD, Irak ve Suriye'den sonra Libya'da da bir merkez kurmuştur. Libya'dan, Kuzey Afrika'daki diğer ülkeleri ve Avrupa'yı tehdit etmektedir. Aralık 2016'da Sirte'deki üssünden kovulmasına rağmen, IŞİD'in militanları yakalanmamış veya öldürülememiştir. Yeniden güçlenip Sirte'yi alana kadar, ülkenin ortasındaki çölde saklanarak düşük bir profil göstermektedir. Terörizm tehdidinin yanında Libya'nın sınırları üzerindeki kontrol kaybı Libya'yı, Sahra-altı Afrika, Ortadoğu ve Kuzey Afrika'dan gelen göçmenler için transit bir göç merkezi yapmıştır. Bu durum Suriye'den gelen göçlerle sarsılan Avrupa için bir tehdit arz etmektedir. Terörizm ve göçmen tehditlerine karşı, Avrupa Birliği Libya'da istikrarı sağlamak ve göçlerin önünü kesmek için politik, ekonomik ve sosyal önlemler almaktadır. Fakat Libya'da politik istikrarsızlığı bitirecek, tüm tarafları içerecek bir hükümet kurma deneyimi başarılı olamamıştır; bu yüzden istikrarsızlık ve iç savaş devam etmektedir. Daha da önemli olarak, IŞİD'in Libya'daki varlığı Libya'daki güvenlik durumunu kötüleştirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Libya, Güvenlik, İslam Devleti, Avrupa Birliği

Jel Kodu: H56, R50

ASSESSING SECURITY OF POST-GADDAFI LIBYA

ABSTRACT

Post-Gaddafi Libya is characterized by political instability, economic collapse, and civil war. The rival governments Operation Dawn and Operation Dignity have been fighting with each other as no single group effective succeeded in establishing authority since 2011. None of these

governments fulfill basic requirements of being a government, leading to dissatisfaction among Libyan population. Jihadist terrorist groups have taken advantage of this dissatisfaction emanated from Libya's fragmented situation. Libya's porous borders enable these groups to recruit foreign jihadists. ISIL the most powerful and threatening jihadist terrorist group, establish a base in Libya after Syria and Iraq. From Libya, it threatens North African countries and Europe. Although ISIL was driven out of Sirte in December 2015, its militants were neither captured nor killed. ISIL keeps low profile by hiding in desert in middle part of the country to regain its strength to recapture Sirte again. In addition to terrorism threat, Libya's loss of control over borders made Libya a transit country. The migrants from sub-Saharan Africa, the Middle East, and the North Africa migrate to Europe by using Libya. This also threatens Europe whose stability had already been shaken by migrants coming from Syria. To counter terrorism and migrant threat, the EU tried to initiate political, economic, and social measures to provide stability in Libya to reduce flow of migrants. The creation of unity government that is supposed to bring political stability, however, failed so the instability and civil war in Libya still continues. More importantly, ISIL presence worsens security situation in Libya.

Keywords: Libya, Security, Islamic State, European Union

Jel Codes: H56, R50

INTRODUCTION

Arab Spring, which has started in 2010 led to collapse of several authoritarian regimes across North Africa and the Middle East. New structures after Arab Spring have emerged in the context of transnational ethnic, sectarian, and tribal conflicts. These conflicts prevented any of the groups from establishing authority in their respective territories. This power vacuum diminished the border controls of the countries that experienced Arab Spring. In this new environment, as a result of loosening border controls, spread of terrorist activities, and massive immigration are posing security threats especially neighboring countries and Europe.

This study attempts to analyze post-Gaddafi Libya security situation after the central government had collapsed. Libya's northern part has been ravaged by civil war between Operation Dignity led by retired general Khalifa Hifter and Operation Dawn organized by Islamist groups and Misratan groups. Taking advantage of this civil war, ISIL gained a stronghold in Sirte. Although ISIL has been defeated, the fragmentation in the northern part, which produces human resources for extremist groups still continues. Another element which increases Libya's security risks is the erosion of southern borders. Extremist groups located in Nigeria and Mali contribute to instability by providing human resources to fighting groups in Libya without encountering any resistance at borders. Furthermore, the erosion of Libya's southern borders made Libya as a transit country for African migrants. This massive migration poses threat to Europe, have already been shaken by Syrian migrants, as much as terrorism threat.

Libya with its fragmented nature needs foreign assistance in structuring its security strategy. The European Union affected by the instability in Libya is the most important international organization which participates in Libya's political restructuring. According to the EU, security is achieved economic and political stability. Economically, the EU concentrated on precautions which prevent complete collapse of Libyan economy including providing financial assistance and development of health and education system. Yet, the implementation of these points depends on political stability. Politically, the EU defends a federal structure which would include different political groups and tribes. The ability of this administration can only be realized by a decisive international coalition which would provide military support in case it is needed.

THE CONSTELLATION OF SECURITY IN GLOBALIZATION

The most important architecture for the new agenda of security is globalization. In post-Cold War international setting, the threat of nuclear destruction has given way to new threats. Nationalist, ethnic, religious, and separatist movements manifested in terrorist activities are growing concern. Drug trafficking, organized crime, and regional conflicts are becoming universal in scope as the world is more interconnected (Ivanov, 2003). Borders are avoided and bypassed by the transnational networked forces. States also bypass borders to fight with these forces (Germond, 2010:208).

In post-Cold War, reconceptualization of security is experienced on two axes coupled with a dynamic of globalization. Firstly, threatened object changes in that not only the states, but also, more deeply into the states, societies and the individuals and, outside the states, the regional institutions (such as the EU) or the international system as a whole are being threatened. Secondly, threatening object changes in that the traditional conceptions of defense to include various new threats which are not exclusively military. Threats are born and proliferate beyond one's external boundary (Germond, 2015:13).

Thus, the world is interdependent in diverse areas such as economic security infectious diseases, terrorism, climate change and the environment, governance and military conflict; and that its very dynamic nature has moved beyond the mere protection of a state's territorial integrity and sovereignty to sensitive issues like inter-state's cohesion in fighting various global vice. A striking example of this interconnectedness is how a failed state's inability to contain infectious disease in its borders can infringe the security to even powerful states (Kapuwa, 2012:57). These failed states provide ground for terrorist groups to flourish. Failed states that cannot provide jobs and food for their people, that have provided the parts of territories to warlords, and that can no longer track or control their borders send an invitation to terrorists(The New York Times, 2005). In addition to terrorism, failed states are linked with destabilizing migration to

neighboring countries as it had happened in 1980s and 1990s in the case of Afghan refugee flow in Pakistan (Newman, 2009:429).

The next chapter will present Libya's security environment after the revolution that toppled Muammar Gaddafi. Libya shows the characteristics of a failed state in which the monopoly of state authority has dissolved, different warlords claim political authority, jihadist groups operate, and terrorist organizations conduct attacks. Its porous borders enable flow of refugees from sub-Saharan Africa and Middle East as well as Libya to enter into Europe.

LIBYA AFTER THE OUSTER OF GADDAFI

A defining aspect of the Libyan revolution was the emergence of local power centers. The National Transitional Council (NTC) established after the revolution was ineffective in providing unity. Its leadership proved to be insufficient to manage various competing tribes. The main reason for this weakness was while attempting to gain international recognition, the NTC invested less effort in coordinating and supporting local forces. In Misrata and Bingazi dozens of different groups composed of civilians and led by local notables emerged. The loyalties of these brigades lay firstly with their own tribes and cities. Several brigades that fought on eastern front were recruited from people who were close to Libyan Islamic Fighting Group (LIFG), which had led an insurgency against the regime during the 1990s and had a base in the north-eastern cities of Darnah an Bayda (Lacher, 2012:167). The Failed State Index for the year 2012-2013 reflected dim situation concerning governance capacity in Libya. The Libyan interim government entered the list of 60 failed countries (Buera, 2015:112).

Max Weber defines state as a human community that successfully claims the monopoly of legitimate use of force within a given territory (Vaughan-Williams, 2012:2). However, the armed force in Libya after the revolution is categorized as hybrid. Because of its weak control the NTC tried to establish a measure of control over the armed groups by putting them on its payroll. But this arrangement has impeded the development of the national army. The armed groups were even more emboldened to pursue self-serving and political agendas (Wehrey, 2014). Fractured and self-serving political agendas brought about division of political authority. In Libya, tribal clashes have been frequent after the toppling Gaddafi. Berber and black Africans continue to clash with Arab tribes in the center and south of Libya, vying for control of the towns and outposts. These conflicts proliferated in the absence of Gaddafi's iron fist, which was suppressing the traditional tribal rivalries and local identities (Shkolnik, 2012:4).

The division that had existed after the revolution increased when retired General Khalifa Hifter's launch of his campaign, Operation Dignity, which aimed at eliminating terrorist movement first in Bengazi and later in all of Libya. Hifter's Operation Dignity has faced enormous resistance. Dignity's

opponents were Libya's Islamists, militias based in the western coastal city of Misrata, which saw the Dignity offensive as a thinly-veiled attempt to shift the balance of power in Libya in favor of former Gaddafi officials. Islamist-Misrata bloc launched offensive, known as Operation Dawn, in Tripoli against militia factions from the western city of Zintan that had aligned themselves with Operation Dignity (Gartenstein-Ross & Barr, 2015:11). Civil war erupted between Operation Dignity a coalition of eastern tribes, federalists and disaffected military units; and Operation Dawn, an alliance of Islamist forces aligned with armed groups from Misrata (Wehrey, 2014). In addition to this partition, Libya's Fezzan region located in the southwestern Libya is not controlled by Operation Dawn or Operation Dignity. Tribal warfare has expanded and become a zero-sum game. The absence of governmental authority led to proliferation of arms, alcohol, drugs in Fezzan region. These activities provide financial sources of illegal migration. (Abderrahmane, 2015).

Although Operation Dawn and Operation Dignity claim to control their respective areas, they are far from possessing governing capacity due to dire economic circumstances. The longer the conflict between two loosely organized political entities persists, the further Libya would deteriorate. Central Bank remained neutral and continued the payment to military and militia forces aligned with opposing sides in the internal conflicts. This attitude dried up Libya's reserves. The Central Intelligence Agency World Factbook estimated that Libya's 2015 budget deficit was 49% of GDP (Blanchard, 2016:12). The infrastructure of the country collapsed. The electricity was frequently out of service and most business was at a standstill; revenues from oil, the country's greatest asset, have dwindled by more than ninety per cent (Anderson, 2015).

Fading economy would further destabilized Libya and eroded the legitimacy of loosely established Operation Dawn and Operation Dignity. Key tribes which form these two coalitions are less likely to show loyalty if their demands are not met. For example, Ibrahim Jadran, a charismatic warlord in Eastern Libya shut down three of region's four oil ports, announcing the formation of his own oil company as his group's self-declared government of Cyrenaica, an ancient Roman province of eastern Libya (Daragahi, 2013). In such a setting, the rise of terrorist and extremist groups became more likely. Ansar Al-Sharia, Benghazi Revolutionaries Shura Council, Derna Mujahidin Shura Council, Ajdabiya Revolutionary Shura Council are among these groups. The most dangerous group increasing its activities in Libya is the Islamic State which expanded its geographical base in Iraq and Syria with the collapse of state authority in these countries. It took advantage of lack of governance in Libya and established a base in Libya.

THE RISE AND FALL OF ISIL IN LIBYA

Amidst civil war between Operation Dawn and Operation Dignity, the Islamic State of Iraq and Levant (ISIL) has gained ground. ISIL named its

territories in Libya- Wilayat al-Barqah, Wilayat al-Tarabulus and Wilayat al-Fizan. Although ISIL's wilayat strategy resembles Al-Qaeda franchise strategy, there is one fundamental difference. Al Qaeda wanted to use its franchises to attack Western countries to force them to stop supporting 'apostate' Arab regimes. On the other hand, ISIL's main priority is building out its caliphate, which is evident in its famous slogan *baqiya wa tatamaddad* (remaining and expanding). ISIL has had a clear model to support this strategy: fighting locally, instituting limited governance and conducting outreach (Zelin, 2015). ISIL's territorialization strategy used in Syria and Iraq is replicated in Libya, which consists of two stages: pre- or partial territorial control and full territorial control. In the first phase of territorialization ISIL was involved in the establishment of sleeper cells, the infiltration of other groups, and the creation of front groups. After establishing physical control over a territory, ISIL raised its flag on buildings, lamp posts and anywhere in between, not only to stake its claim to the territory, but also to show it is there to stay. It controlled infrastructure, enforce its strict rule and collect taxes to reinforce its rule (Zelin, 2016:1-3).

In Libya, ISIL's strategy suggests that it has a gradual strategy to connect with jihadi networks that existed. Its recruitment endeavors have started since 2014. Reports suggest that powerful Libyan militias connected to mainstream Islamist parties had been showing signs of interest in ISIL, which could give the group access to much greater influence (Smith, 2014:5). ISIL found a fertile ground in Sirte to flourish. Sirte is the hometown of Muammar Gaddafi's tribe. Since the revolution members of Gaddafi's tribe were killed and their homes were ransacked. ISIL have recruited some of Gaddafi tribesmen and former army officers, who have become sympathetic to ISIL leadership, dispatched high level officials to Libya. A number of young Libyan fighters who were once members of the al-Battar brigade, which fought against the regime of Syrian President Bashar al-Assad, were sent back to Derna to establish an ISIL base (El-Gamaty, 2016).

ISIL's campaign to seize full control of Sirte was jumpstarted on February 8, 2015, when it took over al-Nawfaliyah some ninety miles to the east. ISIL took control of the radio station, the Wataniya television studio, the immigration center, Ibn Sina Hospital, the University of Sirte and local government buildings. In late May 2015, ISIL seized al-Qardabiya Air Base and the Great Man-Made River irrigation complex; then on June 9, it took Sirte's power plant (Zelin, 2016:5-6). It encouraged foreign jihadists to migrate to Libya. Libya, thus, would serve as a both exporter and importer of foreign jihadists. In March 2015, ISIL's English online magazine *Dabiq* featured an article in which Libya had become an ideal land of *hijrah* for those who find difficulty making their way to Shām (Syria) particularly those of our brothers and sisters in Africa. The foreign fighters in Sirte comprised

nearly seventy percent of ISIL member according a Misratan intelligence official (Barr & Greenberg, 2016).

After gaining a foothold in Libya, ISIL sought to expand to Libya and other North African countries. The next target of ISIL for expansion was Misrata due to its closeness to Sirte. In May 2016, several villages and key crossroads were captured by ISIL. The mobilization of militants could slow down ISIL expansion (Al Jazeera, 2016). Even after its defeat in December 2016, ISIL continues its terrorist activities in Misrata. In September 2017, a courthouse was targeted by the ISIL, leaving 4 people dead (The National, 2017).

The jihadist writer Abu Moaz al-Barqawi wrote a post titled 'Come to the fold of the caliphate,' declaring that ISIL seeks to eliminate the Tunisian, Libyan and Egyptian borders; he cited the creation of the 'Euphrates Province' conjoining towns in Syria and Iraq as a precedent (Engel, 2015). According to the Tunisian authorities, up to 1,000 Tunisians are currently fighting or training in Libya (Kausch, 2015:3). ISIL militants from Libya attacked the visitors of the Bardo museum in neighboring Tunisia in 2015. Another Libyan jihadist involvement was that perpetrator of the June 2015 terror attack on a beach in Tunisia received training in Libya (Schnitt, 2015:13).

ISIL's Libyan wilayats have established networks with other wilayats in Africa. Sirte's relationship with Wilayat Gharb Ifriqiya, known as Boko Haram, is an example of Libyan ISIL's connections in Africa. Libya's ISIL had helped Boko Haram in its organization and operations. A former Nigerian militant similarly claimed that Wilayat Gharb Ifriqiya (Boko Haram) now answers to ISIL commanders in Libya. Moreover, there are allegations that Wilayat Sinai was being directed by Libyan ISIL. In February 2016, a security official in North Sinai told an Egyptian newspaper that he had intercepted phone calls between Wilayat Sinai militants that indicated that Wilayat Sinai was receiving instructions from Libya-based official (Barr & Greenberg, 2016). In September, 2015, Agila Saleh Essa Gwaider, Acting Head of State of Libya, points out rising ISIL threat the general debate of the General Assembly's: "This entity aims at stretching from Mauritania to Bangladesh and making the whole region subject to the law of the jungle, claiming it as the 'Rule of Islam'"(The United Nations, 2015).

In June 2016, Libyan forces strongly supported by France and US troops started the offensive to drive ISIL out of Sirte. Control of Sirte and its basin are of critical significance as it ranks 13th among the world's petroleum provinces and it contains 80 percent of the country's oil reserves (Plaw & Pilch, 2018). In early December, Libyan forces captured most of Sirte. Yet, all ISIL militants were neither captured nor killed. In June 2016, CIA director John Brennan told the US congress that ISIL had between 5,000 and 8,000 fighters in Libya. As a result of this offensive, only 500 militants remained in Sirte before it was captured. French Defense Minister Jean-Yves Le Drian

warned that the fall of Sirte caused other ISIL militants to flee other parts of Libya (Pearson, 2016). This statistic shows that ISIL militants shifted their base to avoid annihilation. Although the capture of Sirte diminished ISIL capability in Libya, this success was a temporary one. The fragmented structure of Libya enabled ISIL to regroup and conduct its activities. In 2017, ISIL began its attempts of recapturing Sirte. It had already established a strong presence in the city of al-Nawfalya, to the east of the city, and, as of December 2017, it controls an area ranging as far south as Waddan in central Libya. According Ibrahim Mlitan, a security commander in Sirte ISIL operates in an area of 40,000 square km surrounding Sirte. The increasing threat of ISIL prompted the United States to resume its airstrikes (Plaw & Pilch, 2018). Despite US efforts, the civil war in the north continues. In this environment, IS appears to maintain its supply of people disillusioned by the ineffective power bases in Libya.

Libya's neighbors closely follow the situation in Libya and take security measures. In January 2017, Chad closed its borders with Libya, fearing an influx of jihadist. Algeria has opened a new air base to guard its frontiers. Tunisia has built a 200km earth wall along its border with Libya (The Economist, 2017). Europe, which is 400 km away, is also being threatened. The instability and erosion of borders have made Libya as the main entry point to Europe.

MIGRATION THREAT AND MEASURES TO BRING STABILITY TO LIBYA

Migration from Libya has shown differences between pre- and post-2011. The most important change is obviously in the numbers. The number of migrants passing through the central Mediterranean route increased more than four-fold from 39,800 in 2008 to 170,760 in 2014. Other migrant flows have also been diverted to Libya. Migrants from South Sudan Chad, Niger, the Horn of Africa, and Syria use Libya as a transit zone to migrate to Europe (Toaldo, 2015:2).

This was perceived as a security threat by European policy makers. In 2006, French Defence Minister Jean-Yves Le Drian said in an interview with Europe 1 radio some 800,000 migrants are in Libya hoping to cross to Europe (The World Bulletin, 2016). Le Derian has also expressed his concerns concerning terrorism risks of migration in an interview on French television Sunday: "When the Mediterranean weather is good, there is a risk that (IS militants) will make the crossing, mingling with migrants. It is a major risk" (The World Bulletin, 2016).

The instability in Syria and Iraq resulted in huge flow of migration to Europe which caused social and security problems for the EU in 2014 and 2015. Current instability in Libya has a potential to produce same effect. On 19 April, 2015, a shipwreck that caused over 900 people drowned, marked the symbolic start of the migrant crisis in Mediterranean. The EU Joint Foreign

and Home Affairs Council approved a ten-point plan which includes more funds and much wider area of operations, launch of anti-smuggling operation, and establishment of a new return programme for rapid return of irregular migrants (Toaldo, 2015:5).

The most important political development was the establishment of unity government brokered by the United Nations known as the Government of National Accord in December 2015. The final agreement will establish a nine-member council led by a Prime Minister Fayez Sarraj. The Presidential Council is tasked with overseeing a transition to end the political chaos and armed conflict that has plagued Libya since the fall of leader Muammar Gaddafi in 2011. The Presidential Council calls on the international community and organization to deal with the council and to stop communicating with other groups (The Guardian, 2016). The first signs for future of GNA's authority in Libya were positive. Along Libya's western coast, 10 cities announced that they will no longer support the rebel government in Tripoli but will now support the U.N.-backed Government of National Accord (GNA). The second-largest party in Operation Dawn, the Libyan Muslim Brotherhood's Justice and Construction Party, has backed the GNA. Prime Minister Fayez Sarraj arrived at Tripoli and delivered a speech on March 30. EU member states agreed to impose sanctions on those who obstruct unity government (The Japan Times, 2016).

Yet, forces from Misrata ousted ISIL from its stronghold in Sirte after eight months of fighting. The victory of forces from Misrata against ISIL deprived GNA of popularity and legitimacy that may be gained through fighting with ISIL. Libya has now three, instead of two, weak governments. GNA, the internationally recognized one, is losing ground. Two military blocks exist: The Libyan National Army and its leader, Field Marshal Khalifa Hifter who support Tobruk based government and the Misratan fighters who back Tripoli based government (Stratfor, 2016). Still, Italy continued its collaboration with GNA in stopping migration flow. In August 2017, Italy announced that it would deploy two military ships to Libya to deter illegal migration. Italy's Parliament also passed a "code of conduct" for NGOs operating search and rescue missions in the Mediterranean by requiring NGO rescue boats take armed police onto their vessels to crack down on human smugglers (Fox & Lorenzo D'Agostino, 2017).

In addition to political and military support, the EU aids Libya in restoring effective governance and socio-economic conditions. The EU allocated €120 million in bilateral support to Libya in 37 projects across six sectors: civil society; governance; health; youth and education; migration and protection; and support to the political process, security and mediation activities through the [European Neighborhood Instrument](#) (ENI) and the [Instrument Contributing to Stability and Peace](#) (IcSP). In 2017, €10 million, focusing on urgent needs in the health sector, such as maternal health, blood transfusion services, nurse training, mental health and non-

communicable disease prevention was provided. These efforts mainly aim at curbing refugee flow by improving Libya's economy. More direct funds were also allocated. The EU has mobilized €182 million on migration-related projects, €162 million under the [EU Emergency Trust Fund for Africa](#) (EUTF) and €20 million as bilateral assistance. Since 2017, the EU Emergency Trust Fund for Africa contributed to the voluntary humanitarian return of more than 20 000 vulnerable migrants to their homes, supported with reintegration assistance in their countries of origin (European Union External Action, 2018).

CONCLUSION

Libya is one of the countries which experienced the movements which aimed at getting rid of authoritarian rulers. Muammar Gaddafi who ruled Libya over 40 years was ousted and killed. However, Libya has been ravaged by instability, fragmentation and civil war after the revolution. Currently, there exists three weak governments in northern part of Libya whereas the southern part of Libya experiences anarchy. These governments consist of various groups, and factions that sometime fight with each other.

Having taken advantage of current instability ISIL established a territorial base in Sirte in which 80 percent of Libya's oil resources exist. Although ISIL had been driven out of Sirte in 2016, it regained its strength since the fragmentation continues. ISIL now plans to retake Sirte and to spread its terrorist activities across the region. Libya's North African neighbors and Europe closely follow ISIL activities in Libya fearing that these activities continue targeting them.

Besides terrorism, flow of migrants emerged as a security threat as number of migrants arrived in Europe quadrupled since 2011. The EU took political, economic, and social measures to stop flow of migrants. The most important step was to establish a unity government backed by the United Nations. However, this government failed to gain consent of other groups that support rival governments. Thus, it only increased number of governments instead of uniting Libya. The EU also initiated financial aid and restructuring institutions which aimed at revitalizing Libya as a state. Nevertheless, the existence of multiple governments will probably undermine these efforts.

REFERENCES

- Abderrahmane, A. (2015). "Libya, The Fezzan, Egoism And The Danger Of Self-Interest", <https://www.opendemocracy.net/arabawakening/abdelkader-abderrahmane/libya-fezzan-egoism-and-danger-of-self-interest>, (07.02.2018).
- Al Jazeera (2016). "Isil Advances In Libya's Misrata", <http://www.aljazeera.com/news/2016/05/clone.of.isil-advances-libya-misrata-1605061835501.html> (09.02.2018).
- Anderson, J. L. (2015). "The Unravelling", <http://www.newyorker.com>

- /magazine/2015/02/23/unravelling, (03.02.2018).
- Barr, N., & Greenberg, D. (2016). "Libya's Political Turmoil Allows Islamic State To Thrive", <https://jamestown.org/program/libyas-political-turmoil-allows-islamic-state-to-thrive/> (03.02.2018).
- Blanchard, C. M. (2016). *Libya: Transition And U.S. Policy*, Congressional Research Service, Washington D.C.
- Buera, A. A. (2015). "Libya's Arab Spring Revolution Against A 42-Year Dictatorship", (Ed.) Sadiki, L. *Routledge Handbook Of The Arab Spring*, Routledge New York.
- Daragahi, B. (2013). "Libya's Oil Production Hostage To Political Unrest", <https://www.ft.com/content/d60a85e2-4dde-11e3-8fa5-00144feabdc0>, (03.02.2018).
- El-Gamaty, G. (2016). "How Serious Is The Isil Threat In Libya?" <http://www.aljazeera.com/news/2016/02/isil-threat-libya-160222081244640.html>, (05.02.2018).
- Engel, A. (2015). "The Islamic State's Expansion In Libya", <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-islamic-states-expansion-in-libya>, (10.02.2018).
- European Union External Action (2018). "Eu-Libya Relations", https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage_en/19163/eu-libya-relations, (12.02.2018).
- Fox, K., & D'agostino, L. (2017). "Italy To Deploy Naval Ships To Libya As Migration Crisis Grows", <https://edition.cnn.com/2017/08/02/europe/italy-to-send-military-ships-to-libya/index.html>, (12.02.2018).
- Gartenstein-Ross, D., & Barr, N. (2015). *Dignity And Dawn: Libya's Escalating Civil War*. International Centre For Counter-Terrorism, Hague.
- Germond, B. (2010). "Venus Has Learned Geopolitics: The European Union's Frontier And Transatlantic Relations", (Eds.) Germond, B., Hanhimaki, J. M. & Soutou, G.-H. *The Routledge Handbook Of Transatlantic Security* (Pp. 206–218). New York: Routledge.
- Germond, B. (2015). *The Maritime Dimension Of European Security Seapower And The European Union*. Palgrave Macmillan, New York.
- Ivanov, I. (2003). "International Security In The Age Of Globalization", http://eng.globalaffairs.ru/number/n_627, (03.02.2018).
- Kapuwa, B.P. (2012). "Globalization Of Security.. A Focus On Rival Powers In Africa", *Journal Of Globalization Studies*, 3(1), 55–66.
- Kausch, K. (2015). *Tunisia's Libya Problem*, Fride, Madrid.
- Lacher, W. (2012). "The Libyan Revolution And The Rise Of Local Power

Centres", *Mediterranean Politics*, 167–170.

Newman, E. (2009). "Failed States And International Order: Constructing A Post-Westphalian World", *Contemporary Security Policy*, 30(3), 421–443.

Pearson, J. (2016). "Where Did All Of Libya's Isil Militants Go?", <http://www.thenational.ae/world/middle-east/where-did-all-of-libyas-isil-militants-go> (09.02.2018).

Plaw, A., & Pilch, A. (2018). "Can Airstrikes Alone Tackle Islamic State In Libya?" <https://jamestown.org/program/can-airstrikes-alone-tackle-islamic-state-libya/> (09.02.2018).

Schnitt, J. (2015). *Isis In Libya -Exploitation And Governance Of Areas Of Limited Statehood*, International Institute For Counter-Terrorism, Herzliya.

Shkolnik, M. (2012). *Libya's Fragmentation: Tribal Conflict, Islamism, And The Quest For Power*, United Nations Association In Canada, Ottawa.

Smith, B. (2014). *Libya: Deepening Conflict*, House Of Commons Library, London.

Stratfor (2016). "A Tortuous Path To Peace In Libya". (2016), <https://www.stratfor.com/analysis/tortuous-path-peace-libya>, (09.02.2018).

The Economist (2017). "Down But Not Out How Islamic State Clings On In Libya", <https://www.economist.com/news/middle-east-and-africa/21722630-jihadists-have-retreated-desert-where-they-are-potent-threat-how>, (13.02.2018).

The Guardian (2016), "Libyan Unity Government Moves To Take Power, Asserting Sole Authority To Rule", <https://www.theguardian.com/world/2016/mar/13/libyan-unity-government-moves-to-take-power-as-sole-ruling-authority> (10.02.2018).

The Japan Times (2016). "Libya Unity Government Looks To Assert Authority In Tripoli", <http://www.japantimes.co.jp/news/2016/04/01/world/libya-unity-government-looks-assert-authority-tripoli/#.vwuthvmltiu> (10.02.2018).

The National (2017). "At Least 4 Dead In Suicide Bombing In Libya's Third City, Misrata", <https://www.thenational.ae/world/mena/at-least-4-dead-in-suicide-bombing-in-libya-s-third-city-misrata-1.664065>, (07.02.2018).

The New York Times (2005). "Fighting Terrorism At Gleneagles", <http://www.nytimes.com/2005/07/08/opinion/fighting-terrorism-at-gleneagles.html>, (15.02.2018).

The United Nations (2015). "At Un, Libya Warns Of Isil's Increasing

- Influence, Calls For Unanimity To End Region's Crises". (2015), <http://www.un.org/apps/news/story.asp?newsid=52083#.vwqfavmltiu>, (05.02.2018).
- The World Bulletin (2016). "800,000 Migrants In Libya Seeking To Come To Europe", <http://www.worldbulletin.net/world/170829/800000-migrants-in-libya-seeking-to-come-to-europe>, (07.02.2018).
- The World Bulletin (2016). "France Fears Isil Crossing Mediterranean With Refugees", <http://www.worldbulletin.net/news/168969/france-fears-isil-crossing-Mediterranean-With-Refugees>, (08.02.2018).
- Toaldo, M. (2015). Libya's Migrant-Smuggling Highway: Lesson For Europe, European Council On Foreign Relations, London.
- Vaughan-Williams, N. (2012). Border Politics The Limits Of Sovereign Power, Cpi Group Ltd, Croydon.
- Wehrey, F. (2014). "Ending Libya's Civil War: Reconciling Politics, Rebuilding Security", <http://carnegieendowment.org/2014/09/24/ending-libya-s-civil-war-reconciling-politics-rebuilding-security-pub-56741>, (13.02.2018).
- Zelin, A. Y. (2015). "The Islamic State's Model", <https://www.washingtonpost.com/blogs/monkey-cage/wp/2015/01/28/the-islamic-states-model/>, (12.02.2018).
- Zelin, A. Y. (2016). The Islamic State's Territorial Methodology, The Washington Institute For Near East Policy, Washington D.C.

DEVİRİMLER, KAOS VE İSTİKRAR ARAYIŞLARI İÇİNDE LİBYA: TARİHSEL VE YAPISAL BİR ANALİZ

Geliş Tarihi/Received: 23.03.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 13.04.2018

Cantürk Caner

Asst. Prof.Dr., Dumlupınar University

ORCID: 0000-0002-4991-102X

canturk.caner@dpu.edu.tr

Betül Şengül

Student, Uludağ University

ORCID: 0000-0001-6188-1217

betulsengul@gmail.com

ÖZ

Bu makalenin amacı tarih boyunca Libya'nın yaşadığı siyasi çalkantıları, geçirdiği askeri darbeleri ve bu darbelerin sonucunda ortaya çıkan yapısal ve işlevsel dönüşümün ana hatlarını ortaya koymaktır. Bilindiği üzere Libya Kuzey Afrika'da geçiş bölgesinde yer alan önemli bir ülkedir. Gerek etnik yapısı, gerekse de jeopolitik konumu Libya'yı her zaman etkilemiş ve dünyanın gündeminde tutmayı başarmıştır. Uzunca bir süre çeşitli güçlerin egemenliğinde kalan Libya, 20. Yüzyılın ortalarında bağımsızlığına kavuşmuş, buna karşın modern devletin temelleri daha atılmadan Kaddafi devrimiyle tanışmıştır. Yaklaşık kırk yıl Kaddafi rejimiyle yönetilen Libya, siyasi istikrarını kendine özgü devlet anlayışıyla kurmaya çalışmıştır. Ancak Arap Baharı Kaddafi rejimin aslında sağlam temelleri olmadığını ve Libya toplumuna aradığı refahı getiremediğini ortaya koymuştur. Nitekim 2010 yılının sonunda başlayan Arap Baharından ilk etkilenen ülkelerden biri olan Libya, Kaddafi rejiminin yıkılmasıyla yeni bir iç savaş ve istikrarsızlık içine girmiştir. Yaşanan siyasi çalkantılar halen devam ederken Libya günümüzde yeni bir devlet ve siyaset anlayışıyla kendisine yeni bir istikrar arayışına girmiştir.

Anahtar Kelimeler: Libya, Muammer Kaddafi, Devrim, Arap Baharı

REVOLUTION, CHAOS AND SEEKING STABILITY OF LIBYA: HISTORICAL AND STRUCTURAL ANALYSIS

ABSTRACT

The aim of this article is to clarify the headlines of the structural and functional transformation arisen from the coup d'états and, military interventions and political turmoils suffered by Libya during the history. As known, Libya is very crucial country which was located in Northern Africa as a transitional region. Both its ethnic structure and its geopolitical positioning always shaped Libya and come it into hot agenda

of the world. Libya which was under the subjection of the various powers for a long time gained its independence at the middle of the 20th century and confronted with the Gaddafi revolution before establishing the fundamental principles of the modern state. As a country under the Gaddafi regime more than 40 years attempted to create its own stability with the sui generis administration. Nevertheless, the Arab Spring demonstrated that Gaddafi regime deprived of having strong and coherent ties and away from providing the welfare which the Libya community desired. As a matter of fact, Libya was one of the first countries negatively influenced by the Arab Spring emerged at the end of 2010 entered into a civilian war and permanent instability as a result of collapsing the existing Gaddafi regime. Nowadays Libya seeks to provide a new kind of stability with a new comprehension of state and politics while keeping the suffered political turmoil still alive.

Keywords: Libya, Muammer al-Gaddafi, Arab Spring, Revolutions

GENEL HATLARIYLA LİBYA'NIN TARİHİ

Kuzey Afrika coğrafyasının tam da merkezinde sayılabilecek bir ülke olan Libya, adını Antik Mısırlıların bölgenin yerlisi olan ve bugün "Berberi" olarak tanınan *Lebu* sözcüğünden almaktadır. Antik Mısır'ın bu tanımı zaman içinde önce Yunan sonra da Roma tarafından da kullanılmış, günümüze kadar Libya olarak gelmiştir. Doğu batı yönünde geçiş coğrafyası olması ve Akdeniz'e kıyısı bulunması nedeniyle Libya, dünyanın en eski uygarlıklarına ev sahipliği yapmıştır. Önce Fenikeliler, Kartacalılar, Büyük İskender İmparatorluğu, Romalılar, Bizans ve en sonda da 1553 yılında Osmanlılar bölgeye hâkim olmuşlardır. Osmanlı İmparatorluğunun egemenliği bölgenin en uzun süren huzur ve istikrar dönemlerinden birisidir. Bölgenin etnik yapısı ve dinamiklerini fark eden Osmanlılar, 1611 yılında Libya coğrafyasına özgü ilk yönetim biçimi olan *Dayılık Sistemini* kurdular. Bu sistem esasen Cezayir'de ortaya çıkan daha sonra bütün Mısır hariç Kuzey Afrika coğrafyasında uygulanan ve bir takım zorunluluklardan doğan bir yönetim biçimiydi. 1830 yılına kadar toplam 29 dayı bölgenin yönetiminde söz sahibi olmuştur. Dayılar yerel, sivil, askeri ve dini liderlerin oluşturduğu bir meclis tarafından seçilen bir kişiye verilen unvandı. Seçilen bir dayı bölgenin en üst yöneticisi olmakla birlikte, vergi koyabilme, toplayabilme, yerel aşiretler arasındaki sorunları çözebilme ve adalet dağıtabilme gibi yetkilere sahipti (Hizmetli,1991:2-4). Dayılar yetkilerini tek başlarına kullanmayıp genellikle "*hocatu'l havl*" adlı bir divan eliyle yönetmişlerdir (Toprak,2012:228). Dayılık için özel bir ehliyet veya liyakat şartı aranmamıştır. Dayı olabilmenin tek şartıysa bölgedeki yeniçerilerin desteğini almaktı. Dayılık sistemi 19. yüzyıl boyunca Libya ve çevresinin temel yönetim biçimi olmuştur. Zaman içinde imparatorluğun zayıflamasını fırsat gören dayılar, bölgelerinde yetkilerini aşarak diğer devletlerle antlaşmalar bile yaptılar ve özellikle ABD ile kendi adlarına mücadele ettiler. Birinci ve İkinci Berberi Savaşları sonunda Osmanlılar, 1835 yılında Libya'daki kontrolü yeniden sağlayarak bölgeyi kendilerine bağladılar. Ne

var ki Osmanlı egemenliğinin bu ikinci dönemi ilki kadar kalıcı olamamış, 1911 yılında bölge bu kez İtalyan işgaline konu edilmiştir.

İtalyanların Libya üzerindeki niyetleri esasen kıtanın sömürgeleştirilmeye başladığı 19. Yüzyıla kadar inmektedir. Sömürgecilik faaliyetlerine geç başlayan İtalyanlar, 1869 yılından itibaren Akdeniz'i Antik Roma'nın *Mare Nostrum*'u (iç denizi) olarak tanımlamaktaydılar. İşte Libya bu niyetin bir sonucu olarak İtalya'nın doğal yayılma alanı olarak değerlendirilmiştir (Ceviz,2011:83). İtalya Libya üzerindeki işgalci emellerini ilk kez 1878 Berlin Konferansı'nda dile getirmişti. Fransa'nın Cezayir'i işgaline tepki olarak önce Tunus'u ele geçirmeye çalışan İtalyanlar, başarılı olamayınca Libya'ya yöneldiler. Nitekim 1911 yılında bölgeye 80 bin asker çıkararak Libya'yı işgale başladılar. Osmanlı hükümetinin bu dönemde bölgeye asker götürme ihtimali bulunmamaktaydı. Bu nedenle Bab-ı Ali, Enver Paşa ve Mustafa Kemal Bey gibi gönüllü subayları bölgeye göndererek, yerel direniş taburlarıyla işgale engel olmaya çalışmıştır. Osmanlı'nın bu hamlesi bazı bölgelerde önemli başarılar getirse de işgalin bütününde açık bir mağlubiyet yaşanmıştır. Trablusgarp Savaşının yenilgiyle sonuçlanmasının ardından Uşi Antlaşması imzalandı. Her ne kadar antlaşma sonucunda bölge Osmanlı toprakları olarak teyit edilse de fiilen İtalyanlara bırakılmıştır (Orhan,2010:90-93. Osmanlı egemenliğinin fiilen ortadan kalkması üzerine İtalyanlar kısa zamanda bütün Libya coğrafyasını işgal ederek büyük bir zulüm ve baskı yönetimi kurdular. Yerli halkı ikinci sınıf bir tebaa olarak sınıflayan İtalyanlar, bölge halkının birinci sınıf vatandaş olabilmesi için İslam hukukunun özellikle miras ve evlenme hükümlerini red etmesini şart koşmuştu (Ceviz,2010:85). İlaveten bölgedeki tekke ve zaviyeleri de kapatıp kutsal sayılan bütün değerlere türlü hakaret eden İtalyanlar, kısa zamanda Osmanlı dönemindeki huzuru kökünden yok etmeyi başarmıştı.

İtalyan işgali Libya'nın Antik Roma'dan bu yana ikinci defa Batı egemenliğine girmesi anlamına geliyordu. Ayrıca bu işgal bölgede günümüze kadar gelen sorunların da temelini atmıştır. Buna mukabil İtalyanların işgali sürecinde bölgede izledikleri baskı ve zulüm politikaları güçlü bir direnişin de temellerini atmıştı. Libya direnişi bölgede yüzlerce yıldır egemen bir Sünni doktrin olan Senusilik¹ ve Ömer Muhtar'ın liderliği

¹Senusilik tarikatı, Hz. Hasan sülalesinden Seyyid Muhammed bin Ali es-Senusi tarafından kurulmuştur. 1787 yılında doğan es-Senusi, Hristiyanların İslam topraklarına yaptığı tecavüzlerin bütün Müslüman aleminin birleşerek durdurulabileceğine inanıyordu. Bu bağlamda bölgede yer alan bütün etnik yapıların ve aşiretlerin kardeşliği üzerinden bir söylem geliştirmiştir. 1841 yılında ilk zaviyesini Bingazi'de kuran Senusi, öğretilerini kısa zamanda Mısır, Sudan, Cezayir, Senegal ve Gambiya'ya kadar yaymayı başarmıştır. Afrika'nın iç bölgelerine kadar İslamı yaymayı başaran Senusiler, Fransız ve İngiliz sömürgeciliğine karşı oldukça başarılı mücadeleler vermiştir. Üçüncü tarikat şeyhi olan Seyyid Ahmed es-Şerif Senusi zamanında Fransızlarla mücadelenin dozunu azaltmakla birlikte İtalyan işgaline karşı askeri, siyasi ve kültürel mücadeleler verdiler. 1915 yılında Almanlarla ittifak kuran Senusiler, İtalyanları kıyı şeritlerinde tutmayı başardılar. Özellikle İdris es-Senusi döneminde mücadelelerini artıran Senusiler, 1920'de Libya'nın bağımsızlığını kazanmasına yardımcı oldular. Ne var ki Ömer Muhtar'ın yapılacak olan barış

üzerinden yürütülmüştür. Senusilerle yapılan başarısız barış denemesinin ardından İtalyan işgali, Faşist Mussolini döneminde daha da acımasızlaştı. Özellikle 1923 yılında bölgede yayılmaya başlayan Faşist İtalyan orduları, uzun uğraşlar sonucunda Trablusgarp'a girmeyi başardılar. Direnişin simgesi olan Ömer Muhtar'ın 1931 yılında idam edilmesine kadar şiddetli savaşlar yaşandı. Ömer Muhtar'ın ölümünden sonra Libya direnişini adım adım kıran İtalyanlar, 1935 yılından itibaren bölgeyi hızla İtalyanlaştırma sürecine girdiler. Özellikle Habeşistan seferinde Libyalı birlikleri kullandılar. Habeşistan'ın İtalyan nüfuzuna girmesinden sonra 1939'da Libya halkına *Özel İtalyan Vatandaşlığı* uygulaması başlamıştır (Ceviz,2010:85). Diğer uyruklar arasında imtiyazlı bir hak olan Özel İtalyan Vatandaşlığı bazı şartlara bağlıydı. Örneğin erkek olmak, en az üç yıllık eğitim almak, 21 yaşını doldurmuş bulunmak, İtalyancayı bilmek, herhangi bir suçtan hüküm giymemek bu şartlardan bazılarıydı (Busotti,2016:162). Vatandaşlık hakkını elde eden Libyalılar, silah taşıyabilme, Kara Gömlek kıtalarına girebilme, bölge halkının yoğun olarak oturduğu yörelerde yerel idareci olabilme, faşist sendikalara üye olabilme gibi imtiyazlara sahiptiler. Yine de bu imtiyazlar, eşit İtalyan vatandaşlığından farklı olarak ikinci sınıf bir tabiiyetti. Ancak Habeşistan ve diğer uyruklarla kıyaslandığında da önemli bir ayrıcalıktı. İkinci Dünya Savaşı boyunca 16-60 yaş arası bütün erkeklerin zorunlu olarak askere alındığı Libya'da böyle bir ayrıcalığa sahip olmak, İtalya'nın Afrika birliklerinde komuta etmek gibi bir avantajlar sağlamaktaydı.

İkinci Dünya Savaşı yılları İtalyanların yoğun bir şekilde bölgeyi asimile politikalarıyla geçmiştir. Bu amaçla İtalyan kültürünün benimsetilmesi için bölgede okullar açılmış, ancak kısa ve yarım bir eğitim programı uygulanarak öğrenciler mezun edilmiştir. İlaveten Libyalılara alt seviyede memurluklar verilmekle birlikte doktor, mühendis gibi daha iyi mesleklere sahip olmalarına izin verilmemiştir (Ceviz,2010:85). İtalyanlar bölgede özel iskan politikaları da uygulamıştır. Bölge topraklarının tarıma uygun olan ve stratejik açıdan önemli bulunan coğrafyalarına anavatandan getirilen İtalyanlar yerleştirilmiş, yerli halk daha verimsiz alanlarda yaşamaya mahkûm edilmiştir. Bu politikalar neticesinde 1940 yılına kadar yaklaşık yüz bin İtalyan bölgeye yerleştirilmiştir. İtalya'nın Libya politikaları 1943'ten sonra tersine dönmeye başlamıştır.

İtalya'nın savaş dışı kalmasıyla bölge İngiliz ve Fransızların nüfuz alanına girmiştir. Bu durum aynı zamanda Libya'da bağımsızlık hareketlerini tekrar gündeme getirmekteydi. Seyyid İdris es-Senusi İngilizler ve Fransızlarla anlaşarak Bingazi'de Libya'nın bağımsızlığını ilan etti. Savaş boyunca İngilizlerle işbirliği yapan Senusi iktidarı, bu arada anayasa hazırlıklarını da yürütmüş, nihayet 7 Ekim 1951 tarihinde anayasa tamamlanınca İdris es-

antlaşmasına karşı çıkması yüzünden bunu gerçekleştiremediler. Ömer Muhtar 1931 yılında İtalyanlar tarafından idam edilinceye kadar ülkenin bağımsızlık önderi olarak görüldü. Senusilik hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tufan Turan ve Esin Tüylü Turan, "Libya'nın Tarihi Gelişimi İçinde Senusilik: Türk Senusi ve Türkiye Libya İlişkileri", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt:4, Sayı:19, Güz 2011, (190-216)

Senusi Birleşik Libya Krallığı'nın başına geçmiştir. Bağımsızlığı 27 Kasım 1951'de BM tarafından da onaylanan Libya Kuzey Afrika'nın modern dönemde ilk bağımsız devleti olma sıfatını da taşıyordu. Libya 1959'da zengin petrol yataklarına sahip olduğu anlaşılınca kadar son derece fakir bir ülkedir. Trablusgarp, Sireneyka ve Fizan bölgelerinin birleşmesinden meydana gelen ülke, aşiretlerin işbirliğine dayanan federatif bir monarşi olarak anılmıştır. Ülkenin en büyük iki kenti olan Bingazi ve Trablus sırayla başkentlik yapıyor, geri kalan bölgelerde halkın önemli bir çoğunluğu göçebe veya yarı göçebe bir yaşam sürüyordu. Anayasaya göre kraliyet Senusi hanedanlığı içinde babadan oğula geçen bir silsileyle sürdürülecekti (1951 Anayasası md.44). Anayasal bir monarşi olan Libya Krallığı'nda Yasama, Senato ve Temsilciler Meclisi'nden meydana gelen düalist bir parlamento tarafından yürütülmekteydi. Oldukça geniş yetkilere sahip olan Parlamento, veliahtın bulunmaması durumunda yeni bir kral seçme hakkını da elinde bulundurmakta idi. Senato toplam 24 üyeden meydana gelen, üyeleri doğrudan Kral tarafından atanan ve sekiz yıl görev yapan bir organdı. Temsilciler Meclisi ise dört yıllığına görev yapacak ve üye sayısı yirmi bin seçmene bir temsilci düşecek şekilde belirlenecekti (1951 Anayasası md.96,97, 100-107 arası). Her iki parlamentonun görev ve sorumlulukları açıkça belirlenmişti. Yasamanın asıl ve icracı kanadı olan Temsilciler Meclisi, Senato ile beraber Yasama faaliyetlerini yürütecekti.

Anayasa Yürütmeyi erkini de çok kesin biçimde belirlemişti. Başbakan ve Bakanlar Kurulundan meydana gelen Yürütme erkinin başının Kral olması hükme bağlanmıştı (1951 Anayasası md.78). Aynı hüküm içinde Kral başbakanı Meclis üyeleri arasından atayacak, Bakanlar ise Başbakan tarafından belirlenip Kral'ın onayından sonra görevlerine başlayacaktı. Anayasa Kraliyet üyelerinin bakan veya başbakan olmasını açıkça yasaklamış, aynı yasağı Libya vatandaşı olmayanlar için de geçerli kılmıştır (1951 Anayasası, md.82-87). 1951 Anayasası ülkeye bağımsız bir Yargı sistemini de öngörmüştür. Anayasanın 141-149. Maddeleri arasında düzenlenen Yargı Erki, hukuk eğitimi almış ve liyakate göre belirlenmiş hâkim ve savcılardan meydana gelecekti. Anayasa'ya göre ülkenin resmi dili Arapça (md.186) olarak belirlenmişti. Yine Müslüman olmayan Libya vatandaşları anayasal garanti altına alınmış (md.192), nüfusu oluşturan aşiretlere doğrudan vurgu yapılmaksızın yerel yönetimler kurularak bu aşiretlerin yaşadığı bölgeler güvence altına alınmıştı. Pek çok yönden 1951 Anayasası sömürge sonrası Libya için son derece modern ve çağdaş sayılabilecek bir düzenlemeydi.

Ancak ülke içinde yokluk ve fakirlik her şekliyle kendisini gösteriyordu ve bundan dolayı doğrudan dış yardımlar almak zorundaydı. Nitekim bu durumdan faydalanan İngilizler 1953 yılında deniz ve hava üssü karşılığında yardım teklifinde bulundular. Bundan yaklaşık bir yıl sonra yani 1954 yılında da ABD liman imtiyazları karşılığında gıda ve teknik malzeme yardımı yapmaya söz vermiştir. Bu yıllarda ülke ekonomisi ancak bu yardımlar

sayesinde ayakta kalabilmiştir. Üstelik Libya dış politikasını da İngiliz ve Amerikan yardımları doğrultusunda şekillendirebilmiştir.

1950'li yıllar aynı zamanda Türkiye ile ilişkilerin de başladığı bir dönem özelliğindedir. Bu bağlamda Libya Savunma Bakanı 1953 yılında Türkiye'yi ziyaret etmişti aynı yıl Trablus'ta Türkiye'nin Libya Büyükelçiliği açılmıştır. 29 Ekim törenlerinde ülkenin bütün üst düzey yetkilileri büyükelçilikte verilen resepsiyona katılmış, kentin önemli caddelerine Ankara, İstanbul, Atatürk ve Fatih Sultan Mehmet isimleri verilmiştir (Ceviz,2010:87). İlişkilerin gelişme seyri içinde aynı dönemde Libya hükümeti Türkiye'deki harp okullarına aralarında Albay Muammer Kaddafi'nin de bulunduğu 25 öğrenci yollamış, 1956'da Kral Senusi Türkiye'yi ziyaret etmiş, karşılığında 1957'de Başbakan Menderes, 1958'de de Cumhurbaşkanı Bayar Libya'ya gitmiştir. Libya'nın bu dönemde yoğun olarak ilişki kurduğu bir başka ülkeyse Mısır'dır. Her ne kadar her iki hükümet arasındaki resmi ilişkiler inişli çıkışlı bir seyir izlemiş olsa da Cemal Abdülnasır yönetimindeki Mısır, özellikle Arap sosyalizmi ve milliyetçiliği bağlamında Libya toplumunu derinden etkilemiştir.

Libya'nın müzmin fakirliği 1959 yılından itibaren değişmeye başlamıştır. Zelten Dağı eteklerinde bulunan zengin petrol yatakları söz konusu geri kalmışlığın ortadan kaldırılmasında önemli fırsatlar sağlayacaktı. Ancak ülkedeki zengin petrol yataklarının varlığı ülkeye kısmen zenginlik getirse de toplum nezdinde beklenen huzuru sağlamaktan uzak kalmıştır. Filistin sorunun uluslararası bir kriz haline dönüşmesi, yükselen Arap milliyetçiliği ve bunun yükselen sosyalist hareketlerle birleşmesi, Kral Senusi ve hükümetine karşı yolsuzluk suçlamalarına sebep olmuş, toplumun özellikle de askerinin içinde ciddi huzursuzluklara yol açmıştır. Her ne kadar Libya zengin petrol kaynaklarına sahip olsa da çıkarılması için ülkenin alt yapı ve kaynakları neredeyse hiç bulunmamaktaydı. Bu durum beklenenin aksine Batıya olan bağımlılığı artırmıştı. Muhalefetin yükselen sesine Libya hükümetinin tepkisi ise hayli sert olmuştur. Siyasi partiler kapatılmış, hükümet ve krala karşı her türlü eleştiri açıkça yasaklanmıştır. Kral İdris'in ilerleyen zaman içinde petrol üretimini doğrudan tekeline alması ise huzursuzluk ve muhalefetin ana kaynağını oluşturmuştur.

Hür Subaylar Hareketi ve Kaddafi Devrimi: Libya Arap Cemahiriyyesi'nin Kuruluşu

Altmışlı yıllara damgasını vuran ülke içi muhalif hareketler, özellikle ordu içinde güçlüydü. Daha 1963 yılında Libya ordusu içinde henüz üsteğmen rütbesinde olan Muammer Kaddafi ve üç arkadaşı 1952 Mısır Hür Subaylar Hareketinden etkilenecek aynı adla gizli bir teşkilat kurdular (Çıldır,2016:54). Yaklaşık altı yıl boyunca süren bu örgütlenme 1969'a geldiğinde meyvelerini vermişti. Aynı yılın 1 Eylül tarihinde Devrim Komuta Konseyi adını verdikleri bu oluşum "*Kudüs Operasyonu*" adıyla kansız, hızlı ve kesin sonuç alıcı bir darbe gerçekleştirdi (Bearman,1986:52). Kral Senusi'nin Türkiye'de olmasını fırsat bilen darbeci subaylar, ülkenin

yönetimine el koyduklarını açıkladılar. Darbenin asıl lideri olan Muammer Kaddafi ise aynı yıl yüzbaşılıktan Albaylığa terfi ettirilerek silahlı kuvvetlerin başına getirildi. Muammer Kaddafi çocukluğundan beri Cemal Abdülnasır ve söylemi Arap sosyalizminden derinden etkilenmişti (Bearman,1986:52). Antikapitalist, antiemperyalist ve anti semitist görüşlere dayalı Nasır ideolojisi, sosyalizmin özgün bir versiyonu olan Arap sosyalizmi gibi iddialı bir söyleme sahipti. Nasır'ın ideolojisini kendisine ilke edinen Kaddafi, devrim konseyinin sözcüsü olarak ülkedeki monarşi rejiminin kaldırıldığını, yerine "*Libya Büyük Sosyalist Arap Cumhuriyeti (al-ġamāhīriyyat al-'Arabiyyat al-Lībiyyat aš-Ša'biyyat al-Iştirākiyyat)*"nin kurulduğunu ilan etti. Darbenin kansız olması nedeniyle yaşanan devrime başta Beyaz Devrim adı verilse de daha sonra 1 Eylül Devrimi olarak tanımlandı. Kaddafi önderliğindeki 1 Eylül Darbesi'nin ideolojisi ise *özgürlük, sosyalizm ve birlik* olarak özetlenecekti (Bearman,1986:55-57).

Devrimi takip eden günlerde Kaddafi'nin içinde bulunduğu darbeci grup 12 kişilik *Devrim Komuta Konseyi*'ni kurdular (Blunddy ve Lycett,1987:63)². Konseyin başına ise artık albay rütbesine yükseltilmiş olan Kaddafi getirildi. Kaddafi böylece hem devrim konseyinin hem de silahlı kuvvetlerin kontrolünü eline almış ve Libya iktidarının fiilen başına geçmiş oluyordu. Kaddafi'nin hemen altındaysa Mahmud Süleyman el-Magribi'nin Başbakanlığındaki hükümet bulunuyordu (Blunddy ve Lycett,1987:63). Teorik olarak Devrim Komuta Konseyi eşit üyelerden oluşan ve her üyenin oy birliğiyle karar aldığı bir organ olma özelliğini taşısa da pratikte Kaddafi'nin düşünceleri ön plandaydı. Bu nedenle kendisine "*Kardeş Lider*" unvanı verilmiştir (Totman ve Hardy, 2015:2). Kaddafi devrim sürecinde o kadar öne çıkmıştı ki, Libya kamuoyu Konseyin diğer üyelerinin isimlerini devrimden birkaç ay sonra, yani 10 Ocak 1970'te çıkarılan resmi gazeteden öğreneceklerdi. Darbeden sonraki üç ay boyunca kamuoyu Kaddafi'yi tanımış ve lider olarak benimsemişti. Nitelik olarak Kaddafi dâhil Konseyin bütün üyeleri, kırsal kesimden gelen çiftçi veya daha alt tabakaya ait kesimlerin çocuklarıydı. Bu yönüyle Konsey, Libya tarihinde ilk kez halk tabakalarının katıldığı bir örgütlenme özelliğindedi.

Kaddafi ve başını çektiği askeri konsey iktidara gelir gelmez ilk işi devletin başkentini Bingazi'den Trablusgarp'a taşımak olmuştu (Baerman,1986:71). Ardından İtalyanlar başta olmak üzere ülkedeki yabancılara ait tüm araziler kamulaştırıldı. Faşizm döneminde ülkeye yerleşmiş olan İtalyanlar ülkelerine geri gönderildiler. Aynı uygulamadan Kral Senusi ve ailesi de nasibini almıştır. Hanedanın bütün üyeleri ülkeden sınır dışı edildi. Monarşi döneminde yaratılan üst düzey kamu görevlileri, burjuva ve tüccar sınıfı da

²Konsey üyelerinin yedisi binbaşı beşi de yüzbaşı rütbesindeydi. Binbaşı rütbesindeki subaylar Abdüsselam Jalloud, Beşir el-Saghir, Mukhtar Abdullah al-Gerwy, Khuwaldi el-Hamidi, Muhammed Nejm, Avad Ali Hamza, Abu Bakr Yunis Jabr; yüzbaşılar ise Abdul Moniem al-Taher el-Huny, Mustafa el-Kharouby, Omar Abdullah al Meheishy ve Muammar al-Quarrif (Kaddafi). Ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. David Blunddy ve Andrew Lycett, "Qaddafi and Libyan Revolution", Little Brown Co. 1987, USA, ss.63

benzer akıbeti yaşadılar. Kurduğu Halk Mahkemeleriyle ülkenin ileri gelen bütün seçkinlerini yargı önüne çıkaran Kaddafi, bunların mallarına da el koymayı ihmal etmedi (Olivieri,2011:15-17).

Eski rejimle olan hesaplaşmasının ardından Kaddafi, köklü bir reform sürecine girmiştir (Totman ve Hardy,2015:2). Eğitimden sağlığa kadar hemen her türlü alanda köklü değişikliklere giden Libya'nın karizmatik yeni lideri, özellikle kadınlara tanıdığı haklar bakımından emsallerinin çok ötesinde bir anlama sahiptir. Nitekim 1970 yılında cinsiyet eşitliğini getiren Kaddafi, kadınların sosyal durumlarında önemli iyileştirmeler yapmıştır. Kadınlara evlilik öncesi rızasının alınması, on altı yaş altı kız çocuklarının evlendirilmesi yasağı, kadın örgütlerinin geliştirilmesi ve fırsat eşitliği gibi alanlarda önemli kararlar alındı. Ülkedeki köklü değişim kısa zamanda kendisini göstermiştir. Petrol ihracatının da yardımıyla fakirlik ve az gelişmişlik süreciyle başarılı bir mücadele içine giren yeni rejim 1970'ten 1974 yılına kadar ülkenin gelirlerini 3.8 milyar dolardan 13.7 milyar dolara çıkarmayı başarmış (Totman ve Hardy,2015:1), kişi başına düşen milli geliri de 11 bin dolara yükseltebilmiştir (Okaneme,2015:33-34). Sosyal ve ekonomik reformlar toplumu hızla dönüştürürken, milli kültür, dini inanç ve gelenekler de korunmaya çalışılmıştır (Baerman,1986:72-75). Şeriat kuralları çerçevesi içinde reformları yapmayı amaçlayan Kaddafi rejimi alkolü yasaklamış, gece kulüplerini kapatmış, geleneksel kıyafetler teşvik edilmiş ve Arapça resmi dil olarak kabul edilmiştir.

Yetmişli yıllar diğer taraftan Kaddafi'nin düşünce dünyasının da şekillendiği ve yeni bir ideolojik sistem içine evrildiği bir dönem olma özelliğini taşımaktadır (Olivieri,2011:10-11). Bu ideolojinin ilkelerini oluşturan "*Yeşil Kitap*" bölümler halinde yayımlanmaya başlanmıştır. İlk bölümü Ocak 1976'da basılan Yeşil Kitap'ın bu bölümü *Demokrasi: Sorunun Çözümü, Halk Otoritesi* başlığını taşımaktadır (Kaddafi, 1980:1-36). Kitabın bu ilk bölümünde Kaddafi, iktidar kavramını ele almıştır. Halk iktidarını en eski yönetim biçimi olarak gören Kaddafi, modern temsili ve parlamenter demokrasi modeline ağır bir eleştiri yönelterek, gerçek bir halk iktidarının ancak Libya devrimiyle gerçekleştirilebilen bir durum olarak tanımlanmıştır(Kaddafi, 1980:3). Günümüz modern demokrasilerinin olmazsa olmaz bir parçası olan parlamentoların sahtekârlık ve diktatörlük olarak tanımlandığı bu bölümde iktidarın vekâletle yönetilemeyeceği, çok partili sistemin demokrasinin en zayıf biçimi olduğu, %51'lik bir çoğunluğun toplumsal sorunları çözmekten uzak kaldığı iddiası mevcuttur. İktidara gelen parlamenterlerin halktan uzaklaştığını ve sınıfsal olarak toplumun bölünmesinde ciddi bir katkısı olduğunu ileri süren Kaddafi, anayasa konusuna da değinmiş, gerçek anayasanın toplumun gelenekleri veya dini olduğunu ileri sürmüştür (Kaddafi, 1980:7). Kaddafi'ye göre gerçek bir halk iktidarı parlamentoyla kurulamaz. Gerçek iktidar halk kongresiyle mümkündür(Kaddafi,1980:18-20). Halk kongresine ulaşabilmenin yoluysa halk komisyonlardır. Bu tarz bir yönetim için öncelikle toplum halk kongresi tarafından yerel halk komisyonlarına ayrılmalı, komisyonlar da yine kendi

içinde yeterli sayıda kurulacak komitelerden meydana getirilmelidir (Kaddafi,1980:21-22). Özetle bu komiteler, cinsiyet, meslek, mezhep veya etnik yapıya göre çeşitlilik gösterebilmelidir. Komitelerde alınan kararlar silsile halinde yılda bir defa toplanacak olan halk kongresine iletilir ve böylece halk iktidarı kendiliğinden sağlanmış olur.

Yeşil Kitap'ın ikinci bölümü 1977 Kasım ayında yayınlamıştır. Bu bölümde ekonomi konusuna değinen Kaddafi, evrensel iktisadın temeli olarak sosyalizmi işaret ederek, konuya ilk önce mülkiyet konusundan başlamıştır(Kaddafi,1980:38). Ücretli olmayı modernizmin köleliği olarak tanımlayan Kaddafi, temel ihtiyaçları(Kaddafi,1980:45-48)³ belirleyerek, bu ihtiyaçların giderilmesi için her üretim kesimine özgü örneklerle desteklenmiş adil bir ortaklık modeli önermiştir.

Nihayet üçüncü bölüm ise Haziran 1979'te tamamlanmış olup, "*Evrensel Üçüncü Teorinin Toplumsal Modeli*" başlığını taşımaktadır. Kaddafi bu başlık altında sosyal etken kavramına değinmiş ve kavramı millet, millilik ve toplumsal kültür gibi unsurlarla desteklemiştir. Kaddafi'nin üçüncü bölümde ifade ettiği bu kavramlar aile, kabile, millet, kadın, azınlıklar, Afrika kökenlilik (Zenciler), eğitim, güzel sanatlar ve spor gibi alt başlıklar içinde ele alınmıştır. Kaddafi'ye göre Aile bireyin önündedir ve devletten daha önemli bir yapıdır (Kaddafi,1980:65). Bu yönüyle aileler siyasi değil sosyal yapılardır. Devlet ise ailelerin karşısında olan, katkısı bulunmayan askeri bir düzendir. İnsanlığın tarihi devlet denen düzenin kurulmasını ve ailelerin yok olmasına neden olmuştur. Aşiret ise ailelerin birleşmesinden meydana gelen bir yapıdır(Kaddafi,1980:67-68). Milleti oluşturan unsur kabiledir. Kabilenin yararlarından uzun uzun söz edildiği eserde millet unsuru, milli bir devletin kurulmasında önemli bir kavram olarak kendisini gösterir. Millet ise bir mensubiyet ve kader birliğinden doğar(Kaddafi,1980:71). Kader birliği kabilelerin ve ailelerin din ve diğer sosyal unsurlardan beslenir. Tarih boyunca devlet türlerinden de söz edilen üçüncü bölümde önemli olanın sosyal bütünlükten (yani aile ve kabilelerden) meydana gelmesi, belirli bir din ve kültür etrafında toplanması olarak tanımlanmıştır. Yeşil Kitabın üçüncü bölümünde kadın konusuna da önemli bir yer vermiştir. Aileyi, kabileyi, milleti ve nihayetinde devleti kadın ve erkek birlikteliğinden meydana geldiğini ileri süren Kaddafi, kadını doğurganlıkla özdeşleştirmiştir(Kaddafi,1980:76). Bu nedenle kadının doğurganlığını önleyen her türlü müdahaleye karşı çıkılmalı, en temel görevinin çocuk doğurup onu yetiştirmek olduğu unutulmaksızın her türlü konfor ve yardımın yapılması gerekmektedir(Kaddafi,1980:79). Üçüncü Dünya Teorilerinin sosyal boyutu içinde yer alan azınlık kavramı ise iki türden meydana gelmektedir(Kaddafi,1980:86). Bunlardan ilki millete mensup ve sosyal çevresi o millet tarafından çizilen azınlıktır. İkincisi de bir millete mensup olmayan azınlıktır. Bu tip azınlıkların sosyal çevresi kendisi

³ Modern insanın temel ihtiyaçları şunlardır; gündelik hayatta lazım olan her türlü ihtiyaç malı, mesken, aylık para, binek ve toprak.

tarafından çizilmektedir. Kaddafi'ye göre türü ne olursa olsun azınlıklara siyasal çerçeveden bakmak, sorunu çözmez, aksine derinleştirir. Azınlıklara siyasal çerçevede bakmak, diktatörlük ve zulüm getirir. Azınlıkların sorunu halkın kendi gelenekleri ve yaşam alışkanlıklar içinde kendiliğinden çözülebilir. Azınlıklar konusuna paralel olarak Kaddafi Afrikalı siyahlardan da söz etmiştir. Özellikle dış politikada ki tercihlerinden yola çıkılarak ele alınan Afrikalı siyahlar (ya da zenciler), yüzlerce Avrupalı beyaz adam tarafından acımasızca sömürülmüş ve geri bırakılmıştır(Kaddafi,1980:87). Ancak her şeye rağmen Afrikalıların sırası gelmiştir ve dünyaya egemen olacak yeni ırk kuşkusuz siyah ırktır. Afrikalı siyahların dünyaya egemen olma yetkinlikleriye nüfusları sayesinde. Diğer ırklar doğum kontrolü yaptıkları için sayıca azalmakta, buna karşın siyah ırk hızla çoğalmaktadır. Siyah ırkın bu yeteneği kendisine ciddi bir avantaj kazandırmaktadır(Kaddafi,1980:87). Kaddafi'nin ileri sürdüğü üçüncü dünya teorisinin son kısımlarıysa eğitim, güzel sanatlar ve spor konularına ayrılmıştır. Devrimden önceki dönemlerde bilerek geri bırakılan Libya halkının makus talihini yenecek en önemli unsur kuşkusuz eğitimidir(Kaddafi,1980:88-89). Resmi ideolojiye dayalı, modern eğitimi baskıcı ve yönlendirici bulan Kaddafi, eğitimin evrensel kültür devrimiyle özgür bırakılarak verilmesini önermiştir. Bu amaçla bireyler hangi eğitimi almak istiyorsa onu almalı, kendi dilinde ve dinini de öğrenebilmelidir. Benzer yaklaşım güzel sanatlar ve spor konularında da geçerlidir. Güzel sanatların milli bir karakterde geliştirilmesi, toplumun değerlerini yansıtması elzemdir(Kaddafi,1980:89-90). Spor ise bireysel ve toplu olmak üzere iki kategoriye ayrılır(Kaddafi,1980:92). Hangi kategoride yer alırsa alsın spor, devletin vatandaşı için desteklemesi gerektiği önemli bir alandır. Özellikle toplu sporlarda milli oyunlar önemli bir yer tutmalıdır. Milli birlikteliğin oluşmasında spor yakınlaştırıcı bir unsurdur. Başta binicilik olmak üzere yerli ve milli sporlar teşvik edilmeli, halkın spora ilgisi artırılmalıdır. Bedenen ve ruhen sağlıklı bir toplum spor sayesinde sağlanacaktır.

Kaddafi Yeşil Kitap'ta öne sürdüğü ideolojinin ağırlık noktasını Arapça konuşan bütün halkları birleştirmek ve tek bir Arap devleti kurmak gibi söylemler üzerine kurmuştur. O'na göre Arap kültürü yüksek bir kültürdü ve Arapları geri bırakan şey Osmanlı sonrasındaki Batı'nın emperyalist ve sömürgeci yaklaşımlarıydı. Başta Libya olmak üzere Arap dünyasında kurulan monarşileri geri kalmışlığın temel sebebi sayan Kaddafi, kapitalizm ve komünizmi bir paranın iki yüzü olarak değerlendirmiştir. Bu nedenle dış politikada her iki dünyaya da alternatif üçüncü bir dünya anlayışını öne sürmüştür. Filistin sorununu dış politikanın odağına oturtan Kaddafi, Arap Birliği'nin mutlaka kurulması gereken bir yapı olması gerektiğini savunmuştur (Çıldır,2016:57). Söylemleri içinde Arap sosyalizmi, iki kutuplu dünya içinde en orta yol olarak kabul edilmiştir. İslam dininin sosyalizmle örtüştüğünü iddia eden Kaddafi, Libya sosyalizminin de örnek bir uygulama olabileceğinin altını çizmiştir.

Kaddafi'nin ideolojik kurgusu aynı zamanda pratikleriyle birlikte gelişmiştir. 1970'te Libya'daki Amerikan ve İngiliz üslerini kapatan Kaddafi, yine aynı yıl Afrika'da *İslami davet Cemiyeti (Jam'iyat ad-Da'wa al-Islamiya)*'ni kurarak Hristiyan misyoner gruplarının yayılmasını engellemeyi amaçlamıştır. Bu hareketi, fakir Afrika ülkeleri üzerindeki nüfuzunu artırmış, bazı Afrika ülkelerini İsrail ile diplomatik ilişkileri kestirecek bir güce kavuşmuştur. Bunlara ilaveten 1973'te petrolü millileştirmiş, yabancı bankalara el koymuş, Mısır, Tunus, Suriye ve Mağrip ülkeleriyle entegrasyon denemeleri yapmıştır. Ancak Kaddafi'nin bu çabalarının başarılı olduğu da söylenemez. Pek çok Arap ülkesi, ülkelerindeki radikal grupların desteklenmesinde Libya'nın çok büyük etkisi olduğunu açıklamışlar, bu nedenle Libya dünya kamuoyunun gözünde huzuru ve istikrarı bozan bir ülke olarak görülmeye başlamıştır (Doğan ve Durgun,2012:72).

İç politikada da benzer yöntemler geliştiren Kaddafi, merkezi otoritesini kalıcı biçimde tesis etmek amacıyla ülkenin temel dinamiklerinden olan aşiretçiliğin de üzerine yürümüştür. Aşiretlerin yüzyıllardır sahip oldukları geleneksel topraklar üzerinden kurulan yerel örgütlenmeyi ortadan kaldırarak merkezden belirlenen bir idari yapılanmaya gitti. Kamu yönetiminde kendisine ve devrime bağlı bürokratlar yetiştirmeyi amaçladı.

Ne var ki reformlar sayesinde ülkenin refahı hızla artarken, Kaddafi'nin otoritesi de giderek sertleşmişti. İç ve dış politikadaki gelişmeler nedeniyle kendisine karşı artan muhalefet ile 25 Ekim 1975'de kendisine karşı darbe girişiminde bile bulundular. Başta Devrim Komuta Konseyi olmak üzere kendisine karşı yükselen muhalif seslere daha fazla kayıtsız kalamayan Kaddafi, 1977'de bir başka darbe yaparak, kendisine muhalif olan sesleri ortadan kaldırmıştı. Darbeyi yapan Konseyi ve hükümeti dağıttığını açıklayan Kaddafi, aynı yıl köklü bir siyasal reform süreci başlatmıştır.

Reformların ilk adımı Yasama sisteminin topyekun değiştirilmesiydi. Bu amaçla önce 2 Mart 1977'de *Halk Egemenliğinin Kurulmasına Dair Deklarasyon* yayımlandı⁴. Toplamda on maddeden meydana gelen deklarasyonun ilk maddesi devletin yeni adını Libya Sosyalist Halk Arap Cemahiriyyesi olarak ilan ediyordu. İkinci maddedeysen Kuran-ı Kerim devletin anayasası olarak kabul edilmişti. Üçüncü madde Kaddafi'nin ileri sürdüğü halkın doğrudan egemenliğinin kurumsallaşmış yapısını ortaya koymuştur. Buna göre kendi içinde belirli bir sıralamaya göre ayrılmış, kompleks bir yasama sistemi kurgulanmıştır. Buna göre iç içe geçmiş bir yasama sistemi öngörülmüştür. Buna göre halk, egemenliğini öncelikle kongreler, komiteler ve sendikalar üzerinden sağlayacaktı. Her yasama birimi kendi toplantı tarihini belirleme ve iç düzenlemelerini yapmakta özgür kılınmıştı. Buna göre Yasamanın ilk basamağında *Yerel Halk Kongreleri (Mu'tamar sha'bi asāsi)* yer almaktaydı (General People's Congress,2017). Doğrudan yerel yönetimler içinde kurulan kongreler, Yasama erkinin

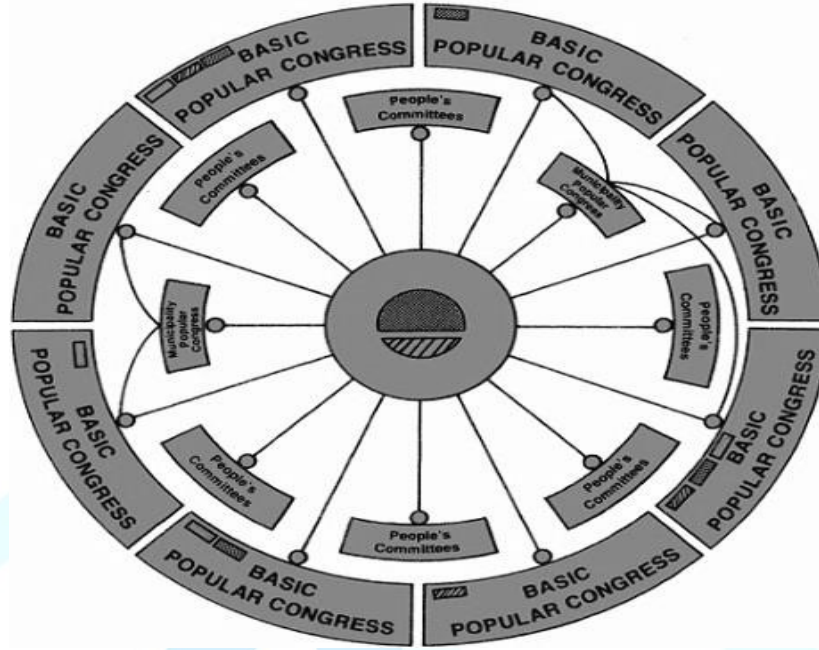
⁴Deklarasyonun İngilizce metni için bkz. <http://algaddafi.org/declaration-on-the-establishment-of-the-authority-of-the-people> (17.12.2017)

hiyerarşik anlamda en altında bulunan birimleri olarak kabul edilmekteydi. Buna mukabil bu kongreler aynı zamanda Yasama faaliyetinin sayıca en fazla, gücü ve etkinlik bakımından da sürekli, dinamik en aktif birimi olarak kabul edilmekteydi (UN,2004: Great Socialist People's Libyan Arab Jamahiriya Public Administration Country Profile)⁵. Yasama erkini oluşturan halk kongrelerine 18 yaşından büyük bütün vatandaşların doğrudan ve doğal üye olması esastı. Halk kongrelerinin hemen üstündeyse *Halk Komiteleri (al-lajna ash-sha'bēya al-'āmma)* yer almaktaydı. Halk komiteleri, halk kongreleri tarafından belirlenen üyelere meydana gelmekteydi ve aynı zamanda kongrenin icracı kanadını oluşturmaktaydı. Ayrıca her kongre kendi iradesi doğrultusunda komite heyetini seçebilmekteydi. Kaddafi rejiminin yıkılmasına kadar ülke genelinde yaklaşık 600 komite görev yapmıştır. Halk Komiteleri aynı zamanda Libya Yürütme sisteminin de temelini oluşturmuştur. 600 yerel komitenin kendi içinde belirleyeceği biri Genel Sekreter olmak üzere toplam 20 üyeden meydana gelen *Genel Halk Komitesi (al-lajna ash-sha'bēya al-'āmma)* aynı zamanda Libya yönetim sisteminin en üstteki Yürütme teşkilatını oluşturuyordu (General People's Comitee,2017). Bu komitenin başı olan Genel Sekreteri ise Muammer Kaddafi'ydi. Merkezi Trablus'da olan komite devletin en icracı kanadını oluşturmakla birlikte geçici olarak yasama yapma yetkisini de elinde tutmuştur.

Ülkenin en üst Yasama organıysa 1976'da feshedilen parlamentonun yerine kurulan ve tek organdan meydana gelen (unicameral) *Büyük Halk Kongresi (Mutamar el-Sha'ab al-'Aam)*'ydi (General People's Congress (Libya), 2017). Sisteminin en tepesinde yer alan bu yapının üç yıllığına, 2700 üyeden meydana gelen ve 18 yaşını dolduran Libya vatandaşları tarafından doğrudan halkoyuyla belirlenmesi esas alınmıştı. Ayrıca bu kongrenin yılda bir toplanması esastı. Libya yasama sistemi içinde aynı zamanda sendikaların da yer alması esas tutulmuştur. Sendikaların kurulması ve çalışma esasları özel kanunlarla korunmuştur.

⁵ Libya yerel yönetimleri en alttan en üste doğru üç kademeli bir yapılanmaya sahiptir. En alt kademede Amanah, Baladiyah, Hai, Manallah, Qarya, Sheyahah gibi birimler bulunmaktadır. İkinci kademedeyse Mintaqah, Qaada, Nahiyah, Markaz, Mutamadiyah, Daerah ve Liwa yer alır. En üst kademedeyse Muhafazah, Wilayah, Mintaqah, Mudiriyah, İmarah ve Baladiyah yer alır. Bu yapıların bir kısmı halen varlığını sürdürmekte, bazıları da kaldırılmıştır.

Resim 1: Kaddafi Dönemi Libya Yasama ve Yürütme Sistemi

Kaynak: <https://www.foreignpolicyjournal.com/2013/01/12/gaddafis-libya-was-africas-most-prosperous-democracy/>

Kaddafi Rejiminin Yükselişi ve Devrim İhracı: 1980-1990 Arası

Libya için 1980'li yıllar, Yeşil Kitap'ta ileri sürülen düşünce ve teorilerin uygulama fırsatının bulunduğu dönemlerdir. Kaddafi'nin birey, toplum ve devlet üzerine ortaya koyduğu tezler, iç politikada başarılı bir uygulama safhası bulmuştur. Petrol ihracatına dayalı bir ekonomisi bulunan Libya, buradan elde ettiği gelirlerin yaklaşık %90'ını doğrudan halka aktarmayı başarmıştır. İç savaşın başladığı 2011 yılına kadar düzenli bir şekilde ülkesini büyütmeyi başaran Kaddafi rejimi, devrilmeden önceki 2010 verilerine göre yılda GSYİH'sı ortalama 2,9; Kişi Başına Düşen GSYİH ise 1,4 büyüyen bir ekonomiye sahipti (Libya 2012, African Economic Outlook). İlâveten ülke genelinde yıllık 2,5 enflasyon oranı bulunmaktaydı. Bölge ülkeleri, Afrika Birliği ve Arap Ligi ile son derece yoğun ekonomik ilişkiler kuran Libya, istikrarlı bir büyüme çizgisi izlemekteydi. Ülke ekonomisini 2008'den itibaren dünya ile entegre etme çabalarına başlayan Libya, aynı tarihlerde DTÖ'ne üyelik için reform politikalarını da başlamıştı. Ekonomideki iyimser tablo halk nezdinde de görülmekteydi. Elektrik, su, doğalgaz ve sağlık gibi hizmetlerden ücret alınmazken, benzinin litresinden 0,08 Euro gibi cüzi bir bedel alınıyordu. Yurtdışında okuyan öğrencilere aylık 1650 Euro gibi yüksek bir burs ödenirken, istisnasız bütün Libya vatandaşlarına aylık 300 Euro yardım yapılıyordu. Otomobillerin fabrika çıkış fiyatlarından vatandaşlara satılması, yeni evlenen çiftlere 150 metre karelik bedava ev verilmesi, vatandaşlardan alınan vergilerin toplam bütçe içinde %4,8'lik bir oranda kalması gibi sosyal refaha dayalı ekonomi politikaları, Libya halkının yaşantısını ciddi derecede değiştirmişti (Biber,2013).

Ne var ki seksenli yıllar Kaddafi rejiminin dış politikada saygınlığını önemli ölçüde yitirdiği yıllar olarak da tarihe geçmiştir. İç politikadaki başarısını dış politikada gösteremeyen Kaddafi rejimi, o yıllarda dünyanın en tartışmalı rejimi olarak görülmüştür. Özellikle yetmişli yıllarda öne çıkardığı emperyalizme karşı birlik olma doktrini üzerinden, hem bölgede ve Müslüman dünyasında zorlayıcı ve aktif bir dış politika tercih eden Kaddafi, amacına ulaşmak için muhataplarının iç dinamiklerini kullanmaktan çekinmemiştir (Joffé ve Paoletti,2010:19-39). Nitekim aynı yılın daha Ocak ayında Tunus, ülkesindeki muhaliflerin Libya tarafından silahlandırıldığını öne sürdü. Eylül ayında Suriye ile başarısız bir birleşme denemesi yapan Kaddafi, Nisan ayında Londra’da kendi aleyhine yapılan muhalif gösterilerin kanlı bir şekilde sonlanması meselesine karıştı. Biri polis olmak üzere toplam 11 kişinin öldüğü gösteriler sonucunda İngiltere diplomatik ilişkileri keseceğini açıkladı. 27 Aralık 1985 tarihinde Roma ve Viyana’daki havaalanlarında düzenlenen saldırılarda 19 kişi öldü ve 140 kişi yaralandı. Kızıl Tugaylar, Kızıl Ordu ve IRA mensuplarınca düzenlenen bu saldırıyı kahramanca bir hareket olarak niteleyen Libya hükümeti bu örgütlere desteğini sürdüreceğini açıkladı. 1986’da Kaddafi Avrupa ve Amerikan yatırımlarına karşı saldırı timleri hazırladığını duyurarak Batı Berlin’deki bir gece kulübüne intihar eylemi düzenlenmesi emrini verdi. Doğu Almanya istihbaratının da desteğinin olduğu yıllar sonra ortaya çıkacaktı. Bu gelişmeler üzerine aynı yılın 14 Nisanında ABD savaş uçakları El Dorado Kanyonu operasyonu düzenlediler. Trablus ve Bingazi’deki hava savunma sistemleriyle birlikte üç ordu üssü ve havaalanları bombardımana tutuldu. Kaddafi bu saldırının karşılığını 21 Aralık 1988’de Londra-New York seferini yapan Pan-Am Havayoluna ait yolcu uçağının Lockerbie yakınlarından düşürülmesi olarak verdi. Uçakta bulunan bütün yolcuların öldüğü bu gelişme, aynı zamanda Libya’ya karşı ağır bir ambargo sürecinin başlatılmasına da yol açmıştır. 1978-1987 arasında Çad ile devam eden sınır ihtilafı Fransa’nın Çad tarafını tercih etmesi yüzünden 19 Eylül 1989’da Air France uçağını da bombalattı ve Rabta Kentinde kimyasal silah üretimine başladı. Seksenli yıllar sona erdiğinde Kaddafi’nin dış politika tercihlerinin ülkeyi büyük bir yalnızlık sürecine soktuğu görülmektedir. Özellikle Batı dünyasıyla olan ilişkilerin gerilmesi Libya’yı dünya kamuoyunda terör devleti suçlamasıyla karşı karşıya bırakmıştır.

Nitekim doksanlı yılların hemen başında Kaddafi, şiddet odaklı dış politikasının ilk somut karşılığını da bulacaktır. BM Güvenlik Konseyi 21 Ocak 1992’de S/RES/731 sayılı kararıyla Libya’yı uluslararası terörizmi desteklemekle suçladı (UN Security Council,731 Res, 1992). Bu uyarının ardından 31 Mart 1992’de S/RES/748 sayılı bir başka karar ile Libya’ya karıştığı terör saldırılarını kabul etmesini, gerekli tazminatları ödemesini, aksi takdirde Libya havayollarının uluslararası uçuşlardan men edileceği, silah ambargosu uygulanacağı ve diplomatik temsilciliklerinin kapatılacağı uyarısı yapılmıştır(UN Security Council,748 Res,1992). Libya’ya karşı alınan bu iki karar hem dünya tarihi hem de Libya tarihi açısından son derece

önemliydi. BM tarihinde ilk defa bir ülkeyi uluslararası terörizme doğrudan destek vermekle suçluyor, terör şüphelilerini adalete teslim etmediğini belirtiyor ve BM Sözleşmesini açıkça ihlal ettiğini söylüyordu. Kaddafi alışıldığı üzere her iki karara da uymayacağını açıkladı. Bunun üzerine Güvenlik Konseyi 11 Kasım 1993'te S/RES/883 sayılı karar alarak Libya'ya uygulanan ambargonun çerçevesini genişletti (UN Security Council, 883 Res,1993). Böylece Libya'da ekonomik ambargolu yıllar başlamış oluyordu. Soğuk Savaşın sona ermesi nedeniyle Sovyetler Birliği gibi önemli bir müttefikin kaybeden Kaddafi'nin dünyada izole edilmeye başlaması Arap dünyasıyla olan ilişkileri de etkilemiştir. Başta Arap dünyası olmak üzere Müslüman ülkeler BM kararlarına uyacaklarını açıklamışlar ve Libya ile olan ilişkilerini askıya almışlardır.

Yaşanan gelişmeler üzerine Kaddafi rejimi yüzünü bu kez Afrika ülkelerine döndürmüştü. Fas, Tunus ve Mısır üzerinden Sahra Altı ülkelerine doğru politika genişletmeye başlayan Kaddafi rejimi, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Sudan, Somali, Orta Afrika Cumhuriyeti, Eritre ve Etiyopya ile ilişkilerini geliştirmeye çalıştı. Pek çok yoksul Afrika ülkesine petrol ve parasal yatırımlarda bulundu. Kıtayı tek bir hükümet çatısı altında birleştirmek gibi söylemlere sarılan Kaddafi "Afrika Birleşik Devletleri"nin kurulması için çeşitli girişimlerde bulundu (Ramutsindela,2009:1-3). Kaddafi'nin bu önerisi hayata geçirilememiş olsa da özellikle az gelişmiş Afrika ülkelerinde ciddi yankısı olmuştur.

Doksanlı yılların sonuna doğru Kaddafi rejiminde gözle görülür bir yumuşama söz konusudur. Bunun göstergesi olarak 1998 yılında BM Genel Sekreteri Annan'ın ülkeyi ziyaret etmesinin bir sonucu olarak Kaddafi rejimi, Lockerbie faciası sorumlularını teslim etmeyi ve faciada ölenlerin ailelerine tazminat ödemeyi kabul etmiştir. Karşılığında Annan'dan yaptırımların yumuşatılması taahhüdü almıştır (SETA Raporu,2011). Bu gelişmelerin ardından Libya'nın Batı dünyasıyla olan ilişkilerinde yeni bir açılım gerçekleşmeye başlamıştır. 1999 yılında Avrupa-Akdeniz ortaklığına gözlemci sıfatıyla katılan Libya, İngiltere, İtalya ve Almanya üzerinden yeni bir ekonomik ilişki içine girmiştir. AB'nin toplam petrol ihtiyacının %6,94'ünü karşılayacak kadar olumlu bir şekilde gelişen ekonomik ilişkiler, özellikle 11 Eylül sonrasında Batı'ya doğru ivmelenen Afrikalı göçlerinin önlenmesinde kilit bir noktaya ulaşmıştır (SETA Raporu, 2011). Ancak hemen belirtilmelidir ki Libya'nın bu dönemde Batı ile olan ilişkilerinde güvensizlik anahtar bir kavram olarak varlığını sürdürmüştür.

Sonun Başlangıcında Kaddafi Libyası: Arap Baharı Öncesi

Yeni bin yılın hemen başlarında Kaddafi rejimi Ortadoğu'da Taliban ve Saddam rejimleri karşıtlığı üzerinden yükselen Yeni Dünya Düzeni söylemleri ve uluslararası arenada normalleşme ikilemi arasında sıkışmıştı. Kaddafi ve rejimi Batı dünyasında "*Başbozuk Devlet (The Maverick State)*"

olarak tanımlanıyordu⁶. Müslüman dünyasındaysa dengesiz bir adam olarak algılanmıştır. Dünyada ciddi bir izolasyon içine giren Kaddafi, iç politikada da kendisine karşı giderek yükselen bir muhalefet dalgasının da etkilerini hissetmeye başlamıştı. Siyasi partilerin kurulmasını isteyen muhalefet, basına uygulanan sansür ve yolsuzlukların önlenmesi konusunda Kaddafi hükümetine baskı uyguluyorlardı. İçerideki muhalefete karşı Kaddafi'nin uzun yıllar izlediği politika ise tavizsiz sertlikti. Nitekim 1993 yılındaki bir konuşmasında dışarıdan beslenen iç düşmanların derhal bulunması ve koşulsuz olarak idam edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür (Adams, 2012:7). Özellikle doksanlı yıllar Libya halkı için sürgünler, yargısız infazlar ve işkenceler anlamına gelmekteydi.

11 Eylül Saldırılarının ardından Irak ve Afganistan'a karşı giderek yükselen askeri seçeneğin muhtemel sonuçlarını çok iyi değerlendiren Kaddafi, aynı akıbete kendisi düşmemek için hem iç hem de dış politikada yeni bir açılım başlatma sürecine girmiştir. İç politikada ekonomik ve sosyal reformların önü açılırken dış politikada yıllardır oluşturduğu kötü imajı silmek için çok yönlü bir diplomasi atağı başlatmıştır. 2001 yılında Arap-İsrail sorununa yeniden el atan Kaddafi, iki devletli çözümün bölgenin demokratikleştirilmesinde katkı sağlayacağını belirterek, taraflara arabuluculuk teklifinde bulundu (Olivieri,2011:37). Arap Mağrip Birliğinin güçlendirilmesi, Çin ile ticaret ve ekonomik işbirliğinin kurulması, İtalya ile ekonomik işbirliği antlaşması gibi pek çok ülkeyle yoğun temas ve işbirliği içine girdi. Saddam Hüseyin'in devrildiği 2003 yılında Lockerbie ve Air France Saldırısını üstlendiğini açıkladı. İlaveten saldırılarda ölenlerin ailelerine verilmek üzere yaklaşık 7 milyar dolarlık tazminatı ödemeyi kabul etti. Seksenli yıllardan beri geliştirmeye çalıştığı kitle imha silahları projesini askıya alacağını ve kimyasal ve biyolojik silahları ortadan kaldıracağını da ilan eden Kaddafi'nin bu yeni hamlesi çok geçmeden ABD'den yankısını bulmuştur. Karşılıklı misyonların açılması, ABD'li yetkililerin ülkeyi ziyareti bu açılımın olumlu sonuçları arasında gösteriliyordu. Aynı tarihlerde Afrika Birliği'nin Gıda Yardım programlarını da üstelenen Kaddafi böylece dünyadaki olumsuz imajını silmeye çalışmıştır.

Kaddafi'nin dış politikadaki yumuşama süreci dönemin ikinci yarısından itibaren ivme kazanmıştır. 16 Ekim 2007'de iki yıllığına BM Güvenlik Konseyi üyeliğine seçilen Libya, Batı ile olan ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır (BBC

⁶ Bu kavram literatürde uluslararası kuruluşlara üye olan, ancak bu kuruluşların aldığı kararları bağlayıcı olarak tanımayan, kimyasal, biyolojik ve nükleer silahlanma amacını taşıyan, uluslararası terörizme örtülü veya açıktan destek veren ülkeleri tanımlamak için kullanılmıştır. Saddam Hüseyin döneminde Irak, Küba ve Kaddafi Libyası için kullanılan kavram, günümüzde Kuzey Kore, İran, Sudan ve Venezüella için kullanılmaktadır. Literatürde "Rouge State" yani Haydut Devlet ile sıklıkla karıştırılsa da kavram, Haydut Devlet tanımının hemen öncesinde ve özellikle de ikibinli yılların başında zaman zaman ABD'li yetkililer tarafından dile getirilmiştir. Detaylı bilgi için ayrıca bkz. Roger P. Barston, *Modern Diplomacy*, Routledge Press, 1998 ve ayrıca <https://www.upi.com/Archives/2000/06/20/State-Dept-switches-labels-for-maverick-states/2377961473600/> (E.T. 18.12.2017)

News, Libya Secures...2007, 16 Octobre). Bu amaçla aynı yıl Bingazi'de 1999 yılından beri hapis bulunan Filistinli doktor ve Bulgar hemşirelerin saliverilmesini sağlandı (Telegraph, Gaddafi Admits...2007, 9 August). 30 Ağustos 2008'de İtalya ile işbirliği anlaşması imzalandı. İmzadan sonra Kaddafi ve İtalya Başbakanı Berlusconi karşılıklı birbirlerini ziyaret ettiler (Parlamento Italiano, 2017). Aynı yılın 31 Ekim tarihindeyse İngiltere ile toplamda beş işbirliği antlaşması yapan Kaddafi, 2009 yılında Başbakan Tony Blair'i ülkesinde ağırladı. İngiltere ile işbirliği antlaşmasının yapıldığı gün Libya Hükümeti Pan-Am Havayollarına ait yolcu uçağında ölenlere 1,5 milyar dolar, 1988'de Berlin Diskotek Bombalanmasında ölen ve yaralananlara da 300 milyon dolar tazminat ödeyeceğini açıkladı.

Bu yıllarda Kaddafi rejiminin Batıyla olan ilişkilerinde gözle görülür bir iyileşme yaşanırken, aynı görüntünün Arap ve Müslüman dünyasına yansıdığı söylenemez. Zira bu Kaddafi'nin Arap ve Müslüman dünyasındaki kötü görüntüsünün iki sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki Kaddafi'nin Arap ve İslam dünyasına ideolojik olarak bakması ve bu ülkeleri ideolojik deney alanı olarak görmesidir (Joffé ve Paoletti,2010:32). Batı ile olan ilişkilerde pragmatist ve fırsatçı bir dış politika tercih edilirken, Kaddafi'nin Arap ve İslam dünyasına karşı tavrı her zaman üst perdeden ve daha müdahaleci bir şekilde gelişmiştir. Bu yaklaşım Arap dünyasında yetmişli yıllarda büyük bir heyecan yaratmışsa da geçen zaman içinde herkes kendi yolunu çizmiş, Kaddafi sevilmeyen bir lider haline gelmiştir. İkincisi ise iç politikadaki dinamiklerle yakından ilgilidir. Doksanlı yıllarda ülkesinde görülen ayaklanmaları sert biçimde bastıran Kaddafi'nin iç politikadaki katı duruşu, Müslüman ve özellikle de Arap dünyasıyla olan ilişkilerinin belirlenmesinde etkili olmuştur. Rejime karşı yönelen her muhalif sesi büyük bir öfkeyle bastırması, zaman içinde muhalefeti radikalize etmiş ve El Kaide gibi fundamentalist İslami grupların kucağına itmıştır. Üstelik Kaddafi ülkede yükselmeye başlayan Radikal İslamcılığın üzerine daha da sert yöntemlerle gitmiş, ülkedeki dindarları zayıflatarak yerel ulemalar ile çatışmaya girmiş ve yerine kendi ideolojisiyle harmanlanmış daha katı bir İslam modeli getirmiştir (Olivieri,2011:44). Libya iç politikasındaki bu karmaşık durumun yükselişe geçmesi, Arap ve İslam dünyasında Kaddafi'nin saygınlığı eriterek uzak durulması gereken bir lider haline dönüştürmüştür.

Arap ve İslam dünyasında giderek itibar yitiren Kaddafi bu dönemde yönünü bir kere daha Afrika'ya yöneltti. Arap kimliğinden vazgeçerek Libya'nın öncelikle Afrikalı bir ülke olduğunu ileri sürdü. Temmuz 2005'te düzenlenen Afrika Birliği (AfB) zirvesini ülkesinde düzenleyerek "Afrika Birleşik Devletleri Afrika Umududur" sloganıyla, tek bir AfB pasaportu, ortak bir savunma sistemi ve tek bir para biriminin kurulması çağrısında bulundu. Aynı yıl Libya, Doğu ve Güney Afrika Gümrük Birliği (COMESA)'ne katıldı. 2008'de Afrika geleneksel liderlerinin katıldığı toplantıda "Kralların Kralı" olarak ilan edildi ve Şubat 2009 Addis Ababa'da düzenlenen törende unvanını aldı (Adebajo,2011). Yine aynı yıl AfB'nin dönem başkanı olarak

görevi devraldı. Böylece Kaddafi'nin Libya'sı sırtını tamamen Arap ve İslam dünyasına dönmüş oluyordu.

Arap Baharı ve Kaddafi Rejimin Sonu

Takvimler 2010 yılının Aralık ayını gösterirken, Tunus'ta üniversite mezunu bir seyyar satıcı olan Muhammet Bouzazi'nin kendisini yakmasıyla modern tarihin en önemli sosyal ve siyasal dönüşüm süreçlerinden birisi başlamıştır. Adına Arap Baharı adı verilen bu dönüşüm süreci Arap dünyasında baskıcı ve otoriter yönetimlere karşı son dönemde meydana gelen farklı ölçeklerdeki halk hareketlerini ifade etmek ve süreci bir demokratikleşme dalgası olarak olumlu manada tanımlamak maksadıyla kullanılan anonim bir kavram haline almıştır (Gürkan ve Durgun,2012:62). Arap Baharı kavramını doğru tanımlamak, sürecin en kanlı ve en sancılı yaşandığı yer olan Libya'da ki gelişmeleri detaylı biçimde anlayabilmek için çok önemlidir. Konuyla ilgili yapılan çeşitli çalışmaların ortak noktası iki binli yılların ilk çeyreğinde Arap dünyasının büyük bir dönüşüm ve değişim ihtiyacına girdiğidir. Yine konuyla ilgili uzmanların genel kanaati, Arap Baharı'nın paradigmatik şekilde Arap dünyasının kendini yenileme arzusunun doğal bir sonucudur. Nitekim bu arzu 20. yüzyılın başından günümüze hiçbir zaman tükenmemiş, kendisini çeşitli aralıklarla yenileyerek farklı isimler ve ideolojiler altında tekrar tekrar göstermiştir.

Arap Baharı'nın kendisini yenileyen bir değişim arzusu olduğu ön kabulünde yola çıkıldığında, geçmişte yaşanan değişimlerin özellikleri ve sonuçları üzerinde durmak yararlı olacaktır. Arap dünyasının ilk değişim arzusu 20. yüzyılın başında Osmanlı'dan ayrılarak gerçekleştirmiştir. Ne var ki bu kopuş Arap toplumlarına bekledikleri dönüşümü getirmekten uzak kalmıştır. Zira Arap toplumu Fransız devriminden ve modern milliyetçilik düşüncelerinden derinden etkilenmişti ve Osmanlı'dan kopuş başta İngilizler olmak üzere ancak Batılı dostlarının yardımlarıyla mümkün olabilmişti. Saf bir Arap milliyetçiliğinin etkisiyle ortaya çıkan gelişmeler kısa sürede geleneksel kabileci monarşilerle sonuçlandı. Çünkü Araplar modern çağın en önemli hammaddesi olan zengin petrol yatakları üzerinde barınıyorlardı. Bu durum Batılı müttefikleri tarafından göz ardı edilemezdi. Üstelik Arap dünyası binlerce yıldır aşiretçilik ve yerel farklılıklar üzerinden kendisini tanımlamıştı. Böylece ortaya bağımsız ama kendi içinde huzursuz bir Arap dünyası ortaya çıkmıştır. Huzursuzluğun asıl nedeniyse Batı'nın yerel aşiretler üzerinden bu süreci başlatmasıdır. Bir başka deyişle Arap toplumunda değişim hareketleri halkın dinamikleriyle değil, yerel aşiret liderlerinin egemenlik hayalleri üzerinden Batı tarafından kurgulanmıştır.

Arap dünyası için ikinci değişim hareketi 1950'lerden itibaren gelişmiştir. Sovyetlerin bölgede kendisini göstermesiyle başlayan Soğuk Savaş süreci Arap sosyalizmi, İslam sosyalizmi veya Yeşil sosyalizm gibi kavramlarla yeni bir değişim hareketine yol açmıştır. İlk olarak Mısır'da kendisini gösteren anti monarşist muhalefet, bu kez Sovyetlerin eşitlik ve sosyalizm söylemleri üzerinden kendisine bir çıkış yolu aramıştır. Yüzyılın ikinci yarısı sona

ererken Arap toplumlarında Batı eliyle kurulan monarşiler tek tek yıkılarak yerini oligarşik bir elit hareketine bırakmıştır. Değişimin önderleri bu kez asker ve sivil bürokrasidir. Nasır önderliğinde yapılan 1952 Mısır Devrimi, 1957 Tunus Burgiba İktidarı ve 1969 Kaddafi Devrimi, Suriye ve Irak'ta yükselişe geçen Baas iktidarları söz konusu devrim hareketinin en çarpıcı örneklerindedir. Yüzyılın ortasında görülen bu devrimlerin en önemli özelliği ise iç dinamiklerden kaynaklanmasıdır. Geçen zaman içinde dünyayı tanıyan, toplumun diğer kesimlerine oranla daha iyi eğitim almış çoğunluğu asker kökenden gelen aydınlar, Arap dünyasının köklü bir değişim ihtiyacını derinden hissetmişlerdir. Ancak bu devrimlerin de başarılı olduğu söylenemez. Çünkü iç dinamiklerden kaynaklanan değişim ihtiyacı kısa zamanda katı ve otoriter diktatörlüklere dönüşmüş, toplumu yöneten elitler ve rejimler değişirken, halktan uzaklaşan kopuk yönetimler halini almışlardır. Zira sorunlara önerilen çözümler yine dışarıdan (bu kez Sovyetlerden) ithal edilmiş, toplumsal gerçekliklerle örtüşmemiştir. İşte modern Arap tarihinin üçüncü büyük değişim hareketi olan Arap Baharı sürecinin bu perspektifte ele alınması elzemdir. Yaşanan olaylar ve halk hareketlerinin yakın bir zamanda gerçekleşmiş olması, sonuçlarının tam anlamıyla ortaya çıkmaması, bu sürecin ne tür bir değişim ihtiyacından kaynaklandığını veya ne zaman ve nasıl sonuçlanacağı hakkında yargılara ulaşmayı mümkün kılmamaktadır. Ancak bilinen bir şey varsa o da Arap Baharı'nın yüzyıllardır sesi sürekli olarak kısalmış olan halkın açık bir isyandır (Nadhim,2016:12).

Sürecin bu kadar yeni olmasına rağmen Tunus'ta başlayan gösteriler kısa zamanda Zeynel Abidin bin Ali'nin ülkeyi terk etmesiyle sonuçlandı. Ancak fitili Tunus'ta ateşlenen halk hareketi Mısır ve Libya'da daha ağır sonuçlar doğurmuştu. Arap Baharı sürecinde Tunus'ta başlayan gösteriler ilk önce Cezayir'e sıçramıştır. 28 Aralık 2010 tarihinde ülke çapına yayılan gösterilere kayıtsız kalamayan Cezayir hükümeti on dokuz yıl süren OHAL uygulamasının kaldırılacağına dair söz vermek zorunda kaldı. 2011 yılının Ocak ayında Lübnan ve Ürdün'de benzer bir protesto hareketi yaşandı. Lübnan'daki gösteriler dağıtılırken, Ürdün Kralı Başbakan Rifai'yi görevden alarak, yeni bir kabine atadı. Yaşanan gelişmeleri 17 Ocak tarihinde Moritanya, Sudan ve Umman'daki gösteriler izledi. Her üç ülkede hükümetler göstericilere ekonomik ve sosyal reformlar konusunda söz vererek sükûneti korumaya çalıştılar. Ancak aynı tarihlerde Mısır'da başlayan gösteriler, Tunus sonrasında Arap Baharı'nın en şiddetli ve kanlı olaylarına sahne olacaktı. 25 Ocak tarihinde başlayan gösteriler aylarca devam etti. Mısır devlet başkanı Hüsnü Mübarek 10 Şubat 2011 tarihinde yetkilerini yardımcısı Ömer Süleyman'a bırakarak durumu kontrol altına almaya çalıştı. Ne var ki yaklaşık bir yıl boyunca ülkenin her köşesinde şiddete varan gösteriler devam etti. Askerin duruma müdahale edip, yönetime el koyması ve parlamentoyu dağıtmasına kadar geçen sürede Mısır iç siyaseti son derece çalkantılı günler geçirmiştir. Takvimler 2011'i gösterdiğinde Arap Baharı'nın bütün Arap dünyasını sardığı açıktı. 26 Ocak

2011’de Suriye’de göstericiler devlet dairelerini basarak ülkeyi iç savaşa sürükleyecek ilk adımı attılar. Aynı tarihlerde Cibuti, Fas, Irak, Bahreyn, İran, Kuveyt ve Batı Sahra’da muhalifler büyük çapta gösteriler düzenlediler. Olayların Libya’da patlamasıysa Bingazi’de 17 Şubat 2011’e denk gelmektedir (France24, Violent protest...2011, 16 February)⁷. "Hiddet Günü" olarak tanımlanan 17 Şubat gösterilerinde 10’u polis 38 kişi yaralanmıştı (Aljezeera, Day of Rage...2011,17 February).

Tunus’ta olayların başladığı günlerde Kaddafi, yaşanan hadiselerin büyüklüğünü ve mahiyetini görmezden gelmiştir. Bir yandan Bin Ali rejimini destekleyecek açıklamalar yapan Kaddafi, diğer yandan olayların Libya’ya sıçramasını önlemek üzere basit tedbirler uygulayarak sorunu geçiştirmeye çalışmıştır. Gıda fiyatlarının indirilmesi, bazı siyasi hükümlülerin serbest bırakılması, kamu görevinden atılan bürokratların yeniden işe alınması gibi bazı önlemlerle yükselen muhalefetin önüne geçebileceğini düşünüyordu. Kaddafi’nin bu şekilde düşünmesini sağlayan olay ise Ağustos 2009’da Trablus’un 48 km kuzeyindeki Zaviya Kentinde yapılan gösterileri ağır silahlarla bastırmasıydı (Onwar,2011). Bu nedenle Arap coğrafyasında başlayan hareketlerin kendi rejimini ciddi derecede rahatsız edemeyeceğini düşünüyordu. Ne var ki gelişmeler Kaddafi’yi haksız çıkarmıştır. 17 Şubat’ta başlayan gösteriler yaklaşık bir hafta sonra Zaviya Kentine bir kere daha sıçramış, bu kez Kaddafi kentteki otoritesini sağlamada hayli zorlanmıştır. Gerçekten de 24 Şubat 2011’de Zaviya’da yapılan gösteriler rejimin yıkılmasında dönüm noktasıdır. Kısa sürede silahlı bir kalkışmaya dönüşen Hüseyin Darbouk önderliğindeki bu gösteriler ancak 9-10 Mart 2011’de savaş uçakları ve tanklar kullanarak bastırılabilmişti. Tarihe Birinci Zaviya Savaşı olarak geçen olaylarda resmi olmayan kayıtlara göre 235 ile 600 arasında kişi hayatını kaybetmiş, 300’den fazla kişinin yaralanmıştır (Novinite Gaddafi loaylists...2011, 4 March ve Davies,2011).

Olayların ülke çapına genişlemesi ABD önderliğindeki Batılı devletlere aradıkları fırsatı vermişti. Yıllardır Kaddafi rejimini *Başbozuk Devlet* olarak niteleyen Batı, diğer Arap coğrafyalarında hiç uygulamadığı bir yöntemle başvurarak NATO ve BM’i devreye soktu. Tıpkı Saddam rejimi gibi Kaddafi rejiminin de sonu gelmişti. 26 Şubat 2011’de Güvenlik Konseyi Libya’daki gelişmeler için acilen toplandı ve S/RES/1970 sayılı kararla konuyu "Uluslararası Ceza Mahkemesi’ne sevk etme kararı aldı (UN Security Council,1970 Res,2011). BM ve NATO’nun müdahale gerekçesiyle olayların başladığı günden 26 Şubat tarihine kadar ülke geneline yayılması ve binlerce sivilin öldüğü veya yaralanmasıdır (Judd,2011). Ancak gerekçesi ne olursa olsun Libya’daki gösteriler ABD önderliğindeki Batılı güçlere Kaddafi’nin devrilmesi için aradığı fırsatı vermiştir.

⁷Bazı kaynaklarda Libya’daki olayların başlamasını 15 Şubat 2011’de Bingazi’deki cezaevi önünde insan hakları savunucusu Fethi Terbel’in serbest bırakılması isteğine bağlamaktadır.

Nitekim 19 Mart günü NATO önderliğindeki Batılı güçler Kaddafi rejimin sivil insanları öldürmesini bahane ederek *Şafak Yolculuğu Operasyonu* adını verdikleri hava ve deniz harekâtına başladılar (Hürriyet, Libya'ya Hava...2011, 20 Mart). 20 Mart günü denizden ve havadan yapılan saldırılar sona erdiğinde rejim güçleri ağır bir yara almıştı (The Guardian, Libyan Revolution.. 2013,8 January)⁸. Aynı gün Kaddafi ateşkes ilan etti. NATO operasyonunun ardından daha da güçlenen muhalifler, ABD'nin girişimiyle 27 Şubat tarihinde "*Ulusal Geçiş Konseyi*" altında birleştiler. Konseyin başına da bir dönem Adalet Bakanlığı da yapmış olan Mustafa Abdül Jalil getirildi. Konseyin kuruluş nedeni Kaddafi rejimin devrilmesini sağlamaktı. Kaddafi'nin devrilmesinden sonra 8 Ağustos 2012'de Libya iktidarını Genel Ulusal Konsey üstlenmiştir. Böylece Kaddafi karşıtı gösteriler daha örgütlü bir noktaya gelmiştir. Konsey birlikleri karşısında ağır silahlarını kullanamayan rejim güçleri 30 Nisan'a kadar neredeyse bütün mevzilerini kaybettiler. Aynı tarihte Kaddafi genel bir ateşkes ve görüşme için çağrıda bulduysa da karşılığı olmadı. Ağustos ayına kadar yaşanan çatışmalar nihayet 28 Ağustos 2011'de Trablus'un düşmesiyle sona erdi. Savaşın sona ermesinden 20 Ekim 2011 tarihine kadar Kaddafi ülkenin her yerinde arandı. Hakkındaki pek çok spekülasyona rağmen aynı tarihte Sirte Kenti yakınlarında saklandığı sulama kanalında muhalifler tarafından sağ olarak ele geçirilse de katledilerek öldürüldü. Böylece Libya tarihinde bir dönem sona ermiş oluyordu.

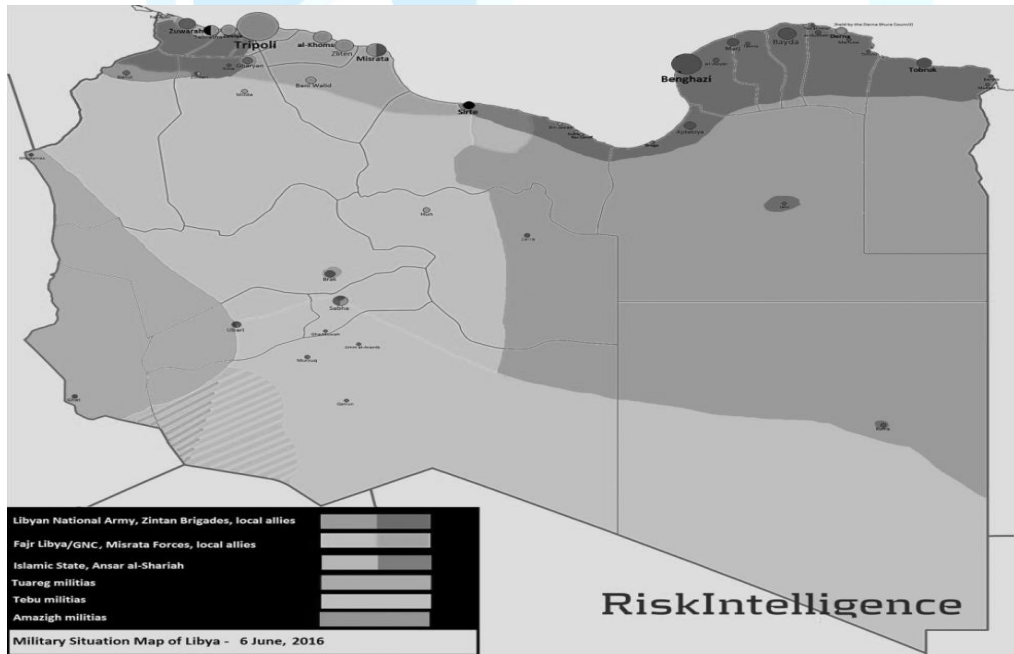
Kaddafi'nin devrilmesiyle Libya onlarca yıllık baskı rejiminden kurtulmuş, ancak Arap Baharından başarıyla çıkamamıştır. İç savaşın başarılı olmasının üç temel sebebi vardır. Bunlardan ilki sürece BM ve NATO'nun aktif destek vermesidir. Gösterilerin başından sonuna kadar her aşamasında NATO ve Batılı güçler muhaliflere her türlü desteği vermiştir. İkincisi de muhaliflerin yine dış güçlerin tavsiyesi ve desteğiyle Ulusal Geçiş Konseyi kurabilmesidir. Böylece dağınık ve savruk durumda olan muhalifler kısa zamanda örgütlü ve güçlü hale gelebilmişlerdir. İç savaştaki başarının üçüncü nedeniyse bütün muhalif grupların istisnasız olarak bir araya gelebilmesidir. Yıllarca Kaddafi rejimine karşı bilenen muhalif hareket kendi içinde her türlü farklı fraksiyonları taşımasına karşın, rejime karşı bu farklılıklarını göstermemiştir. Ne var ki iç savaşın başarıyla sonuçlanması, aynı zamanda Libya'nın nihai bir huzura kavuşması anlamına da gelmemiştir. Kaddafi'nin devrilmesine kadar geçen sürede her türlü farklılığı görmezden gelen muhalif hareket, rejimin düşmesinden sonra kendi içinde yeni bir hesaplaşma içine girmiştir.

Nitekim Ulusal Geçiş Konseyi 10 Ağustos 2011'de geçici bir anayasa hazırlamış, 23 Ekim'de Cibril Hükümeti lağvedilerek, yerine 31 Ekim tarihinde ABD'de akademisyenlik yapan Abdurrahman El-Keib

⁸İki günlük operasyon sonucunda Kaddafi güçlerinden 2500 civarında asker ölmüş, 1502 asker esir düşmüştür. İlaveten Libya savunma sistemleri ve havaalanları, zırhlı araçlar ve askeri tesisler etkisiz hale getirilmiştir.

başbakanlığında yeni kabineye bırakmıştır (Aljazeera, Libya's NTC.2011,1 November). El-Keib kabinesinin amacıysa eski rejimin meydana getirdiği olumsuzlukları düzeltmek, yeni bir anayasa yapmak ve en kısa zamanda demokratik seçimlere gitmek olarak açıklanmıştı. Bu niyetle 7 Temmuz 2012'de *Milli Genel Kongre* seçimleri yapılmıştır. Böylece Geçici Konsey görevini başarıyla tamamlamış oluyordu (Afat,E.2012). Ancak iç savaş süresi içinde yer alan muhalif gruplar ele geçirdikleri bölgeleri korumak niyetiyle silah bırakmaktan vazgeçemediler. 2014 seçimlerinin yapılması ve yeni bir hükümetin kurulması gündeme gelmesine rağmen fiilen Libya üç ana bölgeye bölünmüştü. Ülke coğrafyasının çok büyük bölümü Libya Ulusal Ordusu desteğindeki (Bingazi) Tobruk Hükümetinin kontrolündeydi. İkinci büyük otoriteyse 2015 yılında BM inisiyatifiyle kurulan ve merkezi Trablus'da bulunan Ulusal Mutabakat Hükümetiydi. Üçüncü büyük güç ise güney batı çöllerinde yerleşik Tuareg ve Tebu ailelerinin başını çektiği Berberi aşiretleriydi. Geleneksel Berberi kabileciliğini savunan Tuareg'ler savaştan sonra güçlerini merkezi otoriteye bırakmak istemediler. İşte halen varlığını sürdüren bu üç otorite Libya sorunun çözülmesinde en önemli engel olarak durmaktadır. Bu üç otoritenin yanında IŞİD (DAEŞ) milisleriyle, diğer küçük ama silahlı yerel grupların varlıklarını da eklemek gerekir.

Resim 2: 2014'ten Günümüzde Libya'da Siyasi Yapı

Kaynak: www.lib.utexas.edu

Ulusal hükümet çalışmalarının gecikmesi ve gruplar arasındaki çatışmaların yeniden tırmanması üzerine Aralık 2015'te *Libya Siyasi Anlaşması* imzalandı (Libyan Political Agreement,2015). Anlaşmaya göre taraflar kendi egemenliklerini korumakla birlikte, başkenti Trablus'da kurulacak hükümete

katılacaklar, devletin yasama, yürütme ve yargı erklerinin oluşmasına katkı sağlayacaklar, İslam şeriatına uygun olmak kaydıyla parlamentodan çıkarılan her türlü hukuki düzenlemeye itaat edecekler, aralarında demokratik ilke ve değerlere bağlı olacak şekilde karşılıklı güven ve eşitliğe dayalı ilişki kuracaklar ve kendilerine ait silahlı oluşumları Libya ulusal kuvvetlerine bağlayacaklardı. İlaveten bütün otoriteler bölgelerinde kölelik başta olmak üzere her türlü insanlık dışı muameleye karşı önlemler alacaklar ve uluslararası yasa dışı göçe izin vermeyeceklerdi. Anlaşmanın 1 ve 2. Maddelerinde Milli Meclis ve Milli Hükümetin kurularak örgüt ve çalışma esasları da diğer maddelerde detaylı olarak belirlenmiştir.

SONUÇ VE LİBYA'NIN GELECEĞİ

Kaddafi rejiminin yıkılmasından sonra günümüze kadar yaşanan hadiseler ele alınıp, bu noktadan Libya'nın geleceğine bir bakış yapıldığında Arap Baharı sürecinin Libya toplumunda çok önemli travmalara sebep olduğu görülmektedir. Devrim sonrası yaşanan hadiselerin henüz bitmemiş olması, kalıcı bir devlet sistemine geçilmesinin önünde en büyük engeldir. Devrim süresince muhalif gruplar arasında yaşanan bölünmeler ve çekişmelerin sonucunda yeni bir iç savaş olasılığı halen varlığını sürdürmektedir. Kaddafi sonrası hesaplaşma süreci halen bitmemiştir. Yıllar süren etnik, kabileci ve mezhepsel bölünmeler tüm gücüyle ağırlığını koymuştur. Bu bölünmüşlükten yola çıkılarak Kaddafi döneminin hesaplaşmaları, Kaddafi sonrasında da sürdürülmektedir.

Kaddafi sonrası Libya'da en kritik konulardan biri de kabilelerin durumudur. Özellikle Kaddafi döneminde üstü örtülü olarak canlı tutulan kabilecilik anlayışı, günümüz Libya toplumunda halen en önemli belirleyicilerden birisidir. Ülkenin önemli kabileleri arasında sayılan Tuareg Warfela, Migraha ve Kazazife kabileleri zaman zaman aralarında anlaşmazlık içine düşebilmektedirler. Kaddafi rejiminin ülkenin en önemli toplumsal yapısı olan kabileler üzerinden kendisini kurması, günümüzde de önemini sürdürmektedir. Bu kabileler özellikle petrol yatakları konusunda anlaşmazlık içindedir.

Günümüz Libya siyasetinin gündemini meşgul eden bir diğer konuya Libya ordusuna ait silahların yağmalanmasıdır. Hâlihazırda etkili olan gruplar devrim sırasında askeri garnizonları basmışlar ve her türlü silaha el koymuşlardır. Dolayısıyla orduya ait silahlar bugün Libya'da aktif gruplar arasında dengesiz biçimde dağılmıştır.

Petrolün önemli bir kaynak olması Libya'daki iç çatışmaları körükleyen bir başka husustur. Özellikle Batılı şirketlerin Libya petrollerinden pay kapma yarışları, iç savaşı tehdit eden bir başka rekabet konusudur. Henüz milli devlet bilincine ulaşamamış Libya toplumu için etnik ve kültürel farklılıklar Batılı yatırımcıların en çok kaşıyacakları bir durumdur.

Sonuç olarak Libya'nın Arap Baharının tüm yıkıcı yönünü yaşadığı, Kaddafi döneminde ulaştığı refah ve huzur döneminin yanına bile yaklaşmadığı

açıkça ortadadır. Geçmişin yaralarının sarılması, iç savaş döneminde ortaya çıkan yıkımın giderilmesi, demokratik ve dünyayla entegre olmuş bir demokrasinin kurulması yakın bir gelecekte Libya için çok uzakta kalmaktadır.

KAYNAKÇA

Adams Simon, (2012), "Libya And Responsibility to Protect", *Global Centre for the Responsibility to Protect Occasional Paper Series*, No. 3, October 2012.

Bearman Jon, (1986), *Qadhafi's Libya*, Zed Books Inc. UK.

Busotti Lucca, (2016), "A History of Italian Citizenship Laws During the Era of the Monarchy (1861-1946)", *Advances in Historical Studies*, Vol:5, ss. (143-167).

Ceviz Nurettin, (2011), "Libya Tarihine Kısa Bir Bakış", *Ortadoğu Analiz*, Cilt:3, Sayı:27, Mart 2011, ss. 80-90.

ÇILDır Şükrü, (2016), "1969 Libya Askeri Darbesi", *Ortadoğu*, Cilt:8, Sayı:78, Eylül-Ekim 2016, ss.54-57.

Doğan Gürkan, Durgun Bülent, (2012), "Arap Baharı Ve Libya: Tarihsel Süreç ve Demokratikleşme Kavramı Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl: 2012/1, Sayı:15, ss.61-90.

El-Kaddafi Muammer, (1980), *Yeşil Kitap*, Libya Halk Bürosu Yayınları, Libya.

Hizmetli Sabri, (1991), "Osmanlı Yönetimi Döneminde Tunus ve Cezayir'in Eğitim ve Kültür Tarihine Genel Bir Bakış", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt:32, Sayı:1, 1991, ss.2-4

Joffe George, Paoletti Emanuela, (2010) "Libya's Foreign Policy: Drivers and Objectives", *Mediterranean Paper Series 2010*, The German Marshall Fund of the United States, 2010, ss.19-39.

Libya Anayasası, (1951), (Erişim Adresi: <https://www.temehu.com/NTC/kingdom-of-libya-constitution-english-1951.pdf>, E.T.12.12.2017)

Libyan Political Agreement, (2015, 17 December), Erişim Adresi: (<https://unsmil.unmissions.org/sites/default/files/Libyan%20Political%20Agreement%20-%20ENG%20.pdf>, E.T.22.12.2017)

Nadhım Marwan, (2016), *Arap Baharında Sancılı Bir Devrim: Libya*, Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi, İÜ İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul.

Okaneme Godwin, (2015), "The Libyan Revolution: Philosophical Interpretations", *Open Journal of Philosophy*, 2015, Vol:5, ss. 31-38.

- Olivieri Enrica, *Libya Before and After Gaddafi: An International Law Analysis*, Universita Ca'Foscari Venezia, Lisans Tezi, Venedik, 2011.
- Orhan Müge, (2010), *Osmanlı Vesikalarına Göre Trablusgarp Harbi*, Trakya Üniversitesi SBE, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Edirne.
- Ramutsindela Maano, (2009), "Gaddafi, Continentalism and Sovereignty in Africa." *South African Geographic Journal*, 91:1, ss.1-3.
- Seta, (2011), *Batı ve Kaddafi Makasında Libya*, SETA Rapor, Ankara.
- Toprak Seydi Vakkas, (2012), "Osmanlı Yönetiminde Kuzey Afrika Garp Ocakları", *Türkiyat Mecmuası*, Cilt:22, ss. 223-237
- Totman Sally, Mat HARDY, "When Good Dictators Go Bad: Examining the Transformation" of Colonel Gaddafi", *International Journal of Interdisciplinary Global Studies*, Vol. 10, No. 2, ss. 1-6.
- [https://www.revolvy.com/main/index.php?s=General%20People%27s%20Congress%20\(Libya\)&uid=1575](https://www.revolvy.com/main/index.php?s=General%20People%27s%20Congress%20(Libya)&uid=1575) (17.12.2017).
- <https://www.revolvy.com/main/index.php?s=General%20People%27s%20Committee&uid=1575> (18.12.2017).
- Libya 2012, African Economic Outlook, <https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Generic-Documents/Libya%20Full%20PDF%20Country%20Note.pdf> (18.12.2017).
- <http://blog.milliyet.com.tr/kaddafi-libyasi-ve-kaddafi-nin-mektubu/Blog/?BlogNo=427596> (18.12.2017).
- [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/731\(1992\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/731(1992)) (18.12.2017)
- [http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/748\(1992\)](http://www.un.org/en/ga/search/view_doc.asp?symbol=S/RES/748(1992)) (18.12.2017).
- <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/626/78/PDF/N9362678.pdf?OpenElement>, (18.12.2017).
- <http://news.bbc.co.uk/2/hi/asia-pacific/7047627.stm> (18.12.2017)
- <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/1559878/Gaddafi-admits-Bulgarian-nurses-were-tortured.html> (18.12.2017)
- <https://web.archive.org/web/20090618082911/http://www.senato.it/parlam/leggi/09007l.htm> (20.12.2017)
- <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/aug/26/gaddafi-legacy-meddling-africa> (18.12.2017)
- <http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/02/201121755057219793.html> (18.12.2017)
- <https://www.onwar.com/aced/chrono/c2000s/yr10/libyancivilwar2011.htm>, (20.12.2017).

- http://www.novinite.com/view_news.php?id=125881 (20.12.2017)
- <https://www.icc-cpi.int/NR/rdonlyres/081A9013-B03D-4859-9D61-5D0B0F2F5EFA/0/1970Eng.pdf> (20.12.2017)
- <http://web.archive.org/web/20160201213940/http://www.independent.co.uk/news/world/africa/operation-ellamy-designed-to-strike-from-air-and-sea-2246411.html>, (20.12.2017)
- <http://www.hurriyet.com.tr/libyaya-hava-ve-denizden-buyuk-operasyon-17316795> (18.12.2017)
- <http://www.aljazeera.com/news/africa/2011/10/2011103118460574109.html>, (20.12.2017)
- <http://www.aljazeera.com.tr/haber-analiz/libya-secimleridemokratiklesme-surecinde-ilk-adim>, (21.12.2017)
- <https://unsmil.unmissions.org/sites/default/files/Libyan%20Political%20Agreement%20-%20ENG%20.pdf> (22.12.2017)
- <https://www.alarabiya.net/articles/2011/02/22/138673.html>, (22.12.2017)

KAZAKİSTAN'DA DEVLET, DİNİ YAŞAM VE SİVİL TOPLUM

Tuwğan jerdey jer bolmas, tuwğan eldey el bolmas.
(Doğduğun yer gibi yer olmaz, doğduğun halk gibi halk olmaz)
-Kazak Atasözü-

Geliş Tarihi/Received: 21.03.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 28.06.2018

Aytaç Çağlar
Student, Karabük University
ORCID: 0000-0002-9223-3981
aytac_caglar@outlook.com

ÖZ

Kazakistan, Sovyetlerin son döneminden itibaren ülkesinde başlattığı reform hareketleri ile bağımsızlık sonrası girişilecek olan ulus inşa sürecini sağlam temeller üzerine oturtmuştur. Sovyetlerin dağılmasının hemen ardından ise bu temeller üzerinde Kazak ülkesinde yeni bir devlet modeli yükseltilmeye çalışılmıştır. Bu yeni devlet modeli, Nazarbayev önderliğinde bağımsız Kazakistan'ı Sovyet asimilasyonlarından arındırma gayreti ile kendisini göstermiştir. Bu gayret, bağımsız Kazakistan'ın öz değerlerine bağlı kalınmak sureti ile batı demokrasisini Kazakistan'a taşımak şeklinde gösterilmiştir. Bu açıdan Kazakistan'da ilk olarak bağımsız ve demokratik bir anayasa modeli kabul edilerek, devletin siyasi-idari-ekonomik sahadaki sınırları çizilmiştir. Bağımsız Kazakistan anayasasının vermiş olduğu özgürlükler, ülkede gerçekleştirilmek istenen reformların kolaylaştırıcısı olmuş ve ülke kısa süre içerisinde uluslararası sisteme egemen eşit aktör olarak dâhil olmuştur. Bu süreçte demokrasinin olmazsa olmazlarından STK'lar da Kazakistan'da sayı ve nitelik olarak hızlı bir gelişme içerisine girmiştir. Ayrıca Kazakistan'da örfi adetlere bağlı bir İslamiyet algısı yükseltilerek, ulus inşa sürecine kültürel bir ivme kazandırılmaya çalışılmıştır. Tüm bu gayretler kaçınılmaz bir Kazak yükselişini beraberinde getirmiştir.

Bu çalışmada bağımsız Kazakistan devlet yapısının oturduğu temeller, bu temeller üzerinde yükselen STK'ların Kazakistan'daki rolleri ve Kazakistan'ın dini algısındaki dönemsel dalgalanmalar incelenmiştir. Çalışmanın amacı, Kazakistan ulus inşa sürecinin çok boyutlu yapısını ortaya koymaktır. Çalışmanın temel tezi, Kazakistan'ın öz değerlerinden kopmadan başarılı bir batı eklemelenmesine girdiğidir.

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Nazarbayev, Devlet, STK, İslamiyet, Ulus İnşası.

STATE, RELIGIOUS LIFE AND CIVIL SOCIETY IN KAZAKHSTAN

ABSTRACT

Kazakhstan built the nation-building process to be started after independence on a solid ground with the reform movements it initiated as of the last period of the Soviets. Right after the dissolution of the Soviets, however, it was attempted to ascend a new state model on this ground in Kazakhstan. This new state model manifested itself with the effort to clean independent Kazakhstan under the leadership of Nazarbayev of the Soviet assimilations. This effort was shown as bringing the western democracy to Kazakhstan by means of remaining faithful to the basic values of the independent Kazakhstan. In this respect, for the first time in Kazakhstan an independent and democratic constitution model was accepted and the lines of the state in political-administrative-economic field were drawn. The freedoms granted by the Independent Kazakhstan constitution became the facilitator of the reforms desired to be made in the country and the country was included as sovereign and equal actor in the international system within a short time. Within that period, the NGOs, one of the musts of democracy, also made a fast progress in number and quality in Kazakhstan. Besides, a perception of Islam loyal to customary traditions was ascended and a cultural acceleration was tried to be given to the nation-building process in Kazakhstan. All these efforts inevitably brought about a rise of the Kazakh.

In this study, the grounds that the independent Kazakhstan state structure was built, the roles of NGOs rising on these grounds in Kazakhstan and the periodic fluctuations in religious perception of Kazakhstan were examined. The aim of the study is to reveal the multi-dimensional structure of Kazakhstan nation-building process. The basic thesis of the study is that Kazakhstan entered in a successful west articulation remaining loyal to its basic values.

Keywords: Kazakhstan, Nazarbayev, State, NGOs, Islam, Nation Building.

KAZAKLARIN KISA SİYASİ TARİHİ

Altın Orda Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte devletleşme sürecine giren Ruslar, 1552'de Kazan ve 1556'da Astarhan hanlıklarını ele geçirmiştir. Kazaklar ise 1569'da Nogay Hanlığının başkentini kontrol altına almıştır. Sınır ülkeleri arasında istisnasız olarak olumlu yahut olumsuz bir diyalog kurulmasının kaçınılmazlığı realitesine bir de dönem konjonktürünün gerçekleri açısından bakıldığında yeni sınırların, Kazak-Rus anlaşmazlığının başlangıcını oluşturduğu görülmektedir. (Karacagil, 2014:101)

Kazaklar, devletleşme çabalarını 15. yüzyılın ortalarında Janibek Han ve Kerey Han'ın önderliğinde Jetisu bölgesinde tamamlamışlardır. Bu devlete zaman içerisinde Türk ve Moğol boyları, Nayman, Celayir ve Dulatların da katıldığı görülmektedir. Kazaklar her ne kadar devletleşme noktasında başarıya ulaşmışlarsa da göçebe yaşam tarzını sürdürmeleri ve neticesinde

farklı boyların kendi içerisindeki özerk tutumu, Kazak ülkesinde, devletin devamlılığının bir gereği olan siyasi birlikten bahsedilmesini olanaksız kılmıştır. Kazak halkı sosyal yaşamında Urug-Boy-Cüz şeklinde örgütlenmiş olup, Cüz'lerde kendi içerisinde Küçük Cüz, Orta Cüz ve Ulu Cüz olmak üzere toplam üçe ayrılırdı. (Kafkasyalı, 2012:390) Kazak yöneticileri de bu kollara ayrılmış yapının yönetimi konusundaki aksaklıkları görmüş ve merkezi otoritenin tesisi için çaba göstermişlerdir.* Fakat halkı geleneklerinden bir anda koparmanın mümkün olamaması nedeniyle bu yöndeki çabaları Kasım Han zamanına (1145-1523) değin başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Kasım Han ile başlayan sistemleşme ve Kazak yükselişi, Hak Nazar Han (Kasım Hanın küçük oğlu, 1538-1581) (Saray, 1993:18) zamanında en üst seviyeye ulaşmıştır. (Kafkasyalı, 2012:390) Hak Nazar Han'dan sonra Hanlığın başına gelen Tevekel Han (1583-1598) zamanının da Kazak genişlemesi başarılı sayılabilecek bir genişleme göstermişse de (Saray, 1993:19) sonraki yıllarda, Kazak ülkesinde, her Kazak kolunun kendi hanlığını kurmak suretiyle birbirlerinden bağımsız yaşadığı sisteme geri döndüğü görülmektedir. Kazakların düşmanları tarafından arzulanan ve teşvik edilen bu durum, Kazakların güçlerini azaltarak, Kazak ülkesini düşman istilalarına açık duruma getirmiştir. (Kafkasyalı, 2012:23) Bu istilacıların başını, Moğol asıllı Oyratlar, Kalmuklar, Jurganlar ve diğer taraftan da Ruslar ve Çinliler oluşturmaktadır. (Saray, 1993:19)

Çarlık Rusya'nın Kazakistan'a olan ilgisi, özellikle de 15-16. asrın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. Rus Çarı IV. İvan, Kazan Hanlıklarından bazılarını ele geçirerek Kazak sınır bölgelerinde muhkem kaleler inşa ettirmiştir. Bu kalelerin çevresinde kısa sürede bir sosyo-ekonomik yapı tesis edilerek, Kazakların gelenekleri tahrif edilmiştir. Böyle bir ortamda Kazak Hanlarının, Rusya'ya karşı Çin'i bir dengeleme aktörü olarak kullandıkları görülmektedir. Fakat 1820'li yıllardan itibaren Çarlık Rusya, Kazak hanlıklarına son verme politikasını devreye koyunca, Kazak Hanlarının denge siyasetinin görece başarısı uzun süreli Kazak çıkarları için yetersiz hale gelmiş ve yeni bir dış politika gerekliliği hâsıl olmuştur. Bu gereklilik, Çarlık Rusya'nın Kazak topraklarında hızlı bir sömürü düzenine girerek, asimile çalışmalarını destekleyici yasaları işletmeye koymasıyla daha da belirginleşmiştir. Kazak halkı arasında Çarlık rejimine karşı tepkiler artınca, Abılay Han'ın torunu Kenasarı, halkı örgütleyerek Çarlık Rusya'sına karşı isyan etmiş ve Hanlığını ilan etmiştir. Son Kazak Han'ı olan Kenasarı Han, Rus yayılmasını bir süreliğine geciktirmişse de, bir çatışmada öldürülmüştür. (Kara vd., 2011:31-33) Bundan sonra Kazak ülkesine olan Rus yayılması ve istilacı kavimlerin saldırıları artarak devam etmiştir. Kazaklar dört bir yandan uğradığı istilacı hareketler karşısında küçük başarılar göstermişse de kısa sürede iyice zayıf duruma düşerek, bir ölüm

*Kazaklar sırasıyla Kerey Han (1456-1473), Canibek Han (1473-1480) ve Devri Burunduk Han (1480-1511) liderliğinde bir merkezi otorite kurma teşebbüsünde bulunmuşlarsa da bunda başarılı olamamışlardır.

kalım cenderesi içinde kalmışlardır. Kazak bilim adamı Çokan Velihanov bu durumu şöyle ifade etmektedir: (Saray, 1993:20)

“XVIII. yüzyılın ilk dönemleri, Kazak halkı için çok korkunç bir zamandı. Her taraftan Cungar, İdil Kalmukları, Yayık Kozakları ve Baskurtlar, Kazak Hanlığının malını mülkünü istila ederek ailelerini esir olarak götürmüşlerdi.” (Yerkinay, 2011:63)

Oyratlar, Kalmuklar ve Cungarlar'ın Kazaklara saldırıları öyle bir hal almıştır ki Kazaklar, Rusya'dan yardım istemek zorunda kalmıştır. (Hizmetli, 2011:39) Burada vurgulamak istenen varlık-yokluk savaşında Kazaklar, düşmanları içerisinde kötünün iyisini seçmiştir. 1726 ve 1730 yıllarında Küçük Orda Han'ı Ebul Hayr Han, tüm Kazak boylarının hamiliğini üstlenerek, Rus Çarına elçiler göndermiş ve kendilerine gelen yağmacı hareketlere karşı Rusya'nın desteğini istemiştir. Rusya, bu teklifi emperyalist politikalarının bir kolaylaştırıcısı olarak, memnuniyetle karşılamış ve gerekli ilişkilerin tesis edilmesi için Tевкеlev adlı elçisini Kazak yurduna göndermiştir. Kazak yurdunda ise Ebul Hayr Han'ı tasvip etmeyen diğer Kazak boyu sultan ve ileri gelenleri olmuştur. Ebul Hayr Han, bu durumu aşmak adına, bazı ileri gelenlere hediyeler sunarak yanına çekmiştir. Bu noktada Rus elçisi Tевкеlev'in de tehditkâr tutumu etkili olmuştur. Netice olarak Rus elçisinin öne sürdüğü şartları, Kazak ileri gelenleri kabul etmek zorunda kalmışlardır. Tевкеlev, bu gelişmeleri derhal amiri Kirillov'a bildirmiş ve Kirillov da Petersburg'a şu raporu yazmıştır: (Saray, 1993:23-25)

“...Kazak Hanı ile bazı ileri gelenler Rııs hâkimiyetine girmeyi kabul ediyorlar. Böylece Aral Gölü'ne kadar olan yol bize açılmış oluyor. Kazaklara güvenmek güç ise de, Ebu'l-Hayr Han kendi memleketinin yakınında bir Rus kalesi yapılmasına müsaade ediyor. Bu bizim için büyük kazançtır. Burayı üs yaparak planlarımızı gerçekleştirebiliriz. Hatta Tanrı'nın yardımı ile Bedahşan'ın zengin topraklarını İran'a ve Hindistan'a kadar adım adım işgal ederek oraların zengin altınlarına, lacivert ve yakut taşlarına sahip olabiliriz. Böylece Jungarların daha da kuvvetlenmesini önleyeceğimiz gibi hâkimiyetimiz altındaki Başkurtlar, Volga Kalmukları ve daha başkalarının bize karşı birlikte ayaklanma teşebbüslerini de hiç bir askeri kuvvet kullanmadan engelleyebiliriz. Nasıl Kossakların idaremize alınması ile bilinmeyen Sibiry bizmiş ve dolayısıyla Çin'e hatta Japonya'ya kadar yayılmamız için yollar açılmış ise Kazakları ve Karakalpakları kontrolümüze aldıktan sonra Orta Asya'yı ele geçirmemiz güç olmayacaktır.”

Bu rapor üzerine Rus Çarıçesi Anna İvanova, elçi Tевкеlev ve Kirillov'un tavsiyelerini de olumlu karşılayarak Kazak topraklarına en hâkim noktada bulunacak olan Orenburg kalesinin Or ile Ural nehirlerinin kesiştiği yerde

inşa edilmesini emretmiştir. (Saray, 1993:23-25) Böylece Kazaklar tedricen Rusya uydusuna alınmıştır. Kazaklar bunu bir koruyuculuk mahiyetinde algılamakta, Rusya ise tam bir boyun eğdirme şeklinde algılamıştır. İşte bu ikilemler zamanla belirginleştikçe, Rusya baskıcı politikalarını artırmış ve Kazak ülkesindeki asimile politikalarını da etkili şekilde uygulamaya koymuştur. (Kollektif, 2007:76) Bu süreç Kazakların Çarlık Rusya'sına doğal bir başkaldırısı şeklinde devam edecektir.

Rusya'nın Asya'daki emperyalist hedeflerini Prof. Dr. Mehmet Saray, "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması" adlı çalışmasında şöyle sıralamıştır: (Saray, <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356235>)

- Altınordu Hanlığı ile olan mücadelelerinde Ruslar, önceleri, kendi sınırlarında ve daima müdafaada kalan taraf durumunda idiler. Fakat Altınordu'nun yıkılmasından sonra kurulan hanlıkların (Kırım, Astarhan, Kazan vb.) zaafı yüzünden sınır boylarındaki mücadelelerde müdafaadan çıkarak saldırgan taraf durumuna gelen Ruslar, neticede, hanlıkların aleyhinde genişlemeye ve oralardaki nüfusu zorla kendilerine bağlamaya başladılar.
- Devamlı harpler Rus hazinesine büyük mali külfetler getiriyordu. Ruslar, boşalan hazinelerini yeni işgal ettikleri yerlerin ahalisinden aldıkları vergilerle doldurma yolunu tutmuşlardı.
- Deli Petro zamanında Ural dağlarında bir maden endüstrisi kurulmuştu. Bu endüstrinin gelişmesi ve iyi bir mali kaynak olabilmesi için, Ruslar, Türkistan'a doğru yayılmak gerektiğine inanıyorlardı.
- Portekizli, Hollandalı ve İngilizlerin yaptıkları gibi Ruslar da İran, Orta Asya, Çin'in hammaddelerini ve Hindistan'ın baharatını satan tüccarlardan biri olmak hayali içinde idiler. Bu hayallerini gerçekleştirmek için de Güney Asya'ya yani Türkistan'a doğru yayılmaları gerekiyordu.

Bağımsız Kazakistan'ın Siyasi Ve İdari Yapısı

Sovyet dış politikasında perestroyka ve glasnost politikalarının uygulandığı zamana değin Kazakistan'da Komünist Parti tek siyasal parti olarak karşımıza çıkmaktadır. Sovyet dağılmasının sinyallerini veren bu dış politika hamlelerinin yarattığı rahatlama ile Kazakistan'da ilk basit örgütlenmeler başlamıştır. Bu örgütlere örnek olarak, "Nevada-Semey Anti Nükleer Hareketi", "Kazakistan Müslüman Kadınlar Birliği" gösterilebilir. (Umbetaliyeva, 2002: 87) Kurulan bu ilk örgütler, SSCB'nin dağılmasının ardından oluşturulacak olan siyasal yapılanmalara da bir ön hazırlık oluşturmuştur. Nitekim Kazakistan bağımsızlığını kazanır kazanmaz parlamenter bir sisteme geçme kararı almıştır.

Kazakistan'da 28 Ocak 1993'te kabul edilen anayasaya göre Kazakistan Cumhuriyeti kendi siyasal yapısını, demokratik, laik ve üniter bir devlet olarak tanımlamış, (Behar vd., 1994:118) Kazakçayı resmi dil olarak kabul etmiş, Rusçaya da, "konuşma dili" statüsünü vermiştir. (Kollektif, 1995:113)

1993 anayasasına göre Cumhurbaşkanı, devletin iç ve dış politikasını belirlemede yetkili olup, görev süresi en fazla 5 yıldır (Söylemez, 2002:341) fakat bu 5 yıllık sürenin bitiminden sonra en fazla 5 yıl daha devlet başkanlığı görevinde bulunabilir. (Küçük, 2002: 130-131) Fakat bu anayasa Nazarbayev'in devlet başkanlığı sürecinde esnetilmiştir. 1991 yılında devlet başkanı seçilen Nazarbayev'in, yetkilerinin 1995 yılında gerçekleştirilen halk oylamasının neticesinde 2000 yılına kadar uzatıldığı görülmektedir. (Baycaun, 2002:72-73) Cumhurbaşkanının sahip olduğu başlıca yetkiler olarak, başbakanı, bakanları, ulusal güvenlik konseyi başkanını, yerel yönetimlerin başkanlarını atamak ve kararnameler çıkartmak, bakanlıklar ve yerel yönetimler tarafından alınan kararları iptal etmek, (Atar, 1999:209) parlamentoyu feshedebilmek (Kazakistan Ülke Raporu, 1996:16) sayılabilir. Cumhurbaşkanı yanında, başbakanın idare ettiği hükümet, en üst kademedede yer alır. Başbakan, başında bulunduğu hükümetin faaliyetlerinden Cumhurbaşkanına karşı sorumludur. Yasama işlemini gören kurum parlamentodur. Parlamento, Senato ve Meclis olmak üzere iki ayrı kurumdan oluşur. Parlamentonun kabul ettiği yasaların anayasaya uygunluğu ülkenin en yüksek yargı organı olan Yüksek Anayasa Mahkemesi tarafından denetlenir. (Tazhin, 2007:175) Ayrıca bu mahkeme ülkedeki adi suçların yanı sıra organize suçlar ve ekonomik davalarda da en yüksek yargılama kurumu olarak yetkilidir. (Söylemez, 2002:341)

Kazakistan'da köyler ilçelere, ilçeler illere, iller ise eyaletlere bağlıdır. Kazakistan'da 1997 yılında yapılan idari düzenlemeler neticesinde, ülkede bulunan eyaletlerin sayısı, 19'dan 14'e indirilmiştir. Kazakistan'da eyaletler valiler tarafından yönetilmekte ve valiler, Başbakanın teklifi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktadır. Fakat bu durum valilerin görevden alınamayacağı manasına gelmemektedir. Çünkü halk tarafından seçilen encümen üyeleri, Cumhurbaşkanına valinin görevden alınmasını teklif edebilmektedir. (Küçük, 2002:130)

Günümüzde Kazakistan Cumhuriyeti'nin siyasi sisteminde, Kazakistan Komünist Partisi, Kazakistan Vatansever Partisi, Ak Jol Ak Yol Kazakistan Demokratik Partisi, "Adilet" Adalet Demokratik Parti, Azat Kazakistan Demokratik Partisi, Ulusal Sosyal Demokratik Partisi (OSDP), Kazakistan Komünist Halk Partisi, Ruhaniyat Partisi, Avıl Köy Kazakistan Sosyal Demokratik Partisi, Nur-Otan Halk Demokratik Partisi aktif olarak faaliyet göstermektedir. (Kazakistan Bir Yaşam Deneyimi Ülke ve Toplum, Doğa, Tarih, Ekonomi, Kültür, 2011:23)

Bağımsızlık Öncesi Kazakistan'da Dini Yapı

Bağımsızlık öncesi Kazakistan'da ekonomide tarım ve hayvancılık belirleyici iken idari yapıda da, kabile, boy şehir ve köy cemaatleri şeklinde ayrılan bir yapılanma mevcuttur. Bu hususun önemi, bu tarzda bir ekonomik-idari sistemin genel olarak İslami ideoloji ile karakterize olmasıdır. Yani Kazakistan'da bağımsızlık öncesi süreçte İslam dininin baskın konumda

olduğu görülmektedir. Tarihçi W. Barthold Kazakların İslamiyet'e olan bağlılıklarını şu sözleriyle tespit etmektedir:

“Bir Türkistanlıya kimliğini sorsanız, o önce Müslüman olduğunu, sonra hangi şehirden veya köyden olduğunu, eğer bir göçebe ise kabilesini söyler.”

Kazakistan'ın İslam algısı örfe dayalı bir Hanefi-Maturidi mezhebiyle karakterizedir. Çarlık döneminde Hristiyanlaştırma politikasına maruz kalan Kazaklar, Sovyetler döneminde de ateist bir inanca sevk edilmeye çalışılmıştır. Bu politikalar sonucunda ülkede İslamiyet'in etkisi büyük ölçüde kırılmaya çalışılsa da Kazakistan'da bağımsızlık öncesi süreçte İslam dininin halen baskın bir şekilde varlığını koruduğu görülmektedir. (Erşahin, 2004:185)

Bağımsızlık Sonrası Kazakistan'da Dini Yapı

Bağımsızlık öncesi dönemde Rusların asimilasyonuna maruz kalan din algısı, bağımsızlık sonrası süreçte İslamiyet özelinde bir hareketlenmeye girmiştir. Bağımsızlık öncesi Kazakistan'da elbette ki farklı dini inanç sistemleri de mevcuttur fakat Ruslar hem Çarlık döneminde, hem de Sovyet döneminde baskın olan ve kendileri için tehlikeli doktrinler sunan İslam dinini asimilasyon politikalarının hedefine koymuşlardır. İşte bu politikalar reflektif olarak, bağımsızlık sonrası süreçte Kazakistan ulus inşa sürecinin bir boyutunu da din temelli bir eksene kaydirmiştir. Bağımsızlıkla beraber Kazakistan'da İslamiyet, millet ve devlet bütünleşmesini sağlayan, ahlaki kaynakların önemli bir unsuru olarak yükselmiştir. Halk bu milli şuurla cami ve medreselerin imarına yönelmiş ve İslami akidelerin uygulanması hızla artmıştır. Böylece Rus asimilasyonu bağımsızlık sonrası Kazakistan'da daha ateşli bir İslamiyet'in itici gücünü oluşturmuştur. Kazakistan'da Türkiye örneğinden hareketle ilahiyat fakülteleri açılmış, tasavvuf öne çıkarılmış ve Yesevi Tanu (Yesevilik Bilgisi) adıyla bir ders, temel dersler arasına konularak Yesevilik Kazakistan'da gündeme taşınmıştır. Sonuç olarak Kazakistan'da İslami ideoloji, ulus inşa sürecinin etkili bir unsuru olmuş ve küreselleşmenin de bir aracı olarak kullanılmıştır. (Erşahin, 2004:185-186) Nursultan Nazarbayev'in şu sözleri bağımsızlık sonrası Kazakistan'ın İslam dinine ve diğer inançlara dair olan iç politikasını özetlerken aynı zamanda da geleneksel İslam'dan ziyade örfi bir İslam algısına sahip olduğunu göstermektedir; (Öztürkçü, 2014)

“Biz İslam'ı resmi din olarak kabul ediyor ve bundan gurur duyuyoruz. Fakat Müslümanlığımızı konu ederek bir yerlere gelemeyiz. Diğer Müslüman devletlere ve yaşama biçimlerine saygımız sonsuz fakat biz Arap değiliz. Biz göçebe ve Türki bir halkız, Araplar gibi kızlarımızı dini, kültürel veya toplumsal baskılarla kapatıp bunu Müslüman devlet imajı olarak kullanamayız. Onları çarşafı bürüyerek eve hapsetmek bizim yolumuz değil. Tekrarlıyorum! Herkese saygımız sonsuz

fakat giyim kuşam insanların kendi özelindedir. İslam öncesinde kadınlarımız nasıl isterlerse öyle giyinirlerdi ve toplumu rahatsız etmek gibi bir amaçları hiç olmadı. Bugün ise bir sorun olması bizim halkımız için mümkün değildir. Müslüman ve Sünni bir halk olmamız insanların hayatlarına karışmamız için sebep değildir.”

Günümüzde Hıristiyanlık, Budizm, Bahailik, Hinduizm dinlerinin yayılmasını sağlamak adına Kazakistan'da bilinçli olarak misyonerlik faaliyetleri yürütülmektedir. Bunda bağımsızlık sonrası Kazakistan'ın din ve vicdan özgürlüğünü koruyan politikasının da etkisi büyüktür. Özellikle de kendisini seçilmiş millet olarak gören Rusların Ortodoks (Provaslav) misyonerliği yaygın olmakla beraber, Kazakların bu misyonerlik faaliyetlerini "asimilasyon" politikası olarak görmesi, halk arasında misyonerlere duyulan öfkeyi de beraberinde getirmektedir. Bu açıdan misyonerlik faaliyetleri ancak Slav unsurların yoğunlukta olduğu sahalarda etkililik gösterebilmiştir. (Erşahin, 2004:191-193) Burada vurgulamak gerekir ki Kazakistan'da din ve vicdan özgürlüğü elbette ki devlet tarafından güvence altına alınmalıdır fakat diğer ülkelerin resmi ideolojilerine maşa olan dini yapılanmaların Kazak ülkesindeki faaliyetlerini kısıtlayıcı tedbirler alınmalıdır.

Günümüzde Kazakistan'da misyonerlik faaliyetleri dışında bir başka dinsel sorun, İslamiyet'in farklı yorumlamalarıyla ortaya çıkan tarikat ve yapılanmalarıdır. Bu yapılanmalar Kazakistan Devleti'nin uluslararası sahadaki imajını olumsuz şekilde etkilemektedirler. Bağımsızlık öncesine kadar varlığı görülmeyen bu yapılanmaların bağımsızlık sonrası süreçte artması, amaçlarının ulus inşa sürecini engellemek, Kazak yükselişini engellemek, Kazakistan'da daimi istikrarı engellemek gibi temellere dayandığını göstermektedir. Ayrıca bu yapılanmaların içerisinde yüksek seviyede eğitilmiş kişilerin bulunması, bu yapılanmaların basit bir hareket olmadığını, aksine sistemli bir dış politikanın birer unsurları olduğunu bizlere göstermektedir. Durum bu yönüyle ele alındığında, Kazakistan'ın üzerinde çok titiz düşünmesi gereken bir konu olduğu görülmektedir. Din kılıfına bürünmüş bu yapılanmaların bazı uygulamaları ve amaçları şu şekildedir; silahlı çatışmalara davet etmek, namaz kılmayanlara karşı cihada davet etmek, hilafet rejimi kurma, şeriat yönetimini resmileştirmek. Kazakistan'daki bağımsızlık sonrası ortaya çıkan bazı tarikat ve yapılanmalar ise şunlardır: Hizbu't-tahrir, Selefilik, Kuraniler, Ahmediye cemaati, Bahailer. Kazakistan bu yapılanmaların yıkıcı faaliyetlerine karşı ülkesi sınırları dâhilinde şu tedbirleri almıştır:

- Bu amaçlı yapılanmaların camilerde sohbet, vaaz yapmaları yasaklanmıştır.
- Namazlar sadece Hanefi mezhebine göre kılınacaktır.
- İmamlar Hanefi mezhebine göre eğitim almış kişilerden atanacaktır.
- Dini yayınların geleneksel İslam anlayışına uygunluğu devletçe denetlenecektir.

Kazakistan Devleti'nin resmi tespitlerine göre Kazakistan'ın varlığı ve bütünlüğü açısından tehlike arz eden tarikat ve yapılanmalar şöyledir: (Sandybayev, 2014: 217-218)

- El-Kaide
- Doğu Türkistan İslam Partisi
- Kürdistan Milli Kongresi
- Özbekistan İslami Hareketi
- Esbat El-Ansar
- Taliban
- Boz Gurd
- Orta Asya Mücahitler Cemaati
- Laşkarı Taiba
- Hizbu't-Tahrir
- Aum Sinrike Hareketleri

Son olarak ifade etmek gerekir ki Kazakistan'ın Çin Halk Cumhuriyeti, Rusya Federasyonu, Türkmenistan, Kırgızistan ve Özbekistan gibi sınır komşularıyla (Bağcı, 2015:85) olan politikalarında din olgusu da belirleyici faktörlerdendir. Yine sınırdış olmayıp fakat dindış olunan ülkeler ile farklı sahalarda kurulan birlikteliklerde de İslam algısının etkisinden bahsetmek mümkündür.

KAZAKİSTAN'DAKİ SİVİL TOPLUM KURULUŞLARININ GELİŞİMİ

Demokrasinin olmazsa olmaz unsurlarından birini teşkil eden STK'lar. (Vurucu,2008:401) Kazakistan'da, Gorbaçov'un başlatmış olduğu "yumuşama" ve "yeniden yapılanma" politikalarıyla ortaya çıkmaya başlamıştır.(Purtas, 2006:2) Burada ifade etmek gerekir ki, SSCB'nin son dönemlerinde başlatılan bu politikaların yarattığı ortamda kurulan STK'lar, günümüzdeki niteliklerinden uzaktır. Çünkü SSCB, daimi surette devleti bireylerin önüne koyan bir ideolojiyle hareket etmiştir. Bu manada son dönemlerinde kurulmasına müsaade ettiği STK'ların da ancak kendi varlığını temin için oluşturulan yapılanmalar olduğu görülmektedir. (Vurucu, 2008:402)

Kazakistan'da Sovyet ideolojilerinden sıyrılmış olan STK'ların bağımsızlıktan sonra ortaya çıktığı görülür.(Purtas, 2006:2) Bağımsızlıkla birlikte devlet başkanı olan, Nursultan Nazarbayev'in iktidarının ilk yıllarında demokratikleşmeye önem vermesi ülkede STK'ların yayılmasına uygun zemin hazırlamıştır. (Purtas, 2006:2-3) İlk kurulan STK'lar Sovyet ideolojisinden sıyrılmış olsa da yine de günümüz STK'larının geniş konularından soyut, özellikle amaçlar için kuruldukları görülmektedir. Bu amaçlardan bazıları şöyledir: (Umbetaliyeva, 2002:17)

- Kadın haklarının iyileştirilmesi
- Rüşvet ve yolsuzlukla mücadele
- Çevre sorunlarını gözme

Kazakistan'da Değişim Döneminde Kurulan Sivil Toplum Örgütleri					
Dernek/ STK Adı	Kuruluş/ Yayın Organı	Başkanı	Amaçları	Sosyal taban	Üye Sayısı
Adalet	1988	Sanhar Zandosov	Stalin zulmüne uğrayanların rehabili- tasyonu	Stalin kamplarında zulüm görmüş kişiler ve efratları	-----
Müslüman Kadınlar Ligi	07.04.90/ Ak Bosaga (1993)	Amina Nugman-ova .	Kadınların sosyal ve siyasal hayatta seviyelerini yükseltmek	Müslüman Kazak Kadınları	10.000
Kazakistan Yasal Gelişme Demeği	1994	Alesander Peregrin/ Vitali Varonov	Nazarbayev karşıtı (yolsuzluk ve rüşvet ile mücadele)	Rus ve Slav aydınlar	-----
Nevada-Semey Antinükleer Hareketi	1989/ Emanet (Kz.), İzbiratel (Ru)	Olcas Süley- manov	Nükleer deneme-lerin yasaklan-ması (çevre sorunları)	Kazakistan Halk Kongresinin Destekçileri	-----
Forum Demeği	1989	-----	Bağımsız ve demokratik Kazakistan	Kazak aydınları/ öğrenciler	-----

Tablo 1: T. B. Umbetaliyeva'nın "Kazakistan'daki Siyasal Gelişmeler" adlı çalışmasından alınmıştır.

Kazakistan'daki ilk uluslararası STK, "Nevada-Semipalatinsk" (Anti-nükleer Hareketi)'tir. (Vurucu, 2008:403) Kuruluş amacı Kazakistan ülkesinde yabancı devletlerin yaptığı nükleer silah denemelerini engellemek olan bu kuruluş, zaman içinde ABD'deki "Nevada Anti-nükleer Hareketi" ile birleşerek, uluslararası camiada tanınmıştır. (Umbetaliyeva,2002:18)

1991'den 2005'e kadar geçen sürede Kazakistan'da 5000 civarında kayıtlı STK kurulmuştur. Farklı sahalarda faaliyet gösteren bu örgütler genel olarak batılı devletlerin fonlarıyla faaliyet göstermektedir. Özellikle de Rusya Federasyonu Kazak ülkesindeki STK hareketleriyle yakından ilgilenmektedirler. Bu durum daha çok Kazakistan'ın demografik ve ekonomik yapısından kaynaklanmaktadır. Kazakistan, ekonomik ve nüfus açısından Rusya ile aşırı derecede karşılıklı bağımlılığa sahiptir. Kazakistan'da yaşayan Ruslar, STK türü örgütlenmeye giderek haklarını savunmaktadırlar. USAID (Amerika Birleşik Devletleri Uluslararası Kalkınma

Ajansı) ve Avrupa Birliği de, STK'lar vasıtasıyla Kazakistan'da etkili olmaktadır. AB, yürürlüğe koyduğu TACIS, TRACECA ve INOGATE gibi programlar çerçevesinde Kazakistan'daki STK'lara fon sağlamıştır. Türkiye, İran, Pakistan, Suudi Arabistan gibi ülkeler ise İslam kanalıyla girme gayreti içerisinde. Kazakistan'daki STK'ların %70'e yakını, ülkenin ticari merkezi olan Almatı bölgesinde yoğunlaşmıştır. Mart 2001 itibarıyla Kazakistan'daki STK'ların sektörel dağılımı şu şekildedir: Kadın örgütleri: %13.3, Sağlık kuruluşları: %13.1, Kültür, sanat ve bilim örgütleri: %12.5, Engelli çocukların rehabilitasyonuna yönelik örgütler: %3, Sakatlar derneği: %4.4, Milli ve kültürel merkezler: %2.7, Çocuk ve gençlik örgütleri: %13.6, Sosyal koruma örgütleri: %6.8, Sosyal girişimleri destekleme örgütleri: %6, Hakların korunmasına ilişkin örgütler: %7.6, Çevre örgütleri: %15, Çok yönlü örgütler: %2. (Purtas, 2006:2-3)

Kazakistan'da Sivil Toplum Kuruluşlarının Yasal Zemini

Kazakistan'daki STK'ların sınırları 1996 tarihli "Dernekler Yasası" ve 2001 tarihli "Kar Amacı Gütmeyen Örgütler Yasası" tarafından belirlenmiştir. Bu yasaya göre STK'lar Adalet Bakanlığı'na kayıt edilmek zorunda olup, kayıt dışı STK faaliyetleri için ağır cezalar öngörülmektedir. Örneğin Kazakistan yasalarına göre, STK'lar herhangi bir siyasi faaliyete karıştıklarında kapatılırlar. Burada vurgulamak gerekir ki öngörülen cezalara rağmen kayıt dışı olarak ve yasaklı sahalarda faaliyette bulunan pek çok STK için hiçbir cezai işlem uygulanmamıştır. Bu kanunun işletildiği tek örnek ise 1999'da cumhurbaşkanlığı seçimleri için adaylığını açıklayan Ekejan Kajegeldin'in başvurusunun, kayıt dışı derneklerden birinin faaliyetlerine katıldığı için reddedilmesi olmuştur.

Kazakistan'da, 10 Aralık 1999'da STK'ları ilgilendiren vergi reformu gerçekleştirmiştir. Yeni vergi yasası, STK'ların, bağımsız vericilerinden sağladığı gelirleri ve STK çalışanlarının maaşlarını vergiden muaf tutmaktadır. Ancak bu kanunun uygulanması konusunda Kazakistan'da çok büyük sıkıntılar vardır. Merkezi iradenin bölgelere taşınamaması nedeniyle yerel yönetimlerce belirlenen STK faaliyetleri pek çok şaibeli durumla karşı karşıya kalmaktadır. Bundan başka STK'lar bir tanımlama sorunsalı içerisinde. Örneğin; STK'ların ticari faaliyette bulunamayacakları ve sadece bağışlardan yararlanabilecekleri kanunla sabit olmasına karşın, yasada bağış tanımının yapılmaması duruma göre şekillenen ucu açık bir sistem yaratmaktadır. Tüm bu sorunlar ise STK'ların yabancı bağımlı şekilde Kazak ülkesinde bulunmasına neden olmaktadır. Bu yabancı baskısıyla 1999'da Kazak Devleti, ülkesindeki STK'larla sıkı bir işbirliği içine girmiştir. Bu işbirliğinin tesisi için "The NGO Info-Center" kurulmuştur. Fakat bu olumlu gelişmelere rağmen halen Devlet ile STK'lar arasındaki ilişkilerde güvensizlik ve karamsarlık havası hâkimdir. Bu hava, 2005 yılında Kazakistan Meclisi'nin STK'lara ilişkin çıkardığı "Uluslararası ve Yabancı Ticari Olmayan Örgütlerin Başkanlık Ofisleri ve Şubelerinin Faaliyetleri" ve "Ticari Olmayan Örgütlerin Faaliyetlerine İlişkin Düzenlemeler" başlıklı iki

yeni yasa ile doruğa ulaşmıştır. Kazakistan'da, Orta Asya bölgesindeki ülkelerde gerçekleştirilen sivil darbelere karşı bir refleks olarak yapılan düzenlemelerle STK'ların faaliyetlerine yeni kısıtlamalar getirilmiştir. Bu yasa taslağına ilk tepki ABD'den gelmiş ve ABD, taslağın yürürlüğe konulması halinde Kazakistan'a yaptığı yardımları keseceğini bildirmiştir. Kazakistan, tepkiler sonucunda 23 Ağustos 2005 tarihinde bu iki yasa taslağının iptaline karar vermiştir. (Purtas, 2006:12-14)

Sivil Toplum Kuruluşlarının Kazakistan İç Ve Dış Politikasına Etkisi

Sivil toplum kuruluşları politika belirleme süreçlerine, yürütme erkini destekleme, denetleme, sorgulama, sınırlandırma şeklinde müdahil olmaktadır. Bu amaçlarına yönelik kamuoyu oluşturarak, toplantılar, sempozyumlar düzenleyerek, araştırmalar yapıp, raporlar-projeler sunarak, görüş bildirme metoduyla gerçekleştirmektedirler. Sayılan yumuşak güç unsurlarının işe yaramadığı hallerde ise sert güç unsurlarını (tehdit, protesto, kitlesel eylemler) kullandıkları görülmektedir. (Emini, 2013:53) Kazakistan'da STK'ların yabancı destekli olduğu düşünüldüğünde Kazak iç ve dış politikasının içinde bulunduğu baskı daha iyi anlaşılacaktır. Nursultan Nazarbayev, 12 Eylül 2005'de başkent Astana'da yabancı STK temsilcilerine seslenerek, faaliyetlerinin yakından izleneceğini, yabancı STK'ların para pompalayarak toplumu karmaşaya sürüklediğini, devletin savunmasız kaldığını, ülke siyasetine karışmamaları gerektiğini ifade etmiştir. 4 Aralık 2005'te yapılacak olan başkanlık seçimleri boyunca yabancı STK'ların seçim kampanyalarına karışmaları durumunda haklarında yargı sürecinin derhal başlatılacağını söylemiştir. Kazakistan'da "Kazakgate" olarak bilinen ve ABD'de devam eden dava süreci de Kazakistan'daki STK yapılanmalarının iç ve dış politikaya olan etkisini gözler önüne sermektedir. "Kazakgate", James Giffen adlı iş adamının, Tengiz petrol yataklarının işletim hakkını kazanmak için 17 Mayıs 1996 tarihinde Devlet Başkanı Nazarbayev ve dönemin Başbakanı N. Balgimbayev'e 127 milyon dolar rüşvet verdiği iddiasıyla, 14 Mayıs 2004 tarihinde Giffen aleyhine New York'ta başlatılan yargı sürecini ifade etmektedir. 4 Aralık 2005 tarihindeki başkanlık seçimleri öncesinde muhalefet, bu konu üzerinden prim yapmaya çalışmıştır. Tam da bu noktada Batılı STK'ların finanse ettiği bağımsız yayın organlarında, bu konunun yoğun olarak yayınlandığı görülmektedir. Batılı STK'lar Kazakgate olayını sürekli gündemde tutarak, Kazakistan dış politikasının ABD'ye olan bağımlılığı artırmıştır. Başkanlık seçimlerinde Kazakistan'daki Rus STK'ları ise, Nazarbayev lehine çalışmıştır. Ruskiy Alyans Koordinasyon Kurulu, Nazarbayev'in seçimlerde aday olması için 1 milyon imza toplamış, seçim kampanyası sırasında otobüslere Nazarbayev ve Putin'in yan yana çekilmiş fotoğraflarını asarak Nazarbayev'e destek vermiştir. (Purtas, 2006:15-16) Bu örnekte büyük güçlerin STK'ları nasıl ulusal çıkarına uygun olarak bir baskı unsuru olarak kullanabildiğini göstermektedir. Kazakistan'ın iç ve dış politikasında bu baskı unsurlarını hesaba katmadan hamle yapması olanaksızdır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Kazakistan'daki sapkın tarikat ve yapılanmalara son verilmesi için alınan önlemler caydırıcılıktan uzaktır. Alınan önlemler, cami sınırları dâhilinde geçerliliğini sürdürmektedir oysaki din dışı amaçları olan bu grupların asıl yapılanmaları camiler dışında organize olmakta, camiler sadece uygulama sahası olarak kullanılmaktadır. O halde Kazak hükümetinin bu yapılanmaların organize sahalarını kısıtlayacak, daha gerçekçi politikaları yürütmesi gerekmektedir.

Kazakistan'da özellikle gençlerin sapkın tarikatlara rağbet gösterdiği görülmektedir. Bu noktada gençlerin psikolojik ihtiyaçlarının Kazak uzmanları tarafından tespiti yapılmalıdır. Tespitler derhal alakalı devlet politikalarına çevrilerek gençlerin enerjilerini ülke menfaatlerine harcamaları sağlanmalıdır.

Kazakistan'da özellikle gençlerin işsizlikle alakalı problemleri ivedilikle çözülmelidir.

Milli varlığa zararlı tarikat ve yapılanmaların gayelerinin anlatıldığı derslerin, Kazak eğitim müfredatına eklenerek gençlerde algı oluşturulmalıdır. Ayrıca bu yapılanmaların, anayasal hareket sahaları kısıtlanmalı ve "din ve vicdan özgürlüğü" kapsamı dışında değerlendirilmelidir.

Kazakistan'da STK faaliyetlerini düzenleyen yasalar tanımlama sorunları içermekte ve uygulamada farklılıklar göstermektedir. Kazakistan'daki STK'ların faaliyetlerini yürüten yasalar revizyona sokulmalıdır, tanımlama sorunları giderilerek, merkezi iradenin tüm Kazak bölgelerine yansıyacak şekilde tesis edilmesi sağlanmalıdır. Böylece yarı özerk yapı giderilebilir ve torpil, rüşvet gibi olumsuzluklar minimuma indirgenebilir.

Kazakistan'daki STK'ların büyük çoğunluğu yabancı sermaye ile hareket eden yapılanmalardır. Bu ise Kazakistan'da bir baskı unsuru haline gelmektedir. Kazakistan Devleti, STK faaliyetlerini kendi bütçesiyle desteklemeli ve dış politikasındaki bu baskıyı azaltmalıdır.

KAYNAKÇA

Atar Yavuz, (1996), "Demokrasiye Geçiş Sürecindeki Ülkelerde Anayasal Değişme ve Anayasal Dönüşüm", Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 7, Sayı 1-2, ss. 197-220.

Bağcı Merve, (2015), Başlangıçtan Günümüze Kazak-Çin Sınır Sorunları, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, III+150.

Baycaun Saule, (2002) "Bağımsızlıktan Günümüze Kazakistan İç Politikası Ve Demokrasi Yolundaki Gelişmeler", Avrasya Dosyası-Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt 7, Sayı 4, ss. 70-84.

- Behar Büşra Ersanlı, Özdoğan Günay Göksu vd., (1994), Bağımsızlığın İlk Yılları: Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, ss. 298.
- Çokan Velihanov, Şığarmalar Jinağı II, (1985), Almatı, Aktaran: Yerkinay Maukhara, Siyasi ve Kültürel Açından Kazak Hanlığı (1456-1731), Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, ss. IV+133.
- Erşahin Seyfettin, (2004), "Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde Ulusal Güvenlik ve Din", Dini Araştırmalar Dergisi; Cilt 7, Sayı 20, ss. 179-194.
- Hizmetli Sabri, (2011), "Kazak Ulusu ve Kazak Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü", İstem Dergisi, Cilt 9, Sayı 17, ss. 23-43.
- Kafkasyalı M. Savaş (Editör), (2012), Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya, Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları, Ankara-Türkistan, ss. 600.
- Kara Abdulvahap, Yeşilot Okan, (2011), Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, ss. 304.
- Karacagil Kürşad, (2014), "Kazakistan'ın Bağımsızlığının Ayak Sesleri: Almatı Olayları (1986)", History Studies Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, ss. 101-114.
- Kazakistan Bir Yaşam Deneyimi Ülke ve Toplum, Doğa, Tarih, Ekonomi, Kültür, (2011), Kazakistan Büyükelçiliği Yayınları, İstanbul, ss. 389.
- Kazakistan Ülke Raporu, (1996), TİKA Yayınları, Ankara.
- Kolektif, (2007), Kazakistan Tarihi Makaleler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 228.
- Kolektif, (1995), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Seminerleri (1993-94), Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, İstanbul, ss. 152.
- Küçük Cevdet, (2002), "Kazakistan Cumhuriyeti", Türkiye Diyanet İşleri Vakfı Ansiklopedisi, Cilt 25, Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 130-131.
- Maukhara Yerkinay, (2011), Siyasi ve Kültürel Açından Kazak Hanlığı (1456-1731), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, VII+133.
- Öztürkçü Hamza, (2014), "Kazakistan'da Din Algısı", <http://akademikperspektif.com/2014/03/19/kazakistanda-din-algisi-gezi-notlari-2/>, (E.T: 21.03.2018).
- Purtaş Fırat, (2006), "Kazakistan'da Sivil Toplum Kuruluşları, İç ve Dış Politikaya Etkileri", OAKA, Cilt 1, Sayı 1, ss. 1-18.
- Sandybayev Zhalgas, (2014), "Günümüzde Kazakistan'da İslam", Kastamonu Eğitim Dergisi, Cilt 22, Sayı: 1, ss. 215-222.

- Saray Mehmet, (2018), "Rusya'nın Türkistan'da Yayılması", <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=356235>,(ET: 21.03.2018)
- Saray Mehmet, (1993), Kazak Türkleri Tarihi: Kazakların Uyanışı, Nesil Matbaacılık ve Yayıncılık, İstanbul, ss. 189.
- Söylemez Orhan, (2002), "Bağımsızlığının 10. Yılında Kazakistan Cumhuriyeti", Türkler Ansiklopedisi, Cilt 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, ss. 339-363.
- Tazhin M., (2007), Egemen Kazakistan, Kazakistan Tarihi-Makaleler, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, ss. 228.
- Tufan Emini Filiz, (2013), "Sivil Toplum Kuruluşlarının Politika Belirleme Sürecindeki Rolü: Tüsiad Örneği", Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 36, ss.43- 53.
- Umbetaliyeva T. B., (2002), "Kazakistan'daki Siyasal Gelişmeler", Avrasya Dosyası-Kazakistan-Kırgızistan Özel, Cilt 7, Sayı 4, 2001-2002, ss. 85-99.
- Vurucu İkbal, (2008), "Türk Dünyasında Demokrasi Anlamaya Giriş: Kazakistan Merkezli Bir Çözümleme", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı 8, 2008, ss. 389-406.

VERİ ZARFLAMA ANALİZİ İLE ÜNİVERSİTE ETKİNLİKLERİNİN BELİRLENMESİNE YÖNELİK BİR ÇALIŞMA: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Geliş Tarihi/Received: 28.05.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 28.06.2018

Aslı Ergenekon Arslan

Lecturer, Bilecik Şeyh Edebali University

ORCID: 0000-0001-8052-8566

asli.arslan@bilecik.edu.tr

Ömer Zafer Güven

Asst. Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar University

ORCID: 0000-0001-7956-6100

omerzafer.guven@dpu.edu.tr

ÖZ

Bu çalışmada; enformasyon ekonomisinin kaynağı olan üniversitelerin performansları veri zarflama analizi yardımıyla analiz edilmiştir. Çalışmada 100 devlet Üniversitesinin 2013 yılı verileri temel alınarak etkinlikleri değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, girdiler; Toplam öğrenci/öğretim üyesi, Toplam öğrenci/ yardımcı öğretim üyesi, Araştırma alanı/öğretim üyesi, Eğitim alanı/toplam öğrenci ve Sosyal alan/ toplam öğrenci olarak dikkate alınır iken, Öğrenci Sayısı ve İndex Yayın Sayısı çıktılar olarak analize dâhil edilmiştir. Çalışmanın sonucuna göre, girdi yönelimli CCR'a göre 9, girdi yönelimli BCC'ye göre ise 27 üniversite etkin bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: BCC, CCR, Etkinlik, Üniversite, Veri Zarflama

A STUDY ON THE DETERMINATION OF EFFICACY OF UNIVERSITIES: TURKEY CASE

ABSTRACT

In this study; the efficacies of universities in Turkey which are sources of information economics have been analyzed using data envelope analysis. The study assessed the activities of 100 state universities based on the data of year 2013. In this context, total student/faculty member, total student / associate faculty member, research area/faculty member, the field of study/total student and social area/total student, while a number of students and index number were included in the analysis as outputs. According to the results, the universities in the number of 9 were found active according to the input-oriented CCR and 27 of them were found active according to the input-oriented BCC.

Keywords: BCC, CCR, Efficacy, Turkey, University, Data Enveloping.

GİRİŞ

Günümüz küresel dünyasında rekabet, olağanüstü bir ivme kazanarak önemli bir olgu haline gelmiştir. Bu süreçte hemen hemen tüm ekonomilerin, toplumların zenginlik ve güç olgularına odaklanmasıyla, yüksek rekabet kültürüne uygun davranılması bir zorunluluk olmuştur. Bunun sonucunda her alanda rekabet gücüne sahip olabilmek; kaliteye, verimliliğe ve etkinliğe, bu ise beşeri sermayeye ve ona yapılan yatırımlara bağlıdır. Bu alanda yapılacak yatırımların umulan sonuçlar vererek başarılı olabilmesi ise özellikle eğitim ve öğretime dayanmaktadır (Bakırcı, Babacan; 2010). Eğitim sektörü, günümüzde toplumun refah seviyesinin artırılmasını, insan varlığının ve dolayısıyla devletlerin gelişmesini sağlayan en önemli unsurlar arasında olup bu açıdan farklı alanlara doğrudan ya da dolaylı olarak destek vermekte, kaynak sağlamaktadır. Dolayısıyla bu alanda yapılan uygulamalar ve gerçekleştirilecek yatırımlar, belli bir program dâhilinde, hedeflere uygun ve uzun vadeli olmak zorundadır. Kriterleri çok fazla olan ve sonuçları nicel olarak ortaya konulamayan bu sektörde yapılan yatırımların bir getirisi vardır ve geri dönüş mutlak surette söz konusudur. Eğitim sektörünün son basamağı olan üniversiteler, eğitim ve öğretimin yapıldığı, araştırma çalışmalarının yürütüldüğü, değişik seviyelerde akademik derecelerin verilebildiği ve insanların meslek sahibi olmalarının sağlandığı yükseköğretim sisteminin bir kurumudur (Tosun, 2015). Bu açıdan özellikle yükseköğretimde bireyleri küresel yeterlilik düzeyine çıkarabilme, rekabete hazırlama ve onlara rekabet gücü kazandırmayı hedef alan bir yaklaşım benimsendiğinde, etkinlik vazgeçilmez bir unsur haline gelmektedir. Üniversiteler iktisadi kurum olarak çalışmakta ve toplumsal kaynakları amaçları doğrultusunda kullanmaktadır. Bu kaynakların etkin kullanılması, bu kurumların hedeflerine tam ulaşabilmelerini sağladığı gibi gelişen ve değişen dünya trendine de ayak uydurabilmelerini sağlayacaktır (Bakırcı, Babacan; 2010).

Performansın farklı boyutları bulunmakla birlikte, etkinlik ve verimlilik giderek daha fazla önem kazanan iki boyut olarak yoğun ilgi görmektedir (Kecek, 2010). Verimlilik basitçe çıktılarının girdilere oranı iken, etkinliği ölçmek için üretkenliğin karşılaştırılacağı bir standart gereklidir. Bu standart, mevcut sektörün işlettiği varsayılan bir üretim fonksiyonu ve buna bağlı bir üretim (etkinlik) sınırı olabilir (Çınar, 2013). Özellikle girişimlerin artması ve buna bağlı olarak rekabetin yoğun olarak yaşanması, işletmeleri sürekli olarak bulunduğu konumdan daha iyi konuma gelebilmek için çalışmalar yapmalarını gerektirmektedir. Küreselleşen Dünyada işletmelerin varlıklarını sürdürebilmeleri için etkinlik ve verimliliklerini ölçmeleri ve buna

göre geleceğe dönük planlamalar yapmaları gereği kaçınılmazdır. Çoklu girdiler ve çıktılar içeren işletmeler, 'en uygun girdi bileşimini' kullanarak en uygun çıktıyı üretmeye çalışırlar. Veri zarflama analizi (VZA), işletmelerin veya çeşitli hizmet kurumlarının etkinlik ölçümünü sağlamanın yanı sıra, yöneticilere bazı referans organizasyonlar önererek girdiye ve çıktıya yönelik değerlendirmeler yaparak iyileştirme olanağı sunmaktadır. VZA, banka şubeleri, hastaneler, okullar, işletmeler ve hapisaneler gibi pek çok alanda etkin bir biçimde uygulanan doğrusal programlama temelli bir tekniktir (Kecek, 2010). Literatürde Veri Zarflama Analizinin çoğunlukla bankacılık, sağlık ve eğitim sektörlerinde uygulandığı görülmektedir.

Özellikle yükseköğretim kurumları söz olduğunda, etkinlik ölçümü bünyesinde çeşitli zorluklar barındıran ve bu nedenle dikkatle ele alınması gereken bir konu haline gelmektedir. Bu zorluklar eğitim hizmetinin kendine özgü bazı temel karakteristiklerinden ileri gelmektedir (Worthington, 2001: 266; Engert, 1996: 250). Yükseköğretim kurumlarının kar amacı gütmeyen sosyal, kamusal ve eğitim gibi farklı hizmet alanlarında farklı amaçlara hizmet etmesi nedeniyle beklentileri, hedefleri ve çatışmaları da farklılık arz etmektedir. VZA, bir ekonomide (veya sektörde) belirli bir girdi bileşimi ile en yüksek çıktı bileşimini üreten birimlerin bir etkin sınır oluşturduklarını varsayar ve bu ekonomide faaliyet gösteren her birim için, birimin etkin sınıra olan uzaklığına göre bir etkinlik değeri hesaplar. VZA yöntemi temelde bu avantajından dolayı yükseköğretim kurumlarının etkinliklerinin ölçümünde de sıklıkla kullanılan bir yöntem olmuştur.

Dünyada bu yöntemi kullanarak yapılan çalışmalardan bazıları üniversite içinde belirli bir birim ya da bölümün etkinliğini ölçerlerken, bazıları tüm kurumun etkinliğine odaklanmışlardır. Amerika Birleşik Devletleri'ndeki yükseköğretim kurumlarının etkinlikleri, üniversite bazında Rhodes ve Southwick (1986) ve Johnes (2006) tarafından ölçülürken, Haksever ve Muragishi (1998) aynı ülkedeki yüksek lisans programlarının (MBA) etkinliklerini araştırmışlardır. Kwimbere (1987) Birleşik Krallık'taki üniversitelerin kimya mühendisliği, matematik ve fizik, Tomkins ve Green (1988) muhasebe, Beasley (1990) ve Beasley (1995) fizik ve kimya, Johnes ve Johnes (1993) ve Johnes ve Johnes (1995) ekonomi bölümlerinin etkinliklerini ölçerlerken, Athanassopoulos ve Shale (1997) tarafından ülkedeki üniversitelerin göreceli etkinliği analiz edilmiştir. Abbott ve Doucouliagos (2003) ve Avkıran (2001) Avustralya'da; McMillan ve Datta (1998) Kanada'da; Warning (2004) Almanya'da; Salerno (2006) Hollanda'da; Agasisti ve Dal Bianco (2006) İtalya'da; Abankina vd. (2012), Aleskerov ve Petruschenko (2013) Rusya Federasyonu'nda ve Johnes ve Yu

(2008) Çin’de faaliyet gösteren üniversiteler için VZA ile etkinlik analizleri yapmışlardır (Çınar, 2013). Diğer ülke üniversitelerinde Türkiye’den çok daha önceleri üniversite performans ölçümleri üzerine çalışmalar başlamıştır. Susanne (2004:1-28) yılında Alman yüksek öğreniminde performans farklılıklarını çalışmıştır. Ahn (1987 ve 1988: 259-269) ABD’de yüksek öğrenimde etkinlik, Dünder ve Darrel (1995: 119-144) Amerikan Üniversitelerinde departman verimliliğini ölçmüştür. Coelli, T. (1996: 2) Avusturalya üniversitelerinde, Arcelus ve diğerleri (1995: 721-9) Kanada Devlet Üniversitelerinin fakültelerdeki ana bilim dallarında, McMillan (1997:4) Kanada Üniversitelerinde VZA ile göreceli etkinlik analizi yapmıştır. Johnes (1997: 727-37) İngiltere’de akademik departmanlarda, Tomkins ve diğerleri (1988: 147-64) UK’da üniversite bölümlerinde Athanassopoulos (1997: 117-134) UK’da üniversitelerinde enstitülerin, Geraint (1993: 332-347) Birleşik Krallık Üniversiteleri Ekonomi bölümlerine VZA’ni uygulamıştır. Avkiran (2001: 503-510) Avusturalya Üniversitelerinde teknik ve ölçek etkinliğini; Jan (2001: 503-510) Hong Kong’ta yükseköğrenim yatırımlarının sosyal getirisini ölçmüştür (Kutlar, Babacan; 2008).

VZA literatüründe, Türkiye’de yükseköğretim kurumlarında yapılan çalışmalardan bazıları ise şunlardır (Karaemir, 2013; Uzgören, Şahin; 2013): Kutlar ve Kartal, 2004 yılında yaptıkları çalışmada Cumhuriyet Üniversitesi’nde öğrenci alan 8 fakültenin verimliliğini analiz etmişlerdir. Yapılan analiz sonucunda Tıp, Diş Hekimliği, Güzel Sanatlar fakülteleri ile İlahiyat Fakültesi’nin diğer fakültele göre verimlilik skorlarının daha düşük olduğu tespit edilmiştir (Kutlar, Kartal, 2004:49-79). Gülcü vd., Cumhuriyet Üniversitesi Diş Hekimliği Fakültesi’nin 1999-2001 yılına ait göreceli etkinlik analizini yapmışlardır. Analiz sonucunda; 3 yıl boyunca Endodonti, Pedodonti ve Periontoloji bölümleri verimli olmuştur (Gülcü vd., 2004:87-104). Baysal vd., Türkiye’deki devlet üniversitelerinin 2004 yılı performans ve etkinliklerine dayalı 2005 yılının bütçe tahsisinin tahminini yapmışlardır. Çalışmaya göre performans ile bütçeleme arasında doğrusal bir ilişki bulunmuştur (Baysal vd., 2013). Özcan ve Anıl, Manisa’daki 14 Meslek Yüksekokulunun verimliliğini girdiye yönelik CCR modeli kullanarak ölçmüşlerdir. Analiz sonucunda, MYO’ların etkinliklerini artırmak için hangi girdi setlerini azaltıp, hangi çıktı setlerini artırılması gereken veriler bulunmuştur (Özcan & Anıl, 2006). Babacan, Kartal ve Bircan, çalışmalarında Cumhuriyet Üniversitesi’nin etkinliğini diğer 53 kamu üniversiteleri ile CCR modeli ile karşılaştırmıştır. Çalışmanın sonucunda Türk Kamu Üniversitelerindeki etkinsizliğin arttığı, derin başarısızlığın azaldığı buna karşın Cumhuriyet Üniversitesine ait etkinsizliğin derinliğinde artış

gözlenmiştir. Dikmen, 2000-2001 Eğitim-Öğretim yılına ait verileri kullanarak 53 devlet üniversitesinin ölçeğe göre sabit ve değişken getiriye göre etkinliğini hesaplamıştır. Analiz sonucunda; ölçeğe göre sabit getiri modeline göre 8 üniversite, ölçeğe göre değişken getiri modeline göre ise 15 üniversite etkin olarak bulunmuştur (Dikmen, 2008:1-22). Özden, Türkiye'deki vakıf üniversitelerinin etkinliğini girdi ve çıktı yönelimli CCR ve BBC modeller kullanarak ölçmüştür. CCR model hesaplamaları sonucunda 24 vakıf üniversitesinden, 15'i görece etkin; BCC model hesaplamaları sonucunda ise 21 vakıf üniversitesi görece etkin olarak bulunmuştur (Özden, 2008:167-185). Kutlar ve Babacan, Türkiye'deki 53 devlet üniversitesinin 5 yıllık süreçteki etkinliğini CCR modeline göre hesaplamışlardır. Analiz sonucunda; devlet üniversitelerinin etkinsizliğinin gittikçe arttığı, girdi ve çıktı yönelimli modellerde ölçek etkinliğinin iyi kullanılmadığı görülmüştür (Kutlar & Babacan, 2008:148-172). Bakırcı ve Babacan, yaptıkları çalışmada; iktisadi ve idari bilimler fakültelerindeki 5 yıllık ekonomik etkinliği ölçmüşlerdir. Analiz sonucunda; 3 fakülte tüm yıllarda etkin çıkarken, 22 fakültenin etkinliği artmıştır. 10 fakültenin etkinliği değişkenlik gösterirken, 6 fakültenin etkinliği sabit kalmıştır (Bakırcı & Babacan, 2010:215-234). Kırdı, yaptığı çalışmada 108 devlet üniversitesi içerisinde 48 üniversitenin performansını veri zarflama analizi ile görece olarak değerlendirilmiştir ve 48 üniversite içinde ölçeğe göre sabit getiri varsayımıyla 21, değişken getiri varsayımıyla 28 üniversitenin etkin olduğu sonucuna varılmıştır (Kırdı, 2014).

Literatürdeki yükseköğretim ile ilgili çalışmalar incelendiğinde girdi ve çıktı kümelerinin farklılık gösterdikleri görülmektedir. Buna göre, girdi ve çıktı parametreleri Tablo 1'de görüldüğü gibidir.

Tablo 1. Yükseköğretimde Yapılan Etkinlik Analizine İlişkin Girdi Ve Çıktılar.

Araştırmacı	Girdi Kümesi	Çıktı Kümesi
Tomkins ve Green (1988)	Tam Zamanlı Çalışan Sayısı, Personel Giderleri, İşletme Giderleri, Diğer Giderler.	Üniversite Öğrenci Sayısı, Doktora Öğrenci Sayısı, Toplam Gelirler, Yayın Sayısı
Kutlar ve Kartal (2004)	Akademik Personel Sayısı İdari Personel Sayısı, Yolluk, Personel, Hizmet Alımı ve Tüketim Giderleri, Yüz Ölçümü	Öğrenci Sayısı Öğrenci Harçları, Projeler, Yüksek Lisans Öğrenci Sayısı
Özcan ve Anıl (2006)	Derslik Sayısı, Kullanılan Toplam Bilgisayar Sayısı, Toplam Öğrenci Sayısı, Toplam Okutulan Ders Sayısı, Kadrolu ve Sözleşmeli Öğretim Elemanı Sayısı	Toplam Mezun Öğrenci Sayısı, Öğrencilerin Genel Başarı Not Ortalamaları, Kadrolu Öğretim Elemanlarının Akademik Etkinlik Puanları
Kutlar ve Babacan (2008)	Genel Bütçe Giderleri, Bütçe Dışı Harcama, Prof. Sayısı, Doç. Sayısı, Yrd. Doçent Sayısı Yardımcı Öğretim Elemanı Sayısı, İdari Personel Sayısı	İndekslerde Yer Alan Yayın Sayısı, Üniversite Gelirleri, Lisans Öğrenci Sayısı, Lisans Mezun Öğrenci Sayısı Yüksek Lisans Öğrenci Sayısı, Mezun Öğrenci Sayısı.
Özden (2008)	Öğretim Üyesi Sayısı (profesör, doçent ve yardımcı doçent), Diğer akademik personel sayısı (öğretim görevlisi, doktor, araştırma görevlisi ve okutman).	Ön Lisans, Lisans, Yüksek Lisans ve Doktora Öğrencilerinin Sayısı, Kadrolu Akademisyenlerin Yaptığı Yayın Sayısı, Öğrencilerden Alınan Eğitim Öğretim Gelirleri ve Diğer Gelirler
Dikmen (2008)	Öğretim Üyesi Sayısı, İdari Personel sayısı, Bütçe Ödenekleri.	Lisans Mezunu Öğrenci Sayısı, Yüksek Lisans Mezunu Öğrenci Sayısı, Yurtiçi ve Yurtdışı Yayın Sayısı.
Bakırcı ve Babacan (2010)	Öğretim Elemanı Sayısı, Eğitim Hizmetleri, Personel Giderleri, Mal ve Hizmet Alımları.	Toplanan Harç Miktarı, Mevcut Öğrenci Sayısı

Kaynak: Uzgören, Şahin; 2013.

VERİ ZARFLAMA ANALİZİ

Veri Zarflama Analizi ilk olarak Charnes, Cooper ve Rhodes tarafından 1978 yılında tanıtılmıştır (Charnes vd., 1978). VZA, ürettikleri mal veya hizmet

açısından birbirlerine benzer ekonomik karar verme birimlerinin göreceli etkinliklerinin ölçülmesi amacı ile geliştirilmiş olan parametresiz bir etkinlik yöntemidir (Bakırcı, 2006: 250). "VZA, birden fazla girdi ve çıktıya sahip örgütler kümesinde, hem girdilerin, hem de çıktıların nesnel biçimde bir etkinlik endeksi içinde birleştirilemediği durumlarda göreceli etkinlik ölçümü için kullanılan bir yöntemdir" şeklinde tanımlanabilir (Kavuncubaşı, 1995). Bu yöntemde incelenen işletme veya kurumlardan, en az girdi ile en fazla çıktıyı üreten birimler ile bir etkinlik sınırı oluşturulmaktadır. Belirlenen bu birimler dışında kalan birimlerin etkinlikleri ise bu sınıra olan radyal uzaklıkları ölçülerek hesaplanmaktadır. Genellikle istatistiksel yöntemler, kurumları ortalama bir kuruma göre değerlendirirken, VZA tekniği, her bir kurumu yalnızca en iyi kurumla karşılaştırır (Demir ve Durakoğlu, 2013: 28). Analizin temelinde benzer türden karar birimlerinin üretim etkinliklerinin değerlendirilmesi yer alır. Analize konu olacak karar birimlerinin aynı hedefe yönelik benzer işlevler görmesi, aynı pazar şartlarında çalışması ve gruptaki bütün birimlerin verimliliklerini nitelendiren etmenlerin, yoğunluk ve büyüklüklerindeki farklılıklar hariç, aynı olması şartları aranır (Esenbel vd, 2001: 6). VZA'nın uygulanabilmesi için gerekli olan aşamaları aşağıdaki biçimde sıralamak mümkündür:

- Karar verme birimlerinin seçimi
- Girdi ve çıktıların belirlenmesi
- Verilerin elde edilebilirliği ve güvenilirliği
- VZA ile göreceli etkinlik ölçümü
- Etkinlik değerleri, etkinlik sınırı
- Referans grupları
- Etkin olmayan karar birimleri için hedef belirlenmesi
- Sonuçların değerlendirilmesi

Toplamsal model ise, karar verme biriminin ölçeğe göre sabit getiriye sahip olduğu varsayımı altında, birimlerin toplam etkinlikleri belirlenmek istendiğinde kullanılabilir. En fazla çıktının, en az girdi ile üretilmesi istendiğinde toplamsal modellerle çalışma yapılabilir (Özden, 2008:169-170). Tablo 2'de en temel 2 VZA modeline ilişkin bilgiler verilmektedir.

Tablo 2. CCR ve BBC modeline ait uygulama bilgileri.

Model	Zarflama yüzeyi	Yönelim
CCR	Sabit (Constant-CRS Getiri)	Girdi Yada Çıktı Odaklı
BBC	Değişken (Variable-VRS) Getiri	Girdi Yada Çıktı Odaklı

Kaynak: Lewin & Seiford, 1997.

CCR modeli ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında, karar verme birimlerinin toplam etkinlikleri hesaplanmak istediğinde kullanılan bir modeldir (Özden, 2008). Veri zarflama analizi ile ilgili zaman içinde birçok model geliştirilmiştir. İlk 1980 yılında Banker, Charnes ve Cooper tarafından geliştirilen BCC Modeli, ölçeğe göre değişken getiri varsayımı altında, karar verme birimlerinin teknik etkinlikleri hesaplanmak istendiğinde kullanılabilir. BCC model, CCR modeline göre daha esnektir (Özden, 2008:169). BCC modeli, etkin olmamanın teknik skaler ayırımı yapar. BCC yöntemi saf teknik etkinliğin dikkate alındığı bir ölçüm metodudur. CCR yöntemi ise ölçek etkinliğini de dikkate alarak etkinliği ölçmektedir. Bu nedenle BCC analizi ile elde edilen sonuçlar CCR yöntemi ile elde edilen sonuçlardan farklı olabilmektedir. BCC etkinlik sınırı CCR sınırının her zaman altında yer almaktadır bu yüzden etkinlik skoru CCR skorundan büyük ya da ona eşittir. VZA modeline ait en genel ifade aşağıda verildiği gibidir (Yıldırım, Önder; 2015):

$$\max h_o = \frac{\sum_{r=1}^s u_r y_{ro}}{\sum_{i=1}^m v_i x_{io}} \quad (1)$$

Model kısıtları ise (2) ve (3) ifadelerinde verildiği gibidir

$$\frac{\sum_{r=1}^s u_r y_{rj}}{\sum_{i=1}^m v_i x_{ij}} \leq 1; \quad j = 1, 2, \dots, n \quad (2)$$

$$u_r, v_i \geq 0 \quad \begin{array}{l} i = 1, 2, \dots, m \\ r = 1, 2, \dots, s \end{array} \quad (3)$$

Burada, x_{io} : Etkinliği ölçülen 0.karar verme birimine ait i . girdiyi, y_{ro} : Etkinliği ölçülen 0. karar birimine ait r . çıktı miktarını, x_{ij} : j . karar birimine ait i . girdi miktarını, y_{rj} : j . karar birimine ait r . girdi miktarını, u_r : 0. karar verme birimi tarafından r . çıktıya verilen ağırlığı, v_i :karar birimine ait n . girdi miktarını, m : girdi sayısını, s : çıktı sayısı, n : karar verme birimi sayısını, u_r ve v_i problemin çözümü tarafından belirlenen ağırlıkları belirtmekte olup karar biriminin etkinlik oranını maksimize edecek şekilde değerler almaktadır. Optimal amaç değeri en fazla 1'dir.

UYGULAMA

Etkinlik değerlerinin belirlenmesi için öncelikle uygun karar birimleri belirlenmelidir. Yapılacak çalışma için uygun karar birimleri seçilir. Karar birimleri girdileri çıktılarına dönüştürmekle sorumlu herhangi bir ekonomik birim olabilir (Kocakalay, 2003:10). Etkinlik açısından karşılaştırılacak olan karar birimlerinin üretim teknolojisi yönünden birbiriyle karşılaştırılabilir olması ve benzer amaçlarının olması gerekmektedir. Karar birimlerinin homojen olması, yani aynı tür girdileri kullanmaları ve aynı tür çıktıları üretmeleri gerekir (Oruç, v.d.:285). KVB seçiminde dikkat edilmesi gereken diğer bir husus; etkinlik sınır ölçümü sonucunun anlamlı çıkabilmesi için üzerinde çalışılan KVB'lerin sayısı yeterince büyük olmasıdır. Vassiloglou'ya göre KVB sayısı girdi ve çıktı sayısının en az üç katı olmalıdır (Vassiloglou, 1990: 591-7). Norman ise kullanılacak girdi ve çıktı sayısının çokluğuna bağlılığı ile beraber deneyimler sonucunda bu sayının en az 20 olması gerektiğini söylemiştir (Norman, 1991: 130). Sherman ise sağlık sektöründe yaptığı çalışmalarda KVB sayısının girdi ve çıktı sayısı toplamından fazla olması gerektirdiğini bildirmiştir (Sherman, 1984: 35-53).

VZA'da kullanılan girdi ve çıktılar etkinlik çalışması yapılan karar verme birimlerinin görelisi olarak karşılaştırılmasının temelini oluştururlar. Bu sebeple KVB'ler için aynı girdi ve çıktılarının seçiminin dikkatli bir şekilde yapılması zorunludur. Her ne kadar fonksiyonel bir varsayım bulunmasa da, aynı karar verme birimi için farklı girdi ve farklı çıktılarının farklı etkinlik skoru vereceği açıktır. Bununla birlikte, modele aşırı derecede çok fazla girdi ve çıktı eklenmesi, veri toplanmasını zorlaştırmasının yanı sıra VZA'nın etkin ve etkisiz birimlerin birbirinden ayırma yeteneğini düşürmektedir. Çalışmada kullanılan girdi ve çıktılar Tablo 4'de kısaltmalarıyla birlikte verilmiştir. Çalışmada 5 adet girdi ve 2 adet çıktı kullanılmıştır. Bu girdi ve çıktılar tüm üniversiteleri kapsayan ve tüm üniversiteler için ulaşılabilen kayıtlı verilerdir. Üniversitelerden çıkan makale sayıları Fen Bilimleri Tarama İndeksi Science Station Index (SCI), Sosyal Bilimler Tarama İndeksi Social Sciences Citation Index (SSCI) Ve İnsani Bilimler Tarama İndeksi Arts And Humanities Citation Index (AHCI)'de bulunan makale sayılarıdır.

Gelişmiş ülkelerin yükseköğretim kurumlarında öğretim kalitesi, genelde öğretim üyesi başına düşen öğrenci sayıları ile değerlendirilmektedir. Ancak bunun yanında öğrenci başına düşen araştırma, eğitim ve sosyal alanların etkisi de üniversitelerin öğrenim kalitesiyle ilişkilendirilmektedir (Tosun,2015:183). Çalışmada üniversitelerin öğrenim kalitesini belirlemek

amacıyla; girdiler kısmında Toplam öğrenci/öğretim üyesi, Toplam öğrenci/yardımcı öğretim üyesi, Araştırma alanı/öğretim üyesi, Eğitim alanı/toplam öğrenci Sosyal alan /toplam öğrenci oranları kullanılmıştır. Araştırmada kullanılan veriler Prof. Dr. Hasan Tosun tarafından yazılan Devlet Üniversiteleri: Performans Değerlendirme Finansman Modeli Ve Yeniden Yapılandırma (2015) kitabından alınmıştır.

Tablo 3: Kısaltmaları ile birlikte kullanılan girdi ve çıktılar.

Girdiler	Kısaltma	Çıktılar	Kısaltma
Toplam öğrenci/öğretim üyesi (I1)	TÖ/ÖÜ	Öğrenci Sayısı (O1)	ÖS
Toplam öğrenci/ yardımcı öğretim üyesi(I2)	TÖ/YÖÜ	Kuruluş Yılından 2013'e Kadar Olan İndex Yayın Sayısı (O2)	İYD
Araştırma alanı/öğretim üyesi (I3)	AA/ÖÜ		
Eğitim alanı/toplam öğrenci (I4)	EA/TÖ		
Sosyal alan/ toplam öğrenci (I5)	SA/TÖ		

BULGULAR

Yukarıdaki yaklaşımlarla yapılan girdi ve çıktı yönelimli CCR ve BCC analizleri üniversitelerin etkinlikleri tespit edilmiştir.

Tablo 4: Üniversitelerin Etkinlik Değerleri

Üniversite	CCR-I	BCC-I		CCR-I	BCC-I
İstanbul Ün.	100	100	Pamukkale Ün.	67,39	72,46
İstanbul Teknik Ün.	45,02	46,98	Sakarya Ün.	100	100
Ankara Ün.	89,94	92,12	S. Demirel Ün.	88,50	90,69
Ege Ün.	100	100	Osmangazi Ün.	33,65	58,94
Karadeniz Teknik Ün.	71,72	75,97	Galatasaray Ün.	7,73	94,40
ODTÜ	69,67	70,63	Adıyaman Ün.	39,72	100
Atatürk Ün.	100	100	Ahi Evran Ün.	45,98	100
Hacettepe Ün.	100	100	Aksaray Ün.	12,14	52,01
Boğaziçi Ün.	49,59	59,43	Amasya Ün.	36,73	1
Anadolu Ün.	26,99	36,68	Bozok Ün.	8,28	40,48
Çukurova Ün.	79,34	79,52	Düzce Ün.	13,34	45,42
Dicle Ün.	54,57	85,54	Erzincan Ün.	25,13	92,57
Cumhuriyet Ün.	53,16	62,12	Giresun Ün.	69,98	100
Fırat Ün.	72,76	100	Hitit Ün.	25,29	100
İnönü Ün.	40,33	79,71	Kastamonu Ün.	16,24	51,99
Ondokuz Mayıs Ün.	53,09	55,57	M. A. Ersoy Ün.	80,94	77,80
Selçuk Ün.	98,14	100	N. Kemal Ün.	33,52	66,66
Uludağ Ün.	56,48	57,86	Ordu Ün.	12,09	59,69
Erciyes Ün.	56,68	61,14	R. Tayyip Erdoğan Ün.	11,74	52,031
Akdeniz Ün.	44,96	49,92	Uşak Ün.	33,91	100
Dokuz Eylül Ün.	77,72	80,11	Ağrı İ. Çeçen	10,18	44,48
Gazi Ün.	100	100	Artvin Çoruh	4,10	39,30
Marmara Ün.	100	100	Batman	6,04	60,08
M. Sinan G.S.	23,04	100	B. Şeyh Edebali	14,41	48,98
Trakya Ün.	84,39	100	Bingöl	10,48	71,63
Yıldız Teknik Ün.	24,88	37,15	Bitlis Eren	11,75	63,38
Yüzüncü Yıl Ün.	30,18	51,04	Çankırı Karatekin	7,83	57,60
Gaziantep Ün.	51,37	60,06	Karabük	37,67	81,45
Abant İ.Baysal Ün.	22,17	41,79	K. Mehmet. Ün.	16,72	67,59
Adnan Menderes Ün.	59,24	100	Kırklareli Ün.	52,31	100
A. Kocatepe Ün.	43,00	49,38	Kilis7Aralık Ün.	10,80	64,97
Balıkesir Ün.	99,26	100	Mardin Artuklu Ün.	3,87	45,94
Bülent Ecevit Ün.	19,82	38,23	Muş Alparslan Ün.	10,91	55,25
Celal Bayar Ün.	37,42	46,44	Nevşehir Ün.	16,56	77,36
Çanakkale O.M. Ün.	36,75	58,04	Osmaniye K. Ata Ün.	15,16	79,55
Dumlupınar Ün.	100	100	Siirt Ün.	5,47	44,42
Gaziosmanpaşa Ün.	40,31	87,97	Sinop Ün.	3,21	33,28
Gebze Y.T.E. Ün.	8,3	36,46	Ardahan Ün.	6,30	55,20
Harran Ün.	16,67	34,24	Bartın Ün.	10,62	71,30
İzmir Y.T.E. Ün.	6,64	29,21	Bayburt Ün.	22,06	100
Kafkas Ün.	19,96	61,59	Gümüşhane Ün.	16,05	75,76
K.Sütçü İmam Ün.	27,82	46,39	Hakkari Ün.	7,89	100
Kırıkkale Ün.	45,77	64,06	İğdir Ün.	5,07	100
Kocaeli Ün.	100	100	Şırnak Ün.	2,78	42,99
Mersin Ün.	53,25	75,16	Tunceli Ün.	4,49	41,75
Muğla S. Koçman Ün.	32,81	55,12	Yalova Ün.	14,17	100
Mustafa Kemal Ün.	41,84	50,32	Bursa Teknik Ün.	2,79	38,84
Niğde Ün.	21,43	48,59	Erzurum Teknik Ün.	2,72	24,79
Necmettin Erbakan	20,40	85,39	İzmir K. Çelebi Ün.	3,78	25,51
Yıldırım Beyazıt	7,57	100	Mehmet Akif Ün.	31,91	77,80

Tablo 4'te üniversitelere ait girdi yönelik CCR ve BCC etkinlik değerleri verilmiştir. Yapılan analizler sonucunda üniversitelerde ölçeğe göre sabit getiri varsayımı altında CCR modeline göre 9 üniversite, ölçeğe göre değişken getiri varsayımı BCC altında ise 27 üniversite etkin bulunmuştur. CCR modeline göre İstanbul Üniv., Ege Üniv., Atatürk Üniv., Hacettepe Üniv., Gazi Üniv., Marmara Üniv., Dumlupınar Üniv., Kocaeli Üniv., Sakarya Üniv., etkin bulunurken BCC'ye göre ise İstanbul Üniv., Ege Üniv., Hacettepe Üniv., Atatürk Üniv., Fırat Üniv., Selçuk Üniv., Gazi Üniv., Marmara Üniv., Mimar Sinan GSF., Adnan Menderes Üniv., Balıkesir Üniv., Dumlupınar Üniv., Kocaeli Üniv., Sakarya Üniv., Adıyaman Üniv., Ahi Evran Üniv., Amasya Üniv., Giresun Üniv., Hitit Üniv., Uşak Üniv., Kırklareli Üniv., Bayburt Üniv., Hakkari Üniv., Iğdır Üniv., Yıldırım Beyazıt Üniv., etkin bulunmuştur.

VZA sonuçlarının en dikkate değer özelliklerinden biri, etkin olmayan iktisadi karar verme birimleri için ulaşılabilir potansiyel iyileştirme hedeflerin belirlenebilmesidir. Homojen birimlerin karşılaştırmalı analizleri sonucunda, amaç fonksiyonunun 1'e eşit çıkmaması karar verme birimlerinin etkin olmadığını gösterir ve etkin birimlere benzetilmeye çalışılması işlemine "potansiyel iyileştirme" denir (Uzgören, 2013). Amaç fonksiyonu 1'e eşit çıkan etkin karar verme birimleri için aylak değişkenler "0" olur. Aylak değişkenler iktisadi birimlerin girdi-çıkıtı kümesinde kullanılmayan kapasitelerdir. Etkin birimlerin girdi-çıkıtı kümesinde kullanılmayan potansiyel iyileştirme değerleri olmadığı için aylak değişkenleri de olmayacaktır (Bakırcı, Babacan; 2010:219).

Tablo 5'te etkin üniversitelerin skorlarından faydalanılarak tüm kamu üniversitelerinin tespit edilen BCCI göre potansiyel iyileştirilmeleri verilmiştir.

Tablo 5: BCCI Göre potansiyel iyileştirmeler

Üniversiteler (BCCI)	Skor %	TÖ/ÖÜ %	TÖ/YÖÜ %	AA/ÖÜ %	EA/TÖ %	SA/TÖ %	ÖS %	İYD %
İstanbul Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
İstanbul Teknik Üniv.	46,98	-53,01	-53,01	53,01	-73,23	-56,37	45,30	0
Ankara Üniv.	92,12	-7,87	-7,87	-58,91	-83,17	-17,68	0	0
Ege Üniv	100	0	0	0	0	0	0	0
KTÜ	75,97	-24,03	-31,74	-24,03	-24,03	-24,03	0	0
ODTÜ	70,63	-29,37	-29,37	-51,56	-29,37	-36,42	58,02	0
Atatürk Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
Hacettepe Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
Boğaziçi Üniv.	59,43	-40,57	-47,84	-40,57	-74,09	-40,57	329,74	0
Anadolu Üniv.	36,68	-63,31	-63,31	-63,31	-63,31	-74,90	47,67	0
Çukurova Üniv.	79,57	-20,48	-20,48	-27,79	-57,04	-63,54	4,80	0
Dicle Üniv.	85,54	-45,75	-14,45	-14,45	-14,45	-14,45	127,78	8,83
Cumhuriyet Üniv.	62,12	-37,88	-46,73	-37,88	-40,77	-50,75	0	0
Fırat Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
İnönü Üniv.	79,71	-20,28	-20,28	-20,28	-61,54	-20,28	88,57	53,93
Ondokuz Mayıs Üniv.	55,47	-44,52	-44,52	-44,52	-77,39	-64,74	19,16	0
Selçuk Üniv.	1	0	0	0	0	0	0	0
Uludağ Üniv.	57,86	-42,13	-60,32	-42,13	-66,28	-42,13	0	0
Erciyes Üniv.	61,14	-38,36	-52,66	-38,36	-61,98	-38,36	10,09	0
Akdeniz Üniv.	49,92	-50,08	-50,08	-50,08	-50,08	-51,70	0	0
Dokuz Eylül Üniv.	80,11	-19,88	-19,88	-19,88	-19,88	-72,57	0	0
Gazi Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
Marmara Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
M. Sinan G.S.	100	0	0	0	0	0	0	0
Trakya Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
Yıldız Teknik Üniv.	37,15	-62,85	-62,85	-62,85	-62,85	-70,59	61,82	0
Yüzüncü Yıl Üniv.	51,04	-48,95	-48,95	-48,95	-48,95	-65,64	38,66	0
Gaziantep Üniv.	60,06	-39,93	-44,05	-39,93	-48,71	-39,93	52,14	0
Abant İ.Baysal Üniv.	41,79	-58,20	-58,20	-58,20	-58,20	-72,74	114,35	0
Adnan Menderes Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
Afyon Kocatepe Üniv.	49,38	-50,62	-50,62	-50,62	-73,62	-63,22	19,51	0
Balıkesir Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
Bülent Ecevit Üniv.	38,23	-61,77	-61,77	-61,77	-61,77	-61,77	126,20	0
Celal Bayar Üniv.	46,44	-53,56	-53,56	-53,56	-54,13	-61,57	32,10	0
Çanakkale O.M. Üniv.	58,04	-41,96	-41,96	-41,96	-41,96	-41,96	37,73	16,84
Dumlupınar Üniv.	1	0	0	0	0	0	0	0
Gaziosmanpaşa Üniv.	81,97	-12,02	-12,02	-12,02	-12,02	-85,12	105,81	60,35
Gebze Y.T.E. Üniv.	36,36	-63,63	-63,63	-63,63	-63,63	-63,63	750,77	29,02
Harran Üniv.	34,24	-65,76	-65,76	-65,76	-65,76	-65,76	184,73	0
İzmir Y.T.E. Üniv.	29,21	-70,79	-70,79	-70,79	-70,79	-85,54	999,90	45,2
Kafkas Üniv.	61,59	-38,41	-38,41	-38,41	-38,41	-76,22	73,68	42,32
K.Sütçü İmam Üniv.	46,39	-53,60	-53,60	-53,60	-53,60	-67,23	76,08	0
Kırıkkale Üniv.	64,06	-57,22	-35,93	-35,93	-45,86	-62,38	91,44	0
Kocaeli Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
Mersin Üniv.	75,16	-24,83	-24,83	-48,74	-24,83	-48,65	2,99	0
Muğla S. Koçman Üniv.	55,12	-44,87	-44,87	-44,87	-44,87	-52,08	46,52	9,05
Mustafa Kemal Üniv.	50,32	-49,68	-49,68	-49,68	-69,37	-49,68	46,13	0
Niğde Üniv.	48,59	-62,14	-51,41	-51,41	-69,17	-84,01	221,55	45,12
Pamukkale Üniv.	72,12	-27,13	-27,13	-48,94	-27,13	-67,85	12,42	0
Sakarya Üniv.	100	0	0	0	0	0	0	0
Süleyman Demirel Üniv.	90,64	-9,36	12,25	-9,36	-9,36	-9,36	0	0
Eskişehir Osmangazi Üniv.	58,94	-41,05	-41,05	-41,05	-41,05	-86,31	146,49	21,57
Galatasaray Üniv.	94,40	-5,59	-5,59	-5,59	-20,68	-5,59	379,83	685,16

Adıyaman Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Ahi Evran Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Aksaray Ün.	52,01	-50,17	-47,99	-47,99	-47,99	-69,19	314,60	158,72
Amasya Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Bozok Ün.	40,48	-59,52	-59,52	-59,52	-59,52	-80,10	308,81	158,78
Düzce Ün.	45,42	-54,58	-54,58	-54,58	-54,58	-61,97	119,06	46,26
Erzincan Ün.	92,57	-7,43	-7,43	-7,43	-39,13	-7,43	182,92	693,47
Giresun Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Hitit Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Kastamonu Ün.	51,99	-48,00	-48,00	-48,00	-48,00	-81,95	98,37	131,44
M. Akif Ersoy Ün.	77,80	-22,19	-22,19	-44,46	-22,19	-75,99	124,94	176,40
Namık Kemal Ün.	66,66	-71,44	-33,33	-37,25	-50,14	-51,31	107,27	87,50
Ordu Ün.	59,69	-40,31	-40,31	-40,31	-40,31	-54,81	336,38	465,14
R. Tayyip Erdoğan Ün.	52,031	-47,96	-47,96	-47,96	-47,96	-54,90	285,10	342,61
Uşak Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Ağrı İ. Çeçen	44,48	-55,51	-55,51	-55,51	-55,51	-73,98	157,07	94,43
Artvin Çoruh	39,30	-60,70	-60,70	-60,70	-60,70	-78,25	573,26	857,26
Batman	60,80	-39,92	-39,92	-39,92	-39,92	-39,92	369,46	342,62
Bilecik Şeyh Edebali	48,98	-51,02	-51,02	-51,02	-56,72	-77,15	170,29	310,57
Bingöl	71,63	-28,36	-28,36	-28,36	-28,36	-72,37	281,85	458,29
Bitlis Eren	63,38	-36,61	-36,61	-36,61	-66,68	-58,75	78,61	28,00
Çankırı Karatekin	57,60	-42,39	-42,39	-42,39	-42,39	-81,01	59,57	999,90
Karabük	81,45	-18,55	-18,55	-18,55	-31,18	-72,78	24,73	56,97
Karamanoğlu M. Ün.	67,59	-32,40	-32,40	-32,40	-59,04	-64,05	78,40	42,52
Kırklareli Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Kilis 7 Aralık Ün.	64,97	-35,09	-35,09	-35,09	-345,09	-84,89	279,07	365,29
Mardin Artuklu Ün.	45,94	-54,06	-54,06	-54,06	-54,06	-82,68	715,08	999,9
Muş Alparslan Ün.	55,25	-44,74	-67,63	-44,74	-49,95	-63,28	162,75	137,57
Neşehir Ün.	77,36	-22,64	-22,64	-22,64	-22,64	-34,76	113,76	324,27
Osmaniye K. Ata Ün.	79,55	-20,45	-20,45	-20,45	-43,16	-73,44	136,88	29,50
Siirt Ün.	44,42	-55,58	-55,58	-55,58	-55,58	-63,38	372,71	416,74
Sinop Ün.	33,28	-66,71	-66,71	-66,71	-66,71	-77,44	885,76	505,80
Ardahan Ün.	55,20	-44,79	-44,79	-44,79	-66,62	-88,82	363,389	481,84
Bartın Ün.	71,30	-37,20	-28,69	-28,69	-28,69	-69,35	365,53	999,90
Bayburt Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Gümüşhane Ün.	75,76	-24,23	-24,23	-24,23	-24,23	-76,91	182,55	470,34
Hakkari Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Iğdır Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Şırnak Ün.	42,99	-57,00	-60,42	-57,00	-66,21	-57,00	655,20	999,90
Tunceli Ün.	41,25	-58,75	-58,75	-58,75	-58,75	-64,46	275,52	169,88
Yalova Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Bursa Teknik Ün.	38,84	-58,75	-58,75	-58,75	-58,75	-83,42	999,9	999,9
Erzurum Teknik Ün.	24,90	-75,21	-75,21	-75,21	-75,21	-85,51	999,90	0
İzmir K. Çelebi Ün.	25,51	-74,78	-74,78	-74,78	-74,78	-84,77	999,9	0
Necmettin Erbakan Ün.	85,39	-23,64	-27,38	-14,60	-14,60	-14,60	275,45	999,90
Yıldırım Beyazıt Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Mehmet Akif Ersoy Ün.	77,80	-22,19	-22,19	-44,46	-22,19	-75,99	124,34	176,40

Tablo 5'te de görüldüğü üzere Girdi Yönelimli BCC modelinde potansiyel iyileştirme sonuçlarına göre; Anadolu Üniversitesi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Harran Üniversitesi, Gebze Yüksek Teknoloji Üniversitesi, İzmir İleri teknoloji Üniversitesi, Sütçü İmam Üniversitesi sahip oldukları yüksek değerler ile dikkat çekmektedirler. Girdi yönelimli CCR modeli için potansiyel iyileştirme sonuçlarına göre Tablo 6 dikkate alındığında; Şırnak Üniversitesi, Hakkari Üniversitesi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Iğdır Üniversitesi, Siirt Üniversitesi, Tunceli

Üniversitesi, Sinop Üniversitesi, Bayburt Üniversitesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Bayburt Üniversitesi, Batman Üniversitesi, Artvin Çoruh Üniversitesi, Galatasaray Üniversitesi, Niğde Üniversitesi, Kafkas Üniversitesi, İzmir İleri Teknoloji Üniversitesi, Yüksek İleri Teknoloji Üniversitesi, Gebze İleri Teknoloji Üniversitesi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Fakültesi, Anadolu Üniversitesi sahip oldukları yüksek iyileştirme değerleri ile dikkat çekmektedirler.

Tablo 6: CCRI Göre Potansiyel İyileştirmeler

Üniversiteler	CCR-I	TÖ/ÖÜ %	TÖ/YÖÜ %	AA/ÖÜ %	EA/TÖ %	SA/TÖ %	ÖS %	İYD %
İstanbul Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
İstanbul Teknik Ün.	45,02	-54,97	-54,97	-54,97	-63,72	-59,25	0	0
Ankara Ün.	89,94	-10,05	-16,64	-10,05	-52,30	-10,05	0	0
Ege Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
KTÜ	71,72	-28,27	-52,74	-28,27	-28,27	-34,65	0	0
ODTÜ	69,67	-30,32	-34,30	-58,46	-30,32	-37,35	51,12	0
Atatürk Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Hacettepe Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Boğaziçi Ün.	49,59	-50,41	-62,55	-50,41	-90,02	-50,41	-237,29	0
Anadolu Ün.	26,96	-73,00	-81,85	-73,00	-73,78	-77,90	0	0
Çukurova Ün.	79,34	-20,66	-20,66	-30,11	-58,00	-65,45	0	0
Dicle Ün.	54,57	-70,38	-45,42	-45,42	-66,43	-45,90	0	0
Cumhuriyet Ün.	53,16	-46,83	-62,22	-46,83	-58,19	-46,83	0	0
Fırat Ün.	73,76	-43,96	-37,66	-27,23	-48,91	-27,23	46,22	0
İnönü Ün.	40,33	-59,67	-66,20	-59,67	-88,40	-59,67	10,51	0
Ondokuz Mayıs Ün.	53,76	-46,24	-46,24	-50,29	-80,08	-77,69	0	0
Selçuk Ün.	98,14	-1,85	-12,11	-9,29	-1,85	-0,44	0	0
Uludağ Ün.	56,48	-43,52	-59,55	-43,52	-62,05	43,52	0	0
Erciyes Ün.	56,68	-43,52	-59,55	-43,52	-62,05	-43,52	0	0
Akdeniz Ün.	44,96	-55,04	-65,41	-55,04	-67,97	-57,97	0	0
Dokuz Eylül Ün.	77,72	-22,27	-27,03	-27,07	-27,27	-77,97	0	0
Gazi Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Marmara Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
M. Sinan G.S.	23,04	-91,60	-92,07	-76,95	-99,40	-99,25	0	399,35
Trakya Ün.	84,39	-15,61	-25,80	-67,30	-15,61	-84,77	0	55,57
Yıldız Teknik Ün.	24,88	-75,11	-78,19	-75,11	-75,11	-82,32	0	0
Yüzüncü Yıl Ün.	30,18	-69,81	-81,29	-69,81	-88,72	-80,54	0	0
Gaziantep Ün.	51,57	-48,43	-52,28	-60,72	-70,61	-48,52	13,07	0
Abant İ.Baysal Ün.	22,17	-77,82	-84,29	-77,82	-77,82	-83,36	0	0
Adnan Menderes Ün.	59,24	-61,54	-40,75	-40,75	-66,22	-82,81	0	0
Afyon Kocatepe Ün.	43,00	-57,00	-57,00	-57,00	-78,99	-65,46	0	0
Balıkesir Ün.	99,26	-57,23	-0,74	-10,90	-0,74	-46,04	0	0
Bülent Ecevit Ün.	19,82	-80,18	-84,30	-80,18	-81,37	-80,18	0	0
Celal Bayar Ün.	37,47	-62,53	-62,53	-62,57	-80,22	-76,35	0	0
Çanakkale O.M. Ün.	36,75	-64,10	-63,25	-63,25	-63,25	-73,28	0	0
Dumlupınar Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Gaziosmanpaşa Ün.	40,31	-59,69	-76,43	-59,69	-70,13	-92,25	0	0
Gebze Y.T.E. Ün.	8,31	-91,69	-92,11	-94,02	-91,69	-91,69	0	0
Harran Ün.	16,67	-83,23	-83,23	-83,23	-89,88	-92,41	0	0
İzmir Y.T.E. Ün.	6,64	-93,36	-93,37	-93,36	-96,72	-93,36	27,87	0
Kafkas Ün.	19,96	-80,04	-90,44	-80,04	-95,33	-96,01	0	0
K.Sütçü İmam Ün.	27,82	-72,18	-72,18	-72,18	-81,14	-76,38	0	0
Kırıkkale Ün.	45,77	-76,53	-54,23	-54,23	-90,22	-90,15	0	0

Kocaeli Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Mersin Ün.	53,25	-46,25	-56,16	-86,62	-46,74	-95,59	0	4,43
Muğla S. Koçman Ün.	32,81	-67,18	-84,71	-67,18	-72,72	-67,18	0	0
Mustafa Kemal Ün.	41,84	-58,16	-58,16	-58,16	-76,29	-61,48	0	0
Niğde Ün.	21,43	-80,66	-78,57	-78,57	-89,17	-96,18	0	0
Pamukkale Ün.	67,39	-50,71	-32,61	-57,64	-32,61	-84,43	0	0
Sakarya Ün.	100	0	0	0	0	0	0	0
Süleyman Demirel Ün.	88,50	-11,49	-28,76	-11,49	-16,29	-11,49	0	0
Eskişehir Osmangazi Ün.	33,65	-69,81	-66,34	-66,34	-85,11	-84,21	0	0
Galatasaray Ün.	7,73	-95,50	-96,35	-92,27	-99,44	-99,12	0	87,12
Adıyaman Ün.	39,72	-68,55	-60,27	-60,27	-93,21	-88,98	0	16,01
Ahi Evran Ün.	45,98	-54,01	-79,44	-72,29	-54,01	-75,20	0	76,68
Aksaray Ün.	12,14	-89,78	-87,86	-87,86	-87,86	-95,23	0	0
Amasya Ün.	36,73	-63,27	-89,31	-85,47	-83,75	-90,33	0	145,72
Bozok Ün.	8,28	-91,78	-97,30	-91,78	-91,78	-95,80	0	0
Düzce Ün.	13,34	-86,66	-91,37	-87,34	-86,66	-96,56	0	0
Erzincan Ün.	25,13	-74,86	-83,95	-74,86	-87,44	-74,86	0	151,72
Giresun Ün.	69,98	-30,02	-80,11	-40,41	-79,43	-30,02	0	86,37
Hitit Ün.	35,29	-64,70	-86,29	-83,95	-64,70	-87,04	0	226,96
Kastamonu Ün.	16121	-83,78	-97,38	-83,78	-91,03	-94,91	0	32,45
M. Akif Ersoy Ün.	31,91	-76,12	-68,08	-79,09	-68,08	-92,84	0	32,45
Namık Kemal Ün.	33,52	-84,77	-66,48	-63,63	-75,14	-75,14	0	0
Ordu Ün.	12,09	-87,91	-96,00	-87,91	-87,92	-91,84	0	30,29
R. Tayyip Erdoğan Ün.	11,74	-88,25	-92,80	-88,25	-88,25	-95,07	0	0
Uşak Ün.	33,91	-66,08	-92,46	-66,08	-94,49	-94,58	0	248,17
Ağrı İ. Çeçen	10,18	-89,81	-98,63	-89,81	-95,99	-94,85	0	24,49
Artvin Çoruh	4,1	-95,82	-98,68	-95,82	-95,82	-98,67	0	73,51
Batman	6,04	-93,96	-98,84	-93,97	-93,96	-93,96	0	34,03
Bilecik Şeyh Edebali	14,41	-85,59	-93,68	-85,59	-94,26	-92,72	0	90,70
Bingöl	10,48	-89,51	-95,88	-89,51	-89,51	-98,47	0	81,35
Bitlis Eren	11,75	-88,25	-96,89	-92,33	-94,54	-94,78	0	123,80
Çankırı Karatekin	7,83	-92,15	-93,53	-92,15	-93,33	-97,75	0	193,19
Karabük	37,67	-62,33	-79,53	-62,33	-87,18	-90,77	0	38,10
Karamanoğlu M. Ün.	16,72	-83,27	-50,56	-83,27	-90,67	-88,94	0	168,57
Kırklareli Ün.	52,31	-47,69	-91,37	-67,05	-47,69	-84,26	0	285,24
Kilis 7 Aralık Ün.	10,80	-89,20	-98,66	-89,20	-94,18	-97,42	0	52,99
Mardin Artuklu Ün.	3,87	-96,31	-99,50	-96,31	-97,03	-99,10	0	471,41
Muş Alparslan Ün.	10,91	-89,91	-99,36	-89,09	-96,28	-97,70	0	70,35
Nevşehir Ün.	16,56	-84,83	-98,45	-84,83	-96,33	-97,11	0	143,65
Osmaniye K. Ata Ün.	15,16	-84,83	-98,45	-84,83	-96,33	-97,11	0	7,6
Siirt Ün.	5,47	-94,53	-99,37	-94,53	-95,45	-96,37	0	30,06
Sinop Ün.	3,21	-96,79	-98,71	-96,79	-96,93	-97,20	0	0
Ardahan Ün.	6,30	-93,70	-99,28	-93,70	-97,89	-97,95	0	195,88
Bartın Ün.	10,62	-91,49	-89,38	-89,38	-89,38	-97,89	0	110,15
Bayburt Ün.	22,06	-77,93	-98,95	-89,38	-77,93	-85,85	0	127,50
Gümüşhane Ün.	16,05	-83,94	-97,35	-83,94	-87,46	-97,25	0	64,34
Hakkari Ün.	7,89	-92,11	-99,74	-92,11	-92,76	-97,16	0	85,72
İğdir Ün.	5,07	-94,93	-97,37	-94,03	-98,91	-97,56	0	362,64
Şırnak Ün.	2,78	-97,22	-99,74	-98,40	-98,80	-97,59	0	16,59
Tunceli Ün.	4,49	-95,51	-99,04	-95,51	-95,51	-97,08	0	8,49
Yalova Ün.	14,17	-90,84	-97,89	-86,12	-94,93	-85,83	0	657,79
Bursa Teknik Ün.	2,79	-99,79	-99,82	-99,73	-99,74	-99,76	0	0
Erzurum Teknik Ün.	2,72	-99,73	-99,82	-99,73	-99,74	-99,76	0	0
İzmir K. Çelebi Ün.	3,78	-96,22	-96,35	-96,22	-97,76	-96,22	215,58	0
Necmettin Erbakan Ün.	20,40	-82,85	-84,93	-79,59	-87,18	-84,56	0	307,51
Yıldırım Beyazıt Ün.	7,57	-96,67	-97,23	-92,43	-99,09	-92,43	0	1852

SONUÇLAR

Son yıllarda Dünya’da ve Türkiye’de bireyin yada grubun amaçlanan hedefe yönelik olarak nereye ulaştığının nicel ve nitel bir ölçüsü olan performans stratejik planlama, misyon ve vizyon belirlemede oldukça önemli konulardan bir tanesi haline gelmiştir. Bu noktada özellikle üniversitelerin performanslarının ölçümü güncel araştırma konularından bir tanesi durumundadır.

Bu çalışmada Türkiye’de bulunan 100 devlet üniversitesinin 2013 yılı için kaynaklarını ne derece etkin kullandıkları veri zarflama tekniği kullanılarak analiz edildi. Çalışmada 100 devlet üniversitesi 6 girdi ve 2 çıktı kapsamında girdi yönelimli CCR ve BCC yöntemi kullanıldı. Türkiye’deki 100 devlet üniversitesinin 9 tanesi girdi yönelimli CCR ve 27 tanesi ise girdi yönelimli BCC modeline göre etkin bulunmuştur. Çalışmada etkin bulunmayan üniversiteler için toplam iyileştirme özet sonuçları da çalışmaya dahil edilmiş ve bu üniversitelerin etkinliğe ulaşmaları için yapılabilecek değişiklikler çalışmada sunulmuştur.

Bu çalışmada analizler sadece devlet üniversitelerine uygulanmış olup bu alanda yapılacak diğer çalışmalarda girdi ve çıktılar değiştirilerek farklı değerlendirilmelerde bulunulabilir.

KAYNAKÇA

- Aydemir, Z.C. (2002) “Bölgesel Rekabet edebilirlik Kapsamında İllerin Kaynak Kullanım Görece Verimlilikleri: Veri Zarflama Analizi Uygulaması”, DPT Yayınları, No:2667.
- Ayrıçay Y., Özçalıcı M., 1997-2012 Yılları Arasında Türkiye’de Veri Zarflama Analizi İle İlgili Yayınlanan Akademik Çalışmalar, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, <http://www.jes.ksu.edu.tr/ksuiibf/issue/view/5000010493>.
- Banaszewska, A., F. Cruijssen, W. Dullaert and J. C. Gerdessen,(2012), “A framework for measuring efficiency levels—The case of express depots”, Int. J. Production Economics 139, 484–495.
- Bakırcı, F., Babacan, A.,(2010), Türkiye’deki Kamu Üniversitelerinde CCR Etkinliği-Ölçek Etkinliği Analizi: DEA Tekniği Uygulaması, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2.
- Bakırcı, F., Babacan, A., (2010), İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültelerinde Ekonomik Etkinlik, Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 24, Sayı: 2.
- Bakırcı F. (2006) "Sektörel Bazda Bir Etkinlik Ölçümü: VZA İle Bir Analiz" *Atatürk Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Dergisi*, 199-217
- Charnes, A., W. W. Cooper and E. Rhodes (1978). “Measuring The Efficiency of Decision Making Units”, *European Journal of Operational Research*, Vol.2, ss. 429–444.

- Çınar Y., (2013), Türkiye’de Kamu Üniversitelerinin Eğitim-Araştırma Etkinlikleri Ve Etkinlik Artışında Stratejik Önceliklerin Rolü: Çok-Aktiviteli Vza Uygulaması, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, Cilt 68, No. 2, s. 27 – 62.
- Demir E. ve Durakoğlu M. (2013) Çorum İlindeki Liselerin 2012-2013 Eğitim Öğretim Sürecindeki Etkinliğinin Veri Zarflama Analizi İle Ölçülmesi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 6, Sayı 1, s.19-42.
- Engert, Frank (1996) "The Reporting of School District Efficiency: The Adequacy of Ratio Measures," Public Budgeting and Financial Management, 8: 247-271.
- Esenbel, M., Erkin, M. O. ve Erdoğan, F. O. (2001). Veri Zarflama Analizi İle Dokuma, Giyim Eşyası Ve Deri Sektöründe Faaliyet Gösteren Firmaların Etkinliğinin Karşılaştırılması. Gazi Üniversitesi Yayını, Ankara, 514.
- Karaemir, Ç., 2013, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Eğitim Merkezlerinde Etkinlik Analizleri: Veri Zarflama Analizi Kullanarak Performans Analizi Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Kavuncubaşı, Ş. (1995) "Hastanelerde Görelî Verimlilik Ölçümü: Veri Çevreleme Analizinin Uygulanması", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kırda K. (2014), Veri Zarflama Analizi İle Türkiye’deki Devlet Üniversitelerinin Performanslarının Değerlendirilmesi, Sosyal Bilimler – Artvin Çoruh Üniversitesi Hopa Uluslararası Sosyal Bilimler Konferansı "İktisat, Siyaset Ve Toplum Üçgeninde Küreselleşmenin Yerel Dinamikleri" Hopa/Artvin, 15-17 Ekim.
- Lewin, Y. A., & Seiford, L. M. (1997). Extending the frontiers of data envelopment analysis. Annals of Operations Research, 73, 1-11.
- www.deu.edu.tr/userweb/k.../Veri%20%20Zarflama%20Analizi.doc
- Kaynar O., Zontul M., Bircan H. (2005), "Veri Zarflama Analizi İle OECD Ülkelerinin Telekomünikasyon Sektörlerinin Etkinliğinin Ölçülmesi", CÜİİB Dergisi, 6 (1), s.37- 57.
- Kecek, G., (2010), Veri Zarflama Analizi Teori Ve Uygulama Örneği, Siyasal Yayın Dağıtım, Ankara.
- Kutlar, A., Babacan A., (2008), Türkiye’deki Kamu Üniversitelerinde CCR Etkinliği-Ölçek Etkinliği Analizi: DEA Tekniği Uygulaması, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (15)/ 1 : 148-172.
- Koontz, H., Weihrich, H., (1988) Management, New York: McGraw-Hill

- Lerme, C. S., Ali, A. I. and Seiford, L. M. (1995), "Components of Efficiency Evaluation in Data Envelopment Analysis", *European Journal of Operational Research*, Vol 80, 462-473.
- Özden, H. Ü. (2008). Veri zarflama analizi ile Türkiye'deki vakıf üniversitelerinin etkinliğinin ölçülmesi. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 37(2), 167-185.
- Tarım, A., (2001), Veri Zarflama Analizi: Matematiksel Programlama Tabanlı Görel Etkinlik Ölçümü Yaklaşımı, Sayıştay Yayın İşleri Müdürlüğü, Araştırma/İnceleme/Çeviri Dizisi, 15, 219s.
- Tosun, H., (2015), Devlet Üniversiteleri: Performans Değerlendirme Finansman Modelleri Ve Yeniden Yapılanma, Uzman Matbaacılık, Ankara.
- Uzgören E, Şahin G., 2013, Dumlupınar Üniversitesi Meslek Yüksekokulları'nın Performanslarının Veri Zarflama Analizi Yöntemiyle Ölçümü, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 9, Sayı 18, *Int. Journal of Management Economics and Business*, Vol. 9, No. 18, 2013.
- Worthington, Andrew (2001). "An Empirical Survey of Frontier Efficiency Measurement Techniques in Education," *Education Economics*, 9 (3): 245-268.
- Yıldırım B.F., Önder E.; Operasyonel, Yönetmel Ve Stratejik Problemlerin Çözümünde Çok Kriterli Karar Verme Yöntemleri, Dora Basım-Yayın Dağıtım Ltd. Şti., Bursa.

SENDİKASYON KREDİLERİ DIŞ TİCARET İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Geliş Tarihi/Received: 13.06.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 28.06.2018

Zafer Şahin

Student, Kütahya Dumlupınar University

ORCID: 0000-0002-2765-3138

zafer.sahin111@gmail.com

Metin Baş

Asst. Prof. Dr., Kütahya Dumlupınar University

ORCID: 0000-0003-4533-4103

metin.bas@dpu.edu.tr

ÖZ

Finansal kurumların bir araya gelerek kredi alıcılarına yüklü miktarlarda sağladığı sendikasyon kredileri 1990'lı yıllarda uluslararası bankacılık sektöründeki gelişmeleri de hızlandırmıştır. Önemli bir risk aracı olmasının yanında sendikasyon kredileri aynı zamanda büyük ölçekli işletmelere alternatif finansman kaynağı olmaktadır. Bunun yanı sıra, işletmelerin finansal ihtiyaçlarını karşılayarak dış piyasalara açılmalarını desteklemektedir. Böylece buldukları ülkelerin dış ticaretini de olumlu yönde etkileyebilmektedirler.

Araştırmanın amacı Türkiye'de sendikasyon kredileri ile dış ticaret arasındaki ilişkinin tespit edilmesidir. Veri seti oluşturulurken sendikasyon kredileri, ithalat ve ihracat verileri için 2000-2016 yılları arası alınmıştır. İlişkinin ortaya konulması için birim kök testleri, Johansen Eşbütünleşme ile Hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Bulgular sonucunda sendikasyon kredileri dış ticareti olumlu yönde etkilediği tespit edilmiştir. İthalat ve ihracat için gerekli olan finansmanın sendikasyon kredileri tarafından sağlandığı gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sendikasyon Kredileri, Dış Ticaret, Ekonometrik Analiz

Bilgilendirme: Bu çalışma Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde 2018 yılında Zafer ŞAHİN tarafından hazırlanan "Türkiye'de Sendikasyon Kredileri İle Dış Ticaret Arasındaki İlişkinin Ekonometrik Analizi" başlıklı Yüksek Lisans Tez çalışmasından türetilmiştir. Çalışma aynı zaman da "IV. Uluslararası Afro - Avrasya Araştırmaları Kongresi 27-29 Nisan Budapeşte/Macaristan" bildiri olarak sunulmuştur.

ECONOMETRIC ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN THE SYNDICATION LOAN WITH FOREIGN TRADE IN TURKEY

ABSTRACT

Financial institutions combine to provide credit recipients installed amounts of syndicated loans in the 1990s, International banking sector developments. Besides being an important risk tool syndicated loans at the same time, large-scale source of alternative financing to businesses. In addition, enterprises are opening up external markets by meeting their financial needs. Thus their countries' foreign trade also affect in a positive direction.

The aim of this study was the relationship between external trade with syndicated loans is unveiling. Thus, syndicated loans, export import data was taken from annual for the 2000-2016. In order to determine the relationship, unit root tests were used, Johansen Cointegration and error correction model were used. As a result of the results, syndicated loans have a positive impact on foreign trade. It was observed that the financing required for imports and exports was provided by syndicated loans.

Keywords: *Syndicated Credits, Foreign Trade, Economic Analyze*

Acknowledgment: *This study was derived from prepared by Zafer Sahin in 2018 at the Dumlupınar University Institute of Social Sciences from the Master's thesis entitled "Syndicated Loans in Turkey with the Econometric Analysis of the Relationship Between Foreign Trade". At the same time, "IV. International Afro-Eurasian Studies Congress 27-29 April Budapest / Hungary" was presented.*

GİRİŞ

Piyasalarda serbestleşme hareketleriyle beraber finansal piyasalar, uluslararası boyut kazanmıştır. Günümüzde finansal piyasalar ulusal boyutlarda değil uluslararası boyutlarda faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bu süreçte bankacılık sektörü de uluslararası bir boyut kazanmıştır. Uluslararası finans piyasalarının oluşmaya başlamasıyla beraber ulusal piyasalarda uluslararası finansman kaynaklarının araştırılması ön plana gelmiştir.

Uluslararası şirketlerin sürekli olarak büyümesi ve fon talep etmesi karşısında sadece bir bankanın veya bir finans kuruluşunun kredisi yeterli gelmemeye başlamıştır. Uluslararası şirketler risklerini uzun vadeye yaymak istemekle beraber yatırımcılarda fon fazlalarını uluslararası piyasalarda değerlendirerek yüksek getiri elde etmek istemektedirler. Bununla beraber yüksek miktarlardaki krediler ve uzun vadeler bir finans kuruluşu için fazla risk oluşturmaktadır.

Ekonomilerin talep ettikleri kaynağın temin edilmesinde ve riskin üstlenilmesinde yaşanan zorluklar nedeniyle tek bir kuruluş yerine iki veya fazla kuruluş tarafından oluşturulan konsorsiyumlar aracılığıyla kredi talepleri gerçekleştirilebilmektedir. Sendikasyonlar, esnek nitelikleri

sayesinde ekonominin farklı koşulları karşısında yüksek hacimlerle fon kaynağı sağlayabilmekte ve piyasanın ihtiyacını karşılayabilmektedirler.

Sendikasyon kredileri piyasanın ihtiyacı olan fonu sağlamak ve piyasa faaliyetlerinin büyüyen devam etmesine yardımcı olmaktadır. Ülkelerin ticaret hacimlerinin artması için gerekli olan fon, sendikasyon kredileri ile sağlanabilmektedir. Bu durum ülkenin dış ticaretini olumlu yönde geliştirebilmektedir.

Bu çalışmada Türkiye’de sendikasyon kredilerinin dış ticaretle olan ilişkisinin olup olmadığı ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda çalışma üç bölümden oluşmaktadır.

SENDİKASYON KREDİLERİ KAVRAMI

Sendikasyon kredisi, iki ile ikiden çok kredi temin eden kurumun birleşmesiyle denk şartlar ve hükümlerle, ortak bir ajan ve ortak dokümantasyon kullanılarak fazla meblağlarda fon gereksinimi olan bir borçluya temin edilen kredi anlamına gelmektedir (Parasız ve Yıldırım, 1994: 376). Söz konusu bu tanımdan anlaşacağı üzere sendikasyon kredisi kapsamında birden fazla kredi veren kurum bulunmaktadır. Kredi biçimlerinde farklılık bulunmaktaysa, kredinin şartları ile hükümleri tüm kredi verenler açısından benzer olmayabilecektir. Üzerinde durulması gereken bir diğer noktaysa korsorsiyumu meydana getiren ortak bir ajanın ve dokümantasyonun olmasıdır(Sakarya ve Sezgin, 2015:6).

Sendikasyon faaliyetlerinde ortak kredi ile ortak dokümantasyon sağlanması bankaların bir araya getirilmesi açısından önemli bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Sendikasyon kredileri tipindeki krediler değişik kuruluşlarla insanlara pazarlama yapılmasını kapsamakla beraber risklerin kurumlar arasında dağılmasına da olanak vermektedir (Hitchings, 1994: 32).

Sendikasyon kredileri iki özelliğiyle farklı kredi tiplerinden ayrılmaktadır. Bu özelliklerden birincisi bu kredilerde birden fazla kredi açıcının (kreditörün) bulunmasıdır. İkinci özellikse, ayrılabilen bir yükümlülükle birlikte tüm bedelin kendiyile alakalı olan kısmının ödenmesinin garanti edilmesidir. Bu sayede bu kredi tipinde, kredi açıcıların yalnızca belli bir meblağının belirlenen oranına kadar sorumluluk yüklenmeleri söz konusu olmaktadır. Bunun dışında sendikasyon katılımcıları arasında sorumlulukları yerine getirmeyenler bulunmaktaysa sorumluluklarını yerine getirenler yasal açıdan sorumlu olmamaktadırlar (Çetintaş, 2008: 6).

Sendikasyon kredileri içerisinde farklı kredi açıcılarının değişik sorumluluklarını kapsasa da bir tek sözleşme ve anlaşma kapsamında ele alınmaktadır. Bu sözleşme kapsamında çoğunlukla sendikasyon kredisi veren kesimler diğer kredi açıcılara göre öncelikli olmaktadır. Teorik olarak ortak sorumluluklar yerine getirilmeden evvel sendikasyon kredisi açanların borçlarının ödenmesi gerekmektedir (Casolaro, Focarelli ve Pozzolo, 2004: 5).

Sendikasyon kredileri, ülkeler arası finansman temini açısından oldukça önemli araçlardan biridir. Dünyada genel olarak gelişmiş ülkelerin bankalarının geliştirmekte olan ülkelere sendikasyon kredisi kullandırılmasıyla birlikte riskler farklı alanlara dağıtılmış olmaktadır. Bu durum ise kredi verimliliğinin yükselmesini sağlamaktadır (Gadanecz, 2004: 75).

SENDİKASYON KREDİLERİNİN DIŞ TİCARETE ETKİSİ

Dış ticaret denildiğinde akla cari açık kavramı gelmektedir. Cari açık bir ülkenin ihracatını yapmış olduğu mal ve hizmetlerden temin ettiği gelirin, ithal etmiş olduğu mal ve hizmetlere ödemiş olduğu gelirden az olmasını ifade etmektedir (TCMB, 2008:15).

Cari açık enflasyon oranı, milli gelir, gelir dağılımı, döviz kurları gibi faktörlerden etkilendiği kadar sendikasyon kredilerinden de etkilenmektedir. Cari açık kavramı dış ticaret açığıyla birlikte hareket eden bir kavramdır. Ayrıca bu durumlar ülkelerin dış kaynak aramalarına yönelmelerine neden olabilmektedir. Dış kaynak kapsamında ise sendikasyon kredileri, ödemeler bilançosu sermaye hareketleri hesabında kredi Kullanımı kaleminde yer bakanların kredi kullanımlarından temin edilebilmektedir (TCMB, 2006: 21).

Finansal kurumların veya bankaların ülke dışından borçlanmaları sendikasyon kredilerinin bir göstergesi olmaktadır. Bu durum sendikasyon kredilerinin toplam dış stokunun bir parçası haline getirmektedir. Sendikasyon kredileri ile dış borç arasındaki etkileşimin bankaların dış borç stoku kapsamında değerlendirilmesi de mümkün olabilecektir (Alkin vd., 2001: 13).

ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Birim Kök Testi

Çalışmada öncelikle değişkenlerin durağan olup olmadıkları araştırılacaktır. Değişkenlerin durağan yapıda olup olmadıklarının belirlenmesi, değişkenler arasındaki ilişkinin tespitinde hangi analizin daha güvenilir sonuçlar vereceğinin tespit edilmesini sağlamaktadır. Ekonometrik modellerde kullanılan değişkenler arasında anlamlı ilişkilerin elde edilebilmesi için değişkenlere ait serilerin durağan olmaları başka bir ifadeyle birim kök içermemeleri gerekmektedir (Çınar ve Sevüktekin, 2014).

Zaman serilerinde birim kökün varlığı serinin durağan olmayan bir yapıya sahip olmasına neden olmaktadır. Zaman serileri için ifade edilen durağanlık kavramı, zaman içinde varyansın ve ortalamasının sabit olması ve gecikmeli iki zaman periyodundaki değişkenlerin kovaryansının değişkenler arasındaki gecikmeye bağlı olup zamana bağlı olmamasıdır (Akgül, 2003).

Bu çalışmada serilerin durağanlık tespitinde 3 testten yararlanılmıştır. Bunlar Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF TEST) birim kök testi, Phillips-Perron (PP) birim kök testi ve Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin (KPSS) birim kök testidir (Gujarati, 2004).

ADF Testi;

$H_0: \delta = 0$ birim köke sahiptir

$H_1: \delta < 0$ birim köke sahip değildir

H_0 hipotezi reddedilirse serinin orijinal seviyesinde durağan olduğu, H_0 hipotezi reddedilemiyorsa serinin durağan olmadığı sonucuna ulaşılır. Orijinal seviyesinde durağan olmayan bir serinin durağanlığı sağlanıncaya kadar devresel farkları alınır.

PP Testi;

$H_0: \delta = 0$ birim köke sahiptir

$H_1: \delta < 0$ birim köke sahip değildir

H_0 hipotezi durağan olmayan seriyi verirken alternatif hipotez serinin durağan olduğunu doğrular.

KPSS Testi;

H_0 : Seri (trend) durağandır

H_1 : Seri (trend) durağan değildir

KPSS testi ADF ve PP testinden farklı olarak hipotezler yer değiştirmişlerdir. Sıfır hipotezi serinin durağan olduğunu savunurken; alternatif hipotez serinin durağan olmadığını savunur.

Johansen Eşbütünleşme Testi

Zaman serileri durağan olmamalarına rağmen iki veveyaha çok zaman serisinin doğrusal birleşimleri durağan olabilmektedir (Kennedy, 2000). Bu durum eşbütünleşmeyi ifade etmektedir. İki ve/veya çok zaman serisinde eşbütünleşme olması bu seriler arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığını belirtmektedir (Van ve Özkoç, 2013).

Eşbütünleşme özelliği gösteren vektörlerin sayısını bulabilmek amacıyla İz ve Maksimum Öz Değer olarak adlandırılan iki farklı istatistikten yararlanmaktadır. Eşitlik dikkate alındığında, iz testinde en çok r kadar eşbütünleşme vektörü vardır şeklindeki sıfır hipotezi test edilir.

$$\lambda_{iz} = T \sum_{j=r+1, n} \ln(1 - \lambda_j)$$

Burada T, testte kullanılan gözlem sayısını, λ_j 'ler serilerin I(1) olduğu varsayımı altında tahmin edilen karakteristik kökleri göstermektedir. Maksimum öz değer istatistiği ise,

$$\lambda_{max} = -T \ln(1 - \lambda_{r+1})$$

ilişisini dikkate alarak en çok r kadar eşbütünleşme ilişkisi vardır sıfır hipotezine karşılık, r +1 kadar vardır alternatif hipotezini test etmektedir (Tarı, 2010).

İki veveyaha çok değişken arasında ortak stokastik süreç ve belirleyici trend bulunmakta ise, bu durum serilerin uzun dönemde birlikte hareket ediyor olduğu anlamını taşımaktadır. Bu tür eşbütünleşik ilişkiler genellikle uzun dönem istikrarlı denge olarak tanımlanmaktadır.

Hata Düzeltme Modeli

Eşbütünleşme analizi sonucunda aralarında eşbütünleşik ilişki çıkan değişkenlerin kısa dönemde ilişki durumlarının belirlenmesi için hata düzeltme modeli kurulmuştur (Tarı, 2010).

Hata düzeltme modeli aşağıdaki gibi formüle edilmektedir.

$$\Delta Y_t = \theta_0 + \sum_{i=1}^{k-1} \theta_i \Delta Y_{t-i} + \alpha \beta' Y_{t-k} + e_t$$

Denklemden Δ fark işlemcisini, ΔY_t değişkenleri, θ_0 sabiti, temsil etmektedir, e_t hata terimidir. β matrisi r ($r \leq n-1$) koentegre edici vektörlerden oluşmaktadır. Aynı şekilde matrisi ($\Pi = \alpha\beta'$) hata düzeltme parametrelerini içermektedir (Gujarati, 2004).

Veri Seti ve Analizi

Bu çalışmada ihracat, ithalat ve sendikasyon kredileri veri olarak alınmıştır. Veriler 2000-2016 dönemi için yıllık şeklindedir. İthalat ve ihracat verileri TÜİK veri tabanından, TL cinsinden ve 2008 baz yılı olarak alınmıştır. Sendikasyon kredileri ise TCMB ve BDDK veri tabanlarından TL cinsinden yıllık olarak alınmıştır. Sendikasyon kredileri tüm sektörlerde verilen yıllık kredi toplamını göstermektedir.

Veri analizi E-Views 5.1 paket programında yapılmıştır. Verilerin çözümlenmesinde birim kök testlerinden ADF, PP ve KPSS testleri ile Johansen Eşbütünleşme ve Hata Düzeltme Modeli uygulanmıştır.

BULGULAR

Birim Kök Testine İlişkin Bulgular

Tablo 1. İhracat Değişkeni Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF (Genişletilmiş Dickey-Fuller) test			PP (Phillips-Perron) testi		KPSS (Kwiatkowski-Phillips-Schmidt-Shin) testi	
	Düzyey	1.fark	2.fark	Düzyey	1.fark	Düzyey	1.fark
Sabitsiz	2,83*			2,53*			
Sabitli	2,58	2,78	4,18*	3,94*		0,49	0,44*
Sabitli ve trendli	0,61	3,95*		0,74	7,94*	0,17	0,12*

* ADF ve PP testi; %5 anlamlılıkta kritik değer sabitsiz ve trendsiz model için 1,94, sabitli ve trendsiz model için 2,88, sabitli ve trendli model için 3,44'dür. KPSS testi; %5 anlamlılıkta kritik değer sabitli ve trendsiz model için 0,46, sabitli ve trendli model için 0,14'dür.

İhracat değişkenine yönelik ADF, PP ve KPSS birim kök testi sonuçları Tablo 1'de yer almaktadır. İhracat değişkenine ilişkin birim kök testi sonuçları incelendiğinde, ADF testinde 2.farkında, PP testinde 1.farkında ve KPSS

testinde 1.farkında durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda ihracat değişkeninin 1.derece farkı alınarak analize devam edilmiştir.

Tablo 2. İthalat Değişkeni Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF test		PP testi		KPSS testi	
	Düzyey	1.fark	Düzyey	1.fark	Düzyey	1.fark
Sabitsiz	1,50	3,08*	1,44	3,12*		
Sabitli	1,43	3,72*	1,47	3,72*	0,47	0,22*
Sabitli ve trendli	0,85	4,04*	0,78	12,65*	0,17	0,13*

* ADF ve PP testi; %5 anlamlılıkta kritik değer sabitsiz ve trendsiz model için 1,94, sabitli ve trendsiz model için 2,88, sabitli ve trendli model için 3,44'dür. KPSS testi; %5 anlamlılıkta kritik değer sabitli ve trendsiz model için 0,46, sabitli ve trendli model için 0,14'dür.

İthalat değişkenine yönelik ADF, PP ve KPSS birim kök testi sonuçları Tablo 2'de yer almaktadır. İthalat değişkenine ilişkin birim kök testi sonuçları incelendiğinde, ADF, PP ve KPSS testlerinde 1.farkında durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda ithalat değişkeninin 1.derece farkı alınarak analize devam edilmiştir.

Tablo 3. Sendikasyon Kredileri Değişkeni Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF test			PP testi		KPSS testi	
	Düzyey	1.fark	2.fark	Düzyey	1.fark	Düzyey	1.fark
Sabitsiz	0,54	1,71	17,17*	0,43	9,67*		
Sabitli	3,37*			3,53*		0,49	0,19*
Sabitli ve trendli	1,70	11,26*		4,37*		0,12*	

* ADF ve PP testi; %5 anlamlılıkta kritik değer sabitsiz ve trendsiz model için 1,94, sabitli ve trendsiz model için 2,88, sabitli ve trendli model için 3,44'dür. KPSS testi; %5 anlamlılıkta kritik değer sabitli ve trendsiz model için 0,46, sabitli ve trendli model için 0,14'dür.

Sendikasyon kredileri değişkenine yönelik ADF, PP ve KPSS birim kök testi sonuçları Tablo 3'de yer almaktadır. Sendikasyon kredileri değişkenine ilişkin birim kök testi sonuçları incelendiğinde, ADF testte 2.farkında, PP testinde 1.farkında ve KPSS testinde 1.farkında durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda sendikasyon kredileri değişkeninin 1.derece farkı alınarak analize devam edilmiştir.

Birim kök testi sonuçları incelendiğinde tüm değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları görülmektedir. Bununla birlikte tüm değişkenler birinci farklarında durağan hale ulaşmaktadır. Değişkenlerin tümünün birinci farkta durağan hale gelmesi Johansen Eşbütünleşme testinin uygulanabilirliğini göstermektedir.

Johansen Eşbütünleşme Testine İlişkin Bulgular

Eşbütünleşme testine ihracat ve sendikasyon kredileri ile ithalat ve sendikasyon kredilerinin birbirleriyle olan ilişkileri ayrı ayrı incelenmiştir. Ayrıca analiz kapsamında gecikme sayısı 2 olarak tespit edilmiş ve analizler bu yönde sürdürülmüştür.

Tablo 4. Johansen Eşbütünleşme Testine İlişkin Bulgular

Değişkenler	Gecikme Sayısı	Eşbütünleşme Testi		Sonuç
		Trace İstatistik	Kritik Değer %5	
İthalat-Sendikasyon Kredileri	2	29,81	15,49	Eşbütünleşik
İhracat-Sendikasyon Kredileri	2	23,74	15,62	Eşbütünleşik

İhracat, ithalat ve sendikasyon kredileri arasında uzun dönem ilişkinin varlığı Johansen Eşbütünleşme testi ile test edilmiş ve sonuçlar Tablo 4’de verilmiştir. Johansen eşbütünleşme testi sonuçlarına göre ithalat ve sendikasyon kredileri ile ihracat ve sendikasyon kredileri uzun dönemde eşbütünleşiktir. Yani uzun dönemde dış ticaret ve sendikasyon kredileri birbirlerini etkilemektedir. İlişkinin kısa dönemdeki durumunu görmek adına hata düzeltme modeli yapılmıştır.

Hata Düzeltme Modeli

Eşbütünleşme analizi sonucunda aralarında eşbütünleşik ilişki çıkan değişkenlerin kısa dönemde ilişki durumlarının belirlenmesi için hata düzeltme modeli kurulmuştur.

Tablo 5. Hata Düzeltme Modeli

İlişkinin Yönü	Gecikme Sayısı	Hata Düzeltme Modeli	
		Katsayı	İstatistik
D(Sendikasyon Kredileri) → D(İthalat)	2	4,521	4,889
D(İthalat) → D(Sendikasyon Kredileri)	2	6,889	4,868
D(Sendikasyon Kredileri) → D(İhracat)	2	4,631	4,521
D(İhracat) → D(Sendikasyon Kredileri)	2	5,696	3,373

Uzun dönem ilişkinin varlığı sonucunda kısa dönem ilişkinin varlığının tespit edilmesi kapsamında yapılan hata düzeltme modeli sonuçları Tablo 5’de yer almaktadır. Hata düzeltme modeli incelendiğinde, tüm ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir (t istatistik > 1,96). Ayrıca ilişkilerin katsayıları incelendiğinde tamamının pozitif yönde olduğu tespit edilmiştir. Sendikasyon kredileri ihracat ve ithalatı olumlu yönde etkilerken, ihracat ve ithalatta sendikasyon kredilerini olumlu yönde etkilemektedir. Bu etki istatistiksel olarak anlamlıdır. Sendikasyon kredileri ihracat ve ithalat üzerinde etkilidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Araştırmanın konusunu sendikasyon kredileri ve dış ticaret arasındaki ilişkinin incelenmesi oluşturmaktadır. Araştırmada Türkiye’de toplam verilen sendikasyon kredileri ile ithalat ve ihracat verileri arasındaki ilişki 2000-2016 yılları için incelenmiştir.

Araştırmada ihracat, ithalat ve sendikasyon kredileri arasındaki ilişkinin tespiti için kullanılacak test seçiminde öncelikle birim kök testlerinden

faydalanılmıştır. Değişkenlere ilişkin birim kök testi sonuçları incelendiğinde, ADF testte 2.farkında, PP testinde 1.farkında ve KPSS testinde 1.farkında durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda ihracat değişkeninin 1.derece farkı alınarak analize devam edilmiştir. İthalat değişkenine ilişkin birim kök testi sonuçları incelendiğinde, ADF, PP ve KPSS testlerinde 1.farkında durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda ithalat değişkeninin 1.derece farkı alınarak analize devam edilmiştir. Sendikasyon kredileri değişkenine ilişkin birim kök testi sonuçları incelendiğinde, ADF testte 2.farkında, PP testinde 1.farkında ve KPSS testinde 1.farkında durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu durumda sendikasyon kredileri değişkeninin 1.derece farkı alınarak analize devam edilmiştir. Birim kök testi sonuçları incelendiğinde tüm değişkenlerin düzey değerlerinde durağan olmadıkları tespit edilmiştir. Bu durumda Johansen Eşbütünleşme testi uygulanmasına karar verilmiştir.

Johansen Eşbütünleşme testi sonucunda sendikasyon kredileri ile ithalat ve ihracat arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki tespit edilmiştir. Sendikasyon kredileri, ithalat ve ihracat değişkenleri uzun dönemde birbirlerini etkiledikleri tespit edilmiştir. Eşbütünleşme analizi sonucunda aralarında eşbütünleşik ilişki çıkan değişkenlerin kısa dönemde ilişki durumlarının belirlenmesi için hata düzeltme modeli kurulmuştur. Hata düzeltme modeli incelendiğinde, tüm ilişkilerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca ilişkilerin katsayıları incelendiğinde tamamının pozitif yönde olduğu tespit edilmiştir. Sendikasyon kredileri ihracat ve ithalatı olumlu yönde etkilerken, ihracat ve ithalatta sendikasyon kredilerini olumlu yönde etkilemektedir. Bu etki istatistiksel olarak anlamlıdır. Sendikasyon kredileri ihracat ve ithalat üzerinde etkilidir.

Sendikasyon kredileri ithalat ve ihracatı olumlu yönde etkilerken, ithalat ve ihracatta sendikasyon kredilerini olumlu yönde etkilemektedir. Sendikasyon kredisinin verilmesi ekonomik faaliyetleri canlandırmakta ve öncelikle ithalat ile gerekli olan sanayi malları satın alınmakta ve bunlar ekonomik değer kazandırılarak ihracat aracılığıyla başka ülkelere satılmaktadır. Sendikasyon kredisini aracılığıyla canlanan dış ticaret ile daha fazla büyüme ihtiyacı doğmakta ve bu durum sendikasyon kredisine olan talebi de arttırmaktadır. Sendikasyon kredileri ithalatı ve ihracatın gelişim göstermesinde önemli role sahiptir. Büyük ölçekli işletmelerin ihtiyaç duydukları finansal kaynak sendikasyon kredileri ile sağlanabilmektedir. İşletmelerin ithalat için gerek duydukları sermaye sendikasyon kredileri aracılığıyla temin edilebilmektedir. Büyük ölçekli işletmeler sendikasyon kredilerinden faydalanarak daha fazla yatırım ve bununla beraber daha fazla üretim gerçekleştirebilmektedirler. İşletmelerin daha fazla üretim gerçekleştirmeleri ihracat olumlu yönde etkilemektedir.

KAYNAKÇA

- Akgül, Işık (2003). Geleneksel Zaman Serisi Yöntemleri. Der Yayınevi.
- Alkin, Erdoğan, Karluk, Rıdvan, Töre, Nahit (2001). Ekonomik İstikrar, Büyüme ve Yabancı Sermaye, Yayına Hazırlayan: Ali Tarhan, TCMB, Ankara, Şubat.
- Casolaro, Luca, Focarelli, Dario and Pozzolo, Alberto (2004). "The pricing effect of Certification On Bank Loans: Evidence from the syndicated credit Market". Tor Vergata Departmental Workingpapers
- Çetintaş, Umut (2008). Alternatif Fonlama Kaynağı Olarak Sendikasyon Kredileri Ve Türk Bankacılık Sektörüne Yönelik Bir Uygulama. Yayımlanmamış Doktora Tezi. İstanbul:Marmara Üniversitesi Bankacılık Ve Sigortacılık Enstitüsü.
- Çınar, Mehmet Ve Sevüktekin, Mustafa (2014). Ekonometrik Zaman Serileri Analizi. Dora Yayıncılık
- Gadanecz Blaise (2004). "The syndicated loan Market", BIS Quarterly review, Dec., 75-89.
- Gujarati, D.N. (2004). Basic Econometrics, Thomson-Crow-Hill, New York
- Hitchings, Robert; (1994). Syndicated loans, Banking World.
- Kennedy, Peter (2000). Ekonometri Kılavuzu. Gazi Kitabevi.
- Parasız İlker Ve Yıldırım Kemal (1994). Uluslararası Finansman, İstanbul, Ezgi Kitabevi.
- Sakarya, Şakir & Sezgin, Hasan (2015). "Sendikasyon Kredisi Kullanımının Bankaların Hisse Senedi Getirilerine Etkisi: Olay Çalışması Yöntemiyle Bist'de Bir Uygulama". TBB Yayınları, S.5-24.
- Tarı, Recep (2010). Ekonometri. Umuttepe Yayınevi.
- TCMB (2006). Ödemeler Dengesi Raporu, IV, 2006.
- TCMB (2008). Yıllık Rapor.
- Van, M. Hanifi Ve Özkoç, Hatice. (2013). Ekonometri 1, E-Views Uygulamalı Ve Çözümlü Sorular, Nobel Akademik Yayıncılık

HATÂYÎ'NİN ŞİİRLERİNDE PROPAGANDİST NİTELİK

Geliş Tarihi/Received: 15.02.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 19.04.2018

Murat Aslan

Research Assistant, Van Yüzüncü Yıl University

ORCID: 0000-0002-8353-6155

murataslan@yyu.edu.tr

ÖZ

Şah İsmail, Safeviyye tarikatının şeyhi ve Safevi Devleti'nin şahı olduğu gibi aynı zamanda Hatâyî mahlaslı bir şairdir. 15. yüzyılın sonu ile 16. yüzyılın başında yaşayan Azeri sahası divan şairi Hatâyî, şiirlerinde Allah - Muhamed - Ali sevgisini, Ca'ferî mezhebini, Kerbela vak'asını, on iki imamı, tarikat inançlarını, vahdet-i vücûd düşüncesini, tasavvufu ve beşerî aşkı konu alan şiirler yazmıştır. Şiîlik ideolojisini, kurduğu devletin temelini yerleştiren Şah İsmail, bazı şiirlerinde bu inanç ve düşüncesini yansıtmıştır. Bu sebeple onun şiirlerinde divan şiirinin estetik özellikleri yanında propagandist bir nitelik de görülmektedir.

Makalemizde, Şah İsmail'in divan şiirini kendi ideolojisi için nasıl araç olarak kullandığını ortaya koymayı amaçladık. Hatâyî Divanı'yla sınırladığımız araştırmamızın temel hipotezi şudur: Şah İsmail, siyasi amaçlarına ulaşmak için, bazı şiirlerinde propaganda yapmakta; böylelikle Sünnîlerle savaşmaları konusunda müritlerini motive etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hatâyî, divan şiiri, Şiîlik, Safevi Devleti, Propaganda

PROPAGANDIST QUALITY OF HATÂYÎ'S POEMS

ABSTRACT

Shah Ismail; in addition to being shah of the Safevî Government and sheikh of the Safeviyye dervish order, is a divan poet. His pen name is Hatâyî in poems. He lived in the end of the 15. century and in the beginning of the 16. century in Azerbaijan area. His poems' themes are these: love for Allah - Muhammed - Ali, love for a darling, Ca'ferî sect, Kerbela event, Twelve imams, beliefs of the dervish order, unity of the existence. Shiâ ideology is laying the base for some Hatâyî's poems. For this resason, Hatâyî's poems have propagandist quality besides aesthetic quality.

In this article, our aim is indicate to Hatâyî's propagandist poems. We want to show that: How Hatâyî use his poems for his religious and political ideas?

Keywords: Hatâyî, divan poetry, Shiâ, Safevi Fovernment, Propagandist

GİRİŞ

Şah İsmail, bir tarikat önderi ve Safevî Devleti'nin şahı olduğu gibi aynı zamanda bir sanatçıdır. Azeri Türkçesiyle şiirler yazan Şah İsmail'in *Dehnâme* ve *Nasihatnâme* adlı eserleri yanında mürettep bir divanı bulunmaktadır. Allah, Muhammed ve Ali sevgisinden, Ca'ferî mezhebinden, Kerbela vakasından, on iki imamdan, tarikat inançlarından, Sünnî düşmanlığından ve aşktan bahseden şiirleri ile o, edebî eserler ortaya koyma yanında tarikat inançlarını yayma ve siyasi propaganda yapma amacı da gütmüştür (Ekinci 2010; 511). Şah İsmail'in şiirlerini dini ve siyasi propaganda açısından incelemeyen önce Şiîliğin oluşumunu ve Safeviyye tarikatının devletleşme sürecini kısaca anlatmakta fayda vardır.

Hz. Muhammed'in vefatından sonra, onun yerine kimin geçeceği hususunda bir kesinlik olmaması sebebiyle İslam ümmeti ayrılığa düşmüş, Hâşimîler ve diğer Hz. Ali taraftarları halifeliği bir miras gibi kabul ederken ensar ve muhacirler halifeliğin kendi gruplarından birinde kalması gerektiği hususunda tartışmışlardır. İlk iki halife döneminde küçük bir zümre oluşturan Hz. Ali taraftarları pek sesini çıkarmamışlar; ama Hz. Osman döneminde hoşnutsuzluk göstermişlerdir¹. Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ümmet içinde karışıklıklar ciddi boyutlara ulaşmıştır (Öz 2010; 111-112).

Hz. Osman'ın ölümünden sonra halifeliğe Hz. Ali geçmiştir. Ancak Şam valisi Muaviye Hz. Ali'yi Hz. Osman'ın ölümünden sorumlu tutarak ona biat etmemiş ve halkı Hz. Ali'ye karşı kışkırtmıştır. Bu durum 656'da Cemel Vak'ası'nın yaşanmasına yol açmış, bitmeyen sorunlar sebebiyle Hz. Ali ile Muaviye Siffin'de savaşmışlardır. Bu savaşın sonunda Amr b. el-Âs'ın bir oyunu sayesinde Muaviye halifeliği ele geçirmiştir. Hz. Ali'nin ordusundan ayrılan bir grubun Hariciler adını almasıyla ümmet üçe bölünmüştür: Hz. Ali taraftarları, Muaviye taraftarları ve Hariciler. Hem Hz. Ali'ye hem de Muaviye'ye düşman olan Hâricîlerle mücadeleye girişen Hz. Ali, bu gruptan Abdurrahman b. Mülcem el-Muradî adlı birinin suikastine uğramış ve hayatını kaybetmiştir. (Özkırımlı 1990; 18-25).

Hz. Ali'nin ölümünden sonra Kûfe halkı Hz. Hasan'ı halife olarak seçse de Hz. Hasan halifeliği Muaviye'ye bırakmıştır. Hz. Hasan'ın, karısı tarafından 669'da zehirlenerek öldürülmesinden bir süre sonra Muaviye Yezîd'i kendisine veliaht olarak seçince halifelik mücadelesi tekrar başlamış ve bir grup Hz. Hüseyin'in halifeliğini desteklemiştir. 680'de Muaviye ölünce yerine geçen Yezid Hz. Hüseyin'den biat etmesini istese de Hz. Hüseyin Yezîd'in halifeliğini tanımamıştır. Bir süre sonra Hz. Hüseyin Kûfelilerden kendisini halife tanıdıklarına ve onu Kûfe'ye davet ettiklerine dair bir mektup almıştır. Ailesiyle ve yakın yandaşlarıyla Kûfe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin'in yolu Ubeydullah'ın gönderdiği Hürr b. Yezid komutasındaki ordu tarafından

¹ Fiğlalı, sözkonusu hoşnutsuzluklardan dolayı Havâric adlı topluluğun ilk oluşma zamanını Hz. Osman döneminde kadar götürür; fakat Hâriciliğin bir zümreleşme faaliyeti olarak ortaya çıkması Siffin Savaşı'ndan sonra olacaktır (Fiğlalı 1997; 169).

kesilmiştir. Biat etmeyi tekrar reddeden Hz. Hüseyin'in Fırat nehrinden su içmesi engellenmiştir. Bir süre sonra Hz. Hüseyin ve yandaşları Kerbelâ'da katledilmiştir (Özkırımlı 1990; 25-36). Peygamber torununun Kerbela'da akıtılan kanı, Şîa'nın temel unsurunu teşkil edecektir (Öz 2010; 111).

Şîa, kelime anlamı olarak taraftar manasındadır. 'Şîatü Osman' şeklinde izafetle kullanıldığında 'Osman'ın taraftarları' anlamı kazanır (Öz 2010; 111). Terim olarak ise "Hz. Ali ve soyunun halifeliğe en lâyık insanlar olduğuna inanmak; Ali'nin Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a nazaran buna daha fazla hakkı olduğunu kabul etmek; her halifenin kendinden sonra gelecek namzedi belli ettiği gibi, Resûlullah'ın da kendisinden sonra onu halifeliğe namzet gösterdiğine kâil olmak demektir. Bu tanıma göre Şîa, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Ali'nin meşrû halife kabul edilmesini hareket noktası sayan birbirinden çok farklı mezheplerin büyük bir zümresine verilen ortak bir isim olmaktadır" (aktaran: Öztürk 2011; 12). "Başlangıçta siyasal amaçlı bir topluluk olan Şîa, sonradan mezhep niteliği kazanmıştır. Nitekim Ali'nin sağlığında ortaya çıkan Şîa-i Ulâ ve Usul-i Şîa toplulukları dışında, asıl Ali'nin ölümünden sonra gelişen Şîilik, çeşitli kolları da bulunan şu dört mezhebe ayrılır: Keysaniyye, Zeydiyye, İmâmiyye, Gâliyye. (...) Şîiliğin tarihsel gelişiminde İmamiyye mezhebi ağır basmış, İmamiyye içinde ise Caferîlik egemen olmuştur" (Özkırımlı 1990; 39).

Şîiliğin siyasi bir hareket haline gelmesi Erdebil'de kurulan Safeviyye tarikatine dayanır (Saray 1999; 14). Bu tarikatın kurucusu Safiyüddîn-i Erdebîlî'ye dair bilgilerimiz, onun oğlu Sadreddîn-i Erdebîlî'nin İbn Bezzâz'a hazırlattığı *Mevâhibü's-seniyye fî menâkibi's-Safeviyye*'ye dayanmaktadır. 1252 yılında Erdebil'de doğan Safiyüddîn'in soyu hakkında bir kesinlik yoktur; ancak adı geçen menkıbeye göre soyu yedinci imam Mûsâ el-Kâzım vasıtasıyla Hz. Ali'ye ulaşır. Genç yaşta Emîr Abdullah Farsî'nin tavsiyesi üzerine Geylân bölgesinde faaliyet gösteren Şeyh İbrâhim Zâhid-i Geylânî'ye bağlanır ve yaklaşık 25 yıl onun yanında eğitim görür. Bu şeyhten icâzet alan Safiyüddîn önce irşad vazifesiyle Merâğa'ya gönderilir, ardından Erdebil'de yaptırılan dergâha halife olarak tayin edilir. 1301'de İbrâhim Zâhid'in vefâtı üzerine Safiyüddîn onun yerini alır. O döneme kadar ünü zaten yayılmış olan Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin faaliyetleri daha da artar. O dönemde genellikle Şafiî mezhebine mensup olan Erdebil halkının çoğu şeyhe mürit olmuştur. Şeyh Safiyüddîn-i Erdebîlî'nin Azerbaycan, Gîlân, Taberistan, Horasan, Buhara, Türkmenistan, Türkistan, Karahıtay, Çin Türkistanı, Hindistan, Serendib, İran, Irak, Suriye, Lübnan, Hicaz, Anadolu ve Rumeli bölgelerinde pek çok müridi olmuştur. Safiyüddîn-i Erdebîlî 12 Eylül 1334 tarihinde Erdebil'de vefat etmiş, dergâhın avlusuna gömülmüştür (Öngören 2008; 476-478).

Şeyh Safiyüddîn tarafından sünnî bir tarikat olarak kurulan Safeviyye tarikatı, onun yerine geçen oğlu Sadreddin zamanında da bu özelliğini korumuş; ancak Şîilerin tarikata sızmasıyla Sadreddin'in oğlu Hoca Ali döneminde (1392-1429) tarikat Şîiliğe meyletmiştir. Hoca Ali, Timur

üzerinde büyük bir nüfuz kazanmış, Erdebil ve çevresini ondan vakfiye olarak almış ve bu bölgede faaliyetlerini serbestçe yürütmüştür. Hoca Ali'nin müritleri Anadolu taraflarına doğru Şiîliği yaymaya başlamışlar, bu bölgede Şiîliğe ve Bâtınîliğe meyilli zümreler üzerinde etkili olmuşlardır. Şiîliğin teşkilatlanmasında en büyük rol ise Hoca Ali'nin kardeşinin torunlarından Şeyh Cüneyd'e aittir. Şeyh Cüneyd, müritler ordusundan oluşan propagandistleri Azerbaycan, İran ve Doğu Anadolu'nun muhtelif yerlerine göndererek Şiî propagandası yapmış, fikirlerine karşı çıkılan yerlerde isyanlar başlatmıştır. Şeyh Cüneyd'in nüfuzundan faydalanmak isteyen Uzun Hasan kız kardeşini Şeyh Cüneyd ile evlendirmiştir. Bu evlilik sayesinde Şeyh Cüneyd, Akkoyunlu Devleti'nde serbestçe faaliyette bulunma imkanına kavuşmuştur. Müritlerini silahlandırmış, kendi tarikatine ait bir devlet kurma emellerini gerçekleştirmek için Gürcistan'a saldırmış ve burada zafer kazanmıştır. Sefer dönüşünde, ülkesinde konakladığı Şirvan Şahı ile arası açılan Şeyh Cüneyd, yapılan savaşta öldürülmüştür (4 Mart 1460). Şeyh Cüneyd'in vasiyeti üzerine yerine oğlu Şeyh Haydar geçmiştir. Şeyh Haydar, konumunu kuvvetlendirmek amacıyla dayısı Uzun Hasan'ın kızı ile evlenmiş, babasının devlet kurma idealini gerçekleştirmek için teşkilatlanma çalışmalarını devam ettirmiştir. Müritlerine on iki dilimli kızıl taç giydirip sarık sardırmıştır. Babasının intikamını almak üzere Şirvan Hanlığı üzerine yürüyen Şeyh Haydar, yapılan savaşta hayatını kaybetmiştir. Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub, Şeyh Haydar'ın oğulları Ali ile İsmail'i önceleri korumuş, sonra ise bir kaleye hapsedmiştir. Sultan Yakub'un ölümünden sonra yerine geçen Sultan Rüstem, Safevi ailesinin nüfuzundan faydalanmak için Ali ile İsmail'i serbest bırakmış, iki kardeş de yeniden mürit toplamaya başlamışlardır. Ali şeyh, İsmail ise Ali'nin halifesi olmuştur. Safevi ailesinin güçlenmesinden endişelenen Sultan Rüstem, Şeyh Ali'nin üzerine asker göndermiş, çıkan çatışmada müritler dağıtılmış ve Şeyh Ali öldürülmüştür. İsmail ise bazı müritlerle kaçmayı başarmıştır (Saray 1999; 14-19).

İsmail, çatışmadan kaçmayı başarabildikten sonra Sultan Rüstem tarafından uzun süre aratılmıştır; ancak Rüstem'in 1497'de öldürülmesiyle takipten kurtulmuştur. Kısa bir süre içinde müritlerini toplayan İsmail, dedesi Uzun Hasan'ın mirasına konmak için harekete geçmiştir. Kuvvetli bir ordu ile Erdebil'e giren İsmail atalarının ve Şiîlerin intikamını almaya yemin etmiştir. Babasını öldüren Şirvan Sultanı Ferruh Yesâr'ı yenip öldürmüş, böylece rakiplerinin dikkatini çekmeyi başarmıştır. Akkoyunlu hükümdarı Elvend Bey İsmail'e saldırırsa da başarılı olamamış, ülkenin yarısını İsmail'e terk etmek zorunda kalmıştır. 1502 yılında İsmail Tebriz'e gelerek burada hükümdarlığını ilan etmiş, müritlerince 'Şah' diye çağrılmaya başlamıştır. Burada kuvvetlerini genişleten İsmail Akkoyunlu Devleti'ne son vermiş, sırasıyla Kazarun, Kum ve İsfahan şehirlerini alarak buralarda Sünnî ulemâya ve halka karşı katliamlara girişmiştir. Ardından, Şiîliği yaymak için Anadolu ve Türkistan'a propagandacılar gönderen Şah İsmail II. Bayezid'i ve Muhammed Şeybani Han'ı tedirgin etmiştir. Şah İsmail'in Horasan'a

yürümesi ve burada Sünnîlere kötü davranması sonucu Muhammed Şeybani Han, Şah İsmail üzerine yürümüştü; fakat savaşı kaybetmiştir. Muharebe esnasında öldürülen Muhammed Şeybani Han'ın başı, Şah İsmail'in isteği üzerine gövdesinden ayrılmış, derisi yüzülmüş ve içine ot tıklmıştır. Savaşın sonunda katledilen on binden fazla Sünnînin başı ile piramit yapılmıştır. Bu zaferden sonra ilerlemeye devam eden Şah İsmail Buhara, Hive ve Semerkand'ı da almıştır. Bu gelişmelerden rahatsız olan Şehzade Selim, babası II. Bayezid ve kardeşlerini saf dışı bırakarak Osmanlı tahtına oturmuş, Şah İsmail üzerine yürümek için hazırlıklara başlamıştır (1512). Ulemâdan fetvalar alan I. Selim, 23 Ağustos 1514'te Çaldıran'da Şah İsmail ile savaşmış, kesin bir galibiyet elde etmiştir. Mağlubiyetinin ardından Şah İsmail köşesine çekilmiş, Hristiyan Avrupa dünyasıyla ittifak kurma çabalarına giriştiyse de bir sonuç elde edemeden ölmüştür (Saray 1999; 19-30).

Araştırmamız, Şah İsmail'in dinî ve siyasî propaganda aracı olarak kullandığı şiirler üzerinde olacaktır. Çalışmamızda kullanacağımız metin Prof. Dr. Muhsin Macit'in hazırladığı *Hatâyî Divanı*'dır (Macit, 2017). Amacımız genel ve özel olmak üzere iki yönlüdür: Genel amacımız; divan edebiyatı ürünlerinin estetik değerler yanında işlevsel bakımdan da incelenebileceğini *Hatâyî Divanı* örneğinde göstermektir. Özel amacımız ise Şah İsmail'in şiirlerini dini ve siyasî propaganda açısından incelemek; böylece sözkonusu şiirlerin ideolojik yönüne dikkat çekmektir. Çalışmamızda malzemeyi elde etmek için fişleme yöntemini kullanıp Şah İsmail'in Şiî-Sünnî çatışmasına dair beyitlerini tespit edeceğiz. Bu beyitleri inceleyip tahlil edebilmek için ise literatür taraması yöntemini kullanacağız. Araştırmamızın temel hipotezi şudur: Şah İsmail, siyasî amaçlarına ulaşmak için, bazı şiirlerinde propaganda yapmakta; böylelikle Sünnîlerle savaşmaları konusunda müritlerini motive etmektedir. Araştırmamızın yan hipotezleri ise şunlardır: 1) Şah İsmail, Şiî olmayanları kâfir olarak görmekte, onlarla savaşmayı bir ödev olarak kabul etmektedir. 2) Şah İsmail, Sünnîlere karşı intikam hisleriyle hareket etmektedir. 3) Şah İsmail, Osmanlı'ya karşı tehditkar bir tavır içerisindedir.

HATÂYÎ DİVANI'NDAKİ SÜNNÎ-ŞİÎ ÇATIŞMASI İLE ALAKALI BEYİTLERİN TESPİTİ VE İNCELENMESİ

Bu bölümde Hatâyî'nin Şiîlik düşüncelerini Sünnî düşmanlığı temelinde ifade ettiği, Sünnîlere karşı düşmanca bir tutum içinde olduğu beyitleri tespit edip inceleyeceğiz. Araştırmalarımız sırasında elde ettiğimiz malzemenin *inanç-düşünce temelli* ve *heyecana dayalı* olmak üzere iki kısma ayrıldığını gördük. Bu nedenle beyitler *İnanç Temelli Çatışma* ve *Fiiî Çatışma* olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir.

İnanç Temelli Çatışma

Bu başlık altında Şîî düşüncesinin rasyonel bir temele oturtulup Sünnî düşmanlığının meşrulaştırıldığı beyitleri inceleyeceğiz. Burada; Hatâyî'nin mezhebi nasıl bir Sünnî-Şîî çatışmasına yol açar, Şîîler hangi sebeplerden dolayı Sünnîlere karşı düşmandır, çatışmanın temelinde din mi yoksa siyaset mi vardır, gibi soruların cevapları aranacaktır.

Hatâyî'nin Mezhebi

Hatâyî'nin bağlı olduğu mezhebin nasıl bir Şîî-Sünnî çatışmasına yol açtığını incelemeye geçmeden önce şu soruya cevap bulmak gerekir: Hatâyî'nin Sünnîlere karşı olan tavrında inanç mı yoksa siyasi emeller mi bulunmaktadır? Özer Küpeli, bu konuda şöyle bir düşünce öne sürmektedir: Osmanlı-Safevî çatışmalarındaki temel faktör yalnızca Sünnî-Şîî çatışması olmayıp aynı zamanda siyasi ve ekonomik üstünlük kurma çabalarıdır (2014; 33).

Safeviyye tarikatı Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyt'ten beri bir tarikat devleti kurma emelleri peşinde olmuş, bu hedef için siyasi faaliyetlerden ve savaşlardan çekinmemiştir (Saray 1999; 14-19). Dolayısıyla, kuruluşundan kısa bir süre sonra Safeviyye tarikatı dini ve siyasi faaliyetleri beraber yürütmüş, hatta siyasi faaliyetleri dini faaliyetlerin önüne geçirmiştir.

Şah İsmail, Doğuda Özbeklerle ve Batıda Osmanlılarla savaşırken denge politikası izleyerek Osmanlılarla arası bozuk olan Memlûklülere yakınlaşma ve onlarla ittifak kurma arayışında olmuştur. Demek ki Safeviler'in mücadelesi yalnızca mezhep davasına dayandırılmaz; çünkü Şah İsmail bir yandan Sünnîlerle savaşırken diğer yandan başka bir Sünnî devlet ile ittifak kurma arayışlarına girmiştir (Küpeli 2014; 34-35). Safevilerin temel davasının Şîîlik olmadığına bir başka kanıtı da Çaldıran Savaşı'ndan sonra Şah İsmail'in Hıristiyan Avrupa devletleriyle ittifak kurma girişimleridir (Saray 1999; 19-30).

Şah İsmail, siyasi emellerinden dolayı öldürülen dedesi Şeyh Cüneyt ve babası Şeyh Haydar'ın intikamını almak istemiş, siyasi faaliyetlerinde Şîîlik düşüncesiyle birlikte intikam duygusuyla hareket etmiştir:

Henûz Şâh Haydarun kanı kalupdur

Yezîde bir dahı küllî kıran var (G 124/4)

Şimdiye dek Şah Haydar'ın kanı yerde kalmıştır. (Bu yüzden) Yezîd'e bir kez daha umumi ölüm salgını var.

Yezîd ile kastedilen Sünnîlerdir ve Şah Haydar Şah İsmail'in babasıdır. Hatâyî, Şirvan Hanlığı ile yapılan savaşta hayatını kaybeden babasının intikamını Sünnîlerden alacağını söylemektedir. İntikamla alakalı bir diğer beyit şöyledir:

Atamun kanını aldum Yezîdden

Yakîn bilgil ki nakd-i Hayderîyem (G 257/3)

Yezîd'den atamın kanını aldım. Kesin olarak bil ki (ben) Hz. Ali taraftarlarının kıymetlisiyim.

Beyitte Hatâyî, açık bir şekilde ataları Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın ya da 'âl-i âbânın² intikamını aldığını belirtmektedir.

Yukarıdaki sebeplerden dolayı Şah İsmail'in Özbeklere, Şirvan Hanlığına, Akkoyunlulara ve Osmanlılara karşı olan düşmanlığının temelinde Şiî inancı olmayıp siyasi emeller ve intikam hisleri olduğunu söyleyebiliriz. Bu sebeple Hatâyî'nin mezhebini belirttiği beyitleri samîmi dini duygularla değil de politikaya karışmış dini duygular ve siyasi propaganda amacıyla yazdığını düşünüyoruz. Osmanlı padişahı II. Bayezid'in Şah İsmail'e yazdığı bir mektuptan Osmanlıların da o dönemde böyle düşündüğünü görüyoruz:

"...bir muhalif yola üç beş günlük dünya saltanatı için girmek, Müslüman halkını araç olarak kullanmak ve insanoğlunun hayırlısı olan (Hz.Peygamber) ümmetinin arasında ayrılık çıkarmak gerekmez. Bu uzaklık ve birbirinden nefret, sonuna kadar hayırlı olan rahmetli Peygamberimizin zulme uğrayan ümmetini birbirine düşman kılacaktır" (aktaran: Mohammednejad 2015; 217)

Birinci el kaynaklarla desteklediğimiz bu düşüncemize uygun bir şekilde Hatâyî, kendi mezhebini Sünnî karşıtlığı üzerinden belirtmektedir:

Hüseyînem Yezîde la'netüm var

Ezelden men duçar-ı Hayberîyem (K 6/11)

Hüseyin taraftarıyım, Yezîd'e lanetim var. Ben ezelden Hz. Ali'ye tutulmuşum.

Şah İsmail, Sünnîlik ve Şiîliği kesin bir biçimde ayırmakta ve araya aşılabilir engeller koymaktadır. Hatâyî'nin anlayışı şudur: "Ya bizdensin ya onlardan!". Ona göre Hz. Hüseyin taraftarı olmak Yezîd'e lanet etmeyi, dolayısıyla Sünnîlerle düşman olmayı gerektirir (teberrâ³). Aşağıdaki beyitte de şair Şiîlik anlayışını Sünnîlik karşıtlığı üzerinden anlatmaktadır:

Eger sorarsa münkir söyle ey cân

Kemâl-i fazl ile hak Ca'ferîyüz (K 7/6)

Ey can! İnkarcı eğer sorarsa söyle: lutfun büyüklüğü ile hak Caferiyiz.

Şair, açık bir şekilde Caferî olduğunu ifade etmiş, yani Şiîliğin İmâmiyye mezhebine dahil olduğunu belirtmiştir. Beyitte inkarcı ile kastedilen Sünnîlerdir; çünkü Hatâyî'ye göre Sünnîler kâfirdir⁴ ve Hatâyî Divanı'nın

² Anamdur Fâtıma atam 'Alîdür

Bu on iki imâmın peyreviyem (G 257/2)

³ İmâmiyye Şiasının fûrû-u din anlayışındaki ibadetlerden biri olan teberrâ hakkında Ethem Ruhi Fiğlalı şu tanımı yapar: "Hz. Muhammed (s.a.s.) ve soyunu sevmeyenler ile, sevmeyenleri sevenleri sevmemek demektir" (1990, 172).

⁴ Yezîd ü kâfir Mervâna her dem

Gazîlerin gazâ ister Hatâyî (G 417/6)

geneli incelendiğinde kâfir, inkarcı, sapkın olarak muhatap alınan grup daima Sünnî ve Haricîlerdir. Şair, hak yolda oluşunu kâfir Sünnîlerin sapkınlığı üzerinden tezat sanatıyla belirtmektedir. Kâfir ile müminin diyalogunda mümin, büyük bir lutfu mazhar olması sayesinde hak yol olan Caferiliğe uyduğunu söylemektedir. Yukarıdaki beyitlerde şair alt mesaj olarak Şiîlere bir kimlik vermekte ve onları Sünnî-karşıtı olarak tanımlamaktadır. Sünnîler kâfirdir ve onlarla gaza yapılmalıdır. Sünnîler ve Şiîler o kadar birbirlerine zittir ve ezeli düşmanlardır ki biri diğerinin kiblesine tabi olmaktan bile kaçınır⁵. Nihayetinde diyebiliriz ki Şah İsmail'in mezhebinin ön yüzü Caferilik ise arka yüzü Sünnî-karşıtlığıdır.

Hatâyî'nin Hz. Ali Anlayışı

Sünnîler ile Şiîlerin Hz. Ali anlayışları doğal olarak farklıdır ve bu anlayış farkı İslam ümmetinin Sünnî ve Şiî olarak ikiye ayrılmasının temelidir; ancak burada, sözkonusu iki grubu birbirine karşı şiddetli ve amansız birer düşman haline getiren anlayışı ele alacağız. Bunun için öncelikle Hatâyî'nin Hz. Ali'yi nasıl anladığını görmek zorundayız. Hatâyî, Hz. Ali'yi Hz. Muhammed'den daha üstün bir konumda kabul etmektedir:

Halk içre zuhûr itdi Muhammed sıfât ilen

Bâkır didi cism oldı velî cân 'Alîdür (K 8/9)

Muhammed halk içinde sıfat ile ortaya çıktı. Bâkır dedi (ki): "Cisim oydu (Hz. Muhammed idi) fakat can Alidir".

Bu beyitte hulûl inancı görülmektedir. Hulûl, Allah'ın yaratılmışlara ve özellikle insana intikal etmesidir. İki türü vardır: *hulûl-i âm* ve *hulûl-i hâs*. Hulûl-i âm mutlak hulûldür; Allah'ın yarattıklarında aslında Allah'tan başka bir şey mevcut değildir. Bu düşünceye göre Yaratıcı ile yaratılmış arasında ayırım yoktur. Hulûl-i âm panteizme ve vahdet-i vücûda benzemektedir. Hulûl-i hâs ise Allah'ın zat ve sıfatlarının tüm yaratılmışlara değil de belirli bazı nesne ve kişilere geçtiğine dair bir inançtır. Bazı Hıristiyanların Hz. İsa'yı Tanrı'nın bedenlenmiş hali olarak anlamaları bu inanca örnektir (Yavuz ; 141-142). Hatâyî'ye göre de Allah Hz. Ali'ye intikal etmiştir; dolayısıyla ona insan değil, Tanrı dense yeridir⁶. Özünde Tanrı olan Hz. Ali'nin ruh olarak Hz. Muhammed'de bulunması da ikinci dereceden bir hulûldür. Bu düşünceye göre, Hz. Muhammed'in resul olarak değeri aslında Hz. Ali'ye bağlıdır; çünkü ruhsuz beden cesetten başka bir şey değildir. Aslolan Hz. Muhammed değil Hz. Ali'dir. Bir başka beyitte Hz. Ali'nin Hz. Adem'den bile önce yaratıldığını okuyoruz:

Âdem-i hâkî henûz olmamış idi mâ u tîn

Bu cihân ehli yoh iken var sensin yâ 'Alî (K 14/10)

⁵ Yezîd ü müşrik ü mel'ûnı gör kim

Münâfık kiblesinden men berîyem (G 257/5)

⁶ Bkz. Musammatlar 1/1.

Ya Ali! Topraktan (yaratılan) Adem henüz olmamışken; su, incir (ve) bu cihan ehli yok iken sen vardın.

Beyitte Hz. Ali'nin ilk insandan, su, incir ve cihan ehlinden daha önce var olduğunu söylenmektedir. Yorumumuzu uç sınırlara kadar götürürsek diyebiliriz ki şair Hz. Ali'yi mahlûk seviyesinden hâlık seviyesine çıkarmaktadır; çünkü beyitte insan, su, incir ve cihan ehli derken sanki tüm mahlukat kastedilmektedir. Tüm mahlukattan daha önce var olan şey mahlûk değil hâlık olacaktır ki o da Allah'tan başkası değildir. Böyle bir yoruma gitmemizin sebebi aşağıdaki benddir:

Bu İslâm kapusın açan `âleme
Sen anı Hudâ bilgil âdem dime
Viren mu'cizâtı benî Meryeme
Getüren beşâret beni Âdeme
'Alîdür 'Alîdür 'Alîdür 'Alî
'Aliyyü'l-'azîmü's-şefî'ü'l-velî (Musammat 1/1)

Aleme bu İslam kapısını açan(dır). Sen onu Tanrı bil, insan deme. Meryem oğluna mucizeler veren (odur). Ademoğluna müjde getiren (odur). Ali'dir, Ali'dir, Ali'dir, Ali; velî, şefaatçi, büyük Ali.

Hatâyî'ye göre Hz. Ali insan değil, Tanrı'dır. Böyle düşünen biri için Hz. Ali hem can, hem din hem de iman olacaktır:

Menüm bu tendeki cânım 'Alîdür
Menüm hem dîn ü îmânım 'Alîdür (G 59/1)

Benim bu tendeki canım Ali'dir. Benim hem dinim hem imanım Ali'dir.

Hz. Ali'yi bu şekilde anlayan Hatâyî, ona dair beyitlerinde sık sık Sünnî karşıtlığını vurgulamakta, Ali'yi hak tanımayanların ve onu kendisinin anladığı gibi anlamayanların kafir olduğunu söylemektedir:

'Alini hak bilmeyenler kâfir-i mutlak durur
Dîni yoh îmânı yoh ol nâ-müselmândur bugün (G 311/3)

Ali'yi hak bilmeyenler mutlak kafirdir. Bugün onların dini ve imanı yoktur, müslüman degillerdir.

'Alî şâh-ı velâyetdür ana münkir olan kâfir
Koyun taklîd ile olsun geçübün dîn-i ebterden (G 327/13)

Ali veliliğın şahıdır, onu inkar eden kafirdir. Bırakın, (o kafir) taklit ile faydasız dini yaşasın.

'Alî sırrın ne bilsün her münâfık
Münâfık kıblesi şeytân degül mi (G 413/4)

Münafık Ali'nin sırrını nereden bilsin? Münafığın kiblesi şeytan değil midir?

`Alîdür şâh-ı merdân şîr-i Yezdân

Anı Hak bilmeyen min kez hatâdur (G 118/4)

Mertlerin şahı, Allah'ın aslanı Ali'dir. Onu hak bilmeyen bin kez hata etmiştir.

Beyitlerde görüldüğü gibi (birinci imam olarak kabul edilen) Hz. Ali'yi hak bilmek imanın şartlarından; çünkü İmâmiyye Şiasının usûl-ü dinlerinden biri de imâmettir. Fığlalı, imâmet inancı hakkında şu açıklamayı yapar:

İmân, usûl-ü dînden olan imâmete inanmakla tamamlanabilir. İmâmiyye, Nübüvvet'in nasıl Allah'tan bir lütuf olduğuna inanırsa, her asırda Peygamber'in vazifeleriyle vazifelenmiş, insanların hidâyet ve irşadlarını üstlenmiş bir İmamın mevcudiyetine de inanmaktadır. (1990; 160)

Hatâyî'nin Hz. Ali'yi Hz. Muhammed'den de üst mertebeye koyduğu, hatta Hz. Ali'ye Tanrı nazarıyla baktığı perspektif Hz. Ali'nin hak bilinmesi ile kastedtiği anlayıştır ki bunu doğal olarak hiçbir Sünnî kabul etmeyecektir. Hatâyî, bu anlayışta olmayanları kafir olarak kabul etmekte, böylece kendi yolunun tek hak yol olduğunu belirtmektedir. Hatâyî, hakkı göremeyen körlerin arasına Sünnîlerin yanında Haricîleri de katmaktadır:

`Alîni bilmeyen mel'ûn münâfık

Havâricdür iki gözi `amâdur (G 118/2)

Ali'yi bilmeyen lanetlenmiş münafık Haricidir, iki gözü kördür.

Görülüyor ki şair İslam ümmetini Şiîler ve Şiî-olmayanlar, bir başka deyişle Hak yolda olanlar ile bâtil yolda olanlar olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Aşağıdaki beyitte şair, Ali'nin askeri ve Hz. Hüseyin taraftarı olduğunu Sünnî karşıtlığı üzerinden söylemektedir:

Hüseynîyem Yezîde la'netüm var

Hatâyîyem `Alînün çâkeriyem (G 257/9)

Hüseyin taraftarıyım, Yezîd'e lanetim var. Hatâyî'yim, Ali'nin askeriyim.

Yezîd, Sünnîleri sembolize etmektedir. Şair, Ali'nin askeri olduğunu söylerken "Yezîd'e lanetim var" demekle, böylece üstü örtülü bir şekilde askerlik görevinin Sünnîlerle savaşmak olduğunu anlatmak istemektedir. Bu anlayış şairi Hak yolunun savaşçısı konumuna getirmektedir.

Hatâyî, Hz. Ali'yi Şiîlere has bir perspektiften anlamış ve sevmiş, onu sözkonusu perspektiften anlamayanları kâfir olmakla suçlamış, böylece Şiîler ile Şiî olmayanların (özelde Sünnîlerin) arasına aşılabilir duvarlar örmüştür. Şairdeki Ali sevgisi birleştirici değil, ayırıcıdır; çünkü bu sevgi Şiîler topluluğu haricindekileri lanetlemeyi, onları düşman olarak görmeyi ve yoldan sapmışlıkla suçlamayı olağan karşılar.

Kerbela Vakası

Kerbelâ Vakası, Sünnîler ile Şiîlerin kesin bir şekilde ortaya çıktığı ve günümüze dek uzanan bir anlaşmazlık içine düştüğü tarihi olaydır ve şu şekilde meydana gelmiştir:

Hz. Hasan'ın zehirlenerek öldürülmesinden sonra Hz. Hüseyin halifelik konusunda bir süre sessizliğini korumuş; ancak Muaviye'nin, kendisinden sonra Yezid'in halifeliğe geçeceğini ilan etmesi üzerine sessizliğini bozmuştur. Yezid'in veliahtlığını kabul etmeyenler arasında Hz. Hüseyin'in yanında Abdullah b. Ömer, Abdurahman b. Ebû Bekir ve Abdullah b. Zübeyr de vardır. Bu dört kişi Medine halkını kendi yanına çekip Yezid'e karşı muhalif bir cephe oluştururlar. Gelişmelerden haberdar olan Yezid Medine'ye gidip halkı kendi yanına çeker. Yezid'e muhalif olan dört kişi arasından Abdurrahman b. Ebû Bekir ölünce muhalif sayısı üçe düşer. 680'de Muaviye ölünce yerine geçen Yezid sözkonusu üç kişinin biat etmesini ister; Hz. Hüseyin ise biat etmemek amacıyla gizlice Mekke'ye gider. Bir süre sonra Hz. Hüseyin Kûfelilerden kendisini halife tanıdıklarına ve onu Kûfe'ye davet ettiklerine dair bir mektup alır. Ailesiyle ve yakın yandaşlarıyla Kûfe'ye doğru yola çıkan Hz. Hüseyin'in yolu Ubeydullah'ın gönderdiği Hürr b. Yezid komutasındaki ordu tarafından kesilir. Hem Kûfe hem de geri dönüş yolunun tutulması sebebiyle Hz. Hüseyin Kerbelâ'da konaklar. Ubeydullah, Sa'd. B. Ebi Vakkas'ın oğlu Ömer'i dört bin kişilik orduyla Kerbelâ'ya gönderir. Hz. Hüseyin'den Yezid'e biat etmesi istense de Peygamberin torunu bunu reddeder. Bunun üzerine Hz. Hüseyin'in Fırat nehrinden su içmesi engellenir. Bir süre sonra Hz. Hüseyin ve yandaşları katledilir. Hz. Hüseyin'in hasta olduğu için çatışmaya katılmayan oğlu Zeynelabidin katliamdan kurtulur (Özkırımlı 1990; 25-36).

Bu olay Hatâyî'nin bir beytinde Yezîd'e yüz binlerce kez lanet edilmesi amacıyla kullanılır:

Sad hezâr la'net Yezîde çünki ol şeh-zâdeye

Bir içim su virmedi kâdir Hudânun 'ışkına (G 360/2)

Yezîd'e yüz bin lanet (olsun); çünkü o şehzadeye kadir Hüda'nın aşkına bir içim su vermedi.

Hatâyî'nin şiirlerinde Yezîd'in tüm Sünnîlerin sembolü olarak kullanıldığını bildiğimiz için bu beyitte de Yezîd özelinde bütün Sünnîlere lanet edildiğini söyleyebiliriz; çünkü şair, âl-i âbâ'nın intikamını almak istemekte, geçmişte yapılan haksızlıkların öcünü alarak yeryüzünde adaleti sağlamayı hedeflemektedir. Şair, Kerbelâ vakasını Şiî propagandası için kullanmıştır denilebilir. Hatâyî, bir önceki bölümde Hz. Ali'yi imanın ölçütü yaptığı gibi aşağıdaki beyitte de (İmam) Hz. Hüseyin'i imanın ölçütü yapmakta, onu inkar edenlerin kafir olduğunu söylemektedir:

Hüseyn-i Kerbelâdur şâh-ı ma'nî

Ana münkir olanlar kâfer oldu (K 10/4)

Kerbelâlı Hüseyin mana şahıdır; onu inkar edenler kafir oldu. Şair, sık sık yaptığı gibi, beytin ilk mısrasında Şîî inancına dair bir hakikatten bahsederken ikinci mısradan bu hakikati belirginleştirmek için arka plan oluşturmakta, sözkonusu hakikate karşı gelenleri kafir kabul etmekte, böylece Şîî akidesine uymayıp imâmeti dinin şartlarından saymayan Sünnîleri üstü örtülü bir biçimde kafir olarak vasıflandırmaktadır.

Sünnîlerin Kafirliği

Hatâyî'nin Hz. Ali'yi nasıl anladığına yukarıda değinmiştik. Şair, Hz. Ali'yi kendi anladığı gibi anlamayan Sünnîleri kâfir olarak kabul etmektedir:

'Alini hak bilmeyenler kâfir-i mutlak durur

Dîni yoh îmânı yoh ol nâ-müselmândur bugün (G 311/3)

Ali'yi hak bilmeyenler mutlak kâfirdir. Bugün onların dini ve imanı yoktur, müslüman değillerdir.

Hatâyî, 'hak bilmek' sözü ile Hz. Ali'yi tüm peygamberlerin üzerinde, ezeli ve ebedi, neredeyse Tanrı mertebesinde bir şahsiyet olarak anlamaktadır ve onu böyle anlamayanların dinsiz, imansız ve kâfir olduğunu kabul etmektedir. Böylece İslam ümmeti Şîîler ile sınırlı kalmakta ve Sünnîler ile Şîîler arasındaki düşmanlığa siyasi düşmanlığın yanında hiç bitmeyecek bir hakikat düşmanlığı eklenmektedir.

'Alî sırrın ne bilsün her münâfık

Münâfık kıblesi şeytân degül mi (G 413/4)

Münafık Ali sırrını nerden bilsin? Münafiğin kıblesi şeytan değil midir?

Hz. Ali'nin sırrını bilmeyen münafıklar Sünnîler ve Hariciler olmalıdır. Her iki durumda da asıl Müslüman olarak Şîîler karşımıza çıkmakta, diğerlerine ise sadece 'Müslüman görünen inkarcı' rolü kalmaktadır. Aşağıdaki beyitte Haricilerin Hz. Ali'yi hak bilmemelerinin sebebi olarak hakikate kör olmaları gösterilmiştir. Hz. Ali'yi Hatâyî'nin ve dolayısıyla Şîîlerin anladığı manada Hak olarak tanımayan Sünnîler beyitte geçmese de aynı körlük vasfı onlar için de geçerlidir:

'Alîni bilmeyen mel'ûn münâfık

Havâricdür iki gözi `amâdur (G 118/2)

Ali'yi bilmeyen lanetlenmiş münafık haricidir; iki gözü kördür.

Aşağıdaki beyitte Hz. Ali'nin hak oluşundan değil de kerametli, cesaretli, ermiş ve mert oluşundan bahsedilmiştir. Onu bu şekilde tanımayanların Yezîd, yani Sünnî olduğu ifade edilmiştir:

Şecâ'at bu kerâmet bu velâyet bu mürüvvet bu

'Alîni görmeyen hâzır Yezîd ü gebr ü kâferdür (K 12/4)

Yiğitlik bu, keramet bu, ermişlik bu, mertlik bu; Ali'yi meydanda görmeyen Yezîd'dir, mecûsîdir ve kâfirdir.

Beyitte Sünnîler, mecusiler ve kâfirlerle bir tutulmuştur. Aşağıdaki beyitte Sünnîler bu kez Yezîd ile değil Mervân ismiyle belirtilmektedir:

Olar ki tâbî'-i Mervânilerdür

Sürildi çıhdı dînden ebter oldu (K 10/9)

Onlar ki Mervanilere tabidir; dinden sürülüp çıktı, soysuz oldu.

İslam tarihinin ilk hanedan-devleti olan Emevîler *Ümeyye oğulları* kabilesindedir. Emevîlerin ilk üç halifesi bu kabilenin Süfyânî koluna dayanıyorken sonraki on bir halifesi Mervânî koluna dayanmaktadır. Üçüncü Emevî halifesi olan II. Muaviye'nin ölümüyle beraber Câbiye görüşmeleri yapılmış ve halife olarak Mervan bin Hakem kabul edilmiştir. Mervân, halifeliğinin son zamanlarında Abdullah bin Züheyr önderliğindeki Hz. Ali taraftarlarını durdurmak için Mısır'ı almış, dönüş yolunda vefat etmiştir (Yiğit 1995; 87-91). Beyitte geçen Mervân, işte bu dördüncü Emevi halifesidir. Mervân'a tabi olanlar ise şüphesiz ki Sünnîlerdir. Aşağıdaki beyitte şair, Sünnîler ile Şiîler arasındaki ayrımı çarpıcı bir şekilde dile getirmektedir:

Yezîd ü müşrik ü mel'ûnı gör kim

Münâfık kıblesinden men berîyem (G 257/5)

Yezîd ve müşrik ve lanetlenmiş gör ki ben münafık kıblesinden uzağım.

Sünnîler ile Şiîler arasındaki inanç farkı, iki farklı dine mensup ümmetin inancı kadar farklıdır. Sünnîlerin kıblesi şeytandır (bkz. G 413/4); Şiîler ise Hak yolundadırlar. Şairin Sünnîleri kafir olarak görmesi, onlarla Hak yolunda savaşılmasını meşru kılmaktadır:

Olar kim bu tarîka inkâr oldu

Havâricdür gazâ kılsan yiridür (G 150/3)

Onlar ki bu yolu inkar etti; (Bu sebeple) Haricidirler, (onlara karşı) gaza yapsan yeridir.

Gaza, inkârcılarla ve din düşmanlarıyla yapılır; çünkü Nisa Suresi'nin 93. ayetine göre bir mü'mini kasden öldürmenin cezası ebedi cehennemdir⁷. Nisa Suresi'nin 76. ayetinde ise Allah yolunda cihat etmek emredilmektedir⁸.

⁷ "Kim bir mü'mini kasden öldürürse, cezası, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah, ona gazap etmiş, lânet etmiş ve onun için büyük bir azap hazırlamıştır" (Nisa 93).

⁸ "İman edenler, Allah yolunda savaşırlar. İnkâr edenler de tâğût yolunda savaşırlar. O halde, siz şeytanın dostlarına karşı savaşın. Şüphesiz şeytanın hilesi zayıftır" (Nisa 76).

Bu ayetlerden dolayı Müslüman Sünnîlerle savaşmaktansa 'kıblesi şeytan olan' kâfir Sünnîlerle Allah yolunda cihat etmek tercih edilir; çünkü Müslümanlarla savaşmanın sonucunda cehennem, kafirlerle gaza yapmanın sonucunda ise cennet vardır⁹.

İnanç Temelli Çatışma başlığı altında gördük ki Hatâyî Şîî inançlarından hareketle mantıklı bir biçimde Sünnîleri ötekileştirmekte, Sünnîlerle Şîîler arasındaki ayrımı derinleştirmekte ve inanç temelinde olan çatışmayı fiilî çatışmaya taşımak için zemin hazırlamaktadır. Bu bölümde muhataplarının aklına hitap eden şair, *Fiilî Çatışma* başlığı altında duygulara hitap edecek, müritlerini Sünnîlerle savaşma konusunda teşvik edip cesaretlendirmeyi amaçlayacaktır.

Fiili Çatışma

Bu başlık altında yapacağımız incelemede şu sorulara yanıt arayacağız: Şah İsmail, müritlerini Sünnîlere karşı savaşa teşvik etmek için ne gibi yöntemler kullanmıştır? Şah İsmail'in Sünnî düşmanlığının derecesi nedir? Şah İsmail'in Sünnîlere karşı olan tavrında intikam hislerinin etkisi ne kadardır?

Bu bölümdeki beyitler bilinç düzeyinde Sünnîlerden olabildiğince uzaklaşmış ve onlara karşı bilenmiş Şîîleri Sünnîlere karşı savaşmak için teşvik etmeyi ve cesaretlendirmeyi amaçlıyor gözükmektedir. Önceki bölümde şeyh olarak karşımıza çıkan Hatâyî, bu bölümde şah olarak karşımıza çıkmaktadır. Beyitlerde sesini duyduğumuz kişi Şair Hatâyî'den ziyade Şah İsmail'dir. Şah İsmail, askerlerinin ne kadar güçlü olduğunu şu beyitle ifade etmektedir:

Yezîdün leşkeri yüz min olursa

Velâyet leşkerinden bir yeterdür (G 50/3)

⁹ Aynı tercih, yani düşmanı kafir ilan etme Sünnîlerde de vardır. Sultan Selim, Safeviler üzerine sefere çıkmadan önce ulemadan fetva almıştır. Müftü Nurettin Hamza'nın verdiği fetvaya göre Safeviler kâfirlerden bile daha aşağıdırlar ve onlarla savaşmak helaldir: "Müslümanlar! Bilin ve öğrenin ki şu Kızılbaş toplumunun başkanları Erdebil-oğlu Şâh İsmail'dir. Peygamberimiz aleyhisselâmm şeriatini ve sünnetini ve İslâm dinini ve din bilgisini ve Kur'ânı küçümsedikleri ve de Allah Tâlâ'nın haram kıldığı günahlara helâldir dedikleri ve Kur'ân'ı ve Mushafları ve şeriat kitaplarını hor görüp ateşte yaktıkları ve de bilginlere ve dindarlara ihanet edip öldürüp mescitlerini yaktıkları ve de pis başkanlarını Tanrı sayıp secde ettikleri ve de Hazreti Ebu Bekir'e ve Hazreti Ömer'e sövüp halifelik halifeliklerini inkar edip sövdükleri ve de peygamberimizin şeriatını ve İslâmı yok etmeye kast ettikleri, bu anılan ve de bunların Şeriata karşı söz ve davranışları bu fakire ve diğer İslâm âlimlerine göre tevatürle bilinip açıkça belli olduğundan biz dahi şeriat'ın hükmü ve kitaplarımızın nakli ile FETVA VERDİK ki *adı geçen toplum Kızılbaşlar-Kâfir ve dinsizdirler ve de her kimse ki onlara uyup o sapık dinlerine razı ve yardımcı olurlarsa onlar da kâfir ve dinsizlerdir. BUNLARI DAHİ ÖLDÜRÜP, TOPLUMLARINI darmadağın etmek tüm Müslümanlara vacip ve farzdır.* Müslümanlardan ölen said ve şehid olup cennete girer ve onlardan ölen aşağılık cehennem dibindedir, bunların hâli kâfirlerin hâline daha fena ve çirkindir" (Mohammednejad 2015; 277-278). İtalikler benim.

Yezîd'in askeri yüz bin olursa (onlara karşı) velayet askerinden bir (kişi) yeterlidir.

Askeri düşmana karşı cesaretlendirmek ve motive etmek için olmalı, şair kendi askeriyle Sünnîlerin askerlerini karşılaştırmakta ve kendi askerinin üstünlüğünü vurgulamaktadır. Şah İsmail'in ordusundaki bir asker, yüz bin Sünnî askere bedeldir. Böylesine güçlü askerlerden oluşan orduya Şah hedef göstermektedir:

Hatâyîyem mevâlî sırr-ı Haydar

Şehi Hak bilmeyen düşmânumuzdur (G 52/7)

Hatâyî'yim, Haydar'ın sırrının kölesi(yim); şahı Hak bilmeyen düşmanımızdır.

Velayet ordusunun hedefi, Hak'tan sapanlara düşmanlık yapmaktır. Şair burada Sünnîlere karşı olan düşmanlığını rasyonelleştirmekte, temellere oturtmaktadır. Şah İsmail'in amacı, Hz. Ali'yi Hak bilmeyen 'din düşmanlarını' ortadan kaldırmak, böylece yeryüzünde Hakkı egemen kılmaktır. Bu düşüncemizi kanıtlayan bir kısım, Şah İsmail'in Elvend Mirza'ya yazdığı bir mektupta geçmektedir:

"...kendime Masum İmamlar"ın (12 şii İmamlar s.a) haklı mezheplerinin yayılmasını gerekli kılıyorum. Hak yerini bulana kadar, ben de canımın sonuna kadar hakiki dinin yolunda kılıç kullanacağım. Sadakat ve temiz akideyle İmamlar"ın eteğine el uzatmanı ve dilinde, Aliyen Veliyullah, (Allah"ın velisi Hz. Ali) reva kelimeler yürütmeni isterim. Böylece saadette padişahlığına devam edersin ve bağımsız kalabilirsin, ben hangi ülkeyi ele geçirirsem senin adına hutbe okuturum ve adına sikke vururum. Sizi kendime abi bilip yolunuzda kılıç kullanırım. Bu saadeti anlamazsan en iyisi o ki senden günahsız kardeşimin (ağabeyi Ali) kanının bedelini isteyeyim. Sana bağlı hangi yol hoşuna giderse ilan et" (aktaran: Mohammednejat 2015; 202).

Aşağıdaki beyte de böyle bir düşünce hakimdir:

Kır Yezîd ile havârici tüket kalmaya hîç

Nişe kim Ca'ferî mezhebe taleb-kâr degül (G 213/6)

Caferi mezhebine meyletmediklerinden dolayı Yezîd ile Haricileri kır, tüket, hiç kalmasın!

Caferi olmayanlar ölmelidir. Şairin tavrı, kendisinden olmayanları düşman olarak kabul etmek ve onlara karşı saldırgan bir tutum içinde olmaktır. Hakikat, Caferilerin yoludur ve bu yola tabi olmayanların yaşama hakkı yoktur. Şair, hakikat yolundan sapanlara karşı cihat yapılmasını söyler:

Olar kim bu tarîka inkâr oldı

Havâricdür gazâ kılsan yiridür (G 150/3)

Bu tarikati inkâr edenler haricilerdir; onlara karşı gaza yapsan yeridir.

Beyitte kendisiyle cihat yapılması gereken topluluk olarak 'Hariciler' belirtilse de 'Sünnîler' sözkonusu düşmanlar dışında tutulamazlar; çünkü onlar da Caferiliği kabul etmezler. Şair, kendisini Müslüman olarak kabul eden bir topluluğa karşı savaşı meşru kılmak için onları kafir olarak kabul eder ve müritlerini savaşmaları konusunda motive eder; çünkü din yolunda savaşmak anlamına gelen *gaza*, Allah'ın emirlerindedir. Sünnîlere karşı savaşılmasını isteyen tek kişi Şah İsmail değildir; Şah'ın askerleri de savaşmayı şiddetle ve her an istemektedirler:

Yezîd ü kâfir Mervâna her dem

Gazîlerin gazâ ister Hatâyî (G 417/6)

(Ey) Hatâyî! Yezîd ve kafir Mervân'a karşı her an gazilerin gaza ister.

Bu beyit, Safevi tarikatına ve devletine mensup olanları coşturmak ve Sünnîlerle savaşmaları için cesaretlendirmek için yazılmış gibidir. *Fiilî Çatışma* başlığı altında incelediğimiz diğer beyitlerin çoğu gibi bu beyte de akıl değil duygu hakimdir. Şair, coşkuyu arttırmaya devam eder:

Yezîd ü müşrikün kökin keserem

Çerâga yana yana şimdi geldüm (G 265/4)

Yezîd'in ve müşrikin kökünü keserim! Çerağa yana yana şimdi geldim.

Hatâyî, sanki ilâhi bir görevle dünyaya gönderilmiş gibi, varolma amacını *Sünnîlerin kökünü kazımak* olarak ifade eder. Beyit, bir kahraman ve Tanrı'nın askeri edasıyla söylenmiştir. Okuyanda cesaret uyandıran bu ve bunun gibi beyitler Şîî-Sünnî çatışmasını en üst düzeye çıkarır ve duygulara hitap edip okuyucuyu coşturarak motive eder. Hatâyî, Şîî-olmayan 'münafıklar' için Allah'ın gönderdiği bir beladır:

Münâfık cânuna bâ-darb-ı şemşîr

Bugün Hakdan belâyam geldüm imdi (G 336/4)

Münafık canına kılıç darbesiyle bugün Hak'tan belayım, şimdi geldim.

Hatâyî, Hak yolunun bir savaşçısıdır ve faaliyetleri asıl dini korumaya yöneliktir. Allah, Şah İsmail'i yeryüzüne münafıkları ortadan kaldırmak, böylece yeryüzünde yalnızca Hak yolunu bırakmak için görevlendirmiştir. Onun vazifesi, dünyada tek bir Şîî-olmayan kalmayınca dek savaşmaktır:

Havâric aslını koyman cihâna

Hatâyîyem cihâna şimdi geldüm (G 265/9)

Cihanda Harici soyunu bırakmayın! Hatâyî'yim, cihana şimdi geldim.

Şîî olmayanlara karşı olan öfke en üst düzeydedir. Öyle anlaşılıyor ki Şah İsmail kadın, çocuk ve yaşlı demeden tüm Sünnîleri ve Haricileri ortadan kaldırmak istemektedir. Onun şahlığı yanında aynı zamanda bir tarikat şeyhi olduğunu düşünürsek, bu ve bunun gibi beyitlerle müritlerini Sünnîlere ve

Haricilere karşı iyice bilemediğini ve kendi içindeki öfkeyi onlara da taşıdığını söyleyebiliriz. Şair-hükümdardaki öfke, aslında bir intikam duygusunu da taşımaktadır:

Tohm-ı Mervân u Yezîdün kökini men `âkıbet

Yiryüzinden kazuram âl-i `âbânun `ışkına (G 360/6)

Ben sonunda Mervân ve Yezîd'in tohumunun kökünü keserim; âl-i `âbâ aşkına yeryüzünden kazırım!

Âl-i `âbâ'nın intikamı alınamamıştır; Şah İsmail de Hz. Ali'nin ailesine yapılan zulmün intikamını bu zulmü yapanların soyundan almayı kendine bir görev edinmiştir. Öyle ki, şahlığını ilan ettiği gibi Sünnîlerle savaşmaya başlamış, bu uğurda pek çok müridi ölmüş ya da sakatlanmıştır:

Yezîd ü Şemr u Mervânun elinden

Yüküş gâzîlerüm efgâr oluptur (G 145/4)

Yezîd, Şemr ve Mervân'ın elinden pek çok gazim sakatlanmışlardır.

Bu beyit, Şîîlerin Sünnîlere karşı savaşması neticesinde yazılmış olmalıdır. Şair-hükümdar, gazilerinin Sünnîler eliyle sakatlanmasını da bir propaganda ve motivasyon aracı yapmış, müritlerini her şekilde Şîî-Sünnî çatışmasının kızışması için coşturmuştur. O, geleceğin Hz. Ali taraftarlarına ait olacağını müjdeler:

Havâric neslini koyman cihânda

Yakîn bil vakt-i Zü'l-fekâr oluptur (G 145/6)

Dünyada Harici neslini bırakmayın! Hz. Ali'nin kılıcı devrinin geleceğini kesin olarak bilin!

Şah İsmail müritlerine bir ideal veriyor: 'Dünya Hz. Ali taraftarlarının olacak! Şimdi devir Şîî-olmayanların elindedir; ama çok yakında, onlar ortadan kaldırılınca, Şîîler (dolayısıyla Hak) yeryüzünde hüküm sürecek.' Bu idealin gerçekleştirilmesi için kim olursa olsun ve nerede olursa olsun, eğer Sünnî ise derhal öldürülmelidir:

Hatâyî handa görsen sen Yezîdi

Amân virme cânın al `Azrâ'îl ol (G 220/7)

(Ey) Hatâyî! Sen Yezîd'i nerede görürsen aman verme, canını al, (ona karşı) Azrail ol!

Aşağıdaki beyitte şair, Sünnîlerden babası Şah Haydar'ın intikamını alacağını söylemektedir:

Henûz Şâh Haydarun kanı kalupdur

Yezîde bir dahı küllî kıran var (G 124/4)

Şimdiye dek Şah Haydar'ın kanı yerde kalmıştır. (Bu yüzden) Yezîd'e bir kez daha umumi ölüm salgını var.

Babası Şeyh Cüneyd'in intikamını almak isteyen Şeyh Haydar 1488'de Şirvan Hanlığı'na sefer yapmış, muharebede ölmüştür. Şeyh Haydar'ın oğlu İsmail, babasını öldüren Şirvan hakimi Ferrûh Yesâr üzerine 1500'de sefer düzenleyip yenmiş ve onu öldürmüştür. (Saray 1999; 18-20). Bu bilgiler ışığında baktığımızda beytin 1500 yılından önce yazıldığını anlıyoruz. Şair, babasının intikamını almak için hırslanmış ve hedeflerini henüz şahlığını ilan etmeden gerçekleştirmiştir. Şah İsmail'in Sünnîlere karşı intikam hisleriyle düşmanca hareket etmesinin temel sebeplerinden birisine Mehmet Saray (1999) şu satırlarla dikkat çekmiştir:

"İsmail, çoğunluğunu Şamlu, Rumlu, Ustaclu, Tekelü, Dulkadir, Avşar ve Kaçar adlı yedi Türkmen oymağına mensup müritlerin teşkil ettiği kuvvetlerini bir ordu haline getirerek Erdebil'e girmişti (1500). Erdebil'de ecdadının mezarlarını ziyaret eden İsmail, burada oldukça duygulanmış ve babaları ile Şiîlere karşı şiddet kullanmış olanlardan intikam almaya yemin etmiştir." (20).

Bu alıntıdan hareketle *Fiilî Çatışma* başlığı altında incelediğimiz beyitlerin çoğundaki intikam, öfke ve nefret duygularının altında Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın Sünnîlerce öldürülmüş olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Ayrıca, Şeyh Haydar'ın ölümünden sonra Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakup tarafından önce korunan sonra ise hapse atılan Şah İsmail'in, Sultan Yakub'un ölümüyle tahta geçen Sultan Rüstem tarafından önce hapisten çıkarılıp salınması, ardından tarikatın güçleniyor olması bahanesiyle yine Sultan Rüstem tarafından öldürülmek üzere aranması da bu intikam, öfke ve nefret hislerinin oluşmasında etkili olmuş olabilir (Saray 1999; 19). Aşağıdaki beyit intikam hisleriyle yazılmıştır:

Atamun kanını aldum Yezîdden

Yakîn bilgil ki nakd-i Hayderîyem (G 257/3)

Yezîd'den atamın kanını aldım. Kesin olarak bil ki (ben) Hz. Ali taraftarlarının kıymetlisiyim.

Bu beyitte *ata* ile kastedilen açık değildir; çünkü bir beyitte Şah İsmail kendini Hz. Ali'nin ve Hz. Fatıma'nın oğlu olarak anlatmaktadır¹⁰. Dolayısıyla intikamı alınan ata Şeyh Cüneyd ya da Şeyh Haydar olabileceği gibi Hz. Ali, Hz. Hasan ya da Hz. Hüseyin de olabilir. Kesin olan şey, Şah İsmail için Sünnîlerin kendilerinden intikam alınacak (ve alınan) bir topluluk olduğudur.

Fiilî Çatışma başlığı altında incelediğimiz beyitler bilinç düzeyinde Sünnîlere karşı bilenen ve fikir planında onlardan tamamen ayrılıp onlara karşı çatışma içine giren Şiîlerin 'Hak yolunda' savaşmaları için bir motivasyon ve cesaret kaynağı olarak söylenmiş gibidir. *İnanç Temelinde Çatışma* başlığı altında

¹⁰ Anamdur Fâtıma atam 'Alîdür
Bu on iki imâmın peyreviyem (G 257/2)

incelenen akla yönelik beyitlerden farklı olarak *Fiilî Çatışma* başlığı altında incelenen bu beyitler duygulara hitap eder. Şair, coşkulu bir söyleyişle şiirlerinde destansı bir hava estirmiş, muhataplarını hissî boyutta etkilemeyi amaçlamıştır.

BULGULARIN GENEL TAHLİLİ

Eğer Hatâyî Divanı'ndaki şiirlerin kronolojik olarak yazılış tarihlerini bilseydik Şiî-Sünnî çatışması hakkında tespit ettiğimiz beyitleri tarihsel olaylarla mukayeseli olarak inceleme şansımız olabilirdi; ancak böyle bir imkanımız olmadığından dolayı bulgularımızı sözkonusu çatışma hakkındaki yüzeysel incelemenin ötesine taşıyamadık. Yine de Şah İsmail'in; Şiîlik inancını Sünnî karşıtlığı bağlamında nasıl yorumladığını, Şiîlerle Sünnîler arasında inanç düzeyindeki çatışmayı nasıl fiilî çatışma boyutuna taşıdığını, kendi siyasi faaliyetlerine inanç temelinde nasıl bir zemin hazırladığını ve Sünnîlerle yapılan savaşları nasıl meşrulaştırdığını elimizdeki malzemenin kapsamı ve sınırları içerisinde ortaya koyduğumuzu düşünüyoruz.

Ulaşabildiğimiz beyitleri anlam açısından *İnanç Temelli Çatışma* ve *Fiilî Çatışma* başlıkları altında iki grup olarak inceledik. *İnanç Temelli Çatışma* başlığındaki beyitler genel olarak Şiî inancının hakikat olduğunu ortaya koymaya çalışmakta, bunu yaparken de Sünnîlerin 'kafirliğini', Şiîlerin Hak yolda olduğunu belirten bir araç olarak kullanmaktadır. Hatâyî, her fırsatta Şiîler ile Sünnîler arasında bir zıtlık olduğunu belirtmekte; kendi mezhebini tanımlarken, Hz. Ali'ye olan sevgisini anlatırken ya da Kerbela olayını anarken Sünnî-karşıtlığını ortaya koymaktadır. Bu bölümdeki beyitler genel olarak akılcı ve mantıksaldır ve şiirlerde sesini duyduğumuz kişi *Şeyh İsmail*'dir. Şair, bu beyitler sayesinde müritlerini Sünnîlerle yapılacak savaş için inançsal, düşünsel ve ideolojik olarak hazırlamıştır. *Fiilî Çatışma* başlığı altında incelediğimiz beyitler ise daha çok coşkuya dayalıdır ve duygulara hitap eder. Bu sefer şiirlerde sesini duyduğumuz kişi *Şah İsmail*'dir. Şah, bu beyitler sayesinde müritlerine cesaret, gaza arzusu ve savaş coşkusu aşılamaı amaçlamış olmalıdır. *İnanç Temelli Çatışma* başlığı altında incelediğimiz beyitlerde pek belirgin olmayan Sünnîlere karşı öfke, nefret ve intikam hisleri *Fiilî Çatışma* başlığı altındaki beyitlerde en üst düzeye çıkmaktadır. Şah İsmail müritlerini açıkça Sünnîlere karşı bir katliam yapmaya çağırmaktadır. Geleceğin Hz. Ali taraftarlarına ait olması idealiyle müritlerine güçlü bir motivasyon vermektedir. Şah İsmail, dünyaya Sünnîleri ortadan kaldırmak gibi ilahi bir görevle geldiğini ima etmekte, kendini geleceğin Şiîlere ait olduğu yeni bir dünyayı inşa edecek kahraman olarak göstermektedir. Şirvan Hanlığı'ndan ataları Şeyh Cüneyd ve Şeyh Haydar'ın intikamını alan Şah, tüm Sünnîleri ortadan kaldırarak 'âl-i âbânın da intikamını alacaktır.

Safeviye tarikatinde Hoca Ali döneminde ilk Şiîlik temayüllerinin görülmesinden Şah İsmail'in ölümüne kadar olan tarihsel süreç göz önünde bulundurulursa Safevi hareketinin hem tarikat hem de devlet döneminde Şiî inancından ziyade siyasi meselelerle ilgilendiği görülebilir. Safevilerin inancı

birleştirici bir İslam dini değildir; bir tarikat dinidir¹¹. Bu dine tabi olmayan herkes, Hatâyî'ye göre, kâfirdir ve düşmandır; dolayısıyla onlarla gaza yapılmalıdır. Böyle bir düşünce, etrafı Sünnî devletlerce çevrilmiş yeni kurulan bir devletin var olma mücadelesi olarak gözükmektedir. Başlarda Osmanlı Devleti'yle iyi geçinmeye çalışan Şah İsmail öncelikle zayıflayan Sünnî devletlerden Şirvan Hanlığı'na, Akkoyunlular'a ve Şeybânîler üzerine yürümüş, bu devletlere son verdikten sonra Osmanlı Devleti'ne karşı tehditkâr bir tavır içine girmiştir. Anadolu'da Şah İsmail'i destekleyen pek çok Türkmen vardı ve bu sebeple Osmanlı Devleti gittikçe güçlenen Şah için iyi bir hedefti¹². Şah İsmail'in Osmanlı'ya karşı olan tavır değişikliği, siyasi hedefi güçlenmek ve genişlemek olan yeni bir devletin büyüme çabalarının bir göstergesidir. Safevi Devleti'nin kuruluş serüvenini, jeopolitik konumunu, Şah İsmail'in hayatını, Osmanlı'da yerleşik hayata geçemeyip kendilerini Osmanlı'ya ait hissetmeyen Türkmenlerin psikolojisini ve *Hatâyî'nin Mezhebi* başlığı altında bahsettiğimiz meseleleri göz önünde bulundurursak Hatâyî'nin şiirlerinin propagandist yönünü kesin bir şekilde görürüz. Her fırsatta Şîîler ile Sünnîler arasındaki ayrımı ve düşmanlığı öne çıkaran beyitler, kurulacak olan ya da yeni kurulmuş olan bir devletin siyasi amaçlarına hizmet eden bir araçtan başka bir şey değildir.

SONUÇ

Şah İsmail, dedesi Şeyh Cüneyd'in bir tarikat devleti kurma idealini gerçekleştirmiş bir tarikat önderi ve şahtır. Aynı zamanda Hatâyî mahlaslı bir divan şairi olan Şah İsmail, bazı şiirlerinde müritlerine Safevi devletinin ideolojisini aşlamayı hedeflemiş, edebî ürünlerine propagandist bir nitelik yüklemiştir.

Sünnî devletlerle etrafı çevrili bir bölgede kurulup gelişen ve bir devlet haline gelen Safeviyye tarikatı, varlığını sağlamlaştırmak ve gücünü arttırmak için Sünnîlerle mücadele etmek zorundaydı. Bu mücadelenin ideolojik temeli, Safevilerin Şîî kimliğinin Sünnî karşıtlığı temelinde öne çıkartılması yoluyla atılmıştır. Bu sebeple Şah İsmail'in şiirlerinde Şîî inançları genellikle Sünnî karşıtlığı üzerinden verilir. Şair, bazı şiirlerinde Şîîler ile Sünnîler arasındaki inanç çatışmasını olabildiğince derinleştirir ve kesinleştirirken bazı şiirlerinde müritlerini Sünnîlere karşı savaşmak için cesaretlendirir ve coşturur. Bu şekilde Şah İsmail, Safevi Devleti'nin siyasi ideallerini gerçekleştirecek olan müritler tabakasını hem kendine çeker hem de onları düşünsel ve duygusal düzeyde savaşa hazırlar.

¹¹ "Safeviler İslam birliği için çalışan Hz. Ali'nin düşüncesini unuttular. Safeviler, Hz. Ali 'ye uygun davranmak yerine (yani gerçek Şiilik (İslam) anlayışının yerine) kendi Şii-Sufi görüşlerini sürdürdüler". (Mohammednejad 2015; 261)

¹² "Osmanlı toprağı Şah İsmail'in izleyenlerinin asıl kaynağıydı. Bu nedenle her yeri fetih eden İsmail çok kuvvetlenmişti ve sadece Osmanlı kalmıştı. Eğer Osmanlı'ya saldırsaydı oradaki izleyenleri ona destek verecekti. İsmail iç savaşta olan Osmanlı'nın gücünün azaldığını düşünüyordu". (Mohammednejad 2015; 260-261).

KAYNAKÇA

- Ekinci, Mustafa (2010). 'Safevî Devleti Hükümdarı Şah İsmail'in Şiirlerinde Hz. Hüseyin ve Kerbelâ', Çeşitli Yönleriyle Kerbelâ, I. Cilt, Asitan Yayıncılık, Sivas
- Fırlalı, Ethem Ruhi (1990). Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri, Selçuk Yayınları
- Fırlalı, Ethem Ruhi (1997); 'Hâricîler' Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c16/c160066.pdf> (Erişim Tarihi: 06/01/2018)
- Kur'an-ı Kerim Meâli (2010). Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara
- Küpeli, Özer (2014). Osmanlı-Safevi Münasebetleri, Yeditepe Yayınevi, İstanbul
- Mohammednejat, Hamidreza (2015). Osmanlı-Safevi İlişkileri (1501-1576), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara
- Öngören, Reşat (2008); 'Safiyüddîn-i Erdebîlî', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c35/c350339.pdf> (Erişim Tarihi: 06/01/2018)
- Öz, Mustafa (2010); 'Şîa', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c39/c390075.pdf> (Erişim Tarihi: 06/01/2018)
- Özkırımlı, Atilla (1990). Toplumsal Bir Başkaldırının İdeolojisi Alevîlik-Bektaşîlik, Cem Yayınevi, İstanbul
- Öztürk, Emine (2011) Dini ve Kültürel Ritüelleriyle Caferilik, Rağbet Yayınları, İstanbul
- Saray, Mehmet (1999). Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara
- Şah İsmail (2017). Hatâyî Dîvânı, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, Hazırlayan: Prof. Dr. Muhsin Macit, 1. Baskı, İstanbul
- Yavuz, Yusuf Şevki (1998); 'Hulûl', Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c18/c180188.pdf> (Erişim Tarihi: 21.01.2018)
- Yiğit, İsmail (1995); 'Emevîler', Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c11/c110050.pdf> (Erişim Tarihi: 16.01.2018)

KUTADGU BİLİĞ’DE SIFAT-FİİL KULLANIMI ÜZERİNE KISMİ BİR İNCELEME

Geliş Tarihi/Received: 04.03.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 28.06.2018

Şahin Yıldız

Research Assistant, Van Yüzüncü Yıl University

ORCID: 0000-0001-7035-9420

sahinyildiz@yyu.edu.tr

Öz

Türk dilinin yazılı kaynakları açısından Kutadgu Bilig önemli bir yere sahiptir. Zira 1900’lü yılların başında Divanu Lugati’t- Türk bulunana kadar Türk dilinin elde bulunan ilk yazılı kaynağı olarak Kutadgu Bilig kabul görüyordu. Bu kabulden dolayı eser çok büyük ilgi görmüş, Türkçenin erken dönemleri ile ilgili tespit ve tahminler bu ilginin neticesi olarak ortaya çıkmıştır. Tabii ki bu durum eser üzerinde sayısız çalışma yapılmasına sebebiyet vermiştir. Yerli ve yabancı Türkologların geçmişte yaptığı çalışmalar neticesinde eserin zenginlikleri büyük oranda ortaya çıkarılmıştır. Kültürel, sosyal, tarihi ve dilsel yönlerden büyük değer taşıyan Kutadgu Bilig günümüzde de birçok çalışmaya kaynaklık etmektedir. Bu çalışmalar ile eserin mahiyeti daha da belirginleşmektedir.

Eserin dilsel bir yönünü irdelemek amacı ile kaleme alınan bu yazıda ise Kutadgu Bilig’in bazı beyitlerindeki sıfat-fiil kullanımları incelenecektir. Bu beyitler; 470-580, 645-830, 950-970 beyitleridir. Sıfat-fiiller hakkında giriş mahiyetinde bilgi verildikten sonra Orta Türkçe’de kullanılan sıfat-fiil ekleri verilmiş ve bu eklerin üzerinde durduğumuz beyit aralıklarındaki kullanımları incelenmiştir. Sıfat-fiil ekleri işaret ettikleri zamana göre sınıflandırılmış ve örneklerdeki fonksiyonları üzerinde durulmuştur. Kısaca haklarında bilgi verilen eklerin geçtiği beyitler verilmiş böylece vazifeleri örnek üzerinde gösterilmeye çalışılmıştır. Belli beyit aralıklarını irdeleyen çalışmanın neticesinde, sıfat-fiil kullanımları hakkında bazı çıkarımlarda bulunulmuştur. Bazı eklerin işlek olarak kullanılmışken bazılarının ise işlek olmadığı tespit edilmiştir. Böylece Kutadgu Bilig’de sıfat-fiil kullanımı hakkında bir çerçeve çizilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Gramer, Sıfat-fiil, Kutadgu Bilig

A PARTICULAR ANALYSIS ON THE USE OF PARTICIPES IN KUTADGU BİLİĞ

ABSTRACT

Kutadgu Bilig has an important place in terms of the written sources of the Turkish language. Because at the beginning of the 1900's, Kutadgu Bilig was accepted as the first written source of Turkish language until Divanu Lugati't Türk was found. Due to this acceptance, the work has attracted a great deal of attention and the findings and estimates of the

early periods of the Turkic have emerged as a result of this interest. Of course, this situation has caused numerous works on the work. As a result of the work of local and foreign Turkologists in the past, the wealth of their work has been revealed in great measure. Kutadgu Bilig is of great value in terms of cultural, social, historical and linguistic aspects. With these works, the nature of the work becomes more apparent.

In this article, which is aimed at analyzing the linguistic direction of the work, the use of participes in some couplets of Kutadgu Bilig will be examined. These couplets; 470-580, 645-830, 950-970. After the introduction of participes, we have given participe suffixes used in Middle-Turkic languages and examined the use of these suffixes in couplet intervals. The participes suffixes are classified according to the time they pointed out and the functions of the examples are emphasized. Briefly, the couplets to which the annexes given information are given have been given so that attempts have been made to show the appointments on the sample. Some conclusions have been made about the use of participes in the context of the study of certain couplet intervals. Some supplements have been found to work, while others have not. Thus Kutadgu Bilig tried to draw a framework for the use of participes.

Keywords: Grammar, Participes, Kutadgu Bilig

GİRİŞ

Partisipler nesnelere hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Hareket vasıflarını belirtmek suretiyle nesnelere karşıladıklarına göre nesne karşılayan kelimeler olarak partisipler mana bakımından isim cinsinden kelimeler arasına girer. Partisiplerin asıl isimlerden farkı nesneyi hareketine göre adlandırması, onu asıl varlığı ile şu veya bu kalıcı vasfı ile değil, hareketi ile ifade etmesidir. (Ergin, 2013:333)

Ergin'in tanımında nesnelere hareket vasfı olmasından dolayı sıfat-fiil üzerinde durulmuştur. Banguoğlu ise zaman kavramını ön plana çıkararak fiilin zamana bağlı olarak kavramı sıfatlaştıran şekli için sıfat-fiil tabirini kullanmıştır. (2015:422)

Bu tanıma yaptıktan sonra Banguoğlu zaman kavramından devam ederek sıfat-fiilleri: Geçmiş, şimdiki ve gelecek zaman sıfatfiilleri olmak üzere 3'e ayırır. Bu iki tanımdan yola çıkarak sıfat-fiil için şu tanıma yapabiliriz: "Sıfat-fiiller nesnelere hareket vasıflarını zaman anlamı katarak taşıyan, fiillere gelerek onları kelime türü olarak isim, isim alt başlığı altında sıfatlaştıran eklerdir. Bu ekler: -An, -AsI, -mAz, -r, -Ar, -Ur, -mİş, -dİk, AcAk, ekleridir. Bunlar Batı Türkçesi'nin günümüzde sık kullandığı sıfat-fiil ekleridir. Türkçe'nin tarihi seyri içerisinde sıfat-fiil olarak kullanılan eklerde farklılaşmalar olmuş ve sayılarında değişiklikler olmuştur. Sözelimi Gabain "Eski Türkçenin Grameri" çalışmasında sıfat-fiilleri, isim-fiil başlığı altında ele almış ve şu ekleri vermiştir. "-duk, -dük, -tuk, -tük, -gu, -gü, -guka, -güke, -guluk, -gülük, -sıg, sig, -sug, -süg" (Gabain, 2007: 82-84) Tekin ise Orhon Türkçesi Grameri adlı kitabında şu sıfat-fiil eklerini tespit eder. "-gma, -r, -Ar, -mAz, -DOK, mİş, -DAÇI, -gAn, -glI" (Tekin,, 2013:167-171)

Yukarıda iki araştırmacının çalışmalarından da görüleceği üzere sıfat-fiiller sürekli bir değişim göstermişlerdir. Bunlardan bazıları kendini korumuş bazıları ise Batı Türkçesinde kullanımdan düşmüş veya çok ender kullanılmaktadır. Bu ender kullanımlar da çoğu zaman sadece halk dilinde varlığını devam ettirmiştir. Elbette bu denli farklılaşma yahut kullanımdan kalkma normal bir hadise olarak görülmemelidir. Biz bunu Türklerin yazılı kültür tarihinde sektelerin olmasına ve göçebe yaşamalarından mütevellit gittikleri yerlerin kullanımlarını kendi bazı kullanımlarına tercih etmelerinden kaynaklı olduğunu düşünüyoruz. Ayrıca saltanat bir Türk devleti yahut boyundan diğer birine tevarus ettiğinde çok köklü değişimler olmuş, dil ve edebiyat da bu değişimlerden nasibini almıştır. Köklü değişimlerden haberdar olmamızı sağlayan şey ise edebi metinlerdir. Edebi metinlerde yazar yahut müstensih bulunduğu kültür çevresinin veya halk kitlesinin dilini edebi eserlere yansıtmış ve dildeki tipolojik değişimlerin günümüzde bile rahatlıkla takip edilebilmesini kolaylaştırmıştır. Bu büsbütün kolaylık olarak algılanmamalıdır. Nitekim bu kolaylığın oluşmasında filolog ve linguistlere önemli görevler düşmektedir. Sözelimi bugün kullanılmayan Sümer dilinden haberdar olmamızı sağlayan şey araştırmacıların, edebiyatçıların ve filologların engin çabalarıdır. Aynı şekilde bugün tedavülden kalkmış Türk Runik alfabesi okunuyorsa bu da Thomsen gibi bilgisi engin insanlar sayesinde. Türkolojiye hizmeti bakımından anılmaya değer kişilerin belki de başında Kaşgarlı Mahmud gelmektedir. Mahmud daha 11.yy'da engin bir bilinçle Türk dilleri lügatini hazırlamıştır. Bu eserin 1900'lerde bulunması Türk dili araştırmalarına çok büyük bir ivme kazandırmıştır. "DLT'nin bulunuşuyla karşılaştırmalı Türk dili tarihi çalışmaları hız kazanmış başta Köktürk, Uygur, Karahanlı çağı olmak üzere Türkçenin tarihi lehçelerinin dil ilişkileri düzenlenmiş, çözümlenemeyen birçok mesele bu eser sayesinde açıklığa kavuşturulmuştur." (Akar, 2015:149)

Anılması gereken bir diğer eser ise çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden Kutadgu Bilig'tir. Kutadgu Bilig, Karahanlı devri Türk edebiyatının başta gelen eserlerinden birisidir. İslami tesirin Türk edebiyatında somut olarak vücut bulduğu Karahanlı devri edebiyatının tekâmülünde Kutadgu Bilig'in yadsınamaz bir yeri vardır. "Kutadgu Bilig, İslami Türk edebiyatının bilinen ilk büyük eseridir." (Ercilasun, 2008: 293) 6645 beyitlik eser dilsel anlamda Türkçe için devrimsel bir niteliktedir. "11. yüzyılda Türkçenin bilim dili olarak kullanıldığını gösteren en büyük kanıttır." (Ercilasun, 2008: 293) Eserin içinde kullanılan atasözleri ve deyimler ona ayrı bir değer katmaktadır. Öğretici yanını da buradan alır. "Atasözleri ve bilgelik ifadesi taşıyan deyimlerle süslenen ve yer yer lirizmin görüldüğü Kutadgu Bilig aslında didaktik bir eserdir." (Argunşah, Yüksekaya, 2015: 18) Alegorik bir eser olma özelliği gösteren Kutadgu Bilig Türk siyasetnâme edebiyatının da temel taşlarından birisidir. Dört karakter üzerinden mutluluğa eriştirecek özellikler üzerinde durulmuş, kahramanların kişilik özellikleri üzerinden devletin nasıl idare edilmesi gerektiği vurgulanmıştır. Eser çeşitli memleketlerde değişik adlarla adlandırılmıştır. Çinliler ona << Edebül- Mülük >>, Maçinliler <<

Ayinül Memleke >>, Maşrıklılar << Zinetü'l Ümera >>, İranlılar << Şehname-i Türki >> bazıları <<Pendname-i Müluk >>, Turanlılar << Kutadgu Bilig >> adını vermişlerdir. (Radloff: 1910, Akt. Caferoğlu, 2015: 42)

Eser hacmi ve içeriğiyle çok büyük ilgi görmüş ve birçok yönüyle nice araştırmaya kaynaklık etmiştir. Biz de burada Kutadgu Bilig'in belli bölümlerinde geçen (470-580., 645-830., 950-970. Beyitler) sıfat-fiil kullanımlarını inceleyeceğiz. Bunu yaparken öncelikle sıfat-fiil eklerini ele alacağız. Tabii ki bunun için sıfat-fiil eklerini zamanlara göre sınıflandıracak, incelediğimiz beyit aralıklarında geçen örnekleri vereceğiz. Bu arada eklerin kalıplaşma hadiselerine de değinmeye çalışacağız. Örnek kullanımlar Reşit Rahmeti Arat'ın "Kutadgu Bilig I Metin" adlı eserinden alınacak, sıfat-fiil kullanımı olan beyitler Arat'ın eserinden hareketle numarası ile birlikte verilecektir.

Karahanlı Türkçesinde kullanılan sıfat-fiil ekleri şunlardır: "-mış, -miş, -dı, -di, -du, -dü, -yük, -yük, -ar, -er, -ır, -ir, -ur, -ür, -maz, -mez, -mar, -mer, -gılı, -gılı, -gan, -gen, -agan, -egen, -gu, -gü, -guç, -güç, -guluk, -gülük, -gusu, -güsi, -daçı, -deçi, -taçı, -teçi, -ası, -esi" dir. (Hacıeminoğlu, 2013: 164-171) Sayı ve çeşitlilik bakımından bakıldığında Karahanlı Türkçesinin son derece zengin bir sıfat-fiil ek grubuna sahip olduğu söylenebilir. Şimdi yukarıda verilen beyit aralığındaki sıfat-fiil kullanımları ek bazında incelenecektir.

GEÇMİŞ ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ

-miş: Bu ek Türkçenin ilk yazılı metinlerinden itibaren kullanıla gelen bir partisip ekidir. Eski Türkçe ve Orta Türkçe'de yalnız düz hali bulunan ek in daha sonra "-muş, -müş" şeklinde yuvarlak biçimi de ortaya çıkmıştır. Bu ek zaman ve yapım eki işlevlerinde de kullanılır. Bu ek öğrenilen geçmiş zaman eki iken "partisip olarak bu ek in geçmiş zaman ifadesinde öğrenilen geçmiş zaman ifadesi pek yoktur. Sadece geçmiş zaman ifadesi vardır." (Ergin, 2013: 335) Ek hem sıfat-fiil fonksiyonu hem de zaman eki olarak Türkçenin en işlek eklerinden birisidir. Bu ek yapım eki olarak da kullanılır. Ancak yapım eki olarak kullanımı sınırlıdır. "Bu ek in kaynaşması ile oluşmuş isimler pek azdır." (Korkmaz, 2011: 47) Bilmiş, yemiş, dolmuş, geçmiş bu nadir kullanıma örnek teşkil eden kelimelerdir.

İsim Olarak Kullanımı: Bu ek isim olarak kullanıldığında kendisinden sonra ek almaya müsait bir yapısı vardır. Aşağıdaki örneklerde kendisinden sonra iyelik, belirtme gibi ekleri alarak kullanılmıştır.

Yirindin bu ilke nelük kelmişin

Ayu birdi barça özi bilmişin (KB¹ 504)

(Memleketinden niye geldiğini ve neler bildiğini ona anlattı.)

¹ Kutadgu Bilig'in kısaltması olarak kullanılmıştır.

Ayur körmişim yok bu yanglıg kişi

Biliglig ukuşlug budunda başı (KB 563)

(Ben böyle bilgili, akıllı ve halk arasında bu kadar itibar sahibi insan görmedim dedi.)

Negü kılmişingni sen adra seçe

Yora birding utkum kamugni açā (KB 797)

(Sen niçin yaptığını izah edince ben de her şeyi açıkça anladım.)

Sıfat Olarak Kullanımı: -mİş sıfat-fiil ekinin sıfatfiil olarak kullanımı isim olarak kullanımından daha yoğundur. Sıfat olarak kullanıldığında kendisinden sonra ek gelmez.

Kelip tegdi ilig turur orduka

Ögi köngli kalmış tilek arzuka (KB 487)

(Sonunda hükümdarın olduğu şehre gitti ve muradına kavuştu.)

Negü tir eşitgil sevitmiş kişi

Sevitse kişi kör mün erdem başı (KB 533)

(Kendisini sevdiren insanın söylediğini dinle. Kendini sevdirenin kusuru en büyük fazilet kabul edilir.)

Kayu işke ivse uzar kiç kalur

İve kılmış işler ökünçlüg bolur (KB 556)

(Acele edilen iş uzar ve gecikir. Acele yapılan işlerin sonu pişmanlıktır.)

Yüzüm körki körklüg ne kıkım silig

Tilemiş tilekke yetürdim elig (KB 675)

(Güzel yüzlü mülayim huyluyumdur. Dilekte bulunulan her şeye ulaştım.)

Törümiş neng erse yokalgu turur

Törütigli halik ne kolsa kılur (KB 692)

(Yaratılan her şey yok olacaktır. Yaratıcı Tanrı ne dilerse onu yapar.)

Kelip barmaz erse bu devlet yana

Tünermegey erdi yorumış küne (KB 696)

(Bu devlet gelip tekrar gitmese idi, aydınlanmış gün tekrar geceye dönmezdi.)

Tengi birle tutsa tirilmiş nengin

Yorik tüzse kılkı kılınıcı yangın (KB 705)

(Toplanan malı yerine sarfetmeli; hayatını, işini, tavır ve hareketini düzenlemelidir.)

Negü tir eşitgil sınamış karı

Sınamış karılar sözi söz kuru (723)

(Tecrübeli ihtiyarların sözünü dinle. Onların sözü sözlerin özüdür.)

Kutadmış kişi kör sakınmış kerek

Kamug tengsiz iştin yıramış kerek (KB 726)

(Saadetli insanın ihtiyatlı olması ve bütün yakışıksız işlerden uzak durmuş olması gerekir.)

Bir ança yorıdı sınadı ilig

Kamugdın tükel buldı bulmuş erig (KB 764)

(Hükümdar onu bir süre sınadı ve bulduğu kişinin herkesten üstün olduğunu gördü.)

Yana saçlur andın tirilmiş nengi

Saki teg bolur yandru kılkı yangı (KB 738)

(Toplanılan mal tekrar dağılır, durumu yine eskisi gibi olur.)

Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere -mış, -miş partisip eki sıfat ve isim görevlerinde kullanılmıştır. -mış, -miş eki: -an, -en, -dık, -dik' e yakın bir anlamda da kullanılmıştır. Günümüzde de kullanılan ek işlekliliğini korumaktadır.

-dI: Bu ek çok işlek olmayan sıfat-fiil eklerinden birisidir. Günümüzde de Karahanlı Türkçesinde olduğu gibi işlekliliği az olan bir ek olarak kullanılmaktadır. Bugün sadece birkaç birleşik kelimedede (şıpsevdi, külbastı, imambayıldı, gecekundu...) kullanılmaktadır. Bu ekin zaman fonksiyonunu sıfat-fiil fonksiyonuna tebdil etmiş olma olasılığı yüksektir. Nitekim Ergin bu konuda şunları söyler: "... görülen geçmiş zaman çekiminin klişeleşmesinden çıkmış olması da muhtemeldir. Herhalde bu ekin partisip eki olduğunu ihtiyatla kabul etmek lazımdır." (Ergin, 2013: 337)

Bu ek Kutadgu Bilg'in incelediğimiz kısımlarında sadece **Aytoldı** ismi üzerinde görülmektedir. Özel bir ad türeten ekin incelediğimiz kısımdan anlaşılacağı üzere işlekliliği yok denecek kadar azdır.

-yUk: Bu ek Eski Türkçede kullanılmış, Karahanlı Türkçesinde işlekliliğini kaybetmiş sonra büsbütün ortadan kalkmıştır. Hacıeminoğlu "Karahanlı Türkçesi Grameri" adlı çalışmasında sadece bir örneğini tespit etmiştir.

Sözleyük: Söylenmiş (bkz. Hacıeminoğlu, 2013: 164) Bizim incelediğimiz beyitlerde de bu ekin kullanımına rastlanamamıştır. Bugün de sıfat-fiil olarak kullanımı söz konusu değildir.

-dIk: Bu ek Karahanlı Türkçesinde kullanılan ve günümüze kadar varlığını sürdüren sıfat-fiil eklerindedir.

Sıfat olarak kullanımı:

Kişi girmedük ilke kirse kalı

Kelin teg bolur er ağır teg tili (KB 494)

(İnsan gitmediği bir memlekete gidince gelin gibi olur ve konuşmakta zorlanır.)

-Edatlardan önce gelerek onları niteleyebilir.

Ara görmedük teg yüz evrer özüng

Adınıg bolur barça kılınıg sözüng (KB 718)

(Bir gün görmezlikten gelir, yüzünü çevirirsin. Bütün tavrın ve sözün bir anda başkalaşır.)

İsim olarak kullanımı:

Seve baktım erse közüm yümdüküm

Sanga körkitür men negü erdüküm (KB 663)

(Sevgi ile baktığında, gözümü kapatarak sana nasıl olduğumu anlatayım.)

Bugün hem düz hem yuvarlak şekli olan ek yoğun olarak kullanılır.

GENİŞ ZAMAN SIFAT FİİLLERİ

–**Ar:** Zaman eki ve sıfatfiil eki olarak kullanılan bu ek eskiden beri yaygın olarak kullanılan bir ektir. Lakin sıfatfiil olarak kullanımı çok yoğun değildir. Biz bunun iki sebebinin olabileceğini düşünüyoruz. İlki: Geniş zaman fonksiyonu ile karıştırılma ihtimalinin kuvvetli olması, ikincisi: Bu eke yakın bir (hatta aynı denebilecek) anlamda kullanılan –an, –en ekinin daha işlek olması dolayısıyla daha çok tercih ediliyor olması.

Sıfat olarak kullanımı:

Usal bolma begler küyer ot turur

Küyer otka yaksa angar yut turur (KB 654)

(İhmal etme, beyler yanan ateş gibidirler. Ateşe yaklaşırsan yanarsın.)

Baka körse begler küyer ot sanı

Basınsa üzer baş sorar öz kanı (KB 655)

(Beyler yanan ateş gibidirler. Karşı çıkanın başını koparır, kanını emerler.)

Bu ek bazen kalıcı birleşik isimler türetebilir.

Akar suv yorık til bu kut turmadı

Ajun teziginürler yorıp tınmadı (KB 669)

(Akarsu, güzel söz ve devlet. Bunlar sürekli, yorulup dinlenmeden dünyada dolaşırlar.)

Bugünkü kullanıma benzer kullanımları vardır.

Anada atada bağırsak bolup

Ayada tutar sen küler yüz urup (KB 717)

(Anne babadan daha merhametli olup güler yüzle insanları el üstünde taşırsın)

-dIk fonksiyonu ile de kullanılır.

Karaka bilig birdi bilgi açuk

Busar ödte beglerge barma yaguk (KB 778)

(Bilgili alim der ki: Beyler kızınca onlara yaklaşma.)

İsim olarak kullanımı: Bu ek incelediğimiz beyitler içerisinde genel olarak sıfat fonksiyonunda kullanılmıştır. Günümüzde de kullanılan ek; fonksiyonel olarak varlığını idame ettirmektedir.

-Ir: Bu ek de geniş zaman eklerinden olup sıfat-fiil görevi görebilen eklerdendir. Bugün bilir kişi gibi örneklerde varlığını sıfat-fiil olarak devam ettiren ek; hem isim hem sıfat göreviyle kullanılabilir. -Ar kadar olmasa da Kutadgu Bilig’de kullanılan sıfat-fiil eklerindedir. İncelediğimiz beyitler içerisinde bu eke sıfat-fiil eki olarak başvurulmamış, zaman eki olarak kullanımı tercih edilmiştir.

-r: Bu sıfat-fiil eki genelde ünlüyle biten fiillere gelerek onları sıfat yahut isim yapan ektir.

Sıfat olarak kullanımı:

Negü tir eşitgil budun başlar er

Kamug işni yetrü körüp işler er (KB 544)

(Halkı yöneten ve her işi iyice araştırdıktan sonra yapan kişinin sözünü dinle.)

İncelediğimiz beyit aralığında isim vazifesinde kullanılmayan bu ek günümüze kadar kendini koruyan bir ektir.

-Ur: Bu ek Kutadgu Bilig’de -r den daha yaygın bir kullanıma sahiptir. Bugün de görür göz gibi nadir kullanımlarda varlığını devam ettirmektedir.

Sıfat olarak kullanımı:

Köngül kimni sevse kamugı sevüg

Körür közke ursa körünmez olur (KB 537)

(Gönül kimi sevse onu her şeyiyle sever. Gören göze vursa bile görülmez.)

Hal ekleri ile kullanıldığında zarffiil fonksiyonu görür.

Yangı neng bolurda bu eski nerek

Talu neng bolurda yavuz ne kerek (KB 688)

(Yeni şey olunca eskiye ne gerek var. Güzel şey varken de kötü şeye gerek yoktur.)

İsim vazifesinde kullanımı ender olan bu ekin kullanım sıklığı Eski Türkçedeki kadar yaygın değildir.

-mAz, -mAr, Geniş zamanın olumsuzu olan -mAz eki; fiilden isim yaptığında yahut bir ismi niteleyecek şekilde bir fiil kök veya gövdesine geldiğinde sıfat-fiil fonksiyonunda kullanılır. Olumsuzluk eki -mA ve -z den oluştuğunu söylemek yanlış bir yargı olmasa gerekir. -mA olumsuzluk bildirir, z ise Türkçe ve bazı Altayik diller arasındaki ilişkiyi gösteren en belirgin fonetik hadiselerden olan r-z değişikliğine örnektir. Demek ki geniş zaman eki olan r olumsuz çekime girdiğinde z'ye dönüşür. Eski Türkçe döneminden beri sıklıkla kullanılan bir ektir.

Sıfat olarak kullanımı:

İdi ters bolur kör bilişmez kişi

Kalın yat ara kirse yalnguz başı (KB 491)

(Kişi tanıdığı olmadığı bir kalabalığa tek başına girdiğinde hali kötü olur.)

Zaman zaman benzer kullanımlar tekrar etmektedir.

bilişmez kişiler karagu sanı

Karagu yarık yazsa sökme anı (KB 493)

(Kimseyi tanımayan köre benzer. Körler yolunu şaşırırsa ayıplama.)

Günümüzde de sık sık kullanılan bu ek kendini muhafaza etmeye devam etmektedir.

-mAr,: işlekliliği çok az olan bir ektir. İncelediğimiz beyit aralığında kullanımına rastlayamadık. Günümüzde işlekliliğini tamamen kaybetmiş ve kullanımdan kalkmış bir sıfat-fiil ekidir.

-gII :-An ekine yakın bir anlamda kullanılan ek; bir işi sürekli yapma yahut işin sürekli olması halini belirtir. Karahanlı Türkçesinde azımsanamayacak bir işlekliliğe sahiptir.

Sıfat olarak kullanımı:

Törümiş neg erse yokalgu turur

Törütügli halik ne kolsa kılur (KB 692)

(Yaratılan her şey yok olacaktır. Yaratan Tanrı ne isterse onu yapar.)

Kerek oğlum erse yakın ya yaguk

Kerek barkın erse keçigli konuk (KB 817)

(İsterse oğlum, yakınım, akrabam olsun; isterse yolcu, ister geçici, isterse misafir olsun.)

İsim olarak kullanımı:

Bilişing ne bar mu adaş ya kadaş

Körügli ne bar mu yigü içgü aş (KB 524)

(Akraban, dostun, tanıdığın; yemeğin, içeceğin, suyun var mı?)

Günümüzde kullanımdan kalkan bu ek yerini -An ve -İcİ eklerine bırakmıştır.

-gAn: Yaygın olarak kullanılan -gAn eki işlek sıfat-fiil eklerindedir. Orta Türkçeden sonra hece başında ve hece sonunda bazı g'ler kendini muhafaza edememiştir. Bu ek de başındaki g'yi zaman içinde düşürmüş ve -An şeklini almıştır.

negü tir eşitgil özin kısgan er

esen tirlür için özin basgan er (KB 965)

(Dinle, kendine hakim olan ne der. Kendisine hakim olan esenlik içinde yaşar.)

Günümüzde -An şeklinde kullanılan ek işlekliliğini korumaktadır.

-AgAn: Bu ekin -gAn ekine benzeyen bir kullanımı bulunmaktadır. Aralarındaki en belirgin fark: -AgAn ekinin biraz daha güçlü bir anlam ifade etmesidir. İşlekliliği çok az olan sıfat-fiil eklerindedir. Günümüzde fiilden isim yapım eki olarak: Gezegen, durağan, gideğen gibi birkaç kelimedede varlığını sürdürmektedir. İncelediğimiz beyitler arasında bu eke örnek teşkil edecek bir kullanıma rastlanamamıştır.

GELECEK ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ

-gU: Eski Türkçede gelecek zaman fonksiyonuyla kullanılan bu ek Orta Türkçe döneminde anlam genişlemesine uğrayarak sıfat-fiil olarak kullanılmaya başlanmıştır. Kutadgu Bilg'de en yoğun olarak kullanılan sıfat-fiil eklerindedir.

Sıfat olarak kullanımı:

Negü tir eşit emdi bilgi tengiz

Sözin yangzatur körse kızgu mengiz (KB 480)

(Bilgisi denizler gibi olan kişinin sözünü dinle. Dikkat edersen hayatından memnun olan insan bu sözü bu duruma benzetir.)

Kimning devleti baş götürse örü

Kamug edgü kılgu bodunka törü (KB 545)

(Halk içinde bir yere gelen ve mutluluğa eren kişi hep iyi şeyler yapmalıdır.)

Yorık bolsa kiming budunka sözi

Süçig tutgu til söz me kodkı sözi (KB 547)

(Halk içinde etkili olan kişinin tatlı dilli, tevazu sahibi olması gerekir.)

İrip kitgü yirde bolur mu beking (KB 697)

(Hükümdar: “Kararsızlığının sebebini anladım. Bırakıp gidince seni tutmanın çaresi var mı?” dedi)

İsim olarak kullanımı:

Yana ukturayım iligke bu söz

Kayu kün körüngü kaçan kelgü öz (KB 510)

(Bu sözü arz edeyim. Ne zaman gelip huzura çıkacağı belirlensin.)

Ek günümüzde zaman ve sıfatfiil fonksiyonunu kaybetmiş, fiilden isim yapım eki olarak kullanılmaktadır.

-gUçI, -gUIUK, -gUsI: Bu ekler -gU sıfat-fiil ekinin üzerine getirilen yapım ekleri ile genişletilmiş olan eklerdir. İçlerinde en yaygın kullanılan -gUçI ekidir. Sıfatfiil olarak kullanılan bu ekler “ayguç” gibi kalıplaşmış isimler de yapmışlardır.

Sıfat olarak kullanımı:

Mini bulguç kıkı alçak kerek

Köngül kodkı til sözde yumşak kerek (KB 703)

(Beni bulan kişinin; mütevazı, alçak gönüllü ve tatlı dilli olması gerekir.)

Bu ekler sıfat-fiil eki olarak günümüze ulaşamamışlardır. -gUçI eki -IcI şeklinde yapıcılık bildiren fiilden isim yapma eki olarak kullanılmaktadır.

-dAçI: Eski Türkçenin zaman eki olan bu ek anlamını genişleterek sıfat-fiil olarak kullanılmaya başlanmıştır. İşlekliliği çok olmayan ek, bu şekliyle günümüze ulaşamamıştır.

Mini buldaç er tutup beklese

Kaçmaz men andın söz aydım kese (KB 700)

(Beni bulan kişi tutup beni bağlasa ben ondan kaçamam.)

-AsI: Eski Türkçeden beri sıfat-fiil eki olarak kullanılan bu ek günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Ek incelediğimiz beyitler içinde kullanılmamıştır.

SONUÇ

Yapılan incelemeden hareketle sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Çok sayıda sıfat-fiil ekine sahip Karahanlı Türkçesi, bunların bir kısmını sonraki dönemlere doğrudan veya belli fonetik değişikliklerle aktarabilmiş, bir kısmı ise Karahanlı Türkçesinden sonra kullanımdan kalkmaya başlamıştır. Sıfat-fiil eklerinden -yUk, -dI, -mAr, AgAn, -gUIUK, -gUsI ve -AsI ekleri incelenen beyit aralıklarında kullanım açısından işlek değilken, geriye kalan sıfat-fiil ekleri belli oranlarda kullanıma sahiptir. Çalışmada önemli yanlardan birisi de: Kimi araştırmacılar tarafından Karahanlı Türkçesi sıfat-fiil ekleri arasında

gösterilmeyen –dXk sıfatfiil ekinin kullanılmış olduğunu tespit edip onunla ilgili örnek beyitlerin gösterilmiş olmasıdır.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2015). Türk Dili Tarihi, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Arat, R. R. (1991). Kutadgu Bilig I Metin, TDK Yayınları, Ankara.
- Arat, R. R. (1991). Kutadgu Bilig Çeviri, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Argunşah, M. ve Yüksekaya, G.S.(2015). Tarihi Türk Lehçeleri "Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça" Dersleri, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Banguoğlu, T. (2015). Türkçenin Grameri, TDK Yayınları, Ankara.
- Ercilasun, A. B. (2008). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Ergin, M. (2013). Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri İçin Türk Dil Bilgisi, Bayrak Yayıncılık, İstanbul.
- Gabain, A. V. (2007). Eski Türkçenin Grameri, (Çev.) Akalın, M. TDK Yayınları, Ankara.
- Haciminoğlu, N. (2013). Karahanlı Türkçesi Grameri, TDK Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Z. (2011). Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları, TDK Yayınları, Ankara.
- Radloff, W. (1910). Das Kutatku Bilik des Jusuf Chaas Hadschib aus Balasagun II, St.
- Petersburg, (Akt.) Caferoğlu, A. (2015). Türk Dili Tarihi II, Altınordu Yayınları, Ankara.
- Tekin, T. (2003) Orhon Türkçesi Grameri, (Haz.) Ölmez, M. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul.

TÜRK VE KIRGIZ EDEBİYATINDA AĞITLAR

Geliş Tarihi/Received: 17.05.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 29.06.2018

Asil Şengün

ReLecturer, Akhmet Yassawi University

ORCID: 0000-0003-2373-304X

asilsng@gmail.com

ÖZ

Yeryüzünde yaşayan her milletin kendine has bir kültürü bulunmaktadır. Milletlerin kültürleri o milletin yaşadığı tarihi süreç içerisinde çeşitli sebeplere bağlı olarak gelişir, gelişirken de değişikliklere maruz kalır. Bir milletin kültürünün temelini sahip olduğu gelenek-görenekler, örf-adetler ve bunlara bağlı olarak gerçekleştirilen uygulamalar oluşturmaktadır. Gelenek-göreneklerin temlini ise insanoğlunun bu dünyada yaşadığı hayatı süresince başından geçirdiği hayatın geçiş dönemlerdeki uygulamalar teşkil etmektedir. Geçiş dönemleri veya geçiş törenleri olarak adlandırılan bu aşamalarda çeşitli etkinlikler gerçekleştirilir. En önemli geçiş törenleri doğum, düğün ve ölüm olayına bağlı olarak yapılanlardır. Bu geçiş törenleri etrafında her halkın söylediği şiirler bulunmaktadır. Bu şiirlerden biri de ölüm ve ayrılık acısı nedeniyle dile getirilen şiirlerdir. Türk Edebiyatında ölüm ve ayrılık acısıyla çoğunlukla irticalen söylenen bu şiirlere ağıt denmektedir. Ağıtların kaynağı Türk Edebiyatının İslam öncesi devrine dayanmaktadır. Bu şiir türünün başlangıçta söyleyeni unutulsa da, günümüzde anonim olmayan ağıtlar da yazılmıştır. Türklerde ve Kırgızlarda insanoğlunun hayatındaki en önemli geçiş dönemlerinden biri olan ölüm hadisesine bağlı olarak söylenen ağıtlar iki halkın sözlü edebiyatının temelinde aynı kaynaktan beslenmesine bağlanıp gelişmesine rağmen, zaman içerisinde iki halkın geleneğinde bu türün gelişimi farklılık göstermiştir. Türk Edebiyatında ölüm ve ayrılık hadisesine bağlı olarak söylenen ağıtlar, sadece ağıtlar başlığı altında toplanırken, Kırgız Edebiyatında bu şiirler Mun-Zar Irları başlığı altında Kereez, Uguzuv, Joktav, Koşok dört bölümden oluşmaktadır. Makalede ağıtların Türk Edebiyatında ve Kırgız Edebiyatında yapılan araştırmalarda nasıl tasnif edildiği örnekler desteklenerek karşılaştırılması yapılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kırgızlarda ve Türklerde ağıt, Ölüm, Ağıt, Gelenek-Görenek, Geçiş Törenleri

LAMENTS IN TURKISH AND KYRGYZ LITERATURE

ABSTRACT

Every nation that lives on the earth has its own culture. The cultures of the nations develop in various ways during the historical period in which the nation lived and are exposed to changes during its development. Traditions-customs, the customs and practices that depend on them are the foundations of a nation's culture. The tradition-custom is the practice of the transition period in which the life that mankind has passed through

his life during his life in this world. During these stages, called transition periods or transition ceremonies, various activities take place. The most important transitional ceremonies are the ones built upon birth, wedding and death. There are poetry that every people say around these transition ceremonies. One of these poems is poetry which is expressed because of the pain of death and separation. These poems which are said to be mostly extrovert in the Turkish Literature due to death and separation are called lament. The source of the weights is based on the pre-Islamic devrine of Turkish Literature. Even though this poem was forgotten at the beginning, the anonymous notes are also written today. Despite the fact that the lamentations related to the death hadith, one of the most important transitional periods in the lives of the human beings in the Turks and Kyrgyzs, are connected to the feeding of the same source at the basis of the oral literature of the two people, the development of this kind has been different in the tradition of the two people over time. In Kyrgyz Literature, these poems are composed of Kereez, Uguzuv, Joktav, Koşok under the heading of Mun-Zar Irlari, while the saints mentioned in the Turkish Literature due to the death and separation tradition are merely under the title of titles. Comparisons are made by supporting how samples are categorized in the researches made in Makalede lamentations in Turkish Literature and Kyrgyz Literature.

Keywords: *Lamentations in Kyrgyz and Turks, lament, Weakness, Tradition-Custom, Transition Ceremonies*

GİRİŞ

Yeryüzünde yaşayan her millet dünyada var olduğu andan itibaren yaşadığı tarihi seyir içerisinde kendine has bir kültür meydana getirmektedir. Milletlerin kültürlerinin en önemli temel taşları ise zaman içerisinde oluşturdukları gelenek-görenekları, örf-adetleridir. Meydana gelen ve kuşaktan kuşağa aktarılan gelenek-göreneklerinin, örf-adetlerinin geçiş dönemlerine bağlı olarak şekillendiğini görmek mümkündür. İnsanoğlunun bu dünyadaki yaşamında birçok geçiş dönemleri ve bu dönemlere bağlı olarak törenler gerçekleştirilmektedir. *Geçiş törenleri doğum töreni, ad verme töreni, sünnet töreni, askere gönderme/ karşılama töreni, hacı gönderme/ karşılama töreni, evlenme/düğün töreni, ölü gömme ve yas töreni* (Çobanoğlu 2002:58) olarak adlandırılmaktadır.

Bu evrelerin her birinde insan hayatında önemli değişiklikler meydana gelmekte ve bu törenlerle birlikte insan hayatın yeni bir dönemine ayak basmaktadır. Fakat bu geçiş dönemleri içerisinde doğum, evlenme ve ölüm olmak üzere üç önemli geçiş evresi diğerlerinden farklıdır. İnsan doğumla dünya hayatına ilk adımını atar, evlenme ile kendine ait aile hayatına başlar. Ölüm ile de bu dünyadaki hayatı bitirip, ahiret hayatına geçiş yapar. Ölüm hadisesi bazı milletler için her şeyin bitişini, bir yok oluşu ifade ederken özellikle ilahi dinlere mensup milletlerin nazarında dünya hayatının bitip ahiret hayatının başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Türk milletinin oluşturduğu kültürde ölüm vakası derin acı veren bir ayrılık olmakla beraber gerek İslam öncesi inanışta gerekse İslami inanışta insanın dünyada kendisine verilen yaşama süresinin bitmesi yönüyle ölüm; ahiret hayatına

geçişin başlangıcı olması yönüyle ise yeni ve ebedi bir hayat olan ahiret hayatı için doğumdur. Bu açıdan baktığımızda ölüm bir yok oluş değil yeni bir hayata geçişin başlangıcı, dönüşüm evresinin bir aşamasını oluşturmaktadır.

Bütün toplumlarda insan hayatının bu üç önemli geçiş dönemi etrafında çeşitli gelenek-görenekler, örf-adetler meydana gelmiş ve bunlara bağlı olarak birçok uygulamalar ortaya çıkmıştır. Bu geçiş dönemleri aynı zamanda insanın duygu dünyasına en fazla tesir eden, buna bağlı olarak da insanların duygularını çeşitli şekillerde ve farklı vasıtalarla en çok dışa yansıttığı evrelerdir. Her insan için dünya hayatı doğumla başlamaktadır. Dünyaya geldiği aileden ayrılıp, başka bir aileye gelin olarak giden genç kız doğumla birlikte anne olma vasfını kazanır. Böylece bir ailenin gelini olmakla birlikte kocasıyla kurduğu yuvanın annesi olma payesini elde etmiş olur. Kendisine annelik vasfını kazandırmış olan ve dünyaya yeni adım atmış olan yavrusunun hamisi, eğitmeni, terbiyecisi aynı zamanda mensubu olduğu milletin kültürünü aktaran en güzel vasıta olarak anne, bütün duygu ve düşüncesini, sevgisini, nefretini, acısını, kaygısını, gelecekle ilgili ümitlerini, korkularını, endişelerini, çocuğu için kurduğu hayalleri bebeğini uyuturken söylediği ninnilerle dile getirmektedir.

Diğer bir geçiş dönemi olan düğün, birbirini seven genç kızla delikanlının gelecekteki hayatlarını birleştirdiklerini yaşadıkları topluma ilan etmeleri anlamına gelmektedir. Düğünlerde gençlerin duygu ve düşünceleri, sevinçleri, kaygıları bazen neşeli bazen de hüznü şiirlerle dile getirilir, Düğün şiirleri çeşitli müzik aletleri eşliğinde evlenme merasiminde yaşanan duyguların özelliğine bağlı olarak farklı ezgilerle çalınır, söylenir kuşaktan kuşağa aktarılarak varlığını sürdürmektedir.

Allah'ın kendisine biçtiği ömrün bir vesile ile sona ermesiyle ölüm hadisesi gerçekleşip, insanoğlu bu dünyadan göçüp gitmektedir. Ölüm vakasının meydana gelmesiyle birlikte ölen kişinin yakınları yaşadıkları bu acı verici olay karşısında duygularını çoğu zaman irticalen feryat ederek söyledikleri matem şiirleri ile dile getirmektedir. Ölen kişinin yakınları tarafından ayrılık acısının sözlü olarak dışa yansıtılmasıyla oluşturulan şiirler ağıt olarak adlandırılmaktadır.

TÜRK EDEBİYATINDA AĞITLAR

Türk Edebiyatında ağıtlara Türk milletinin en eski dönemlerinden itibaren rastlamak mümkündür. Ağıtlar, ilk olarak Türk milletinin İslamiyet'ten önceki edebiyatında ölen kişilerin ardından yapılan *yuğ* cenaze merasimlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu merasimlerde ölen kişinin ardından söylenen hüznü dolu şiirlere *sagu* denmekteydi. İşte atalarımızın söylediği bu sagular günümüzde ölen kişinin ardından söylenen şiirlere verdiğimiz ad olan ağıtların bilinen ilk örneklerini oluşturmaktadır.

Ağıt bir kimsenin ölümü üzerine duyulan acıları anlatmak amacıyla söylenen şiirlerdir. Ölümden duyulan üzüntüyle birlikte ölenin iyilikleri de anlatılır.

Anonim halk şiiri malı olan ağıtlar da vardır. Bunlar genellikle genç yaşta ölen kız ve delikanlılar için söylenir. Ayrıca gelin olup anasının evinden ayrılan kızlar için de ağıtlar yakılır(Dilçin 2000:342). Bu tanımda görüldüğü üzere edebiyatımızda ağıtlar şairi belli olanlar ve anonim olanlar olarak ikiye ayırmaktadır. Cem Dilçin *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* adlı çalışmasında yukarıda verdiğimiz şekilde ağıtın tanımını yaptıktan sonra Hıfzî'den on beş dörtlükten oluşan bir ağıt örneği vermektedir.

Sefil baykuş ne gezersin bu yerde

Yok mudur vatanın illerin hani

Küsmüş müsün selamımı almadın

Şeyda bülbül şirin dillerin hani (Dilçin 2000:342-343).

Türk Edebiyatında ağıtlarla ilgili olarak Hikmet Dizdaroğlu *Halk Şiirinde Türler* adlı eserinde şöyle demektedir: *Adına ilk kez Orhun Yazıtlarında rastladığımız yağ'lar ise ölümler için yapılan genel dini törenlerdir. Ziya Gökalp, bu törenleri "yüce adamlar'ın ölümlerinde yapıldığını bildirmekte ise de, Fuat Köprülü'nün çeşitli kaynaklardan derlediği bilgiler, yalnız büyük adamların ölümlerinde değil, ölen her kişi için yağ yapıldığını göstermektedir*(Dizdaroğlu 1969:13). Seyit Kemal Karaalioğlu'na göre *sagu, Eski Türk Halk Edebiyatında sevilen bir kimsenin ölümünden duyulan acıları anlatmak için söylenen şiir. Sagu'lar, yağ denilen dini matem törenlerinde söylenirdi. Sagu'ların diliyle, ölenin iyilikleri, unutulmaz anıları anlatılırdı*(Karaalioğlu 1980:145). Nevzat Gözaydın ise *uzun hava olarak kabul edilen ve usulsüz türküler içinde yer alan ağıt, genellikle bir kişinin zamansız sayılan ölümünden sonra yakınları veya bir ağıtçı tarafından söylenen türküdür. Ölen kişinin kişisel özellikleri, ona karşı duyulan sevgi, yaşayışı, yaptıkları ve geride kalanların duyguları özel bir ezgi ile yas günlerinin hemen başında dile getirilir*(Gözaydın1989:30) demektedir. Anonim Halk Şiiri üzerine geniş kapsamlı araştırma yapan Doğan Kaya, *Anonim Halk Şiiri* adlı eserinde ağıtlara geniş bir yer verip, edebiyatımızda ağıtlar ilgili yapılan araştırmalara ve tanımlara değinip şöyle demektedir: *İnsanlar, başta ölüm olmak üzere çeşitli sebeplerle sevdiklerinden ayrılmak durumunda kalırlar. Bugüne kadar ölüm şiirleri olarak sayılan ağıtları, salt bu çerçevede ele almamak gerekir. Ağıtlar, dar manada ölüm üzerine, geniş manada acı ihtiva eden her konuda ortaya konmuş şiirler olarak görülürler. Ağıtların ortaya çıkışının temel sebebi ayrılıktır. Bu bakımdan biz de ağıtları; başta ölüm olmak üzere ayrılığın yahut ayrılığın doğurduğu ıstırap sebebiyle ortaya konulan lirik ürünler olarak düşünmekteyiz*(Kaya 1999:243-244)".

Türk Edebiyatında ağıtlarla ilgili yapılan çalışmalara genel olarak baktığımızda ağıt için verilen tanımın hemen hemen aynı şeyleri ifade ettiğini görmekteyiz. Yapılan tanımlarda ağıtların ölen kişilerin arkasından hüznü dolu ezgiyle söylenen elemli şiirler ifadesini görmekteyiz. Ayrıca Mehmet Yardımcı'nın *"Başlangıcından Günümüze Türk Halk Şiiri"* adlı çalışmasında ağıtın tanımı yapıldıktan sonra örnek metinler verilip ağıtların

genel özellikleri, ağıtların diğer anlatmaya dayalı türlerle ilgileri ele alınıp, etraflıca bilgi verilmiş olup ağıtlar halk şiirinin koşma türü içerisinde değerlendirilmektedir.

Türk Edebiyatı araştırmaları çerçevesinde yapılan çalışmalarda ağıtlarla ilgili olarak verilen bilgilerde ağıtların Türklerin İslam öncesi devirlerinde teşekkül etmiş olduğu, ölen kişi için düzenlenen yuğ törenlerinde söylenmeye başlandığı, yuğ törenlerinde ölüm hadisesinin vermiş olduğu acıya bağlı olarak ölen kişinin yakınları tarafından söylenen üzüntü dolu, kendisine has bir ezgisi olan, ölen kişinin güzel hasletlerini dile getiren hüznü şiirler tanımı ortak noktayı oluşturmaktadır. Lakin gerek Türklerin İslam öncesi devirlerinde yuğ törenlerinde söylenen ağıtlar gerekse yakın zamanlarda cenaze merasiminde söylenmiş ağıtlar kendi içerisinde herhangi bir tasnife tabi tutulmamıştır. Bu noktada Türk Edebiyatındaki ağıtları karşılaştırdığımız Kırgız Edebiyatında ağıtların ilmi olarak incelenmesinde ve tasnifinde farklılıkların olduğunu görmekteyiz.

KIRGIZ EDEBİYATINDA AĞITLAR

Türkiye’de ağıt olarak adlandırılan şiir türü Kırgız Edebiyatı araştırmalarında *Kaada-Salt Irları (Gelenek-Görenek Şiirleri)* olarak adlandırılan kategoride *Mun-Zar Irları (Hüzün-Feryat şiirleri-A.Ş.)* adıyla ele alınıp incelenmektedir. Türk Edebiyatında ölüm hadisesi ile ilgili söylenen şiirler sadece ağıt adıyla ele alınırken Kırgız Edebiyatında ölümle ilgili şiirler *Mun-Zar Irları* başlığında *Kereez, Uguzuv, Joktav, Koşok* olmak üzere dört alt kola ayrılarak incelenmektedir.

Ölüm hadisesinin meydana gelişine bağlı olarak söylenen *Mun-Zar Irları*, Kırgız Edebiyatında ayrıntılı bir şekilde incelenip cenaze merasiminin aşamalarına göre çeşitli adlar altında sınıflandırılmaktadır. Bu dünyadaki hayatının sona erip, artık vefat edeceğini anlayan bir kişinin çoluk çocuğunu, akrabalarını yanına çağırıp, onlara söylediği son sözü *Kereez* olarak adlandırılmaktadır. *Kereezler*, öleceğini anlayan kişinin son sözü olarak yakınlarına sağlığında yaptığı işleri, bundan sonra yapmak isteyip de ömrünün vefa etmediği; yakınları, çocukları tarafından yapmasını istediği işleri, hayallerini anlatan şiirlerdir. Ayrıca *kereezlerde* dünyanın faniliği, inanç anlayışı ve milli zihniyetin felsefi yorumuna yer verildiği görülmektedir. *Kereezler*, herkes tarafından söylenebilir. Çoğunlukla şiir olarak söylenen *kereezler*, bazen nesir olarak da söylenebilir. Nesir olarak söylenip, daha sonra şiire dönüştürülen *kereezin* en güzel örneği *Borombay* ile *Balbay’ın kereezleridir*. *Kereezlerin* söyleyenleri belli olduğu için zaman içerisinde fazla değişikliğe uğramazlar. Özellikle meşhur şairlerin, âşıkların, devlet adamlarının, halk liderlerinin *kereezleri* halk içerisinde geniş bir şekilde yayılıp günümüze kadar ulaşmıştır. *Kereezlerin* en meşhurlarından biri *Borombay’ın kereezidir*:

"Журтум, Ысык-Көлге ыктаңар, *Halkım Isık Göl'e sığının,*
Кең Текес көздөн чыкпаңар, *Geniş Tekesi gözdens çıkmayın*
Жерге салгын егинди, *Yere serpin ekini,*
Тегиз уккун кебимди, *Hepiniz dinleyin sözümü*
Туп, Жыргалаң кыштаңар, *Tüp, Jılgalan'da kışlayın*
Четтен келген коңшуну, *Uzaktan gelen komşunu*
Өз туугандай куштаңар. *Öz kardeş gibi kucaklayın,*
Эки семиз байлаңар, *İki semiz (hayvan) besiye çekin,*
Эл жайлоога чыкканда *Halk yaylaya çıktığında,*
Серүүндүн жолун жайлаңар, *Serüün yolunu yayla yapın,*
Аштыкка жайлоо жер эле, *Açlığa yayla yer imiş,*
Чычканга экин салыңар, *Sıçan'a (vadi) ekin salınız*
Ага-ини сыйлашып, *Abi kardeş birbirinize hürmet edip,*
Ынтымак болун баарыңар. *Birlik olun hepiniz* (Akmataliyev
2004:61-62), (çev.-A.Ş).

Kırgızlarda gelenek-görenek şiirleri içinde ele alınan ve ölüm hadisesi ile ilgili söylenen şiirlerden diğeri *Uguzuu* şiirleridir. *Uguzuu* şiirleri, Kırgız toplumunda vefat eden kişinin yakınlarına ölüm haberini vermek için söylenen şiirlerdir. Bir kişinin vefatı insanın toplum hayatında meydana gelen önemli ve insanı en derinden etkileyen hadiselerden biridir. Yaşam tarzı nedeniyle çoğu kez muharebede vefat edenlerin haberini ailesine iletme konusunda hassasiyetle yaklaşma da denebilir. Ölüm kaçınılmaz olmasına rağmen, ayrılığın insanlara verdiği acıyı biraz da olsa hafifletmek, vefat edenin yakınlarına ölüm haberinin verdiği psikolojik darbeyi azaltmak amacıyla duyurmaktır *uguzuu*. Bu önemli görev sıradan insanlara verilmemiştir. Toplumdaki tecrübeli, feraset sahibi ve hitabeti yüksek olan insanlar *uguzuu* görevini üstlenmişlerdir. *Uguzuu* çoğunlukla şiirle olduğu gibi ayrıca nesir olarak ve sadece kopuzun melodisiyle de gerçekleştirildiği durumlarda vardır.

*Uguzuu*da bazen eski metinlere gönderme yapılarak, bazen doğa olaylarından örnek verilerek, bazen de hayvanlar dünyasıyla benzetme yapılarak aile fertlerinin cenazesi olduğunu dolaylı yoldan anlatılır. Misaller vererek bulmaca çözdürür gibi söylenen *Uguzuu*'a Janibek Han zamanında ordusuyla savaşa giden Jeerençe Çeçen savaştayken onun hanımı vefatı haberidir. Jeerençe Çeçen savaştan dönerken bu acılı haberi duyurmak için Jeerençe'nin arkadaşları, akranları ve aksakallar şehre bir günlük yolda kendisini karşılarlar. Karşılایanların içinden bir aksakal Jeerençe'ye çeşitli misaller vererek ve bir bulmaca çözdürür gibi sorular sorarak hanımın

ölümünü haber verir. Bu, Kırgız Edebiyatındaki uguzuun en güzel örneklerinden biridir:

- Eee Jeerençe, atası ölen ne olur?*
- Atası ölen kişinin yüksek dağlarını boran basar.*
- Anası ölen ne olur?*
- Anası ölen kişinin çağlayıp akan suları, berrak gölü soğulmuş olur.*
- Ağabeyi ölen ne olur?*
- Ağabeyi ölen kişinin sesi kısılır, sözü az olur.*
- Kardeşi ölen kişi ne olur?*
- Kardeşi ölen kişinin at binerken kamçısı eksilmiş olur. Düşman baskın yaptığında, başına bela geldiğinde, kötü de olsa abi-kardeşin arkanda olsa arkan sağlam olur.*
- Yengesi ölene ne olur?*
- Yengesi ölen kişinin yeni yelde yırtılır, yakası kirden batar.*
- Gelini ölene ne olur?*
- Gelini ölen kişinin atı ipini koparmış gibi olur.*
- Ninesi ölen kişi ne olur?*
- Ninesi ölen kişinin nazlanacak yeri az olur?*
- Çocuğu ölen kişi ne olur?*
- Çocuğu ölen kişinin bağrına ateş düşmüş gibi olur.*
- Karısı ölen kişiye ne olur?*
- Oyy, oyy sorma oyy, Allah'ın emriymiş, hanımım öldü demek oyy. Bir döşeğe dört baş koyup yataydık. Eyvah, hanım ölse mamur şehrin yıkılmış demektir, günün viran, mülkün viran olup yok olup gidecek bu olsa gerek, deyip kamçısına dayanıp feryat ederken kamçısı kırılmıştır (Akmataliyev 2004:71-72), (çev.-A.Ş).*

Uguzu sözlü olarak yapıldığı gibi bazen de sözsüz sadece kopuzun hazin melodisiyle de yapılmaktadır. Zaman içerisinde şairler tarafından bu melodiler şiire çevrildiği de görülmektedir. Melodi ile uguzuun en güzel örneklerinden biri Nogay ve Kazaklar arasında yaygın olarak bilinen *Ket Buka Küyü* veya *Aksak Kulan* olarak bilinen küydür/ezgidir. Bu melodinin hikâyesi şöyledir:

Cengiz Han'ın oğlu Cuci kaybolmuştur. Bu durumdan dolayı Cengiz Han öfkeli. Öfkesi o kadar şiddetlidir ki, oğlumun öldüğünü haber verenin boğazına erimiş kurşun dökeceğim demektir. Kulan avlarken bir kulanın attığı tekmeden dolayı yuvarlanıp Cuci ölmüştür. Cengiz Han'a ölüm haberini vermekten herkes korkmaktadır. Vaziyeti gören yaşlı ve tecrübeli

bir küy ustası kopuzu/dombırayı eline alır ve kederli hadiseyi melodi/küy ile Cengiz Han'a duyurur. Cengiz Han günlerdir kaybolan oğlunun öldüğünü anlayınca öfkeden kudurur ve yaşlı küy ustasını yakalatıp boğazına erimiş kurşun döktürmek ister. İhtiyar, "Size haber veren ben değilim, ben size bir kelime ettim mi? Haberi veren kopuz erimiş kurşun dönecekseniz onun boğazına dökün," der. Böylece kendisini ölümden kurtarır, fakat Cengiz Han'ın öfkesi dinmemiştir. İhtiyar küycünün sözlerinden sonra erimiş kurşunu kopuzun tellerine döktürür. Bu küy/melodi daha sonraki zamanlarda manzume haline getirilmiştir. Aşağıda bu şiirden bir örnek verelim:

Küycü, Cengiz Han'a oğlunun ölüm haberini vermek için bilmece çözdürür gibi sorular sorar ve bu sorulara Cengiz Han verdiği cevaplarla acı gerçeği idrak eder.

<i>Туу, туу, туу кучак,</i>	<i>Tuu, tuu, tuu kucak,</i>
<i>Тулпар качты, Айганым,</i>	<i>Tulpar kaçtı Ay Hanım,</i>
<i>Туурунан ажырап,</i>	<i>Kafesinden kurtulup,</i>
<i>Шумкар качты, Айганым,</i>	<i>Şahin kaçtı, Ay Hanım,</i>
<i>Алтын боолуу ак шумкар,</i>	<i>Altın bağlı ak şahin,</i>
<i>Айга карай сызыптыр,</i>	<i>Aya doğru uçmuştur,</i>
<i>Алтын боосун тытыптыр,</i>	<i>Altın bağıni ditmiştir,</i>
<i>О не болот, Айганым?</i>	<i>O ne olur, Ay Hanım.</i>

Bu sorulardan sonra Cengiz Han meseleyi anlar ve şöyle cevap verir:

<i>Туу, туу, туу кучак,</i>	<i>Tuu, tuu, tuu kucak,</i>
<i>Тулпар качса карматпай,</i>	<i>Tulpar kaçса yakalanmadan,</i>
<i>Менин туйгунум өлгөн турбайбы,</i>	<i>Yakınım ölmüş demektir,</i>
<i>Ошунда шорум курбайбы,</i>	<i>O zaman acım olmaz mı,</i>
<i>Алтын боолу ак шумкар,</i>	<i>Altın bağlı ak şahin</i>
<i>Айды карап ал сызса,</i>	<i>Aya doğru uçmuşса</i>
<i>Менини арыстаным өлгөн турбайбы,Aslanım ölmüş demektir</i>	
<i>Менин бир шорум курбайбы-Benim bir acım ..."</i>	

Bunları söyleyen Cengiz Han, "Oğlumun ölüm haberini getirenin boğazına kızgın kurşun döktüreceğim." diye ferman buyurur (Akmataliyev 2004:70-75), (çev.-A.Ş).

Uguzuu görüldüğü gibi toplumda önemli bir mevkie sahip olan kişilerin evlerinden uzakta, seferde buldukları sırada ailelerinden birini kaybettiklerinde; o kişiye bulunduğu toplumun ileri gelen akıl ve feraset sahibi aynı zamanda söz hüneri sahibi kişiler tarafından bazen şiirler bazen

nesir olarak bazen bulmaca çözdürerek bazen de kopuzun nağmeleriyle ölüm hadisesini duyurması olayıdır.

Kırgızlarda ölüm hadisesine bağlı olarak söylenen şiirlerden biri de *koşoklardır*. Bu dünyaya gelen insanın vadesi dolup, ahirete göç etmek için çıktığı yolculuk olan ölüm hadisesi gerçekleştiği zaman ölen kişinin ailesindeki kişiler tarafından ya da yakın arkadaşları tarafından ölen kişinin hayatta iken yaptığı iyilikleri, ölen kişinin nasıl bir insan olduğunu anlatarak üzüntülü, cenazenin başında söylenen şiirlerdir. Koşoklar genel olarak ikiye bölünür. Biri kişi öldüğü zaman söylenen koşoklar, ikincisi kız evlenip baba evinden ayrılıp giderken söylenen koşoklar.

Hangi koşoka bakarsanız bakın hemen hepsi ölen kişinin sağlığındaiken yaptığı işleri methedip, o kişinin iyiliklerini, güzelliklerini dile getirmek, ölen kişiyi cenazeye gelenlerin huzurunda övmek maksadıyla söylenmekte, öleninin iyiliklerini anlatmayı maksat tutmaktadır. Mesela:

Ак кыянын астынан, Ak kayanın altından
Ак жолбарс качты тосолук. Ak kaplanım kaçtı tutalım,
Ак жолборстой чамданып Ak kaplan gibi şamdanım,
Ак шумкардай чаңырып, Ak şahin çığırıp
Кан Жантай өлдү кошолук Han Jantay öldü toplanalım(Akmataliyev vd. 1998:6), (çev.-A.Ş).

Koşok söyleyen kişinin ölen kişinin aile efradından ise koşok acılı, hüzünlü olurken aile dışından ise koşokta dilek, ölen kişinin geride kalanlarına daha çok nasihat mahiyetinde olduğu görülmektedir. Koşokları daha çok kadınlar söylerken bazen erkeklerde söylemektedir.

Кара тору Туянам, Kara doru Tuyanam,
Катынча кошуп ыйларга, Kadınca ağıt yap ağlamaya,
Калкымдан жаман уялам, Halkımdan çok utanırım, diye başlayıp,
Каркырасын тагынып, Karkırasını takip (karkıra: turna tüyü ile süslenmiş başlık, A.Ş)
Калктын көркү Туяна. Halkın güzeli Tuyana
Калын килем жаптырып, Kalın kilim örtüp
Шурудан буйла тактырып, Boncuk gerdanlık taktırıp
Көч баштаган Туяна- Göçe başlamış Tuyana

ya da :

Телкисинен айрылган, Ceylanından ayrılmış
Кулан болдум Туяна. Kulan oldum Tuyana.
Улуу тоонун боорунда, Ulu dağın bağrında,

Улар болдум Туяна. Ular (dağ kuşu) oludum Tuyana
Улутунуп үшкүрүп, Ah vah etmeye
Кумар болдум Туяна. Dūçar oldum Tuyan (Akmataliyev vd.
1998:11)

Devam eden koşok, erkekler tarafından söylenen koşoka bir örnektir. Bu örnek bize koşokların sadece kadınlar tarafından değil erkeklerin de ölen kişilerin ardından koşok söylediğini, ayrıldığı yarının ardından feryadını nasıl dile getirdiğini göstermektedir.

Kırgız Edebiyatında koşokların aşağıdaki konularda söylendiğini görmekteyiz.

1. Tarihi şahsiyetlerle ilgili koşoklar,
2. Toplum nazarında değeri yüksek kişilerle ilgili koşoklar,
3. Erkeklerle ilgili koşoklar,
4. Kadınlarla ilgili koşoklar,
5. Çocuklarla ilgili koşoklar.

Kendisine koşok söylenen kişinin ölüm sebebine bağlı olarak ise koşoklar şu şekilde sınıflandırılmaktadır.

1. İhtiyarlığa bağlı olarak ölenler,
2. Bir kişiyi korurken ölenler,
3. Kaderin talihsizliğine bağlı olarak ölenler
4. Savaşta ölenler v.b şekilde sınıflandırılmaktadır.

Yapılan araştırmada koşokların Kırgız Edebiyatında çok geniş bir yer kapsadığı görülmektedir. Hatta Manas destanının başlangıçta bir koşok olduğu (Akmataliyev vd. 1998: 15) düşünülmektedir.

Kırgızistan'da koşoklar ile ilgili yapılan birçok çalışma bulunmaktadır. Bu çalışmalar çerçevesinde koşokları Saadat Muratova beş grupta incelemektedir.

1. Duyurma koşokları
2. Cenazeye gidildiğinde söylenen koşoklar,
3. Cenaze evden çıkarılırken söylenen koşoklar,
4. Ölü mezara defnedildikten sonra söylenen koşoklar,
5. Ölünün kırkıktan sonra söylenen koşoklar (Muratova 2015:113), (çev.-A.Ş).

Bu tasnifte görüldüğü gibi Kırgızlarda insan öldüğü zaman cenaze merasiminin her aşamasında farklı şiirlerin söylendiği ve bu şiirlerin söyleniş şeklinin de muhtevasının da farklı olduğu görülmektedir.

Ölüm hadisesi ile ilgili söylenen şiirlerden diğer biri ise Joktoo şiirleridir. *Joktoo şiirleri kişi öldükten sonra söylenen şiirlerdir ve ikiye bölünmektedir. Koşok- joktoo, könül aytuu-könül jubatuu şiirleri* (Akmataliyev 2002:84). Joktoo şiirleri ölen kişi defnedildikten sonra arkasından söylenen ve onun artık yokluğunu anlatan şiirlerdir. Joktoolar Kırgız halkı içinde tarihin en eski dönemlerinden beri söylene gelmiş, birçok destanlarda masallarda yer alan bir şiir türüdür. *Joktoo-Koşoklar sadece yakını ölen kişilerin şahsi kaygılarını, acılarını, iç dünyasındaki kederini dışa yansıtmakla kalmayıp, aynı zamanda bir halkın tarih boyunca başından geçen çeşitli kederli olayları, hayat şartlarını, gelenek-göreneklerini de kuşaktan kuşağa aktarması yönüyle de oldukça değerli bir kültür hazinesidir* (Akmataliyev 2004:85).

SONUÇ

Türk Halk Edebiyatının temelleri bütün Türk boylarının ortak bir coğrafyada yan yana yaşadığı dönemlerde atılmıştır. Bu ortak edebiyat döneminde elbette bütün boyların örf- adetleri, gelenek-görenekleri büyük oranda benzerlik gösteriyordu. Halk edebiyatının büyük bir bölümün meydana getiren anonim şiirlerin de temeli bu ortak hayatın yaşandığı dönemlerde atılmıştır. Başlangıçta anonim halk edebiyatının ürünü olan şiir türleri gelenek-göreneğe bağlı olarak oluşmaya başlamıştır. İnsanların doğumundan ölümüne kadar devam eden hayatlarının en önemli üç geçiş evresi olan doğum, evlenme ve ölüm olaylarına bağlı olarak çoğunlukla irticalen söylenen şiirler esasta halk edebiyatının sözlü geleneğinde söylenen şiirlerin temelini oluşturduğu görülmektedir. Bu şiirlerin başlangıçta adlandırılmaları ortak iken zaman içerisinde Türk boylarının farklı coğrafyalarda yaşamaları, yaşadıkları bu farklı coğrafyalarda muhtelif kültürlerle iletişime geçmeleri anonim halk şiiri türlerinin adlandırılmasına, şiirlerin söylenişine, muhtevasına, sınıflandırılmasına ve toplum içerisinde gelişmesine büyük tesir etmiştir.

İşte bu sebeplere bağlı olarak anonim halk şiirinin bir türü olan ağıtlar başlangıçta ölüm hadisesine, aynı zamanda aileden ayrılan kişilerin o aileden ayrılmasına bağlı olarak oluşturduğu kederin etkisiyle söylenen şiirlerdir. Zaman içerisinde ağıtlar toplumların geçirdiği hayat serüvenin etkisiyle değişikliklere uğramıştır. Anadolu'da ölüm hadisesi ve ayrılık sebebiyle söylenen şiirler ağıt adıyla adlandırılırken, Kırgızlarda aynı zamanda diğer Türk halklarının yapmış olduğu araştırma ve incelemeler neticesinde ayrılık nedeniyle söylenen kaygı- keder konulu şiirler farklı terimlerle karşılanmıştır. Kırgızlar ölüm hadisesini duyurmak için söylenen şiirlere *uguzuu* derken, Kazaklar *estirtü*; cenaze defnedildikten sonra ölen kişinin yakınlarının üzüntüsünü paylaşmak için söylenen şiirlere Kırgızlar *koşok* derken Kazaklar *jubatuv* şiirleri adını vermektedir. Yakınları tarafından ölen kişinin yokluğunu ifade eden şiirler için Kırgızlar *joktoo* derken Kazaklar da aynı anlama gelen *joktav* kelimesini kullanmaktadırlar. Türk Edebiyatında yapılan çalışmalarda bu şiirler için sadece ağıt terimi

kullanılmakta fakat Kırgız Edebiyatındaki gibi cenaze merasimin evrelerine bağlı olarak söylenen şiirler farklı adlarla sınıflandırılmadığı görülmektedir. Kırgız Edebiyatında ağıtlar ölüm hadisesinin cereyanın her merhalesi için söylenen şiirler farklı adlar ve başlıklar altında toplanmıştır. Kırgızlarda kişinin öleceğini anlayıp yakınlarını etrafına toplayıp son sözünü söylediği şiirlere Kereez; ölüm hadisesini ailenin seferde olan ferdine duyurmak için söylenen şiirlere Uguzuu (Duyurma), cenaze evde iken söylenen şiirlere Koşok; kişinin cenazesinin mezara defnedilmesi için evinden ayrılırken söylenen şiirlere Uzatuu Koşogu (Uğurlama/Veda Koşması), cenaze defnedilip aile fertlerinin evlerine dönüp ölen kişinin yokluğu için söylenen şiirlere Joktoo adları vermişlerdir. Bu şiirlerin her birinin söyleniş tarzları muhtevaları farklılık göstermektedir.

Türkiye’de cenaze merasiminde Kırgızlarda olduğu gibi çok farklı türlerde şiirlerin söylenmemesinde İslam inancının büyük tesiri bulunmaktadır. Çünkü İslam inancına göre ölen kişinin ardından feryat ederek ağlanması hoş karşılanmamaktadır. Kırgızistan’da ise cenaze merasimlerinde eski Türk inancının tesirleri varlığını koruyup buna bağlı olarak da yakınları tarafından ölen kişinin ardından ağıt söyleme geleneği günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir.

KAYNAKÇA

- Akmataliyev, A. Kırgız Adabiyatının Tarihi. Bişkek: Şam Yayınları, 2004
- Akmataliyev vd. El Adabiyatı Seriyası, 21 Koşoktor. Bişkek: Kırgız Uluttuk İlimder Akademiyası, 1998.
- Çobanoğlu, Özkul. Halkbilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş. Ankara: Akçağ Yayınları, 2002.
- Dilçin, Cem. Örneklerle Türk Şiir Bilgisi. Ankara: TDK Yayınları, 2000.
- Dizdaroğlu, Hikmet. Halk Şiirinde Türler. Ankara: TDK Yayınları, 1969.
- Gözaydın, Nevzat. Türk Dili// Türk Şiiri Özel Sayısı III (Halk Şiiri) Sayı 445-450/Ocak-Haziran, 1989, s. 30.
- Karaalioğlu, Seyit K. Türk Şiir Sanatı. İstanbul: İnkılâp ve Anka Kitap Evleri, 1980.
- Kaya, Doğan. Anonim Halk Şiiri. Ankara: Akçağ Yayınları, 1999.
- Muratova, Saadat. Börübay Sanjıraçı Ata. Bişkek: Yyy, 2015.

KAZAK DİLİNDE DUYGU BİLDİREN CÜMLELERİN PSİKOLİNGÜİSTİK BOYUTU

Geliş Tarihi/Received: 07.06.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 29.06.2018

Janar Köpbayeva

Lecturer, Akhmet Yassawi University

barekenov87@mail.ru

Öz

Çağdaş Kazak dilinde şimdiye kadar birçok dilbilim sorunları incelenmiştir. Halkın yaşam biçimi ve dünyaya bakış tarzı ile iç içe gelişip şekillenen dilin kuralları ve anlatım incelikleri sınırsızdır. Hâlihazırda tamamen incelenmek suretiyle açıklığa kavuşturulmamış meseleler de bir haylidir. Bunlardan biri çağdaş Kazak dilindeki sözdizimsel yapıların psikolinguistik boyutlarıdır. Bu çalışmada edebî eserlerdeki kişilerin karakter yapısını, kişiliğini ve duygularını belirten sözdizimsel yapılar, özellikle ünlem cümleleri ile soru cümlelerinin psikolojik ve linguistik boyutları doküman inceleme yoluyla nitel araştırma çerçevesinde irdelenmiştir. Bu tür cümlelerin insan zihninde oluşum süreçleri ile vücut bulması da etraflıca incelenmiştir. Ayrıca insanoğlunun kendi duygu ve tepkileri doğrultusunda ünlem ve soru cümlelerini oluşturma esnasında mensubu olduğu milletin dünya görüşü ile milli kimliğini de yansıtmaları üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sentaks, Psikoloji, Linguistik

THE PSYCHOLINGUISTIC ASPECT OF EMOTIONALLY SIGNIFICANT PHRASES IN THE KAZAKH LANGUAGE

ABSTRACT

Most aspects of modern Kazakh language are being deeply researched nowadays. Since language is developing alongside with people's life and is closely connected with community's evolution, there are still some unresearched language phenomena. One of the issues under study is psychologic and linguistic aspect of modern Kazakh syntax. This is why syntactic units namely exclamatory and interrogative sentences are under study from the psychological and linguistic points of view. Besides the ways and processes of their comprehension in human's minds are shown in the article. Special attention is paid to the way how a person can express his national identity and world outlook by means of exclamatory and interrogative sentences.

Keywords: Syntactic, Psychological, Linguistic

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ЭМОЦИЯ МӘНДІ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ПСИХОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

КӨМЕК

Қазіргі қазақ тілінде күні бүгінге дейін көп мәселе терең зерттеліп келді. Халық өмірімен, тіршілігімен біте қайнасып, бірге қалыптасқан тіл, оның сан қыры өте мол. Әлі күнге дейін жете қарастырылмаған, нақты көз жеткізілмеген мәселелер жеткілікті. Соның бірі – қазіргі қазақ тілі синтаксистік құрылымдарының психолінгвистік қырлары. Осы мақалада көркем шығармадағы кейіпкер мінезін, бейнесін, эмоциясын танытатын синтаксистік бірліктер, әсіресе, лепті және сұраулы сөйлемдердің психологиялық және лингвистикалық жақтары нақты деректер негізінде қарастырылған. Олардың адам санасында қандай үдерістер арқылы түзіліп, жарыққа шығуы да жан-жақты зерделенген. Тіпті адам өз эмоциясы, сезімі арқылы лепті, сұраулы сөйлемдерді шығару барысында ұлттық дүниетаным, ұлттық болмысты да білдіретіндігі талданып берілген.

Кілтсөздер: Синтаксис, психология, лингвистика

Жалпы адамзат баласы мектеп қабырғасында жүріп, грамматика ілімімен танысады, сол жайында білім алады. Оны ел біледі, қалағаны оны тіпті жақсы меңгерген десе де болады. Алайда белгілі ережелері бар, дұрыс жазу және айту заңдылықтарына бағындыратын грамматика енді біреулерге керексіз әрі көңілсіз болуы мүмкін.

Ал сонымен бірге осы грамматиканың дискрипті немесе сипаттаушы деп аталатын, адамға қажетті білімді, оның сөйлеуін, сөйлеу тілін түсіндіретін түрі бар.

Осы грамматика, әсіресе, психологтарды қызықтырады. Өйткені оны зерттеу психологияға адам санасының табиғаты туралы маңызды ақпарат беруге көмектеседі. Мәселен, адам басында бірнеше сөздер, сөздер тіркесін ғана айтар болса, онда оның тілі, ойы түсініксіз болар еді. Ал ол сөздер мен сөйлемдерді орын-орынға қоя отырып, сөйлем құраса, онда айтайын деген ойы ұғынықты болары хақ.

Осылайша грамматиканы психолінгвистикалық аспектіде зерттеу бір-бірімен тығыз байланысты екі мақсаттың пайда болуына әкеледі: бірі – тіл қабілеттілігінің лингвистикалық сипаты, психолінгвистикалық шынайылық. Екіншісі - тіл белсенділігіне әсер ететін психологиялық факторлар және оған табиғаттың ықпалдылығы. Яғни үлкендер мінез-құлқына байланысты сипаттамалық зерттеуді қарастырамыз.

Көптеген психолінгвистикалық жұмыстар «Сөйлемдер қандай жолмен есте сақталынады?», «Сөйлемдер адам жадында өңделгенде қандай да бір шектеу бола ма?» деген сауалдармен тығыз байланысты.

Жалпы, сөйлемдер адам жадысында ерекше мәртебеге ие екендігіне ешкімнің күмәні жоқ. Адам сөйлемді жай ғана сөздер тіркесі ретінде есте сақтамайды, өйткені қалай болса солай тіркескен сөздер тізбегінен гөрі нақты сөйлемді сақтап қалуға бейім келеді. Ойды дұрыс жеткізбеген, нормадан ауытқыған сөйлемдерден гөрі дұрыс мағыналы сөйлемдер есте жақсы сақталады. Әрине, бұл жерде сөйлемнің синтаксистік құрылымы және беретін мағынасы сөйлемді есте сақтауда маңызды рөл атқарады. Онымен қоса сөйлемді тыңдап болған соң, оның кейбір құрылымдық детальдары толық болмаса да, қысқа уақыт ішінде адам оның жалпы мазмұнын түсініп, қайталай алады.

Басқаша айтатын болсақ, адам бұрынырақ естігенін өзгертіп, басқа сөзбен жеткізеді және жинақтап айтады. Адам тіпті сөйлемді сөзбе-сөз айта алмайды. Сондықтан да сөйлем мағынасы мен формалары бір-біріне қатысынсыз толық есте сақталуы мүмкін, синтаксистік бірліктің терең мағынасы есте үстіңгі құрылымынан, қабатынан гөрі тұрақты сақталады.

Бұл тұжырымдардың бәрі психолингвистикалық-зерттеушілердің үздіксіз еңбектерінің негізінде жасалды.

Әдетте, кейбір сөйлемдер адам ұғымына ауыр, түсініксіз келеді. Мысалы, бірнеше сөйлемдерді салыстырып көрейік.

Жүргіншілер келе жатқан қабат-қабат биіктің арасында жатқан жіңішке өзек кейде тарауланып, көп салаға бөлініп, кейде тірескен биік тік жартастардың арасынан жалғыз аяқ жолдай болып жіңішкеріп, жыланша иіріледі (М.Әуезов).

Бұл ойы оның қанын ішіне тарта құбылған осы қуқылдануынан да, қатты түйілген қыртысты қабағынан да, күні бойы қаққан қазықтай шаншылып отырған кісінің қазір ұшып тұра келіп, жарқ еткізіп көз тастауынан да айқын көрінді (Х.Есенжанов).

Немесе мына бір сөйлем: *Алыстағы бөкен бел қыраттарды өрмелеп жылқылар да жоғары жылжып барады, ал ана арқа беттен өзен бойынан жасыл тымақты орманы сілкініп-сілкініп жіберіп, тұрып жатқан бір жанды нәрседей болып көрінеді (Х.Есенжанов).*

Міне, осы сөйлемдердің қай-қайсысын алсақ та, ұғымға ауырлау, еске сақтауға да қиын күрделі сөйлемдер. Бұл сөйлемдерді ана тілінің байырғы сөздерін бүге-шігесіне дейін түсінетін көне көз қариялар не болмаса, тілші-филологтар болмаса, бүгінгі жастар, заманауи қазақтар түсіне алмауы мүмкін.

Ал мына сөйлемнің бас жағы ұғынықты басталып, аяқ жағы түсініксіз.

Бұл хабарды Гүлнар қуанышпен қарсы алды, өйткені Телкөл Сарысу өзені құйылатын алыста (С.Мұқанов). Осы сөйлемнің бас жағы барлығымызға түсінікті. Алайда екінші сөйлемі өзен мен көл туралы, әрі бірінші сөйлеммен байланысы жоқ. Байланыс алдыңғы сөйлемдермен

жалғасқан. Бұл сөйлемді жекелей берсе, дәл осылай аяқ жағы түсініксіз болары хақ.

Осылайша, қысқа мерзімді еске сақтау көлемі сөйлеу белсенділігіне әсер ететін осы сөйлемдерді естігенде кездейсоқ маңызды өзгеріске түседі.

Кейбір ғалымдар өздерінің тәжірибесінде сөйлемдерді есте сақтау синтаксистің нақты аспектілеріне байланысты екендігін көрсетті. Адам жеке сөздерден гөрі сөйлемді көбірек жаңғыртып, кодтай алады. Сондықтан олар сөйлемдердің сөздерден гөрі одан ірі бірліктерге жіктелуіндегі синтаксистің рөлін көрсетті. Грамматикалық өзгерістерге негізделген болжамдар сөйлемді оның пайымы мен синтаксистік құрылымы туралы кейбір ақпаратқа, толықтыруларға бөлінетіндігін көрсетті.

Мәселен бір сөйлемді алсақ, олар төрт түрлі ұғым бере алатындай құрылымда келе алады.

Үнемі қолданылатын сөйлем: *Олар Медеуге барды.*

Көп қолданылмайтын сөйлем: *Олар үй-ішімен Медеу мұзайдынына, демалуға барды («Балдырған» журн.).*

Болымды сөйлем: *Олар Медеуге демалуға барды.*

Болымсыз сөйлем: *Олар Медеуге демалуға барған жоқ.*

Осы төрт сөйлемнің негізгі ойы – олардың Медеуге баруы. Соған қарамастан әрбір сөйлем жеке-жеке ерекше синтаксистік құрылымға ие. Соңғы сөйлем, мәселен, әрі құрамынан бірнеше сөйлем мүшелері түсіп қалған, әрі болымсыз сөйлем. Мұндай «көп қолданылмайтын», «болымсыз», «сұраулы» сөйлемдердің жадыда грамматикалық таңбашалары белгілі орын алады.

Психолингвистика саласын зерттеуші ғалымдардың тұжырымдауы бойынша, әртүрлі грамматикалық белгілер бар, яғни үнемі қолданыла бермейтін сөйлемдер жадыға бір-бірінен бөлек тікелей кодталады және олар сөйлемнің өзінен бөлек сақталады.

Енді сөйлемдердің адамға берілу, оны түсіну дәрежесіне келсек, сөйлемнің нақтылығы мен жылдамдылығы олардың синтаксистік күрделілігіне байланысты болып келеді. Мысалы, үнемі қолданылатын белсенді сөйлемдер пассивті сөйлемдерге қарағанда өте күрделі емес, «ә» дегеннен-ақ түсінуге қолайлы. Ал болымды және болымсыз сөйлемдер ара қатынасынан аналогиялық нәтиже күтуге болады. Синтаксистік күрделілік дәрежесін байқағанда, ондай құбылыс көп кездеспейтіндігін аңғаруға болады. Бірақ сөйлемді толық түсіну оның синтаксистік формасын анық айқындайтын контекске тығыз байланыстылығы анықталды. Басқаша сөзбен айтқанда, сөйлемнің грамматикалық формасына қарап, абстракті түрде күрделі деп айта салуға болмайды.

Жалпы, сөйлемдер, әдетте, түрлі қарым-қатынастық жағдаяттарда, түрлі жағдайлар мәнін ашуда туындайтыны белгілі. Күнделікті жағдаяттар негізінде пайда болатын, көп қолданылмайтын сөйлемдер үнемі қолданылатын сөйлемдерге қарағанда ұғымға сәл ауыр, болымсыз сөйлемдер де болымды сөйлемдерге қарағанда аса қиын емес. Сондықтан да қазақ тіліндегі осы сөйлемдердегі кейбір тірек сөздер сөйлемнен бөлек жадыда сақталады. Осындай белгілерге ие сөйлемдер тікелей есте сақтауға қабілетті мидың оң жақ және сол жақ жартышарларының қомақты көлемін талап етеді.

Осыларды байқау нәтижесінде адам немесе жеке тұлға тыңдай немесе ести отырып, грамматика тілі туралы да бір өзінің білімі негізінде сөйлемді есте сақтайды деген психоллингвистикалық пайымдау жасауға болады. Ол білім қандай да бір түскен грамматикамен суреттелетіні хақ. Сөйтіп, грамматикалық ақпарат адам жадысының белгілі бір көлемін алады екен.

Сөйлемдер еске сақталғанда оның үстіңгі құрылымы емес, әдетте, түпкі мән-мағынасы сақталып қалады. Психоллингвистикалық тұрғыдан келгенде, сөйлемдердің түпкі, негізгі ойы мен сыртқы құрылымы болатындығын білеміз. Мысалы, а) *Іс машинамен тігілген көйлектер самсап тұр (М.Алексеев); ә) Қолдан тоқылған көйлектер ерекше сәнді (Ш.Мұртаза).*

Осы сөйлемдердің сыртқы құрылымы бірдей, ал түпкі құрылымы әртүрлі. Алғашқы сөйлемде көйлектердің іс машина арқылы тігілгені баяндалса, екінші сөйлемнің негізгі ойы – көйлектің адам қолынан шыққандығы, яғни қолдан тоқылғандығы айтылады. Жоғарыда айтылғандай, грамматикалық ақпарат еске сақтау органында белгілі бір көлемде орын алады. Әсіресе, әр сөйлем ішіндегі белгілі бір тірек сөздері немесе сөз тіркестері (іс машинамен тігілген, қолдан тоқылған сияқты) есте көбірек сақталып қалады. Сонда біз, әдетте, сөз мағынасын тез қағып алады екенбіз де, ал оның құрылысы мен құрылымына мән бере қоймайды екенбіз. Бұл – сөйлемнің сыртқы формасынан гөрі, оның терең құрылымын, яғни сөйлемнің мағынасы жылдам кодталады деген сөз. Тіпті белгілі психоллингвист Жаклин Закс өз еңбегінде осы ойды: «Мағына үшін елеулі болып табылмайтын формалар адам жадында сақталмайды», - деген пайымдауымен тұжырымдай түседі (Закс 1967: 437.).

Мәселен, бір сөйлемді әртүрлі құрылымда берер болсақ, онда сөйлемнің мағыналық және синтаксистік өзгерістерге ұшырағаны байқалады.

Әлішер ол мәселе туралы ойын Бекеңе, қала әкімінің орынбасарына жолдады. Енді осы сөйлемнің құрылымын былай өзгертер болсақ, Бекеңе, қала әкімінің орынбасарына, ол мәселе туралы Әлішердің ойы жолданды. Бұл жерде сөйлем семантикалық өзгеріске ұшырады. Енді осы сөйлемді Ол мәселе туралы ойын Әлішер Бекеңе, қала әкімінің

орынбасарына жазып жіберді деп өзгертсек, онда пассивті сөйлем түрі үнемі қолданылатын, активті түрге ауысады. Ал *Әлішер Бекенге, қала әкімінің орынбасарына осы мәселе туралы ойын жолдады* деп қолдансақ, құрылымы жағынан өзгеріске түседі.

Демек, бір сөйлем мағыналық және синтаксистік өзгерістерге ұшырай отырып, белгілі бір дәрежеде адам жадында сақталып қалады екен. Осындай сөйлемдер, оның сансыз мағыналы түрлері енді оқырман зейініне қалай ықпал етіп, қандай психологиялық әсер тудыратынына мән беріп көрелік. Мақаламызда эмоционалды сөздер мен сөйлемдерді қарастырып, оның психолінгвистикалық қырларын айқындауға тырыстық.

Эмоционалды сөздер халықтың ауызекі сөйлеу тілімен қатар әдеби шығармалар тілінде де көп кездеседі. Алайда сөз қуаттылығы жазушыларымыздың ой зерделігі, тіл байлығы және сөз шеберлігіне байланысты болып келеді. Эмоционалды сөздердің жасалуына да сөздердің орынды қолданыс табуы, қажетті мағынаның бояуды бере алатындай болуы қажет. Бұл – сөздің негізгі қызметтерінің бірі.

Құпиясы әлі де жұмбақ болып келетін әр адам баласының жан дүниесінде алуан түрлі болып, құбылып тұратын көңіл-күй болатыны белгілі. Көңілге әр түрлі жағдайда түрлі сезім беріп, жүрегімізді бірде қуанышқа бөлеп, бірде қайғы-мұңға батыратын сөздер қызметі ерекше болып табылады. «Кейбір эмоционалды-бағалауыштық сөздер тек кітаби (әдеби) тілдің төңірегінде жұмсалып, стильдік қызмет атқарады да, енді бірқатары сөйлеу тілінде қолданылады», - деп тұжырымдайды О.С.Ахманова (О.С.Ахманова 2004: 571.). Дегенмен эмоционалды сөздерді «біразы әдеби тілдік, енді бірі ауызекі тілде кездеседі» деп жіктеуге болмайтын сияқты. Жалпы кейбір жекелеген сөздердің (дөрекі сөздер, табу, варваризмдер) сөйлеу тілінде молынан қолданылуы мүмкін, бірақ олар әдеби тілде мүлде кездеспейді деуге де болады. Кей жағдайда ара-тұра ұшырасып қалары да кәдік. Сондықтан бұл сөздер тобы сөйлеу тілінде де, жазба тілде де көп кездеседі.

Орыс тілшісі, профессор А.Н.Гвоздев эмоционалды-бояулы лексиканы: «салтанатты шешендік, ақындық, жауап және еркелету, кекесінді, дөрекі мәнді», - деп бірнеше түрге бөліп қарастырады әрі оларға нақты мысалдар келтіреді (А.Н.Гвоздев 2005: 408.).

Ал І.Кеңесбаев пен Т.Жанұзақов эмоционалдық мағынаны: «Сөздің эмоционалдық мәні дара мағынасына қоса адамның көңіл-күйін, ой-пікірін білдіретін сөздер мәні», - деп түсіндіреді (І.Кеңесбаев, Т.Жанұзақов 1966: 206.). Мұндай сөздердің қасиетін белгілі ғалым Г.Смағұлова: «Адам өз ойын жеткізу үшін жай сөйлесіп қана қоймайды, өз көңіл-күйін, сезім астарын түрлі эмоциямен білдіру арқылы басқа адамдардың жан дүниесіне әсерін тигізеді», - деп ашып көрсетеді (Г.Смағұлова 1996: 128.).

Тілдердің сезімге, көңіл-күйге әсер ету қызметі оның мәнерлі құралдары арқылы экспрессивті қызметін көрсетеді. Адамның объективті шындыққа қатысты субъективті көзқарасы коннотативті мазмұнға ие болып, тілдің экспрессивті қызметіне бағалауыш және эмоционалды бояу қосады. Сөйтіп, бағалауыш, экспрессивтілік пен эмоционалдылық бір-бірімен байланысты қызмет етеді. Біз сөз етіп отырған эмоционалдылық – әдетте, адам сезімінің көріну қасиеті. Осыған орай одағай сөздер (уау, па, шіркін, масқара, әттең), мақал-мәтелдер (айдағаның бес ешкі, ысқырығың жер жарар), қай-қайсысы да өзінің табиғатына біткен эмоция тудыратын әсерінен, күшінен айырылмайды. Айтылған ойда адамдардың эмоциясы, сезім көңіл-күйі байқалса, экспрессивті бояуы да сонда қолданылады. Сөйлеу жолдарының эмоция кезінде тудыратын кейбір ерекшеліктерін үш түрде қарастыруға болады. Олар:

1. Эмоциялы сөйлемді табу;
2. Сөйлемнің синтаксистік құрылымының толық болуы;
3. Фразалық көңіл-күй бірліктері.

Эмоциялы сөйлемді танып-білу – басты мақсат. Бұл жерде эмоция кезінде сөйлеудің сипаты ескеріледі. Яғни, біріншіден, өз ойын білдіретін сөйлемді табу қиындығы, ұзақ уақыт күмәндану, қолмен қимыл көрсету, бір сөзді қайталау. Екіншіден, құрылымы сан түрлі сөйлемдер ішінен эмоциялы синтаксистік бірліктерді таңдаудағы икемсіздік.

Сөйлемнің синтаксистік құрылымының толық болуы а) ұзақтығымен, синтаксистік үзілуімен, грамматикалық және логикалық бітпеген сөйлемнің көбеюімен; ә) синтаксистік күрделілігінің төмендеуі; б) грамматикалық міндеттеменің толық есептелуімен сипатталады.

Фразалық көңіл-күй бірліктері кей жағдайда басы артық болады. Ол дегеніміз – монологиялық бірлікте доминантты есімнің болмауы. Басқаша айтар болсақ, кейбір фразалар эмоция әсерінен қайталап келіп, түзіліп жатады. Екінші жағдайда қайталаудың үш жолы кездеседі:

- ешқандай өзгертусіз толық қайталау;
- кейбір синтаксистік өзгертулер арқылы қайталау;
- түзету енгізу арқылы қайталау.

Осындай шарттар негізінде көңілге байланысты сөйлемдер жарыққа шыға бастайды, эмоционалды сөздер қатысуы арқылы эмоционалды сөйлемдер құрылады. Бірақ тіл элементтерінің барлығында бірдей эмоционалды-экспрессивті мағына болуы шарт емес.

Сөйлем коммуникативтік, пікір білдіру, ақпарат беру үшін жұмсалатын единица болғандықтан, оның эмоцияға тікелей қатысы бары белгілі. Оның қызметі – ойды білдіру. Сондықтан да жай сөйлемдер аясында сұраулы, лепті сөйлемдер қарастырыла отырылып, олардың адамның

барлық көңіл-күйін бере алатындығы анықталды, әрі олар психолингвистикалық тұрғыда талданды.

Тіл білімі және психолингвистика саласында эмоционалдықты қандай да болса да зерттелуі жөніндегі мәліметтерді қарастыру барысында екі маңызды мәселе аңғарылды: 1) Эмоционалдылықтың модальді ажыратылуы; 2) Эмоционалдылықтың теңестірілуі.

Біріншісіне көптеген психологиялық зерттеулер жүргізілген, осы құбылыстар анықталып қана қоймай, олар нақты түсіндірілген. Сонымен шартты деп аталынып, бірақ эмоционалды құбылыс зерттеуге қатысушылардың көпшілігінің құптауымен қабылданады. Ал психологиялық және лингвистикалық зерттеулерде эмоциялық жай-күйлер ажыратылатын және объективті деп саналады.

Екінші мәселеге келсек, ол адамдардың эмоционалды жай-күйлерін теңестіру, яғни бір эмоцияның бірнеше түрлерін өзара ұқсастыру, оның әр түрлі нұсқаларын дифференциялау жеке қабілетін арнайы бағытталған зерттеулердің көмегімен айқындау мүмкін болады. Сондықтан да көңіл-күйді білдіретін эмоционалды сөйлемдер жоғарыдағы сөз болған мәселелерге жауап ретінде жарыққа шығады.

Қазақ тілінде адамның көңіл-күйін білдіретін лексикалық құралдардың ішіндегі ең маңыздысы болып табылатын экспрессивті-эмоционалды сөйлемдерге немесе жай-күйді білдіретін сөздер, яки сөз тіркестеріне жете көңіл бөлу, олардың ішкі сырына үңілу заңды тұрғыда екі кезеңнен тұрады деуге болады:

- түрлі модальдық қатынасты білдіретін сұраулы және лепті сөйлемдер ішінен көңіл-күйлер атауларын анықтау (сөйлемдердің негізгі беретін эмоциясына қарай атауларын жіктеу);
- көңіл-күйді беретін атаулар арақатынасын айқындау (сөйлемдердегі негізгі көңіл-күй атауларының топтамасы);

Әдетте, көркем шығармаларда кейіпкер мінезін, бейнесін берудің синтаксистік құрамы жай сөйлемдердің сан түрінен тұрады. Солардың ішінде жай сөйлемдердің сұраулы, лепті, бұйрықты түрлері эмоциялы-экспрессивті қасиетімен ерекшеленеді. Аталған сөйлем түрлері көркем шығармадағы кейіпкердің сан түрлі сезім күйлерін жеткізудің бірден-бір амалы болып табылады. Көркем шығарманың басты қызметі де белгілі бір оқиғаны оқырман сезіміне әсерлі әрі бейнелі түрде жеткізу, синтаксистік құрылымдардың көркем әдебиетте кейіпкер бейнесін берудегі қызметі өте зор. Сондықтан әр түрлі көңіл-күйге байланысты сұраулы, лепті сөйлемдерді әдеби туындылардан қарастыра отырып, олардың қандай психолингвистикалық мәнді бере алатындығын анықтауға тырыстық.

Мысалы, *Сырттан қатты шыққан дауыстар естілді де, қатты дыбыс естілді, үйде бейқам жатқан бала қатты шошып, орнынан атып тұрды (Д.Исабеков)*. Әдетте, адам аяқ астынан шошып кетсе, оқыстан атып тұрады, селк ете түседі немесе бақырып жылап жібереді. Бұл – шошынған адамның эмоциясы, ырқынан тыс әрекеті.

Психологияда адам қорыққанда сол қорқыныш эмоциясын түйсік арқылы қабылдайды да, тітіркендіргіштер әсер етуінен бірден үлкен ми қабатына барады. Түйсіктер мен қабылдау деректері ойлау бөлігінде шоғырландырылады да, сезім негізінде танылған жағдаятқа сүйене отырып, ойлау негізінде сөйлеу үдерісі жүреді. Оқыстан болған дыбысты, шуды, қатты айқай немесе жарылыстарды қабылдау арқылы адам түйсігі жүйке жүйесіне бірден әсер етеді де, белгілі бір әрекет жасайды не болмаса дыбыс шығарады. Содан кейін барып, ойланып, ой арқылы жеткен сөйлемді тілдесу негізінде жеткізуге мүмкіндік жасайды.

Лингвистикалық тұрғыда сараптасақ, адам қорқу немесе шошу көңіл-күйі кезінде, яғни психикалық әсердің негізінде лингвистикалық бірліктер – сөйлемдер белгілі бір жағдаятта сөйлеу арқылы жарыққа шығады. Сөйтіп, экспрессивті-эмоционалды сөйлемдер туындайды. Тағы бір-екі мысалға жүгініп көрейік:

- Әй, шықшы бері! – деген қаһарлы дауыстан селк етіп, шошып ояндым. Атып шықсам, Сұлтанның әкесі Сүгір жылқышы екен (Б.Соқпақбаев).

- Өлтіреді! Өлтіріп кетті! – деген үрей айғайдан зәресі ұшқан Ақлима далаға қайта жүгіріп шықты (Ғ.Мүсірепов).

Алғашқы сөйлемде оның шошу немесе тез арадағы қорқыныш кезіндегі сезімі іс-қимылы арқылы беріліп тұр, яғни оның *селк етуі*. Қорқу немесе шошу кезінде адамның жүрегі дүрсілдейді. Бұл сөйлем қорқудың ең төменгі сатысын көрсетеді. Себебі оның бойындағы қорқыныш сезімі тез арада бойынан өтуі, бұл – ең төменгі сатыдағы қорқыныш сезімі. Оны кейіпкердің қорқуынан байқауға болады, осы кезде адамда кішкене жүрек дүрсілі пайда болады. Сонан кейін өз бойындағы қорқыныш сезімін іс-қимылы арқылы, сондай-ақ эмоциясы негізінде байқатқанын аңғаруға болады.

Ал екінші сөйлемнен біреудің үрей айғайынан пайда болған сөйлемнен жанындағы Ақлиманың да қорқуын, оған бір адам күйзелісінің әсер еткенін көруге болады. Бұдан белгісіз біреу даусынан (сырттан айғайлаған) қорқу, үрей эмоциясының жоғарғы сатысы екенін аңғару қиын емес. Біреуді өлтіргенін, өлімді көріп тұрған адамның сезімі эмоцияның жоғарғы қабатын түзері хақ. Жоғары эмоциялы қорқу кезінде кісі бойында күйзеліс (стресс) пайда болып, жүйке жұқаруына әкеліп соғады.

Психологиялық сипатта осы екі сөйлемдегі үрей айғайын естіген екі адамда түйсік арқылы қабылдау пайда болып, қабылдау үдерісінде

жүйке жүйесіндегі тітіркендіргіштер арқылы энергияны жүйке процесіне қосу арқылы үлкен миға әсер еткені айқын аңғарылады.

Ал лингвистикалық жағынан алып қарағанда, белгісіз біреудің үрейленген кезде пайда болған сезімі арқылы белгілі бір жаңғырықтың синтаксистік өзгертулері арқылы сөйлемді жарыққа шығарып тұр. Яғни мысал келтірілген сөйлемдер де эмоционалды сөйлемдер қатарына жатқыза отырып, дауыс сазының айтылуына қарай лепті сөйлемнің қызметін атқарып тұр дей аламыз. Демек, бәрімізге белгілі, лепті сөйлемдер, адамның толық эмоциясын көрсете алады.

Көркем шығармалардан көңіл-күйге байланысты сөйлемдерді анықтау барысында, олардың әр қилы көңіл-күйді білдіретіндігі нақтыланды. Сондықтан оларды жіктеп, сұраулы және лепті сөйлемдердің ассоциациялары деп топтастырдық. Олар: өкіну, таңдану, ұялу, ашу-ыза, қорқу, қуаныш, табалау, жиіркену, өкініш пен үмітсіздік, абыржу, т.б.

1. Қуаныш эмоциясын білдіретін лепті сөйлемдер:

- *Сүйінші! Сүйінші! Әбін ата, сүйінші! Қыздарыңыз, ұлдарыңыз бәрі-бәрі аман-есен келе жатыр! Дағыр, сенен де сүйінші! (Ж.Тұрлыбаев).*
- *Жарандар, бауырлар, мынау менің әкем! Әкем! Әкем! Әкем келді! Міне,*

әкемді көріңдерші! Менің әкем! Дәл өзі! – деді көзінен жас ағыза күліп тұрып (Ж.Тұрлыбаев).

Осы берілген сөйлемдердің барлығынан да қуаныш эмоциясы байқалып, кей жағдайда айқын аңғарылып тұрады. «Қуаныш адам кейпінің көтеріңкі болуымен, оның көңілді болуын, адамда жағымды, шұрайлы сөздер пайда болуымен байланысты. Мұндайда адам өте жомарт, мырза болады. Мысалы, бала қуанғанынан секіреді, шапалақ ұрады, жер тепкілейді, қатты күледі. Кейде орынсыз күледі. Адам алдымен күлімсірейді, сосын күлкіге көшеді. Қуанышқа бөлеп, бірін-бірі құшақтап, сүйеді (Т.Тәжібаев 1993: 240.).

Осы адамның эмоция білдірудегі арнайы зерттеулері көңіл-күй тебіреністерінің, сезімдердің ми қыртысы астындағы орталықтардың нервтік қозуынан және вегетивтік жүйке жүйесінде жүріп жатқан физиологиялық үдерістердің болып жататындығын нақты көрсетті деуге болады. Белгілі қазақстандық психолог, ғалым Қ.Жарықбаев та бұл жөнінде өз ойын былай топшылайды: «Мидағы бөлек «әрбір жартышарлар тәуелсіз сананы біршама бақылайды. Барлығына танымал мидағы сол жақ доминантты жартышар сөйлеу мен біршама лингвистикалық немесе вербальды қызметті бақылайды, ал эмоциялар негізінен оң жақтағы жартышардың бақылауында болады (Қ.Жарықбаев 1970: 323.). Осыған орай жоғарыдағы келтірілген сөйлемдерді талдап

көрелік. Бірінші сөйлемдегі бізге жеткен адамның әсерлі сөзінен қуаныш эмоциясы білінеді. Қазақ халқы, әдетте, аса қуанышты хабарды естігенде, сол ақпаратты үй иесіне, қуанышқа тікелей қатысы бар адамдарға сүйінші сұрау арқылы жеткізетіндігі белгілі. Осы лепті сөйлемдерді қолдану арқылы адам қуанышын жасыра алмай, бар дауысымен айқайлап, сүйінші сұрайды. Осы хабарды жеткізуде ол өз әрекетімен, болмысымен екінші бір кісілерді шаттандыруға тырысады. Ондай кезде хабар жеткізуші адамның бет-әлпеті өзгеріп, ыржиып немесе жымыып, күліп, жолындағыларды қаға-соға, тапырақтап жүгіріп келуі де мүмкін. Оның қимыл-әрекеті ешкімге әбес те көрінбейді. Бұл жерден лепті сөйлемдердің тек адамның эмоциясын ғана білдіріп қоймай, халықтың ұлттық болмысын, характерін де таныта алатындығын атап өту қажет.

Ал екінші сөйлемде де сөз иесі қатты қуаныш үстінде. Адам бір нәрсеге қуанып, қатты күліп болған соң да қуанышын жасыра алмай, күлімсірей береді. Яки қатты шаттанудың белгісі ретінде көзден жас ағу үдерісі де болады. Оның шексіз қуанышын мидағы оң жақтағы жартышары жүзеге асырып тұр. Оның қуанышынан берілген сөйлемі эмоцияны беріп тұрғандықтан, лепті сөйлемді құрайтыны анық. Осы сөйлемді жарыққа шығару үшін адамға реалды шындықты дұрыс бейнелеу мүмкіншілігін туғызатын мидың негізгі функциясындағы түйсік арқылы қабылданған ми орталықтарының қатынасқа рефлекс жасап, уақытша күрделі нервтік байланыс тудырып, сол қалпында мидың үлкен жартышарлар қабығының бейнелеу әрекеті санаға жеткізеді де, үлкен миға әсер етеді. Мидың оң жақ бөлігіндегі жартышарлар арқылы өз эмоциясын білдірсе, сол эмоциясын ойлау үдерісімен бірге мидың сол жақ бөлігі арқылы үлкен миға әсер етеді (Т.Тәжібаев 1993: 240.).

2. Ашу-ыза эмоциясына байланысты сұраулы және лепті сөйлемдер:

- *Ә-әй! Не оттап отырсың-ай?! – деген ызалы Мұхаммед әйеліне қарай төне түсті (С.Жүнісов).*
- *Томан ба, асып барасың! – деді енді шынымен ызаланған Ораз Мұхаммед (М.Мағауин).*
- *Менің арыз айтуға ыңғайланғанымды сезді білем, бай ашуына мінді.*
- *Шық иттің баласы! Шық деген соң шық! – деп таяғына жармасты. (Б.Майлин).*
- *Әптігі әлі басылмаған Аинолла ақсақал сабасына түсе алмай:*
- *Қайда қонақтарың? – деп шаңқ ете қалды (Р.Нұрғалиев).*
- *Назым ашуланып қалды:*
- *Мен бе? Мен жасырынбақ ойнауды білмеймін бе? (Б.Соқпақбаев)*

Көрсетілген бұл сөйлемдер тобы ашу эмоциясына байланысты туған. Ашу эмоциясында адам қысылады, көзі жалт-жұлт етіп, дем алысы жиілейді. Адамның танауы делдиіп, бұлшық еттері қатайып, жауына, не жек көретін затына тап беруге дайын тұрады. Ашуын келтірген адам оған жексұрын болып көрінеді, қолынан келсе, құртып жіберердей болады. Мұндай жағдайда адам баласын тік ұстап, кеудесін керіп, бұлшық еттерін қатайтып, нық басып жүре бастайды (Т.Тәжібаев 1993: 240.).

Алғашқы сөйлемде адамның ызасы мидың оң жақтағы жартышардың көмегімен жүзеге асса, оның осы эмоциясынан туған сөйлем мидың сол жақтағы жартышардың қызметі арқылы беріліп тұр. Бұл сөйлем сыртқа сұраулы сөйлем арқылы беріліп, яғни сұраулы сөйлемде екі немесе одан да көп адамның қатысуы арқылы жасалып тұрғанын аңғарылады. Әрі сұраулы сөйлеммен қатар кейіпкердің көңіл-күйі де қоса берілген. Сөйлемдегі Мұхаммедтің есту түйсігі арқылы қабылданған мәлімет санаға сол қалпында барып, миға тітіркендіргіштер арқылы әсер етеді. Мидың оң жақтағы жартышарының көмегімен эмоция пайда болып, сол жақтағы жартышар арқылы ойлау барысында сөйлеу жарыққа шықты. Оның ой арқылы шыққан сөйлемі нәтижесінде лепті сөйлем арқылы беріліп тұр. Лепті сөйлемде сөйлеушінің эмоциясы байқалады, сондықтан ашу эмоциясында лепті сөйлемдердің жарыққа шығатыны байқалады.

Екінші сөйлемдегі Ораз Мұхаммедтің ашу эмоциясы арқылы беріліп тұрған сөйлемінен, Ораздың есту түйсігі арқылы қабылданып, бұл эмоциясы мидың оң жақтағы жартышарына әсер етіп, нәтижесінде сол жақтағы жартышардың көмегімен бірге ойлау процесі арқылы осы сөйлемдінің жарыққа шығуына септігін тигізді. Бұл сөйлем де лепті болуының себебі сөйлеушінің ашу эмоциясын білдіріп тұр.

Үшінші сөйлемде ашу эмоциясы көру түйсігі арқылы пайда болған құбылысты адам қабылдау арқылы іс-әрекетті сол қалпында санаға жеткізіп, мидың оң жақ бөлігімен сол жақ бөлігінің әсерінен адам ойы жарыққа шығады. Адамдардың ашу күші барлығында бірдей емес. Бұл жердегі адамның ашу-ызасы эмоциясынан да лепті сөйлем туындап тұр. Мұндай жағдайда ашуға булыққан адам өз әрекетіне есеп бермей, даусы қатайып, таяққа жармасуы не болмаса адамның жағасына жармасуы, тіпті қолында не маңайында тұрған затпен салып қалуы да – елге мәлім жайттар.

Төртінші сөйлемде Айнолланың ашуы оның шаңқ еткен дауысынан-ақ көрініп тұр. Мұнда да алдыңғы жақта айтылғандай үдеріс жүріп, соның нәтижесінде лепті сөйлемнің түзілуіне жол ашылған. Соңғы сөйлемде Назымның ашуы оның сөзі мен бет-әлпетінен, әрекетінен көрінеді. Оның дәл осы эмоциясы сұраулы сөйлемді түзуге себепші болады. Ашу эмоциясын жарыққа шығару үшін есту түйсігі арқылы қабылданған ақпаратты санаға жеткізеді. Осы кезде миға сигналдар арқылы берілген

ақпарат мидың оң жақ бөлігіне әсер етіп, нәтижесінде ашу эмоциясы туындайды. Сұраулы сөйлемді іске асыру үшін екі қатысушы қажет. Олар сөйлеуші, яғни сұрақ қоюшы және сұрақ қабылдаушы. Сондай-ақ бұл сөйлем кейіпкер Назымның тез ашуланшақ екендігімен қоса, намысты жан екендігін де білдіріп тұр.

Ашу – базалық эмоция, ызаның бір түрі. Мұндай эмоциялық күйдің қабаттасуы субъектінің қиындықпен проблема тудыратын, мезгілсіз және моральдық жағдайымен байланысты. Осы эмоциядағы сөйлемдер, көбінесе, сұраулы, лепті болып келетіні аңғарылды. Адам ашу үстінде ернін қатты қысып, тілін тістеп, қасын керіп, қабағынан қар жауғандай болады. Адам бойындағы ашу-ыза мінездің әлсіз немесе күшті болуына байланысты. Жеңіл мінезді адамдарда ашу көп тұрмайды. Ашуланады да, біраздан соң оны ұмытып кетеді. Ал әр мінезді адамдарда ашу оңайлықпен тарқамайды, ол әр кез бұрқанып, кектеніп жүреді.

3. Таңдану эмоциясына байланысты түзілген сұраулы және лепті сөйлемдер:

- *Ой қу-ай! Бұл қу сондай! – деп Сыдық таңырқап жатыр (Б.Соқпақбаев).*
- *Апыр-ау, мынау... Шанышқалы Қабен батыр ғой! - деді кенет Манақ ішін*

тартып,

Арысым-ай, аман екенсің ғой! (М.Мағауин).

- *Қазақша бір сөз білмейсің. Қалайша тез түсініп қойдың? –Тұрар таң қалды (Ш.Мұртазаев).*
- *Паһ-паһ, жылпылдағым-ай, жеткенше бәрін жайғастырып та қойдың ба? –деп Балпық та оның қимылына таңдай қақты (Ж. Тұрлыбаев "Райымбек батыр").*

Бұл топтағы сөйлемдердің барлығы бір нәрсені көру, есту сияқты түйсіктер арқылы санаға жеткізіледі, қабылдаулар тұтастай зат қалпында бейнелеу арқылы санаға түсіріледі және осы эмоциялар санаға жеткенде құбылыстардың бір-бірімен байланысып, тереңірек тану үшін ойлау процесінде жүреді де, сол ойын жүзеге асыру үшін сөйлеу пайда болады. Адамның ми жартышарларының сол жақ бөлігінде Брока жүйке жүйесі бар. Ол – кісінің дыбыстап сөйлей алуын басқарып тұратын орталық (Қ.Жарықбаев 1970: 323.). Алғашқы сөйлемдегі таңдану эмоциясы – адамның көру түсінігі арқылы қабылдап, қабылдау арқылы ақпаратты санаға құяды. Осы кезде тітіркендіргіштер бас миға әсер етеді. Мидің оң жақ бөлігі арқылы таңдану сезімін білдірді. Таңдаған кезде адамның бет-әлпеті өзгеріп, сөйлеу тіліндегі дауыс ырғағында өзгеріс байқалады. Адам осы кезде таңдану эмоциясындағы сөзін сөйлем арқылы жарыққа шығару үшін, ойлау процесінде мидің сол жақ бөлігінің қызметімен бірге әрекет етеді (Қ.Жарықбаев 1970: 323.).

Осы ми жартышарының сол жақ бөлігінің көмегі арқылы сөйлем, яғни лепті сөйлем туындап тұр.

Екінші сөйлемде адамға реалдық шындықты дұрыс бейнелеуге мүмкіншілік туғызатын мидің негізгі функциясы – көру түйсігі. Көру түйсігі арқылы ми орталықтарын қатынасқа түсіретін қабылдау ақпаратты санаға жеткізеді. Одан бас миға тітіркендіргіштер арқылы әсер етіп, мидың оң жақ бөлігі арқылы эмоциялық, экспрессивтік қасиеттер туындайды. Содан кейін ойлау әрекетінде мидағы жартышардың сол жақ бөлігі арқылы сезімін сыртқа шығарған кезде, лепті сөйлемдерді жарыққа шығарады. Бұл сөйлемде әрі таңдану, әрі сүйсіну, әрі мақтану эмоциялары қабаттаса берілген.

Үшінші сөйлемдегі таңдану эмоциясы есту түйсігі арқылы қабылданып, үлкен жартышарлар қабығының бейнелеу әрекетіндегі санаға қабылдау арқылы жететінін аңғарамыз. Тітіркендіргіштер бас миға әсер етіп, есту немесе көру сигналы арқылы миға барады. Осы кезде таңдану эмоциясы мидың оң жақ бөлігіндегі жартышардың бақылауынан туып, сол жақ бөлігі арқылы бізге сұраулы сөйлемді ойлау әрекеті арқылы жеткізіп тұр. Сұраулы сөйлем болғандықтан бұл жерде екі немесе одан да көп адам қатысып тұрғанын аңғарамыз. Эмоция әсерінен сөйлем тудындап тұр.

Соңғы сөйлемдегі психологиялық әрекеттен адамның таңданғандығының жоғарғы процесін аңғарамыз. Мұндағы психологиялық әрекет көру түйсігі арқылы қабылданып, нәтижесінде санаға жеткізген. Мидың оң жақ бөлігіне жеткен ақпараттан таңдану эмоциясын тудырды. Сол таңданғандығын сөйлеу әрекетінде жарыққа шығару үшін таңдай қағу әрекетімен лепті сөйлемін жарыққа шығарды.

Бұл берілген мысалдардағы сұраулы және лепті сөйлемдер сөйлеушінің таңдану эмоциясын білдіріп тұр, бұл эмоцияларды сөйлем арқылы жеткізу мотивті жеткізу болып табылады. Мотивті жеткізу әдісі болып саналатын эмотивті интенция адамды сөз және сөйлеу қызметіне итермелейді.

4. Өкіну эмоциясына байланысты шыққан лепті сөйлемдер:

- Қап! Мұнша асығып... енді құр ауыз... (Б.Соқпақбаев).*
- Қап, таза масқара болдық-ау! Балуан Айдар, батыр Айдар, сенен соң арғында ұл тумаған екен ғой... – деді Шәш түңіле күбірлеп (М.Мағауин).*

Былай ұзай бере, Олжабай:

- Әттеген-ай! – деп бармақ тістеді. – Бір нәрсені қапы жіберіппін-ау! (Ж.Тұрлыбаев).*

Дәл осы топтағы сөйлемдер өкіну сезімін білдіреді. Адам өкінгенде белгілі бір мәселеге аяқ-асты бармағын шайнайды. Бірақ өкінуді уайым-

қайғы эмоциясымен шатастыруға болмайды. Мұндай көңіл-күйлер, көбінесе, ұзаққа созылмайды, бірақ кейбір өкіну сезімдері көп уақытқа дейін басылмайтындығы да кездеседі. Өкіну эмоциясы кезінде де адамның бет-әлпеті өзгереді.

Алғашқы сөйлемнен көркем әңгіме кейіпкерінің қонағын дұрыс күте алмай, құр ауыз кеткеніне өкініп тұрғаны аңғарылады. Өкінуді білдіретін «қап» сөзі арқылы, әрі көп нүкте қойылуының негізінде өкініш сезімі айқын берілген.

Келесі сөйлемдегі сөйлеушінің аузынан шыққан лебіз оның психологиялық үдерісінен хабар беріп, кейіпкердің әрі өкінішін, әрі түңілуін байқатады. Өзі үміт күткен адамының Айдар балуандай бола алмауы оны қынжылтады, намысын оятады. Соның салдарынан көңіліне өкініш сезімін ұялатып, тіпті түңілдіруге дейін барғызады.

5. *Абыржу, сасу эмоциясына байланысты сұраулы және лепті сөйлемдер:*

▪ *Сенер-сенбесін білмей тұрған Қалия:*

- *Жұматжан-ау, әлгі қайда кетті? Іздеші әкенді. Ойбай-ау, Дәуқара-ай, пәлі, ұят-ай! Кешіріңіз, Құдайберген-ау. Құдеке-ау, үйге кіріңіз. Шай-судан ішейік, - деді (Р.Нұрғалиев).*

- *Қатты қобалжудан даусы дірілдеп, Дина әкесінің сөзін ғана қайталады:*

- *Иелік етем, мұрагерің болам, рахмет ата! – деді (С.Бақбергенов).*

▪ *Қабен қалбалақтап:*

- *Құп-құп... Пәлі, тіпті жақсы болды мұныңыз... Жақсы! – деп Семенов бөлмеден кеткенше алғыс айтып, дән риза болған кісі боп қалды (М.Әуезов).*

Бұл берілген сөйлемдер – адамдардың аяқ асты пайда болатын абыржу, сасу, қобалжу эмоцияларынан туындаған синтаксистік бірліктер. Адамда мұндай жағдайда жүрегі қатты соғып, қан тамырының соғуы жиілей түседі. Тынысы тарылып, демалысы қиындайды, кей кезде адам бойынан суық тер бұрқ ете түседі.

Алғашқы сөйлемдегі абыржу – бір сәтте пайда болған адам көңіл-күйі. Үй иесі жоқ кезде қонақ келсе, әйелі қатты сасқалақтап, абыржып, не айтып, не қойғанын білмей қалады. Қалияның абыржу эмоциясы «шындық әрекетті дұрыс бейнелеу мүмкіншілігін туғызатын мидың көру түйсігі арқылы қабылданып, сол қалпында үлкен мидың жартышарлар қабығындағы бейнелеу әрекетіндегі санаға жетті. Мидың оң жақтағы жартышардың әсерінен ол сыртқа абыржу эмоциясын ойлау үдерісімен бірге сөйлеген сөзін жарыққа шығарады» (Қ.Жарықбаев 1970: 323.).

Мидың сол жақтағы жартышарларының көмегімен сұраулы және лепті сөйлемдер туындап, олар абыржу сезімін аңғартып тұр.

Екінші сөйлемде өзі қатты сасып, қобалжып тұрған Динаның миында оң жақтағы жартышарда болып жатқан күрделі эмоцияны біреудің сөзін есту негізінде түйсігі қабылдап, сол қабылдауды санаға жеткізіп тұр. Бұл жерде әрі абыржу, әрі қуану эмоциясы қабаттаса келіп, қобалжу сезімі басымырақ болып тұр. «Үлкен мидың оң жақтағы жартышары арқылы адам эмоциясын ойлау арқылы сол жақтағы жартышарға әсер етеді де, соның нәтижесінде сөйлеу үдерісі жарыққа шығады (Қ.Жарықбаев 1970: 323.). Лепті сөйлемдердің қалыптасуы арқылы адам өз сезімін толық жеткізе алады. Әрі кейіпкер оны ерекше бір толқыныспен, сезіммен беріле айтқандықтан, жоғарыда айтылғандай психологиялық үдерістер негізінде айырықша дауыс ырғағымен жеткізеді. Әрине, ондай жағдайда сөзсіз лепті сөйлемдер туындайтыны хақ.

Ал үшінші сөйлемдегі жағдаяттан адамның қобалжығанын оның қуанышты бір хабар алғандығынан байқаймыз. «Бұл қобалжу есту түйсігі арқылы шекеге сигналды қабылдайды. Сол қабылдаудан мидың оң жақтағы жартышары көмегі негізінде адамда сезім, толқу пайда болады. Соның барысында ойлау үдерісі жүріп, мидың сол жақтағы жартышары сөйлеу тілін тудырып, лепті сөйлемді жарыққа шығарады». Сөйлемдегі адам қуанғандықтан сасқалақтап, толқып, тебіренгеннен аузына сөз түспей, алғысын жеткізе білген. Бұл жерде оның эмоциясы қайталаулар арқылы, не дерін білмей сасқалақтағаны көп нүктелердің қойылуы арқылы білдірілген.

Қорыта келгенде, адам өз эмоциясында психологиялық түрлі жай-күйге, күйзелістерге ұшырай отырып, соны қарым-қатынас әрекетінде сөйлеу арқылы жарыққа шығаруы үшін лингвистикалық бірліктерді қажет етеді. Яғни, адам организмінен ойлау, тіл арқылы шыққан сөз, сөз тіркестерінен құрылған сөйлемдер міндетті түрде лепті сөйлемдерді қалыптастырады. Одағай сөздердің қатысуы арқылы және сол сәттегі кісі көңіл-күйін дөп басып бере білетін эмоциялы, лепті сөйлемдер негізінде түзілетіндігі алдыңғы талдаулардан-ақ анық аңғарылған еді.

Соңғы сөйлемдегі өкіну күйі өткен жағдаятқа байланысты ойлау үдерісінде қайта жаңғыртылып тұр. Ойлау – адамның ми қабатында жүретін әрекет болғандықтан, оған, әдетте, ми қабығы түгел қатысып отырады. Бір нәрсені істеп алып, оны ой елегінен өткізу нәтижесінде, яғни қайта ойланып, өткенді еске түсіруде өкінген кейіпкер сөйлемі де көңіл-күйді білдіретін сөйлемге негізделеді.

Мұнымен қоса лепті немесе сұраулы сөйлемдер бұдан басқа ұялу, жиіркену, үрейлену, сасу, т.б. эмоцияларды білдіре алатындығына көз жеткізілді. Мысал келтіріліп, талданған жоғарыдағы лепті, сұраулы сөйлемдердің ассоциациялары көптеген психолінгвистикалық әрекеті таныта алады екен. Жалпы, эмоциялық, экспрессивтілік тілдік барлық

құрылымдардың бөлшектерінде көрінеді. Бірі – болмыстан, күнделікті айналадағы қоршаған ортадан алған әсерді білдіру, тыңдаушыға жеткізу. Екінші – тыңдаушыны не болмаса үшінші бір жақты іске жұмылдыру үшін ықпал ету. Сондықтан да тілде осы әсерлерді жеткізуде қолданылатын лепті және сұраулы сөйлемдердің орны ерекше.

КАЙНАҚÇA

- Ahmanova, O.S., (2004), *Slovar lingvisticheskikh terminov*, Moskva: Editorial URSS, 571.
- Gvozdev, A.N., (2005), *Ocherki po stilistike russkogo yazika*, Moskva: URSS (Komkniga), 408.
- Zharikbaev, K., (1970), *Psihologia/peduchilishege arналған okulik*, Almati: Mektep, 323.
- Kenesbaev, S. ve T. Zhanuzakov (1966), *Russko-kazahski slovar lingvistichkih terminov*, Almati: Nauka KazSSR, 206.
- Sachs, J.S., (1967), *Recognition memory for syntactic and semantic aspects of connected discourse*, «*Perception and Psychophysics*», II, 437-442.
- Smagulova, G., (1996), «*Frazeologizmderdin varianttilii*», *Komekshi oku kurali*, Almati: Sanat, 128.
- Tazhibaeв, T.(1993), *Zhalpi psihologia*, Almati: Kazak universiteti, 240.

SEMİOTİK BİR METİN OLARAK SÜLEYMANİYE CAMİSİ ÜZERİNDEN YAHYA KEMAL VE MEHMET ÂKİF'İN ŞİİRİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ

Geliş Tarihi/Received: 10.05.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 25.06.2018

Emine Gözde Özgürel

Research Assistant, Ankara University

ORCID: 0000-0001-6075-1517

ozgurel@ankara.edu.tr

ÖZ

Metin kavramının sınırlarını genişleten semiotik bakışa göre kendisinden anlam kurulan her nesne bir metindir. Bu bakış açısını Türk-İslâm mimarisi örneği olarak Süleymaniye Camisi'ne uygulamamız ve Türk – İslam medeniyetine temsiliyet yetkisiyle bağlı olan bu yapıyı semiotik bir metin olarak kabul etmemiz mümkündür. Türk edebiyatı içinde bu "metni" Yahya Kemal de Mehmet Âkif de okur ve kendisinden Türk-İslâm medeniyetinin bir yandan estetik bir yandan da sosyolojik değerlerine kapı açan değişik anlamlar kurarlar. Süleymaniye Camisi, milli edebiyatı farklı edebî söylemler içerisinden yansıtan Yahya Kemal ve Mehmet Âkif gibi iki önemli şairimiz tarafından ele alınmış, Osmanlı asırlarının olgunlaştırdığı Türk kültürünün incelmış somut bir karşılığıdır. Bu bildiride Mehmet Âkif'in 'Süleymaniye Kürsüsünde' adlı şiiri ile Yahya Kemal'in 'Süleymaniye'de Bayram Sabahı' adlı şiiri karşılaştırmalı bir tarzda, İngiliz- Amerikan yeni edebiyat okulunun ve modern şiirin kurucularından kabul edilen Thomas Stearns Eliot'un kavramlarından yararlanılarak incelenecek; Yahya Kemal ve Mehmet Âkif 'in şiire bakışları Türk-İslâm medeniyetine yönelik yaklaşım biçimleri çerçevesinde ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Şiir, Estetik, Nesnel Karşılık / Nesnel Bağlılaşım, Sosyoloji, Millî Edebiyat.

A COMPARATIVE OVERVIEW OF THE POEMS OF MEHMET ÂKİF AND YAHYA KEMAL OVER THE SÜLEYMANIYE MOSQUE AS A SEMIOTIC TEXT

ABSTRACT

According to the semiotic view, which broadens the boundaries of the text concept, every object that is open to interpretation is a "text". Accordingly, the Süleymaniye Mosque can be considered as a semiotic text. This text reads in Yahya Kemal and Mehmet Âkif. These two-important national literary poets handled the Süleymaniye Mosque in their poems and had different meanings over it. Süleymaniye Mosque is a tangible reminder of the cultural values of the Turkish-Islamic civilization. In this declaration, Mehmet Âkif's poem 'Süleymaniye Kürsüsünde' (On the Pulpit of Süleymaniye) and Yahya Kemal's 'Süleymaniye'de Bayram Sabahı' (The Feast Morning in Süleymaniye) will be examined in a comparative manner. In this direction, the concepts of Thomas Stearns Eliot, adopted by the British-American new literary school and founders of modern poetry, will be utilized. These two important poets of national literature will be revealed within the framework of their views towards the Turkish-Islamic civilization.

Keywords: Poetry, Esthetic, Objective Correlative, Sociology, National Literary

GİRİŞ

Süleymaniye Camisi, Mimar Sinan'ın olgunluk dönemi eserlerinden biri sayılan ve Kanuni Sultan Süleyman tarafından İstanbul'da yaptırılan önemli bir Türk-İslâm mimarisi örneği olarak milli edebiyatı farklı edebî söylemler içerisinden yansıtan Yahya Kemal ve Mehmet Âkif gibi iki önemli şairimiz tarafından ele alınmıştır. Türk-İslâm medeniyetinin sahip olduğu kültür değerlerinin incelmış somut bir karşılığı olan Süleymaniye Camisi üzerinden Mehmet Âkif ve Yahya Kemal'in şiire bakışlarını karşılaştırmalı bir tarzda incelemek mümkündür. Biz bunu yaparken hem Yahya Kemal'in şiire yönelik kavramlarından; hem de modern şiirin batıdaki kuramcılarında T.S. Eliot'ın şiir tanımından yararlanacak, Mehmet Âkif'in *Süleymaniye Kürsüsünde* adlı şiiri ile Yahya Kemal'in *Süleymaniye'de Bayram Sabahı* adlı şiirini bir bakıma dil-içi ve dil-dışı dünyayla kurdukları ilişki bağlamında ele alacağız.

İSLAM ŞİİRİNİN YA DA AKÂİDİNİN YANSITICI OBJESİ OLARAK İKİ ŞİİR METNİNDE SÜLEYMANIYE CAMİSİ

Yahya Kemal ve Mehmet Âkif ele alacağımız iki metinde Süleymaniye Camisi'ni farklı okumuşlar; diğer deyişle onun üzerinden farklı düzlemlere açılan anlamlar kurmuşlardır.

Yahya Kemal'in 'Süleymaniye'de Bayram Sabahı' adlı şiiri, ilk kez 7 Nisan-12 Mayıs 1957 tarihleri arasında altı bölüm hâlinde Hürriyet Gazetesi'nde yayımlanmıştır. Şairin ölümünden sonra, 1961 yılında, Yahya Kemal Enstitüsü'nün ilk kitabı olarak basılan; şairin Nihad Sâmi Banarlı tarafından tasnif edilen modern tarzdaki şiirlerini içeren *Kendi Gök Kubbemiz* adlı

kitabının aynı adlı ilk bölümünün ilk şiiridir. Şiirde geçen “Kendi gök kubbemiz altında bu bayram saati” mısrası aynı zamanda Yahya Kemal’in yayımlanan bu ilk kitabının da adını belirlemiştir. Şiir:

*Artarak gönlümün aydınlığı her saniyede
Bir mehâbetli sabah oldu Süleymâniye`de
Kendi gök kubbemiz altında bu bayram saati,
Dokuz asrında bütün halkı, bütün memleketi
Yer yer aksettiriyor mavileşen manzaradan,
Kalkıyor tozlu zaman perdesi her an aradan.*

Mısralarıyla başlar. “Gecenin bitmeye yüz tuttuğu”, sehere uzanan bu anlarda şairin iç aydınlığı İstanbul’un maviye boyanıp yavaşça aydınlanmasıyla artmaktadır. Şair tüm benliğiyle ait olduğu ve Süleymaniye Camisi’nin kubbesi ile somutlaşan kendi gök kubbemiz altında bayramın ilk sabahını karşılarken, aradaki zaman perdesi kalkmış gibidir. O, bu anlarda kendisini vatanın dokuz asırlık halkıyla birlikte hisseder. Ezelî rahmete geçen ruh ordularının bu uhrevî kapısı, sadece bayram namazı için yavaş yavaş camiye gelen halkla değil, ataların ruhlarıyla da dolmaya başlar. Bu sırada gökte kanat, yerde ayak sesleri işitilmekte, Süleymaniye tarihin güncelde yaşayan bir yansıması hâline gelmektedir. “Ordu- milletlerin en çok dövüşeni” olan Türk milleti “sevdiği Allah’ına” “sonsuzluğu” yüksek bir tepeden izleyen böyle bir mâbet hediye etmiştir. Süleymaniye bulunduğu yerden sadece İstanbul’u değil; âdeta Türk- İslâm tarih ve medeniyetini izler ve varlığıyla bu geçmişi gözle görünür kılar. Cami’de “İtrî’nin saltanatlı *Tekbîr’i*” hep birlikte okunurken doğan uğultu, şairin duygu dünyasında bir sefer anının sinematografik görüntüsü hâline gelir: “Nice tuğlarla karışmış nice bin at yelesi” yeni bir zafer için yola çıkmaktadır. Şair bu sırada camide ön safta oturan “vecd ile tekrar alınan *Tekbîr’i*” dinleyen “nefer esvaplı biri” ni görür. Bu saf sîmâlı, “derin gözleri yaşlarla dolu”, güzel yüzlü yiğit, şair için vatanın hem yaşayan vârisi; hem sâhibi hâline gelir. O, Süleymaniye’nin, bu ulvî yapının ya kurucusu; ya mimarıdır. Belki de Malazgirt ovasından Avrupa’ya doğru sefer eden Türk oğlu’dur. Bu, büyük işler görmenin yükünü omuzlarında taşıyan yorgun yiğit; hâlâ içinde bulunulan o günlerde varlığıyla tesellî konusu olan, kendisinden vatan için iyi işler yapması umulan bir temsilci gibidir.

Şiirde ortam yavaş yavaş maviden şafak vaktinin kırmızılığına doğru evrilip hava aydınlanırken, sanki karşı dağlarda gül bahçeleri tutuşmuştur. Atılan bayram topları, şairi zamanlar ve mekânlar üstü bir yolculuğa çıkarır. Bu top sesleri İstanbul’un değişik semtlerinden mi gelmektedir yoksa Yurdun şehirlerinden mi? Yoksa birbiri ardınca dağdan dağa çarpan bu sesler, Türk tarihinin zaferli seferlerinde atılan topların sesi midir? Şair, bu “engin ve Mübarek” seherde herkesle birlikte gönlü dolarak “hâtıralar rüzgârını”, “Çaldıran topları ardınca Mohaç toplarını” dinler. Top sesleri, tarihî zaferleri anarak birbiri ardınca heybetle sürer ve Osmanlı devletinin hüküm sürdüğü

kıtalara doğru adeta suda birbiri ardınca açılan halkalar gibi zaman ve mekânda yankılanır.

Şair, uhrevî bir kapı olan bu ulu mâbedde, vatanın birliğine karışır; onu tek bir an içinden yekpâre olarak duyumsar ve yaşayanlarla birlikte ataların ruhlarını da bu ortam içerisinde âdeta görür. Süleymaniye’de bir bayram sabahı aydınlığa kavuşurken, şairin gönlü de açan gün gibi ışıklarla dolmuştur. Böylece şiir: “Doludur gönlüm ışıklarla bu bayram sabahı” mısrasıyla sonlanır.

Yahya Kemal için Süleymaniye Camisi Türk-İslâm medeniyetine temsiliyet yetkisiyle bağlıdır. ‘Süleymaniye’de Bayram Sabahı’ adlı şiirinde caminin kubbesi altında yalnız halkı değil; geçmiş ve anı; yaşayanları ve ecdadın ruhlarını bir araya getirir ve fetihler içerisinde imanla doğan bir medeniyeti Süleymaniye Camisi’nin kubbesi üzerinden “Kendi Gök Kubbemiz” olarak tanımlar. Şair, Süleymaniye Camisi’ne yüklediği bu anlamı “en iddialı olduğu ve üzerinde en çok çalıştığı” (Ayvazoğlu 2013: 457) ‘Süleymaniye’de Bayram Sabahı’ şiiri üzerinden kurmuş; şiirin bir mısrasında geçen “Kendi Gök kubbemiz” ifadesini ise ölümünden sonra kitaplaşan şiirlerinden bir kısmına ad olarak seçmiştir. Ölümünden iki hafta önce şairi Cerrahpaşa Hastanesi’nde ziyaret eden Muzaffer Akalın: “... Severek, duyarak, coşarak yaşamıştı. Bir kaç yıl sonra yaşının seksene varacağını söylüyordu. Şiirlerini iki kitap hâlinde bastırmaya hazırlanıyordu. İsimlerini seçmişti. Gazel tarzında yazılanlar ‘Eski Şiirin Rüzgârı İle’, diğerleri ‘Kendi Gök Kubbemiz Altında’ adını taşıyacaktı. (Yücebaş 1958: 231) sözleriyle şairin bu tercihini aktarır.

Süleymaniye Camisi’nin hem Âkif hem de Yahya Kemal için estetik yönden değer taşıdığı açıktır. Fakat estetik bilimi açısından bakacak olursak, estetik objenin değerini ortaya çıkarmanın ona bakan kişideki psikolojik duygular olduğunu söylemek mümkündür (Ergün, basılmamış: 1). Yahya Kemal, dış gerçekliğe ait estetik bir obje olarak kabul edebileceğimiz bu ulu mâbedi, psikolojik duyguları yoluyla yeniden yorumlar, dile aktarır ve onu dış gerçeklikte olduğu gibi şiir düzleminde de estetik değeriyle buluşturur.

Yahya Kemal Süleymaniye Camisi’ni hem Osmanlı’nın kemâl devrinin hem de Mimar Sinan’ın kemal döneminin eseri olarak görür. Bu ifadeyi şu biçimde okumak da mümkündür: Osmanlı’nın kemal devri, Türk-İslâm medeniyetinin kemal devridir; Mimar Sinan’ın kemal dönemi ise o medeniyetin ortaya çıkardığı estetiğin kemalidir. Dolayısıyla Yahya Kemal Süleymaniye Camisi’ni Türk-İslâm medeniyetinin en olgun ve incelmış zevklerini yansıtan estetik bir mucize –ki bu niteleme Yahya Kemal’indir- olarak görür. Yahya Kemal, sonradan *Aziz İstanbul* adlı kitapta derlenmiş olan yazılarından birinde “mimari ve dekor sanatlarının mükemmel terkibi” dediği Süleymaniye Camisi’ni “asalet, sadelik ve ihtişamın manzarası” (Beyatlı, 2009: 45) olarak tanımlar. Yahya Kemal’e göre bu nitelikler, Türk-İslâm medeniyetinin, o medeniyetin ürünü olan estetik duyusun nitelikleridir. Bu türlü bir “duyuş”u – Yahya Kemal’in şiir için kullandığı

biçimde ifade edecek olursak- “değiş” haline getiren, somutlayan ise Süleymaniye Camisi’dir. Bu anlamda denebilir ki İslâm ruhunu sese dönüştürmüş olan İtrî’nin “saltanatlı” *Tekbîr*’inin ya da eski şiirimizde iki büyük lirik olan Nedim’in ve Fuzûlî’nin Osmanlı medeniyeti ve Türk-İslam estetiği üzerindeki temsiliyet yetkisi neyse; Süleymaniye Camisi’nin estetik temsiliyet yetkisi de fakat bu defa mimari alanda odur. İşte Yahya Kemal’in, zihnindeki tüm bu ilgileri nasıl şiire dönüştürdüğü; estetik algıyı şiir düzleminde nasıl kurduğu incelenmelidir. Bu noktada hem Yahya Kemal’in şiir tanımından; hem de batıda İngiliz- Amerikan yeni edebiyat okulunun ve modern şiirin kurucularından kabul edilen Thomas Stearns Eliot (1888-1948) ’un kavramlarından yararlanmak mümkündür.

Yahya Kemal ve T.S. Eliot’un şiiri tanımlarken kullandıkları kavramlar arasında ilişki olduğu görüşünü ilk olarak Hilmi Yavuz öne sürmüş ve “şiirin duyusunun deyişe dönüştürülmesi olduğu gerçeğini temelli bir kuramsal bağlamda problematize eden T. S. Eliot’tur.” (Yavuz, 2008: 163) demiştir. Biz, bu benzerlik ilgisine katılmakla birlikte, kavramların karşılıklarının tespiti noktasında Yavuz’dan ayrılmaktayız. Bu doğrultuda Yahya Kemal ve T.S. Eliot’un kavramlarını yeniden ele alıp farklı yorumladık ve bu ilgiyi “Süleymaniye’de Bayram Sabahı” şiirinde tespit ettik.

Yahya Kemal şiir için: “duyusunun deyiş haline dönüşmesidir.” (Uysal, 1959: 81) Der. Öyle ki duyuş çerçevesinde ele alınabilecek tüm kalbî hadiseler; her türlü öznel duygu durumu, dil yoluyla varlık kazansın. Yahya Kemal şiirdeki bu amacını: “Şiir duygusunu, lisan hâline getirinceye kadar yoğurmak ve en çok toplu bir madde hâline sokmak, o kadar ki mısra güya hissin ta kendisi imiş gibi karie bir vehim vermek” olarak tanımlar. Böylece “Kalpten geçen bir hadisenin lisan halinde tecelli edişi, hissin birdenbire lisan oluşu ve lisan halinde kalışı” (Beyatlı, 2010: 48) gerçekleşir.

T.S. Eliot ise şiiri bir kaç katmanda ele alır. Öncelikle şiir yaşantılardan doğan ham heyecanların dillendirildiği –Eliot buna “emotions” demektedir- bir saha değildir. Eliot’a göre: “Olgun ozanın kafası olgun olmayanıkinden, kesin olarak, bir kişilik değerlendirmesi, salt daha ilginç olması, ya da söyleyecek daha çok sözü bulunması bakımından değil de; özel ya da çok değişik duygulara, yeni bileşimlere girme özgürlüğünü sağlayan daha ince, yetkin bir araç olması bakımından ayrılır. (...) [Ozanın kafası] kendi yaşantısı üzerinde işler; ama sanatçı ne denli yetkin olursa, onda acı çeken kişiyle yaratan kafa o denli apayrı olacaktır; kafa, gereci olan tutkuları daha iyi sindirecek, değiştirecektir.” (Eliot 1987: 32). Böylece şairin iç dünyasında “sanat dışı” bir dünyadan, dış gerçeklikten akan sayısız ham yaşantı birikir ve özgün bir duyuş olarak işlenir. İkinci aşamada ise şairin iç dünyasında işlenen ve şiire özgü olan bu duyusunun – Eliot’un ifadesiyle “feelings”in- ; Yahya Kemal’in ifade ettiği biçimiyle ise “kalbî hadiseler”in dil düzleminde “objective correlative” lerini yani “nesnel karşılık”larını bulması gelir. Böylece verilmek istenen o hissin Yahya Kemal’in deyişiyle “madde hâline sokulması”; dil düzleminde varlık sahası kazanması sağlanmış olur.

Eliot, şiirin oluşumunun ikinci aşamasındaki bu nesnel karşılık -objektif correlative- kavramını *Hamlet* üzerine yazdığı denemede şöyle açıklar:

“Coşkuyu sanat biçiminde dile getirmenin tek yolu, ona bir nesnel karşılık bulmaktır. Başka bir deyimle o duygunun örneği olabilecek bir nesnel dizisi, bir konum, bir olaylar zinciri bulmaktır. Öyle ki duyusal yaşantı çerçevesinde algılanacak o dış olguların verilmesiyle coşku hemen uyandırılmış olsun.” (Eliot, 1987: 57). Eliot’ın işte bu tanımı Yahya Kemal’de karşılığını “duyusun deyiş haline dönüşmesi” olarak bulur ve verilmek istenen duyguyu canlandıracak nesnel karşılığın, dil düzleminde bulunmasına karşılık gelir.

Dolayısıyla mesele, şiirin ne olmadığı ve nasıl olması gerektiği noktasında iki dala ayrılmaktadır. Eliot’ın meseleyi ilk ele aldığı nokta şudur: Şiir yaşantılara dair ham heyecanları yansıtmaz. İkinci nokta, şiirin ‘duyuşu’ ya da dış yaşantıların şairin iç dünyasındaki özgün izdüşümleri olan “feelings” i yansıtmasıdır. Yahya Kemal ve T.S. Eliot’un birleştiği ve Yahya Kemal’in meseleyi ele aldığı ilk nokta da budur. Üçüncüsü ise duyusu ele alan her manzumenin şiir olmadığıdır. Duyuş ancak deyişe dönüşürse şiir olur; ya da “feelings” dil düzleminde “objective correlative”ini -nesnel karşılığını- bulursa şiir estetik değer üreten bir yapıt hâline gelebilir.

Eliot’un *Hamlet* üzerinden bu biçimde ifade ettiği, Yahya Kemal’in ise “duyusun deyişe dönüşmesi” olarak tanımladığı bu durum karşılığını ‘Süleymaniye’de Bayram Sabahı’ şiirinde bulmaktadır.

Bir bayram sabahı, Süleymaniye’nin ufkunda bütün bir manzaranın İstanbul’un alacakaranlık mavisine boyanmasıyla başlayan şiirde, Eliot’un ve Yahya Kemal’in kavramlarını iki aşamada saptamak mümkündür:

I. Şiirde dış dünya çıplak gerçekliği içinde değil; şairin öznel duygulanımları çerçevesinde algılanır. Diğer deyişle, şiire konu olan, “bir bayram sabahı yaşananlar” değil; bu yaşantının şairin algılayışında kazandığı görünüm, iç dünyasında uyandırdığı “duyuş”tur.

Süleymaniye Camisi, bayram sabahının maviliğinde yüzerken tarihle güncel arasındaki zaman perdesi kalkar ve cedlerimizin ruhları ile yaşayanlar, “Türk saltanatının en büyük mâbedinde” toplanmaya başlar. Cami, ruh ordularının uhrevî geçiş eşiğidir ve gün yavaş yavaş ağarırken bu eşikten içeriye akış devam eder. Şair, hep bir ağızdan söylenen İtrî’nin *Tekbîr*’inde ve bayram toplanında, tarihimizin zaferli seferlerinin seslerini duyar. Camide ön saflardaki “nefer esvaplı birisi” ise, şairin algılayışında hem bir yeniçeri olan Mimar Sinan’a; hem de “Malazgirt ovasından Viyana kapılarına kadar yürüyen Türkoğlu”na dönüşür.

Böylece şiire konu olan temelde, Süleymaniye Camisi’nde bir bayram sabahının şair üzerinde uyandırdığı duyudur. Şairin yaşantısına, dış gerçekliğe ait heyecanlar -Eliot’ın ifadesiyle “emotions”- aktarılmaz şiirde; fakat şiire ve dil evrenine ait “feelings” yani “duyuş” verilir.

II. 'Süleymaniye'de Bayram Sabahı' şiirinde dış dünya, şairin psikolojik duygulanımlarını ve ruh durumunu yansıtacak bir sahne olarak kurulmuştur.

Yahya Kemal bir yönü ile şiir estetiğini, şiirinin yüzey yapısını oluşturan ortam ile derin yapısını oluşturan duygu durumunun arasında kurduğu koşutluk üzerinden sağlar. Verilen ortam ile yaşanan duygu arasındaki koşutluk, ilgi, benzerlik duygunun deyişe dönüştürülmesinin, şiirselleştirilmesinin bir yöntemi olarak belirir. Gece ile gündüz arasındaki kavuşma; geçmiş ile bugün; yaşayanlar ile ruhlar; bu âlem ile öte âlem arasında yaşanan kavuşma anının "objective correlative" i -nesnel karşılığı- durumuna gelir.

Gün alacakaranlık bir maviden başlayıp an be an aydınlanmaktadır. Şair gökte kanat, yerde ayak seslerinin birleşerek Süleymaniye'nin kubbesi altına dokuz asırlık halkın toplandığını hisseder ve ilk kez bu bayram sabahı bir tür fenafillâh'ı deneyimler; "varlığını, vatanın birliğine karışmış" olarak duyumsar. Bu psikolojik bir esenlik, aydınlanma anıdır. Bu sırada bayram topları atılmış, şiirin başından itibaren alacakaranlıktan tan yerinin kızarıp ağarmasına giden süreç tamamlanmış, eş zamanlı olarak şairin gönlü ışıklarla dolmuştur.

Böylece Yahya Kemal, duygularına şiirdeki ortam üzerinden genel bir görünüş kazandırmış, "şiir duygusunu, lisan hâline getirmiş ve toplu bir madde hâline sokmuş" (Beyatlı, 2010: 48) olur. Şiir dış yapıda, şairin duyusunun örneği olabilecek bir akış içerir ve bu yolla duyguların estetik bir formda sahnelenmesi sağlanır; bu bakımdan şiir dramatik bir şiir olma özelliği kazanmaktadır.

Mehmet Âkif'in 'Süleymaniye Kürsüsünde' adlı, devrini ayrıntılı olarak hikâye eden 1002 mısralık uzun şiiri ise *Safahat*'in ikinci kitabı olarak 1912 yılında yayınlanmıştır. Şiir Halîç'in "yosun çehreli miskin suları" ve "karşıdaki sahilin baş başa vermiş düşünen, pis, eski, ağlamış yüzlü, sakil evleri"nin tasviriyle, yıkık dökük perişan bir İstanbul manzarası içinde, şairin 'ben anlatıcı' olduğu bir manzum hikâye havasında başlar. Şair, İstanbul'un bu yıkık dökük hâline, "şairliğinden ve şiire özeniyor olmasından" doğan alaycı bir iyimserlikle yaklaşır ve okuruna:

(...) siz de biraz şâir olun:
Meselâ, geçtiğiniz yalpa yapan tahta yolun,
Cedd-i merhûmu aceb sal mı demekten ne çıkar?

(...)

Anladım: Ben ne kadar şi're özensem de, demek,
Seni ey sevgili kâri', bu telâkkî, pek pek,
Azıcık güldürecek... Yoksa öbür yanda, hazin,
Bin hakikat sırtırken kıyısından denizin,
Diyeceksin ki: "Hayâlin yeri yoktur... Boşuna!" (Ersoy, 2007: 308)

Biçiminde seslenir. Mehmet Âkif'in "Cedd-i merhûmu aceb sal mı demekten ne çıkar?" mısrasının sonuna koyduğu dipnotta: "Dinî, Felsefî Musâhabeler-sayfa:121" yazılıdır. *Dinî, Felsefî Musâhabeler* Ömer Ferit Kam'ın 1911 tarihli eseridir. Bu eserin ilgili sayfasında Nil'in bir kolunda kurulan köprü ile Galata Köprüsü arasında ilgi kurar. Mehmet Âkif burdan yola çıkarak nükteli bir gönderimde bulunmaktadır (Ersoy, 2007: 309). Böylece şiirin ilk mısralarında Âkif, romantik bir şairanelikle toplumsal çarpıklıkların açık bir biçimde, gerçekçi tarzda ortaya konulamayacağını bildirmiş olur. Nitekim şiirin devamında da Osmanlı toplumunun ve diğer İslâm ülkelerinin içinde bulunduğu iç karartıcı durum, şairin dilinden değil; Süleymaniye kürsüsündeki vaizin dilinden çıplak gerçekliği içinde verilir ve çözüm olanakları araştırılır.

Az sonra şair okura, Haliç'in -toplumun içinde bulunduğu sosyal çöküşü simgeleyen- bu yıkık dökük hâlinin yanı başında yükselen Süleymaniye Camisi'ni işaret eder ve camiyi türlü övgüyle betimler. Süleymâniye Camisi, "Mabûd'una yükselmek için ilme basan mabed"dir; "asla kirlenmeyecek semâvî bir yuva", "semâlarda gezen şâhikanın pâk eteği" dir. Bir gün medreseler, mabedler yıkılsa da; en temiz yerleri, en kirli ayaklar çiğnese de bir "Hudâ lânesi" olan Süleymaniye'nin "tek bir taşı düşme[yecek]"tir. (Ersoy, 2007: 311)

Bundan sonra şair:

*Şimdi ey sevgili kâri', azıcık vaktin eğer
Varsa -memnûn olacaksın- beni ta'kîb ediver.
Gireriz koynuna, düşsek bile şâyed yorgun,
Karşıdan baktığımız heykel-i nûrânûrun.
Göreceksin: O harîmin ebedî zillinde,
San'atin ruhunu seyyâl bulut şeklinde.
"Gördüğüm var..." deme! Gel, bir de berâber görelim.
Nereden? Haydi, şadırvan kapısından girelim"* (Ersoy, 2007: 312)

Diyerek okuru caminin içine davet eder. Şiir, caminin kemerlerinin, mihrabının, kubbelerinin, sütunlarının anlatılmasıyla sürer. Bu görkemli atmosfer, az sonra kürsüden seslenecek ve İslâm dünyasını keskin bir gerçekçilikle ele alıp eleştirecek olan vaize ev sahipliği yapacaktır. Şiir, kürsüde konuşan kişinin bembeyaz temiz sakalının, beyaz sarığı ve vakur alnının; sevimli yüzü ve etkileyici bakışlarının tasviriyle devam eder. Bundan sonra sözü vaiz alır ve camide toplanmış kalabalığa, ulemâdan olmadığını; yalnız âlem-i İslâm'ı anlatmaya geldiğini söyler:

*"Bana siz âlem-i İslâm'ı sorun, söyleyeyim;
Çünkü hiçbir yeri yok gezmediğim, görmediğim,
Şark-ı Aksâ'dan alın, Mağrib-i Aksâ'ya kadar,
Müslüman yurdunu baştan başa kaç devrim var!
Beni yormuştu bu yıllarca süren yolculuğun,
Daha başlangıcı... (...)"*

Şiirin devamında 'Tatar' olarak anılan İslâm âleminin içinde bulunduğu durumu gezdiği ülkeler üzerinden anlatan bu kişi, Âkif'in çağdaşı ve arkadaşı olan Abdurreşid İbrahim'dir (Karabiber, 2008). İbrahim bir yandan imam ve medrese hocası ve bir seyyah yazardır; diğer yandan da Rusya Türklerinin ilk siyasi temsilciliğini yapmış bir Tatar Türkü'dür. Dinî konulara ağırlık veren ve Türkistan'da Türkçe olarak yayınlanıp büyük ilgi gören *Ülfet* dergisini; bu derginin Rus hükümeti tarafından kapatılmasından sonra ise Arapça *Tilmiz* dergisini çıkararak, halk kitlelerine ulaşır. İkinci derginin de aynı kadere uğramasının ardından Kazak şivesiyle yayın hayatına atılan *Serke* dergisini çıkarır. Böylece birbiri ardınca ve gayretle açtığı farklı dillerde ve lehçelerdeki yayınlarını sürdürür (Karabiber, 2008: 593). Abdurreşid İbrahim, İslam toplumlarını tanımak; İslâm'ın yayılması ve anlaşılması konusunda türlü çalışmalar yapmak üzere gerçekleştirdiği seyahatlerinden sonra, 1934 yılında ailesini de alarak, İslam'ın yayılması için uygun bir toplumsal yapıya sahip olduğunu düşündüğü Japonya'ya yerleşir: "Tokyo'da bir cami inşa ettirilmesine ön ayak olur ve bu caminin imamlığını yapar. Abdurreşid İbrahim, Japonya'da İslâm dininin resmen tanınmasını sağlamıştır. 17 Ağustos 1944 günü doksan altı yaşında Tokyo'da vefat eder. Ölümü Japon radyosu ile ilân edilerek cenazeye katılmak isteyenlerin gelmesi için dört gün beklenir, daha sonra büyük bir törenle aynı yerde defnedilir." (Karabiber, 2008: 595)

Abdurreşid İbrahim'in 1907- 1910 yılları arasında Orta Asya, Çin, Hindistan, Japonya ve Hicaz'a uzanan ve İstanbul'da sona eren seyahatlerine ilişkin notlar önce Eşref Edip'in çıkardığı, Sırât-ı Müstakim adlı dergide tefrikalar halinde yayımlanmış; daha sonra ise *Âlem-i İslam* adıyla kitaplaşmıştır. Mehmet Âkif, *Sırât-ı Müstakim*'in başyazarı olarak kitap için övgülerle dolu bir takriz yazmış ve kitabın *Sırât-ı Müstakim*'nin desteğiyle yayınlandığını da bildirmiştir. (Karabiber, 2008: 593-594) Mehmet Âkif takrizinde: "... Biz Asyamız hakkında doğru malumatı doğrudan doğruya Abdurreşid İbrahim'den alacağız, Bu zat Japonya'da, Çin'de ve Hindistan'da iken Sırât-ı Müstakim'de yayımlanan mektuplarıyla, Osmanlı toprağına geldikten sonra yine Sırât'a dercedilen hutbeleriyle tanıttirmişti. Onun için yüce irfanından, ahlaki faziletlerinden uzun uzadıya bahsetmeyeceğiz. (...) Hazret, Asya'nın her tarafını senelerce gezmiş, bir koca kıt'ada yaşayan insanların mazisini incelemiş, halini tedkik etmiş. Buralarda saadet görmüşse sebeplerini aramış; sefalet görmüşse kaynağını araştırmış, Evlâdını ailesini, memleketini sırf hamiyetle coşan bir hisle bırakıp yola çıktığı halde, gezdiği yerlerde hiç hissiyatına mahkûm olmamış. Evet, İslam âleminin felahı için çırpınıp duran bu muazzam kalp başkalarının faziletlerine karşı lâkayd kalmamış; bir mecusiye, bir budiste atfettiği tedkik ve tenkit nazarını, bir Müslüman'a da atfetmiştir. (...) Bugün zillet içinde, sefalet içinde çalkanıp duran İslam dünyasının birçok manzarası, birçok tezahürleri zavallıyı adım başı ağlatmış olmakla beraber, o etrafını iyi görmek için, gözlerini sile sile yoluna devam etmiş." (Karabiber, 2008: 596; İbrahim, 1987: 17) Der.

İşte, Âkif'in 'Süleymaniye Kürsüsünde' adlı şiirinde Osmanlı toplumu dâhil olmak üzere, İslâm dünyasının değişik coğrafyalarına değinen; sosyal, siyasi, ekonomik, ahlâkî sorunları ortaya koyan ve çözüm önerileri getiren, şiirde Mehmet Âkif'in yansıtıcı bilinci konumunda da bulunan bu vaiz, seyahat izlenimleri Âkif tarafından şiire aktarılan Abdürreşid İbrahim'dir. Şiirde vaiz önce İstanbul'un durumuna değinir: Saltanat ve din nâmına pek çok maskaralık yapıldığını dile getirir. Ümmetin hâli yürek yarasıdır: Ekmek, iş; kışla, daire, medrese, mektep yoktur. Ne kılıç ne de kalem kalmıştır. Akerî sistem dağılmış; İlmiye sınıfı baştan aşağı "turşuya" dönmüş; Şeyhülislamlik dairesi ise "cahiller koğuşu" hâlini almıştır. Tüm bunlara karşı hem münevverler hem de halk vurdumduymazdır. Vaiz bu izlenimler içinde Rusya'ya gider. Rusya yoğun bir baskı altındadır; halkı bilinçlendirmek ve Müslümanlara özgürlük fikrini aşlamak üzere gizlice kurduğu matbaa kısa zamanda pek çok yayınlara Rusya'daki Müslüman Tatar Türkleri 'ne ulaşır. Vaiz, eğitim için Avrupa'ya gönderilen gençlerin durumlarına da değinir ve bu gençlerden kimisinin yozlaşarak döndüğünden; "dini kökten kazıyıp Ruslaşmayı" çözüm olarak gördüklerinden yakınır. Vaiz matbaasının hükümet eliyle basılması üzerine Rusya'dan kaçarak Türkistan'a geçtiğini söyler. Taşkent'e giderken Buhara'dan ve Semerkant'tan yüreği kan ağlayarak geçer. Zira İbni Sina gibi büyük islâm bilginleri doğurmuş olan bu topraklar "horlanmanın koynunda kendinden geçmiş uyumakta"; Semerkant bâtil inançlarla çalkalanmaktadır. Fuhuş yayılmış; diğer yandan taassup maskaralık boyutuna ulaşmıştır. Gösterişli kılıkları içinde Hocalar şeriatı bozmayı sünnet edinmekte; millete yapılan iyiliği ise bidat olarak tanımlamaktadırlar.

Kürsüdeki vaiz buradan Çin ve Çin'in kuzeydoğu bölgesi Mançurya'ya gelir. Bu bölge cahilliği içinde yaşayıp gitmekte, "Böyle gördük dedemizden" ifadesi her yerde işitilmekte, uyanma, aydınlanma ve gelişme emellerini temelinden sarsmaktadır. Vaize göre bu, İslâm âleminde yaygın bir hastalık gibidir. Uzak Batı'daki bir Müslüman da, Çin Seddi'nin altında uzanmış yatanın da dilinde bu tekerleme eski devirlerden beri vardır. Oysa Kur'an-ı Kerim'de aynı sözü söylerek çöken birçok millet anlatılır, bundan ibret alınmamasını sorgulayan vaiz Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasından okunduğunu söyler:

*Lâfzı muhkem yalnız anlaşılan, Kur'ân'ın:
Çünkü kaydında değil, hiçbirimiz ma'nânın:
Ya açar Nazm-ı Celîl'in, bakarız yaprağına;
Yâhud üfler geçeriz bir ölünün toprağına.
İnmemiştir hele Kur'ân, bunu hakkıyla bilin,
Ne mezarlıkta okunmak, ne de fal bakmak için!* (Ersoy, 2008: 338)

Bundan sonra Japonların nasıl bir millet olduğuna değinen vaiz, bu toplumda İslâm dininin feyizli ruhunun yayılmış olduğunu söyler; fakat şekli Buda'dır. Temelde, İslâm'ın saflığı Japonların yaşantısında mevcuttur. Doğruluk, şefkat, cömertlik, ahde vefa, çalışkanlık ve temizlik gibi pek çok güzel vasıfla

donanmış; yerel değerlerini koruyarak çağdaş dünyayı takip eden bireylerden kurulu bu toplumsal yapı, İslâmiyet'in gelişmesi için de son derece uygundur. Bu bakımdan şiirde din adamları İslâmiyet'i bu toplumda benimsetmek üzere göreve çağırılır. Süleymaniye Kürsüsünde adlı şiirin devamında vaiz Hindistan'a gider; fakat İngiliz sömürgesi olan bu köklü medeniyet beşiğinde polis takibi nedeniyle rahat gezemediğini söyler. Bu topraklar iyi âlimler yetiştirmekte ve Avrupa'ya tahsil için gönderilen gençleri taklide özenmeden sağlam bir bilinçle dönmektedir. Bundan sonra Vaiz, Haydarabad'a varır ve burada İkinci Meşrutiyet'in ilânını ve Kanun-i Esasî'nin kabul edildiğini öğrenir. İstanbul'a dönmek üzere bindiği vapurda Osmanlı'nın kalkındığını, toplumun aydınlandığını hayal eder:

*"Sayısız mektep açılmış; Kadın, erkek okuyor;
İşliyor fabrikalar, yerli kumaşlar dokuyor.
Gece gündüz basıyor millete nâfi' âsâr;
Âdetâ matba'alar bir uyumaz hizmetkâr."* (Ersoy 2008: 348)

Fakat vaiz İstanbul'a geldiğinde hayallerinin boşa çıktığını görecektir: Halk zincirinden boşalmış taşkın bir tımarhane kalabalığı hâindedir. Vaize göre Meşrutiyet'in ilânından çok sonrada sonra bu taşkınlık durulmamış, biçim değiştirerek başıbozukluk hâline gelmiştir. Âkif, vaizin dilinden aydın geçinen batı hayranlarının millî değerleri ve kimliği hiçe sayan taklitçi bakış açılarını:

*Mütefekkir geçinenler ne diyor sizde bakın:
"Medeniyetie teâlîsi umûmen Şark'ın,
Yalnız bir yolu ta'kîb ederek kâbildir;
Başka yollarda selâmet gözeten gâfildir.
Bakarak hangi zeminden yürümüş Avrupalı,
Aynı izden sağa, yâhud sola hiç sapmamalı.
Garb'ın efkârını mâl etmeli Şark'ın beyni;
Duygular çıkmalı hep aynı kalıptan; yâ'ni:
İçtimâî, edebî, hâsılı her mes'elede,
Garb'ı taklîd edemezsek, ne desek beyhûde.
Bir de din kaydını kaldırmalı, zîrâ o belâ,
Bütün esbâb-ı terakkîmize engel hâlâ!"* (Ersoy 2008: 364).

Biçiminde yansıtır. Şiirin devamında, batı hâyranı bu mütefekkilere:

*"Mütefekkirleriniz anlamıyorlar sanırım
Ki çemenzâr-ı terakkîde atılmış her adım,
Değişir büsbütün, akvâma, cemâ'ate göre;
Başka bir kavmin izinden yürümek, çok kerre,
Âdetâ mühlik olur; sonra ne var, her millet,
Gözetir seyr-i tekâmülde birer ayrı cihet."* (Ersoy 2008: 370)

Dizeleriyle cevap verir. Ayrıca aynı mütefekkirlerin İslâm'ın ilerlemeye aykırı olduğu yolundaki görüşlerini de eleştirir. Şiirin sonunda vaiz, Doğu'yu, yıllarca gezdiğini, Müslüman toplumların hepsini gördüğünü; sıradan

insanların ruhunu, büyük adamların fikrini araştırdığını söyler. Bu izlenimlerinin son perdesinde Japonların nasıl böyle yüksek bir medeniyet kurabildikleri konusuna yoğunlaşır:

*"İstedim sonra, neden böyle Japonlar yüksek?
Nedir esbâb-ı terakkîsi? Yakından görmek.
Bu uzun boylu mesaî, bu uzun boylu sefer,
Bir kanâat verecekmiş bana dünyâda meğer.
O kanâat da şudur:
Sırr-ı terakkînizi siz,
Başka yerlerde taharrîye heveslenmeyiniz.
Onu kendinde bulur yükselecek bir millet;
Çünkü her noktada taklîd ile sökmez hareket.
Alınız ilmini Garb'ın, alınız san'atini;
Veriniz hem de mesaînize son sür'atini.
Çünkü kâbil değil artık yaşamak bunlarsız;
Çünkü milliyeti yok san'atin, ilmin; yalnız,
İyi hâtırda tutun ettiğim ihtârı demin:
Bütün edvâr-ı terakkîyi yarıp geçmek için,
Kendi "mâhiyyet-i rûhiyye" niz olsun kılavuz.
Çünkü beyhûdedir ümmîd-i selâmet onsuz." (Ersoy, 2008: 376)*

Dizeleriyle gelişmek ve kalkınmak için "mâhiyyet-i rûhiyye"nin korunması onsuz selâmete ermenin imkânsız olduğu sonucuna varır. Bir milletin gelişmesi, büyük bir ağacın çiçeklenmesi gibidir ve gücünü köklerinden alır. Bu tespitle tamamlanan şiir, kürsüdeki vaizin Allah'a yardım ve milletçe doğru yola iletilme yolundaki yakarışı ve şükür kelimeleriyle; cemaatin "âmin!" sesleri arasında sonlanır.

Mehmet Âkif'in 'Süleymaniye Kürsüsünde' adlı, devrini ayrıntılı olarak hikâye eden bu uzun şiirinde Osmanlı ve İslâm toplumlarının durumuna ilişkin sosyal, siyasî, ahlaki, ekonomik sorunlar; türlü sosyal çarpıklıklar; İslâm dünyasının gelişmesinin önüne geçen; vurdumduymazlık, tembellik, dine değil göreneğe bağlılık, taassup gibi yanlış alışkanlık ve uygulamalar; aydınların İslâmiyet'i yanlış tanıması ve tanıtması; yeni neslin çağdaşlık kavramına bakışındaki yozlaşma ve yerel değerlere karşı gelişen yabancılaştırmanın onarılamaz sonuçları gibi toplumu ilgilendiren meseleler, manzum tarzda ele alınmış; diğer deyişle bu meseleler üzerine şiirle düşünülmüştür.

Bu dolayımında, 'Süleymaniye Kürsüsünde' adlı şiirde, Yahya Kemal'in 'Süleymaniye'de Bayram Sabahı' şiirde daha evvel açılımladığımız "duyuş" ya da "feelings" değil; T.S. Eliot'un ifadesiyle "emotions"; yani yaşama ait heyecanlar, dış dünyaya ilişkin gözlemlerin sonucu olan düşünceler aktarılır.

Âkif, Süleymaniye Camisi'ni, İslâm'ın idealize edilmiş bir mâbedi olarak görür ve bir din sosyoloğu gibi ele alır. Şiirde camiye yönelik ifade ve benzetmelikler, diğer deyişle camiye göz önüne koyan göstergeler şairin ruh

durumuna, duygularına değil; toplum ve din arasındaki diyalektik ilişkiye gönderimde bulunmaktadır.

Bu yaklaşım üzerinden, Mehmet Âkif'te Süleymaniye Camisi'nin dikkat çeken benzetmelikleri ile bunların ikili karşıtlık ilgisi içerisinde bulunduğu toplumsal çarpıklıklar şöyledir:

'Süleymaniye Kürsüsünde' adlı şiirde Süleymaniye Camisi'nin Benzetmelikleri:	Gönderimde Bulunduğu Düzlem:
İlimle Allah'a yükselen aydınlık âlem	Toplumsal Çarpıklıklar (Dil Dışı Gerçeklik).
Semalarda yüzen doruğun pak eteği. Ebedî hande-i nûr, şeh-dâne.	Karanlık: Cehalet.
Doğruluğun yerdeki tek yurdu.	Tufan gibi dünyaları saran pislik: Toplumsal yozlaşma
Allah yuvası.	Edepsizlik, isyan ve mahkemelerin yıkılışı: Adaletsizlik.
	Dinsizlik ve köksüzlük

Yahya Kemal'de Süleymaniye Camisi'ne yönelik dikkat çekici benzetmelikler ise:

Süleymaniye'de Bayram Sabahı adlı şiirde Süleymaniye Camisi'nin Benzetmelikleri:	Gönderimde Bulunduğu Düzlem
Ezelî rahmete geçen ruh ordularının uhrevî kapısı.	Gerçekliği dil üzerinden estetik tarzda yeniden üreten ruhsal düzlem (Dil içi gerçeklik).
Ulu mâbet, Tanrı'nın mâbedi, İlâhî yapı, son dinin en güzel mâbedi.	Şairin ruh dünyası, duygulanımları çerçevesinde gelişen izlenimleri, dil içinde kurduğu psikolojik gerçeklik.
Sonsuzluğu gören yapı.	

Bunlar, caminin bir bayram sabahı şairin ruh dünyası üzerinde bıraktığı etkiyi yansıtır ve Âkif'te olduğu gibi devrin siyasi-sosyal-toplumsal durumlarına değil; ancak şairin duygularına gönderimde bulunur.

Buna göre Âkif'te Süleymaniye Camisi'ne ait göstergelerin gönderimlerinin, dış dünyaya; diğer deyişle dil dışı gerçekliğe; Yahya Kemal'de ise şiire, diğer deyişle dil içi gerçekliğe ait olan duygulara ve şiir estetiğini kurmaya yönelik olduğu görülmektedir. Âkif, din-toplum arasında kurduğu diyalektik ilişki üzerinden din sosyolojisine dolayısıyla da mantık bilimi sahasına gönderimde bulunmuş, gerçekçiliğini dış dünyaya yönelttiği dikkatten alan didaktik bir söylemle İslâm ve toplum arasındaki ilişki üzerine şiirle düşünmüştür. Yahya Kemal ise ruh durumlarına dolayısıyla da estetik biliminin sahasına gönderimde bulunur ve İslâm'ın Türk medeniyeti için önemini bireysel duygulanımları çerçevesinde şiire dönüştürür.

SONUÇ

Yahya Kemal'in de Mehmet Âkif'in de değişik yön ve özellikleriyle millî edebiyatımızın önemli kalemleri olduğu açıktır. Fakat yine de Yahya Kemal'de klasik mânâda milliyetçi bir söylem yoktur. Yahya Kemal milliyetçiliği didaktik ya da hâmâsi bir tarzda çıplak bir dille vurgulamaz;

fakat ait olduğu milliyetin edebî alanda sahip olduğu tüm estetik incelikleri şiir pratiği haline getirmekle, dil alanında millî bir yapı kurmuş olur. Bu bağlamda, Ayvazoğlu tarafından aktarılan şu anekdot ve yorum dikkat çekmektedir: "*Fuat Bayramoğlu'nun anlattığına göre Yahya Kemal bir gün sohbet sırasında sözü Mehmet Emin Yurdakul'un: "Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur" mısrasına getirmiş, "Şiirde 'ben Türküm' böyle denmez!" dedikten sonra, Nedim'in:*

Eyvâh o üç çifte kayık aldı karârım

Şarkı okuyup geçti, bir âfet var içinde

Beytini okuyarak "Ben Türküm böyle denir işte!" diye eklemişti. Yahya Kemal, bu sözüyle Nedim'in "ben Türküm!" demeden, Türklüğü duyusu, yerli hayatı yansıtmadaki başarısı ve Türkçe'yi kusursuz kullanışıyla kelimenin asıl mânâsında "millî" bir şair olduğunu anlatmaya çalışıyordu." (Ayvazoğlu 2013: 658)

Bu anlatım, Yahya Kemal'in *Süleymaniye'de Bayram Sabahı* şiiri için "millî bir manzûmedir" deyişine de ışık tutmaktadır. Yahya Kemal'in kaleminin millî oluşu; Nedim'in ait olduğu kültürün estetiğini, dil düzlemine kusursuz tarzda yansıtabilmesi ile örtüşür. Yahya Kemal'in "Âkif İslâm ahlak ve akaidinin şairidir; ben İslâm şiirinin şairiyim" (Uysal: 1959: 28) sözünü de temelde bu bağlam içerisinde alımlamak gerekmektedir.

Yahya Kemal, 'Süleymaniye'de Bayram Sabahı' adlı şiirinde dış gerçekliğe ait estetik bir obje olarak kabul edebileceğimiz bu ulu mâbedi, psikolojik duyguları yoluyla yeniden yorumlamış; dile aktarmış ve onu dış gerçeklikte olduğu gibi şiir düzleminde de estetik değeriyle buluşturmuştur. Mehmet Âkif ise 'Süleymaniye Kürsüsünde' adlı şiirinde Süleymaniye Camisi'ni, dinin idealize edilmiş bir mâbedi olarak ele alır. Diğer deyişle İslâm'ın topluma türlü yönleriyle dirlik kazandırdığı, toplumu ıslâh edip yükselttiği yönündeki görüşlerini aktarmak için Süleymaniye'yi seçer. Bu bakımdan şiirinde din ve toplum arasında kurduğu tüm bu ilgileri şiirleştirmez; fakat bunların üzerine şiirle düşünür. Yahya Kemal ise bir bayram sabahı, Süleymaniye Camisi'nin ruh dünyası üzerinde uyandırdığı izlenimleri şiire dönüştürmüştür.

KAYNAKÇA

Ayvazoğlu, Beşir. (2013). Yahya Kemal, Eve Dönen Adam, Ansiklopedik Biyografi, Kapı Yayınları, 2. Basım, Nisan İstanbul.

Beyatlı, Yahya Kemal. (2009). Aziz İstanbul, Yahya Kemal Külliyesi: 4, İstanbul Fetih Cemiyeti, 12. Baskı İstanbul.

Beyatlı, Yahya Kemal. (2008). Edebiyata Dair, Yahya Kemal Külliyesi: 12, İstanbul Fetih Cemiyeti, 6. Baskı İstanbul.

Beyatlı, Yahya Kemal. (2012). Kendi Gök Kubbemiz, Yahya Kemal Külliyesi: 1, İstanbul Fetih Cemiyeti, 36. Baskı İstanbul.

- Çetin, Nurullah. (2013). Yahya Kemal Kitabı, Bütün Eserleri:2, Akçağ Yayınları, 1. Baskı Ankara.
- Eliot, Thomas Stearns. (1987). Denemeler, çev. Akşit Göktürk, AFA Yayıncılık, İstanbul.
- Ersoy, Mehmet Akif. (2007). Safahat, Haz. A. Vahap Akbaş, Beyan Yayınları, İstanbul.
- İbrahim, Abdürreşid. (1987) 20. Asrın Başlarında İslam Dünyası ve Japonya'da İslamiyet, haz. Mehmet Paksu, Yeni Asya Yayınları, 1987, İstanbul.
- Karabiber, Namık Kemal. (2008). "Süleymaniye Kürsüsündeki Vaiz: Abdürreşid İbrahim (1857/ 1944)" 19-21 Kasım I.Uluslararası Mehmet Âkif Sempozyum Kitabı: 593-669.
- Uysal, Sermet Sami. (1959). Yahya Kemal'le Sohbetler, Kitap Yayınları, 1959, İstanbul.
- Yavuz, Hilmi. (2008). Edebiyat ve Sanat Üzerine Yazılar, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı İstanbul.
- Yücebaş, Hilmi. (1958) Bütün Cepheleriyle Yahya Kemal Hayatı- Hatıraları- Şiirleri, (İlaveli üçüncü basılış) Dizerkonca Matbaası, İstanbul.

SEVKİYAT YÖNETİMİN DEĞERLENDİRİLMESİNE YÖNELİK BULANIK MANTIK YÖNTEMİ İLE ÖRNEK BİR MODEL

Geliş Tarihi/Received: 30.05.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 25.06.2018

Erol Özçekic

Lecturer, Balıkesir University- Bigadic Vocational School

ORCID: 0000-0002-1896-6853

erolozcekic@balikesir.edu.tr

Ümit Yılmaz

Lecturer, Balıkesir University- Bigadic Vocational School

ORCID: 0000-0003-4268-8598

umityilmaz@balikesir.edu.tr

Öz

Küreselleşme ile beraber bilgi ve kaynak paylaşımı hızla artmış ve tüm dünya adeta bir köy halini almıştır. Lojistik sektörü küreselleşme ile beraber çok önemli bir konuma gelmiştir. Öyle ki, lojistik ağının dışında kalan ülkelerin büyümesi olanaksızdır. Bu çalışma lojistik sürecinin önemli bir ögesi olan sevkiyat yönetiminin değerlendirilmesi konusuna katkı vermek üzere hazırlanmıştır. Çalışma karayolu taşımacılığı için düşünülmüştür. Sürecin belirsiz kriterlerden oluştuğu gözönüne alınarak bulanık mantık ile bir model önerilmiştir. Giriş olarak araç kapasite verimliliği, seyahat süresi ve operasyonel maliyetler verilir, çıkış olarak sevkiyat yönetim değerlendirilmesi elde edilmiştir. 0-1 arasındadır.

Anahtar Kelimeler: Lojistik, Sevkiyat, Bulanık mantık

A FUZZY LOGIC MODEL PURPOSING EVALUATION OF TRANSPORTATION MANAGEMENT

ABSTRACT

By globalization information and resource sharing increased rapidly and the whole world becomes a village literally. The importance of sector of logistics has increased with globalization. By way of addition, development of the the countries that stay out of logistics network is impossible. This study is prepared to contribute to the evaluation of forwarding management that is an important component of logistics. Study is considered for highway transports. Taking the uncertainties of the process into account, a fuzzy logic model is proposed. Vehicle capacity efficiency, travel time and operational cost are given as input. Transportation management evaluation is gotten between 0-1 as output.

Keywords: Logistics, Transportation, Fuzzy Logic

INTRODUCTION

Globalization has an important place in the age of information society. Globalization in world trade has first occurred with capital, then globalization of production and consumption. This situation has made it possible to develop rapidly of world trade. Logistics services have become an important way to provide strategic competitive advantage due to the rapid increase in global production, the shortening of product lifespan and the increasing global competition (Kara et al., 2009:70).

These transformations in world trade and the emerging new dynamics have caused many influences on the logistics sector. The logistics sector is almost related to all other sectors. This situation clearly shows that logistics plays a key role in creating international competitive advantage. The essence of the logistics is to deliver the product and / or service faster, more economically and better conditions to the desired point than the competitors (Çancı and Erdal, 2013:4). Logistics costs are range from 4% to 20% of the sale price of the product. Creating an effective logistics process in a market environment where profit rate is between 1% and 5% will provide a significant competitive advantage to companies (Kara et al., 2009:72).

Basically, logistics deals with the process of moving a product with right lunge from the production point to the consumption point. Managing this process has become much more difficult due to globalization. As an example of a global supply chain can be shown that 29 different companies from 18 countries work in collaboration for a cup of coffee at the table (Akçetin, 2010:7). With the help of this example, it can be said that the actual competition among the firms determines the optimum delivery of the product rather than the product quality. Companies, which manage well this complex process, will be economically and strategically more advantageous than other companies. Logistics activities have become very important both in creating customer value and in ensuring business success (Kayabasi and Ozdemir, 2008:196). Transportation has an important place in this process.

To today, studies have been carried out with fuzzy models for the selection of the appropriate transport type for the transportation or for the strategic planning of the multimodal transportation systems (Kazan et al., 2015: 1593) (Tuzkaya, 2007: 92). In this study, for roadway transportation a model that can evaluate the transportation management process independently and uses fuzzy logic method is proposed.

LOGISTICS SCOPE AND LOGISTICS ACTIVITIES

The Council of Logistics Management (CLM), now the Council of Supply Chain Management Professionals (CSCMP), defines logistics as “that part of the supply chain management that plans, implements, and controls the efficient, effective forward and reverse flow and storage of goods, services and related information between the point of origin and the point of

consumption in order to meet customers' requirements" (Neeraja et al., 2014:666).

Logistics deals with all material mobility between the exit and arrival points of the goods. Activities related to the flow of goods are transportation, warehousing, packaging, value-added operations. Activities related to service flow are customs, insurance, inspection, inventory management, order management and customer service (Emirkadı, 2015: 101). The management of all these activities is called as logistics management.

The goal of logistics management is to manage operations effectively and to minimize costs. Goods management will also reduce costs. Logistics cost ratios are as follows: transportation costs 45%, warehousing costs 26%, inventory costs 20%, and management costs 9% (Acar and Aslantaş Ateş, 2011: 16).

As you can see above, logistics process depends on many activities. The costliest of these activities is transportation. The transportation process includes bringing the goods to facility from the supplier and delivering the goods to the warehouse customer. Examples of factors that affect transportation include the choice of vehicle, operational costs (insurance, vehicle maintenance, fuel, etc.), distance, distribution optimization, routing, loading and unloading, traffic and weather. Transportation is a process involving transport systems. Transportation systems consist of roadway transportation, railway transportation, pipeline transportation, maritime transportation, river road transportation and airway transport. In this study, solution was sought on roadway transport.

FUZZY LOGIC STUDIES IN LOGISTICS ACTIVITIES

The more complex processes such as purchasing, distribution, inventory tracking, transportation, packing, labeling, bar coding, preparation of products, return, and route planning of vehicles have been provided to be managed more effectively with developing computer technologies. In addition to this, the processes can be managed more efficiently and effectively by examining the administrative activities and forming the decision support systems. Such improvement has a direct impact on both cost and customer satisfaction.

Fuzzy logic is a very useful method for the logistics sector, where there are many uncertainties. Fuzzy logic is a method based on a fuzzy set. Membership at the classic set is considered member or non-member (0 or 1). Membership in fuzzy logic is a gradual concept and is between 0-1. Ownership grades to sets can be represented by functions such as triangle, trapezoid, or Gaussian curve. In cases where decision makers can not make definitive decisions, alternative decisions are evaluated. The most likely and most appropriate decisions are taken into consideration. The aim here is to be able to choose the events that are most likely to happen (Ergulen and Deran, 2009:229).

Since there are many uncertainties in the logistics process, it is necessary to think multidirectionally while taking decisions in administrative activities. In addition, information should be kept up to date, real-time and retrospectively analyzed. Many scientific studies have been carried out on the logistics sector. Examples of these studies are fuzzy models for selection of the appropriate transport type or for strategic planning of multimodal transport systems (Kazan et al., 2015: 1593) (Tuzkaya, 2007: 92). Scientific studies have also been done in the past which use fuzzy logic for planning and managing transportation systems. Examples of these are vehicle routing with fuzzy control and fuzzy logic in project management (Teodorovic and Vukadinovic, 1998:303) (Mon et al., 1995:227).

PROBLEM AND PROPOSED MODEL

The transportation is very dynamic process, which requires physical and mental labor. This process involves the stages between the loading of the products into the vehicles and the delivery of the products to the targets. If the decisions in transportation management are made quickly and accurately, also process efficiency increases.

Transportation is a process with considerable weight within logistics activities in terms of cost and movement and is very complicated. It is obvious that modeling in such processes is not easy. Being to lots of number of objects, variables and constraints, uncertainties in the model, and difficulties in attaining realistic data make modeling difficult (Tuzkaya, 2007: 92).

The model proposed in this study is intended to evaluate the transportation management process. A logistics company can assess how efficient of the transportation management system is by designing a sample fuzzy logic model according to its own data. If this evaluation is done correctly, the urgency of reviewing the managerial activities of the transportation process is determined and it is decided according to the situation in the case. If the decisions are given faster and more accurately, the process will be faster and more efficient.

In the proposed model, three input variables and one output variable are considered for the transportation problem. Here, capacity efficiency, travel time and operational costs are considered as input variables. The output variable will be the transportation management quality. While creating membership functions, it is necessary to clarify which criterion is to be considered and the degree of fuzzy. In addition, the model should cover the behavior between certain periods, and all the criteria should be revisited step by step in each period. For example, one or several years periods can be considered. At the end of each period, membership functions and fuzzy criteria are re-evaluated and updated, if needed. In the proposed model, some of the rules used in assessing the quality of the transportation management process are shown in Table 1.

Table 1. Some Rules For Assessing The Quality Of Transportation Management Process

Capacity efficiency	Travel time	Operational cost	Transportation Management Quality
Low	High	High	Poor
High	High	High	Good
High	High	High	Medium
Middle	Middle	Low	Medium
High	Middle	Middle	Good

First input variable is capacity efficiency. Capacity efficiency is very critical in respect to transportation. The low occupancy rate of the vehicles causes the decrease in capacity efficiency. In addition to low capacity efficiency, if the operational costs are high and the travel times of the vehicles are high, the problem of transportation is strongly possible. Membership functions of capacity efficiency are shown in Figure 1.

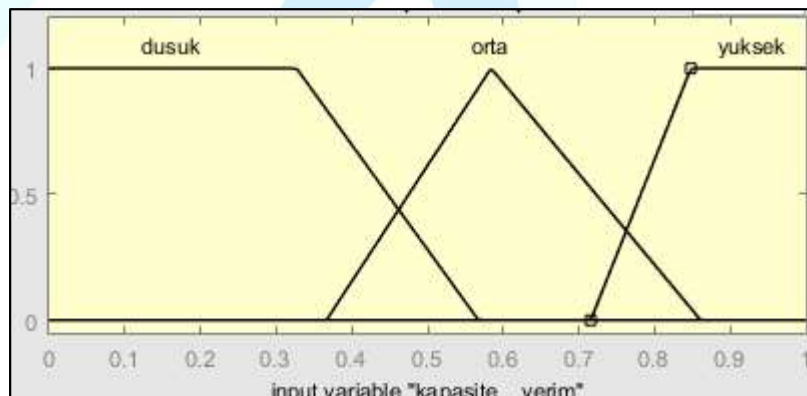

Figure 1. Membership functions of capacity efficiency

The second input variable is the travel time. If the operational costs are low, it is acceptable that the travel time is high. But if the operational costs are not low enough, the length of the travel time is critical. Membership functions of travel time are shown in Figure 2.

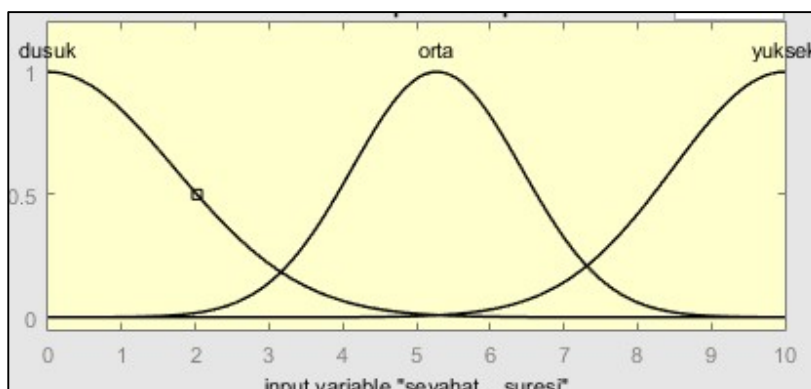

Figure 2. Membership functions of travel time

The third input variable is operational costs. High operational costs are not desirable at transportation management. However, if the operational cost is high and the occupancy rate of the vehicles is not sufficient, the transportation process is much more negative. Membership functions of operational costs are shown in Figure 3.

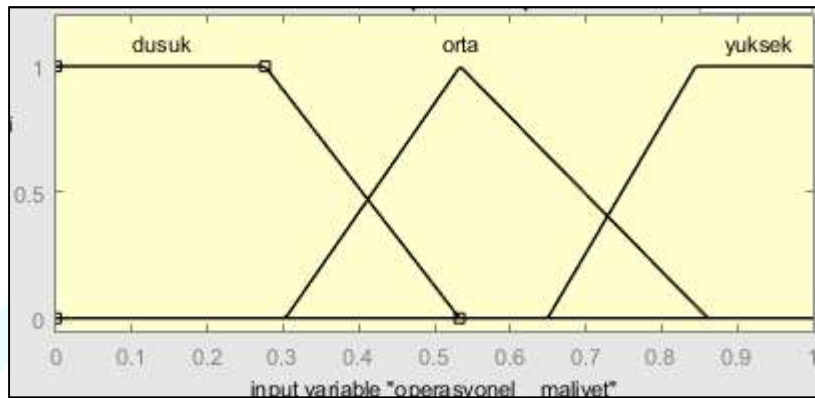

Figure 3. Membership functions of operational costs

The numerical equivalents of the inputs are processed according to the rules and an output occurs. Membership functions of transportation management quality to be used for output are shown in Figure 4. The limit values shown in all graphs need to be determined by the firms.

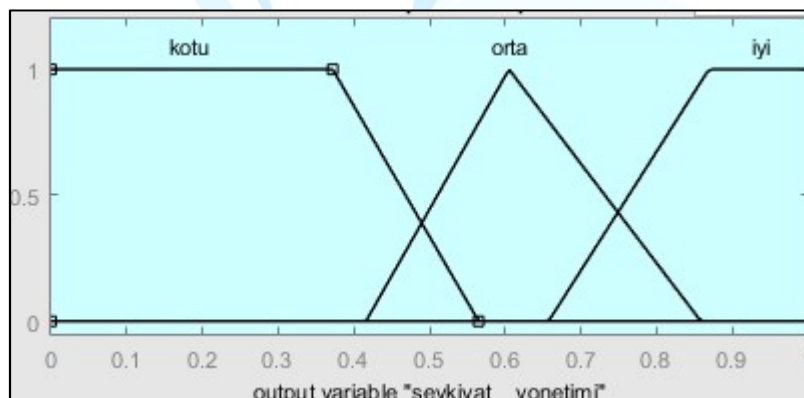

Figure 4. Membership functions of transportation management quality

CONCLUSIONS

The model proposed in the study aims evaluation of the shipment management activities of the road transport companies. In the proposed model, three input variables (capacity efficiency, travel time and operational costs) and one output variable (transportation management quality) are

considered for the transportation problem. All limit values and membership functions should be periodically updated according to the criteria for doing business. Companies set these criteria.

Fuzzing in the values can be visually monitored. A sample surface graph showing the capacity efficiency, operational cost and transportation management quality in the vehicles is shown in Figure 5.

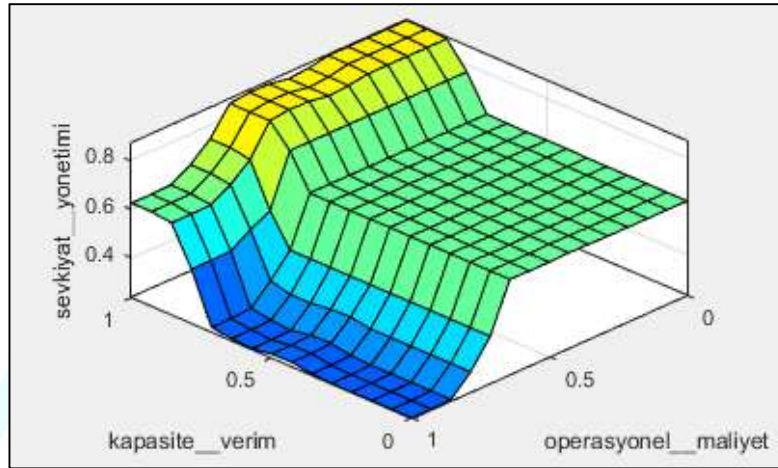

Figure 5. Capacity efficiency - operational cost surface graph

As a result, when the proposed model is fitted to the business processes, the shipment management can be reviewed and the process can be made more efficient by making correct decisions. In subsequent studies, loading and unloading timing and service quality (items arriving just in time to the customer's plant, delivering without damage etc.) criteria's can also be added as input variables to the model.

REFERENCES

- Acar, D., Aslantaş Ateş, B. (2011) The Relationship Between Supply Chain Activities Costs and Outsourcing. Suleyman Demirel University the Journal of Faculty of Economics and Administrative Sciences, Volume 16, Issue 3, pp. 9 – 27.
- Akçetin, E. (2010) Turkey on the Way of Becoming a Global Logistic Center During the Accession Process to the European Union. Adiyaman University Journal of Social Sciences, Issue 5, December, pp. 1 – 14.
- Çancı, M. and Erdal, M. (2013) Lojistik Yönetimi, İstanbul: Uluslararası Taşımacılık ve Lojistik Hizmet Üretenleri Derneği.
- Emirkadı, Ö. (2015) The Effects on Foreign Trade of Development of Logistics Sector in Turkey, I. International Caucasus –Central Asia Foreign Trade and Logistics Congress Proceedings Book, 1 – 3 October, pp. 99 – 115.

- Ergülen, A. and Deran, A. (2009) The Management of Transportation Cost with Fuzzy Logic Approach and Its Effects On Financial Performance. The Journal of Accounting and Finance, Issue 43, July, pp. 227 – 236.
- Kara, M., Tayfur, L. and Basık, H. (2009) The Importance of Logistics Centers in Global Trade and Turkey. Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute, Volume 6, Issue 11, pp.69 – 84.
- Kayabaşı, A. and Özdemir, A. (2008) Üretim İşletmelerinde Lojistik Yönetimi Faaliyetlerinde Performans Yönetimine Bakış: Beklenti - Fayda Farkı Analizi Uygulaması, Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 22, Sayı 1, Ocak, ss. 195 – 209.
- Kazan, H., Çiftçi, C. and Hobikoğlu, E. H. (2015) The Fuzzy Logic for the Selection of the Transportation Type a Firm Application, Procedia - Social and Behavioral Sciences, Volume 195, July, pp. 1593 – 1601.
- Mon, D-L., Cheng, C-H. and Lu, H-C. (1995) Application of Fuzzy Distributions on Project Management. Fuzzy Sets and Systems, Volume 73, Issue 2, July, pp. 227-234.
- Neeraja, B., Mehta, M. and Chandani, A. (2014) Supply Chain and Logistics for the Present Day Business. Procedia Economics and Finance, Volume 11, pp.665 – 675.
- Teodorovic, D. and Vukadinovic, K. (1998) Traffic Control and Transport Planning: A Fuzzy Sets and Neural Networks Approach. Massachusetts: Kluwer Academic Publishers.
- Tuzkaya, U. R. (2007) Çok Modlu Taşımacılık Sistemlerinin Stratejik Planlamasında Kritik Faktörlerin Modellenmesine Yönelik Bir Çözüm Yaklaşımı (Doktora Tezi), Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

KÜLTÜR COĞRAFYASI BAĞLAMINDA VEZİRKÖPRÜ'DE KENDİRCİLİK VE URGANCILIK

Geliş Tarihi/Received: 15.05.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 30.06.2018

Seyfullah Gül

Asst.Prof.Dr., Ondokuz Mayıs University

ORCID: 0000-0002-5166-454X

seyfullah.gul@omu.edu.tr

Bünyamin Kıvrak

Teacher, Vezirköprü Kabalı Secondary School

ORCID: 0000-0002-9279-8122

bunyaminkivrak@gmail.com

Öz

Coğrafi çevre ve kültür arasında sıkı bir ilişki vardır. İki yönlü olan bu ilişki tarımsal faaliyetler ve el sanatlarında daha da açık görülmektedir. Vezirköprü'de kendircilik ve urgancılığı kültür coğrafyası bağlamında inceleyen bu çalışmada, Vezirköprü'nün coğrafi çevre bileşenlerinin yörede kendircilik ve urgancılık kültürünün gelişmesindeki etkilerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırmada arşiv malzemeleri, istatistik veriler ve gazete kupürleri ile fotoğraflar gibi görsel kaynaklar materyal olarak kullanılmıştır. Ayrıca yöreye çeşitli tarihlerde yapılan gezilerde kendircilikle uğraşan çiftçiler ve urgancılık zanaatını gerçekleştiren ustalarla yapılan görüşmelerden elde edilen bilgilerden de yararlanılmıştır. Bulgular Vezirköprü yöresinde kendir ekiminin ve urgancılık kültürünün yüzlerce yıllık tarihi bir geçmişe dayandığını göstermektedir. Osmanlı'dan Cumhuriyete önemli bir kendir ekim alanı olan yöre, uzun yıllar donanmanın ihtiyacı olan urganların üretildiği merkezlerden biri olmuştur. Ancak çeşitli nedenlerle Türkiye'nin diğer birçok yerinde olduğu gibi yörede de kendir ekimi ve urgan üretimi zamanla azalmış, urgancılık zanaatını fiilen devam ettiren usta kalmamıştır. Yine de yöre Türkiye'de kendir ekiminin yapıldığı tek yer olarak dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Coğrafi Çevre, Kültür Coğrafyası, Vezirköprü, Kendir, Urgancılık

CANNABIS CULTIVATOR AND ROPE MAKER IN THE CONTEXT OF CULTURAL GEOGRAPHY IN VEZİRKÖPRÜ

ABSTRACT

There is a close relationship between geographical environment and culture. This two-way relationship is even more evident in agricultural activities and handicrafts. In this study, which analyses cannabis cultivator and rope maker in the context of cultural geography, is aimed to reveal the effects of the geographical environmental components of Vezirköprü on the development of cannabis cultivator and rope maker culture in the region. Visual resources such as archival materials, statistics, newspaper clippings and photographs were used as material in the research. It also benefited from information obtained from interviews with farmers cannabis cultivator and rope maker who performed craftsmanship in various dates of the locality. Results show that in the

Vezirköprü region, cannabis cultivator and rope maker are based on hundreds of years of historical past. The region, which is an important cannabis plantation area in the Ottoman Empire has been one of the centers which has produced ropes for navy for many years. However, various reasons in the region decreased over time as well as many other cannabis cultivator and rope maker in Turkey, rope makers are no longer the masters of the craft. They don't resume profession anymore. Nevertheless, this place is the only noteworthy place of the cannabis cultivator areas in Turkey.

Keywords: *Geographical Environment, Cultural Geography, Vezirköprü, Cannabis, Rope Maker*

GİRİŞ

Tarımsal üretim ve tarımsal hammaddeye dayalı el sanatları; yetiştirildikleri yörenin ve temsil ettikleri toplumun ekonomik ve sosyo-kültürel özelliklerini gösteren önemli unsurlardır. Bu unsurların ortaya çıkması, gelişmesi, dağılışı ve şekillenmesi ise daha çok o yörenin coğrafi çevre özelliklerine göre olmaktadır. Belki de bütün ekonomik faaliyetler içerisinde tarım, coğrafi çevre faktörlerinden en fazla etkilenen ekonomik faaliyettir. Uygun iklim ve toprak koşullarının bulunduğu alanlarda ortaya çıkan tarımsal üretim zamanla sulama, gübreleme, makine kullanımı gibi diğer faktörlerin etkisiyle daha da gelişmektedir. Ancak tarımsal faaliyetlerin ortaya çıkması ve varlığını sürdürmesinin fiziki çevre kadar kültürel çevreyle de ilgili olduğu unutulmamalıdır. Tarımsal kalıpları yalnızca arazi ve iklim özellikleriyle açıklamak mümkün değildir. Tarımsal ürünlerin üretimi ve dağılışını aralarında zevkler, arzular, ihtiyaçlar ve

geleneklerinde yer aldığı çeşitli faktörler tayin etmektedir (Tümertekin ve Özgüç, 2009: 97).

Önemli bir lif bitkisi olan kenevir (*Cannabis sativa*) Vezirköprü yöresinde ve Anadolu'nun birçok yerinde kendir olarak bilinmektedir. Kendir'in Dünya'da ve Türkiye'de geçmişi ve bugünü konulu çalışmasında İmer (1999:1), kendirin pamuktan sonra dünyada lifi için tarımı yapılan en eski (M.Ö 8000) kültür bitkilerinden biri olduğunu, kendirin batıya doğru yayılmasının ise Çinlilerden bu bitkinin tarımını öğrenen Moğollar ve İskitlerin bu bitkiyi Hindistan'a, Karadeniz'in kuzeyi ve güneyine dolayısıyla Akdeniz yöresine taşınması ile olduğunu belirtmektedir. Güneydoğu Asya dışında kendir yetiştirilmesiyle ilgili Heredotos; "İskitler topraklarında kendir yetiştirir, bu tıpkı keten gibidir. Yalnız daha kalın ve daha büyüktür. Hem insan eliyle ekilir hem kendiliğinden yetişir. Traklar bundan tıpkı ketene benzer giyecekler yaparlar. Hatta bu işten çok iyi anlamayanlar için bu giyecekler ketenden mi yapılmış yoksa kendirden mi hiç belli olmaz ve kendiri bilmeyenler, ketendir diye yemin edebilirler." diye aktarmaktadır (Durmuş, 2008:62). Herodot'un kendir yetiştiriciliğinde sözünü ettiği yer Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlar ile özellikle Karadeniz'in kuzey ve güney sahilleri olması muhtemeldir. Rus arkeologların bu bölgede yaptığı kazılardaki buluntular da kendirin bölgedeki tarihi varlığını ispatlamıştır ve günümüzde bu bölgedeki merkezlerden Kolchis'in (Gürcistan) kendirleriyle meşhur olduğu da bilinmektedir (Durmuş, 2008:63). Yapılan araştırmalar gösteriyor ki (Durmuş, 2008:62-63; İmer, 1999:4) Anadolu Moğollar ve İskitler yoluyla kendirle Avrupa ve Amerika'dan daha önce tanışmıştır.

TÜİK (1991-1995) verilerine göre, Türkiye'de kendir üreten illerin azaldığı ve sadece 8 il ile (Çorum, Kütahya, Burdur, Şanlıurfa, Kastamonu, Samsun, Zonguldak, Amasya) sınırlı kaldığı görülmektedir. Günümüzde ise kendir üretme izni bulunan il sayısı artırılarak 19'a (Amasya, Antalya, Bartın, Burdur, Çorum, İzmir, Karabük, Kastamonu, Kayseri, Kütahya, Malatya, Ordu, Rize, Samsun, Sinop, Tokat, Uşak, Yozgat, Zonguldak) çıkmıştır. Ancak veriler 19 ilde kendir üretim izni olmasına rağmen 2017 yılında sadece Samsun ilinde (Vezirköprü) kendir üretiminin yapıldığını ortaya koymaktadır.

ARAŞTIRMA SAHASININ COĞRAFİ ÇEVRE ÖZELLİKLERİ

Kültür coğrafyası bağlamında kendir üretimi ve urgancılık kültürü bakımından incelemeye alınan Vezirköprü ilçesi, Orta Karadeniz Bölümü'nde Batı Karadeniz Dağları'nın doğuya doğru uzanan kesiminin Aşağı Kızılırmak Vadisi çevresine rastlayan kıyı ardı kuşağında yer almaktadır. Yöre, İsfendiyar Dağları'nın doğuya doğru uzanan kesiminin güneyinde, Samsun il merkezinin ise güneybatısında bulunur (Gül,

2015). Vezirköprü yöresi, jeomorfolojik bakımdan üç farklı ünitelerden meydana gelmektedir. Bunlar; yükseltisi 330 m. olan Vezirköprü ilçesi ve yakın çevresini oluşturan çöküntü havzası, kuzeyde Kızılırmak'ın her iki tarafında Kuzey Anadolu Dağları'nın yay şeklinde uzanan ilk sırası ile Vezirköprü depresyonunu güneyden çevreleyen Kunduz ve Tavşan Dağı kütleleridir. Yörenin sahip olduğu bu topografya, ova tabanlı düzlükleri ile kuzey ve güneyde bulunan dağlık tepelik alanlar arasında hakim ekonomik faaliyet türü bakımından farklılık arz etmesine neden olmuştur. Vezirköprü depresyonu olarak adlandırılan havza tabanında sulama olanaklarına göre çeşitlenen tarımsal üretim yamaçlara doğru ise yerini tek tip ürüne bırakmaktadır. İç bölgelerin karasal iklimi ile kıyı bölgesinin nemli iklimi arasında bir geçiş iklim özelliğine sahip olan yörede yarı nemli iklim görülmektedir. Vezirköprü'nün yerleşme tarihi Kalkolitik döneme kadar uzanmaktadır. Yörenin verimli topraklara sahip Kızılırmak havzasında yer alması ve uygun iklim şartları, yerleşim için uygun bir zemin oluşturmuştur. Vezirköprü yöresinde geçmişten günümüze kadar yerleşimin devam etmesi üzerinde verimli tarım alanları yanında yeraltı ve yerüstü suları bakımından zengin olması da etkili olmuştur. Yapılan yüzey araştırmalarda Vezirköprü ilçe merkezine çok yakın olan Adatepe'de Kalkolitik Dönem (M.Ö. 5500 - M.Ö. 3000) yani günümüzden 7.500 yıl öncesine ait izlere rastlanmıştır (Kıvrak, 2017: 83). İlçe merkezinin 8 km. kadar uzağında Oymaağaç Köyü'nde yapılan kazılardan elde edilen bulgular, Hititlerin bu bölgedeki varlıklarını ortaya koymaktadır. Oymaağaç-Nerik Höyüğü'nde yapılan arkeolojik kazılarda, Karadeniz Bölgesi'nde ilk kez bulunan çivi yazılı tabletlerde Nerik sözcüklerine rastlanmıştır. Elde edilen bulgular Hititlerin kutsal şehri Nerik'in burası olduğunu doğrulamaktadır. Demir Çağı'nın başlangıcıyla yıkılan Hititlerden sonra yaşanan karanlık dönem sonunda (M.Ö. 1200) yörede Frig hâkimiyetini görmek mümkündür. Frig hâkimiyetinden sonra ise, Pers kökenli Mitridatlar'ın kurduğu Pontus İmparatorluğunun hâkimiyetinde kalan yöre, son Pontus İmparatoru VI. Eupator'un Roma ordularınca yenilgiye uğratılmasıyla uzunca bir süre Roma hâkimiyetinde kalmıştır. Roma döneminin ilk yüz yılında Neapolis adıyla bilinen yöre daha sonra Neoclaudiopolis adını almıştır (Hogel vd., 2015). Roma'nın ikiye bölünmesiyle Doğu Roma'nın egemenliğinde kalan yöre bu dönemde ana tanrıçanın suyu anlamındaki Andrapa olarak anılmıştır. 1071'de Türklerin Anadolu'ya girişleri ve Türkmen aşiretlerinin Bizans sınır hatlarında beylikler kurmasıyla ise Vezirköprü yöresi; Danişmentlilerin eline geçmiştir. 1160 yılında Anadolu Selçuklu Devleti Sultanı Mesud'un, şehri Danişmentlerden almasıyla Gedagra (Büyükkale) olarak isimlendirilmiştir. Yörgüç Paşa'nın Canik Seferi (1426-1427) sırasında Osmanlı sınırlarına dâhil edilen yöre bu dönemde Köprü ismini almıştır. Mehmet Paşa ve ondan sonra gelen vezirlere hürmeten Vezirköprüsü adını alan şehir, 1925 yılındaki idari bölümlenmeye kadar

Amasya'ya bağlı kalıp bu tarihten sonra ise idari olarak Samsun'a bağlanmıştır (Yılmaz ve Gül, 2015).

AMAÇ VE YÖNTEM

Yaşanılan coğrafi çevre, o coğrafyadaki yaşayan insanların (tarım, hayvancılık, ticaret, sanayi, turizm) ekonomik faaliyetlerini etkilediği gibi kültürlerini de etkilemekte, orayı diğer yerlerden ekonomik, sosyal ve kültürel olarak farklı kılmaktadır. İnsanların içinde yaşadıkları çevreyi ve insan-çevre etkileşiminin bir sonucu olarak ortaya çıkan kültürel farklılıkları konu edinen kültür coğrafyası, kültürün ve toplumların mekânsal farklılıkları ile kültürdeki mekânsal çeşitlilikleri tasvir etme ve yorumlamalarıyla diğer disiplinlerden ayrılmaktadır (Tümertekin ve Özgüç, 2009: 96). Bu çalışma ile; kendircilik ve urgancılığın tarihi yapısı ile yörenin coğrafi çevre özellikleri arasındaki ilişkisinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Teknolojik gelişmelere rağmen önemini korumasına ve yeni yeni kullanım alanları ortaya çıkmasına rağmen Türkiye ve araştırmaya konu olan Vezirköprü'de kendircilik ve urgancılığın önemini yitirmesinin nedenlerini ortaya koymak da araştırmanın amaçlarından. Yörenin sahip olduğu kendir üretim potansiyelini ortaya koymaya ve dikkatleri yöreye çekmeye yardımcı olmaya odaklanan bu araştırmada; kendir üretiminin yörede yeninden canlanması ve üretimin artırılmasına yönelik öneriler geliştirerek kendircilik ve urgancılığın yöre ekonomisine olan katma değerinin artırılması da hedeflenmektedir. Araştırmanın ana materyalini Vezirköprü yöresinde kendircilik ve urgancılık kültürünün tarihine yönelik istatistikî veriler, arşiv malzemeleri, raporlar, seyahatnameler ve fotoğraflar oluşturmaktadır. Belirtilen amaçlara ulaşmak için ise; literatür çalışmasıyla elde edilen verilerle yöreye çeşitli zamanlarda yapılan saha incelemeleri, kaynak kişi görüşmeleri ve gözlemlerden elde edilen bulgular masa başı çalışmalarlarıyla analiz edilerek çalışmaya son şekli verilmiştir.

BULGULAR

Vezirköprü'de Kendircilik Kültürü

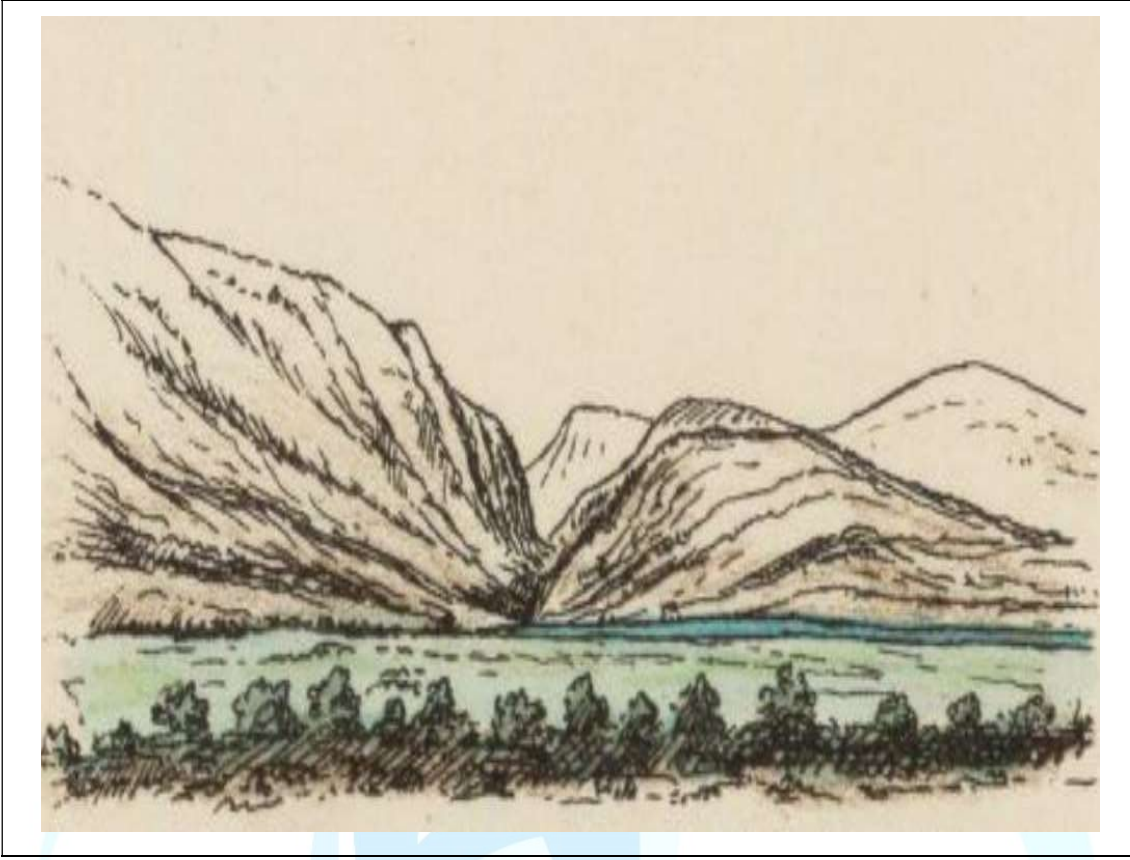
Tarımsal faaliyetler ve üretilen ürünler büyük ölçüde doğal ve beşeri çevre faktörlerine göre şekillenmektedir. Vezirköprü yöresi; sahip olduğu topografya, iklim, toprak ve hidrografya gibi doğal çevre özellikleri, yer yer de sulama olanakları ile geçmişten günümüze birçok ürün gibi kendir tarımının yapılabildiği önemli alanlardan biri olmuştur. İklim, tarımsal faaliyetlerin yapılmasında ve ürün çeşitliliğinde rol oynayan önemli doğal çevre faktörlerinden biridir. Dünya'nın birçok yerinde olduğu gibi Vezirköprü'de de ürün çeşitliliği ve verimi yerel iklime uygun şekilde gelişmiştir. Yöredeki yerel iklim yörenin Kalkolitik Dönem'den günümüze

önemli bir tarımsal üretim alanı olmasını desteklemiştir. Hatta yapılan arkeobotanik incelemeler yörede Akdeniz tipi buğday, üzüm, keten ve siyez ile çalışmaya konu olan kendir gibi farklı iklim özellikleri isteyen ürünlerin bir arada yetiştirildiğini göstermektedir (Oymaağaç-Nerik, 2011). Nemli iklim bölgelerinde rahatlıkla yetiştirilebilen lif kendiri, kurak ya da yarı kurak iklim bölgelerinde ise ancak sulama yapmak şartıyla yetiştirilebilmektedir. Coğrafi konum olarak İç Anadolu ile Karadeniz bölgeleri arasında bir geçiş özelliği gösteren yörede; genel hava dolaşımı ve topografyanın etkisiyle kışları soğuk-yağışlı, yazları ise sıcak-kurak geçen kıyı ile iç kesimler arasında bir geçiş iklim tipi iklim hüküm sürmektedir (Şahin 1994: 211). Geçiş iklimi etkisi altındaki sahanın sıcaklık ortalamaları kendir tarımına uygunluk gösterirken yağış değerleri kendir tarımını desteklememektedir. Ancak Vezirköprü yöresinde geçmişten günümüze tarımsal üretimin devam etmesi üzerinde verimli tarım alanları yanında yeraltı ve yerüstü suları bakımından zengin olması da etkili olmuştur. Güneyde Tavşan ve Kunduz Dağları ile kuzeyinde İsfendiyar Dağlarının doğu uzantısı arasında yer alan yörede, bu kütlelerden yıl boyunca ova tabanına doğru süzülen su kaynakları Vezirköprü coğrafyasının çeşitli yerlerine serpiştirilmiş birçok yapay göletin varlığını desteklemiş, Vezirköprü ovasını sulanabilir kılmıştır. Bu nedenle yaz kuraklığının önemli derecede hissedildiği Vezirköprü yöresinde, sulama imkânları kendir tarımının yapılabilmesini desteklemiştir.

Kendir bitkisi kireçli, gevşek ve organik madde oranı iyi olan alüvyal topraklarda iyi bir şekilde yetiştirme imkânı bulmaktadır. Araştırma alanında; kestane renkli topraklar, kahverengi orman toprakları, podsolik ve azonal topraklardan olan alüvyal ve kolüvyal topraklar yayılış gösterir. Alüvyal topraklar daha çok vadi tabanı düzlükleri ile akarsuların aşağı çığırlarındaki vadileri boyunca bir şerit halinde uzanır. Bu topraklar geniş alanlı olarak Uluçay ile Esenli Çayı'nın Kayalı bahçeliği mevki ile Vezirköprü-Durağan karayolu arasındaki sahada geniş yayılış gösterir (Şahin, 1994; Şahin, 1997). Şehiraltı denilen bu kesim, toprak ve sulama özelliklerinin uygunluğuna bağlı olarak geçmişten günümüze sahanın en önemli kendir üretim alanı olmuştur. Tarımsal üretim ve ürün çeşitliliği üzerinde doğal çevre faktörleri yanında tarımsal üretimin tarihselliği, ekonomik getirisi, diğer ekonomik faaliyetlere hammadde sağlaması ve üretimin merkezi ve yerel yönetimler tarafından desteklenmesi ya da kısıtlanması da etkili olmaktadır. Yörede yapılan yüzey araştırmaları ve Oymaağaç-Nerik kazısında ortaya çıkarılan bulgular, Vezirköprü yöresinde Kalkolitikten günümüze kadar sosyo-ekonomik hayatın kesintisiz devam ettiğine işaret etmektedir. Oymaağaç-Nerik kazısında bulunan çeşitli dönemlere ait çukurlardan alınarak yapılan toprak analizleri, Demir Çağı'nda Vezirköprü yöresinde bol miktarda arpa,

buğday daha az miktarda siyez, antik mısır, çavdar üretildiği ve tüketildiğini göstermektedir. Ayrıca bu analizler, Demir Çağında darı, mürdümük, bezelye, burçak, mercimek, incir ve üzüm gibi ürünler ile keten üretildiğini ortaya koymaktadır (Oymaağaç-Nerik Höyük Raporu, 2011). Vezirköprü yöresinde Demir Çağında üretilen birçok tarım ürününün günümüzde de yetiştiriliyor olması ise yörede binlerce yıldır tarımsal üretimin ve sosyoekonomik hayatın kesintisiz devam ettiğine işaret etmektedir. Zira yöre, günümüzde önemli bir tahıl üretim alanı ve Anadolu'da kendir üretiminin yapıldığı tek yerdir. M.Ö. 1500'lerden daha eski tarihlerde Anadolu'da tarımsal üretiminin yapıldığı varsayılan kendir, Vezirköprü'de de köklü bir tarihi geçmişe sahiptir. Vezirköprü'nün 8 km kuzeybatısındaki Oymaağaç Mahallesi'nde yer alan höyükte 2006-2016 yılları arasında yapılan yüzey araştırmaları ve kazı çalışmalarında bulunan tabletlerin analizleri yöredeki Hitit varlığını ve buranın Hititlerin kutsal kabul ettiği Nerik şehri olduğunu ortaya koymaktadır. Bulgular Anadolu topraklarında Hititlerin kendir üretimi deneyimine sahip olduklarını ve bu bitkiden çeşitli şekillerde faydalandıklarını göstermektedir. Yassıhöyük'te yapılan arkeolojik kazılarda kendirden imal edilmiş olan urganın bulunuşu, Hitit dilinde urgan kelimesinin karşılığı ishamina, ishamanta, ishimanas gibi kelimelerin var olması ise Hititlerin kendir tarımında ileri durumda olduklarını doğrulamaktadır (İmer, 1999:5). Hatta yapılan çalışmalar Hititlerin tıbbi ilaç yapımında Hitit dilinde azallu adı verilen kendir bitkinin tohumunu kullandıklarına ve liflerinden urgan imalatının yapıldığına işaret etmektedir (Ertem, 1987:80). Bu bilgiler ise Hititlerin sahip oldukları deneyimle kendir üretimini; çevresi verimli tarım alanlarıyla çevrili, kendir için uygun iklim şartlarına sahip olan ve kutsal olarak kabul edilen Oymaağaç-Nerik çevresinde yapmış olabileceklerine işaret etmektedir. Yine Oymaağaç-Nerik kazısında Demir Çağı'na ait keten tohumlarının bulunması da çoğu zaman yan yana anılan ve kullanım alanları ve yetiştirme şartları birbirine oldukça benzer olan iki ürünün lif ve tohumları için Vezirköprü çevresinde birlikte yetiştirilmiş olabileceklerini düşündürmektedir. Osmanlı Devleti döneminde Canik Sancağı merkez kazası olan Samsun ve daha içerde Vezirköprü çevresi, Osmanlı Devleti sınırları içinde kendirin en bol yetiştiği yerlerden biri durumundadır. Hatta üretimin fazlalığı ve Osmanlı ekonomisine katkısı nedeniyle bu bölgede XVI. yüzyılda bir kendir emniyeti dahi kurulmuştur. Her üründen olduğu gibi keten ve kendirden de öşür alınmakta olup alınan öşür miktarı sancaktan sancağa değişiklik göstermektedir (Karaboğa, 2010). 1541 tarihli Tahrir Defteri'nde ise; ip, halat, urgan yapımında kullanılan kendir Vezirköprü'nün önemli geçim kaynaklarından biri olarak yer almaktadır (Şemsettin Sami, 1896). Osmanlı döneminde Samsun Limanı'nda Köprü, Havza, Lâdik, Zile, Tokat ve Kayseri gibi yerleşim yerlerinden gelen ürünlerin ticareti yapılmakta, Samsun limanı sahil yerleşimlerine nazaran arka coğrafyasına daha fazla

bağımlı durumdaydı. Kıyı ardı kuşağında yetiştirilen tahıl ve diğer ürünler yanında Vezirköprü'deki dokumalar, halat, urgan ve çeşitli ipler önemli Samsun limanının önemli ticaret ürünlerini oluşturmaktaydı (Aygün 2009: 41). Osmanlı Devleti'nin üçüncü büyük tersanesi olan ve 19. yüzyıla kadar önemini koruyan Sinop Tersanesi'nde yapılan ahşap gemilerin en mühim malzemelerinden olan halat, urgan ve çeşitli iplerin kendir ve ketenden imal edilmesi bu ürünlerin üretimini bir devlet politikası haline getirmiştir (Ünal 2006). Bu malzemelerin çoğunlukla Canik Sancağı'nın bataklıklarında ve iç bölgesindeki Vezirköprü'de yetişen kendirden elde edildiği bilinmektedir. Ayrıca Sinop Tersanesi ve limanına giden önemli kervan yolları üzerinde bulunan ve kendir üretiminde önemli yeri olan Vezirköprü'de üretilen kendirin Sinop tersanesinde kullanılır olmasını muhtemel kılmaktadır. Vezirköprü yöresinde kendir üretimiyle ilgili bilgi içeren kaynaklardan birini ise seyahatnameler oluşturmaktadır. Bu seyyahlardan Flotwell (1893), Kızılırmak boyunca yapmış olduğu seyahatlerde; Hacı Hamza, Kamil, Zeytun hattını izleyip Tahtaköprü köyünden geçerek Çeltek üzerinden Vezirköprü'ye ulaşırken Tahtaköprü köyünden daha altlarda arpa ve kendir alanları gördüğünü aktarmaktadır. Flotwell'in çiziminde önde kendir ekimine tanık olduğu alanlar ve karşıda Şahinkaya Kanyonu'nun olması Tahtaköprü – Çeltek arasında gördüğünü aktardığı kendir ekili alanların Yukarı Narlı ve Aşağı Narlı (Narlisaray) köyleri olması muhtemeldir (Şekil 1). Çok uzun yıllardır Kendir ekimi yapılan Yukarı Narlı ve Aşağı Narlı (Narlisaray) yöresine ek olarak, Vezirköprü'nün Nalbantlı Mahallesi'nin çiftçilerine ait tarlaların olduğu şehirtali mevki de önemli bir ekim alanıdır. Vezirköprü'den mevkiine kadar 3 km boyunca uzanan bu alan uzun süre Vezirköprü'nün önemli kendir ekim alanlarından biri olmuştur. Şimdilerde yapılaşmaya açılan bu alanda, Uluçay Deresi ve Nalbantlı Mahallesi'ni boydan boya kat eden bir kanalla Elmacının Kuyusu'ndan tarlaların durumuna göre belli bir hiyerarşi takip edilerek yapılan sulamayla kendir tarımı yapılmaktaydı. 1980'li yıllarda bir süre Adatepe, Oruç, Çeltek, İncesu köylerinde de ekim yapıldıysa da günümüzde kendir tarımı, kendine özgü güçlükleri nedeniyle yörede birkaç aile ile sınırlı kalmış ve terk edilmiştir.

Şekil 1: Flotwell'in çizimiyle önde kendir ekimine tanık olduğu alanlar ve karşıda Şahinkaya Kanyonu (1893).

Vezirköprü'de kendir tarımı yapılan alan ve üretilen kendir miktarıyla ilgili geçmişe dönük ayrıntılı bilgiler bulunmamaktadır. Üretilen kendir miktarıyla ilgili en eski bilgiler 1913 tarihli Ticaret ve Ziraat Nezareti İstatistik-i Umumiye'nin Memalik-i Osmaniye'nin Ziraat İstatistiğine dayanmaktadır. Bu belgeye göre Köprü Kazası'nda 1000 dönüm kendir ekildiği, ekilen alandan 144.000 kıyye ürün elde edildiği ve 1 kıyye kendirin 4 kuruş olduğu belirtilmektedir. 1927-1928 Devlet Salnamesinde ise Vezirköprü kendir üretilen yerler arasında gösterilmekte ise de ekilen alan ve üretilen kendir miktarıyla ilgili bir bilgi belirtilmemiştir. 1967 yılı istatistiklerinde ise Vezirköprü'de üretilen kendir 625 ton olarak verilmektedir (Vezirköprü Albümü, 1971). 2007 yılında Vezirköprü'de 522 dekar alanda kendir ekilmiş olup 55 ton kendir lifi elde edilmiştir. TÜİK verilerinde Türkiye'de 2011 yılında 16 ton, 2012 yılında ise 6 ton kendir üretildiği yer almaktadır. 2016 yılında 100 dekar olan ekim alanı 2017 yılında 46 dekara gerilemiş ve 7 ton kendir lifi elde edilmiştir. TÜİK'e göre 2017 yılında Türkiye ve Vezirköprü'de ekilen kendir ve elde edilen kendir lifi miktarı aynıdır. Bu veriler 2017 yılında Türkiye'deki kendir ekiminin ve lif üretiminin tamamının Vezirköprü'de olduğunu göstermektedir. Şimdilerde sadece Narlısaray mahallesinde

yapılan kendir ekimi mart ayında yapılır. Genellikle iki kez çapa isteyen bu bitki haziran sonunda 5 metreye kadar uzayarak Ağustos ayıyla birlikte söküme gelir. Söküldüğünde henüz kurumamış olan kendir sapsarı elastiktir. Bu sapsarı duruma göre 3-5 köklük bir demet olarak elle kavranır ve topraktan belli bir açıyla çekilerek çıkarılır. Çıkarılan kendir sapsarı, kuruması için söküme alanına serilir. Belli bir süre bu alanda serili olan bitki, sabah çiğini alarak sapsarıdan yavaş yavaş lif ayrışması gerçekleşir ve belli bir renge ulaşan bitkinin bu kez alt yüzünün kurutulmasına geçilir. Bu ters çevirme esnasında kendir sapsarı çırpma denilen ve birbirlerine vurarak gerçekleştirilen yöntemle kurumuş yaprakların dökülmesi sağlanır. Diğer yanı da kuruyunca, bu kez bir insanın kaldırabileceği demetler oluşturularak sapsarı dikey bir şekilde kökleri üzerine çatılır. Bu demetlere cergi denir. Belli bir süre bu istif alanında tutulan ve iyice kurumaları sağlanan cergiler, ıslak adı verilen havuzlara alınır. Bu havuzlar standart bir büyüklükte olmamalarına karşın genellikle 10-15 m. boyunda, 3-4 metre eninde ve 60 cm kadar derinliktedirler (Cebeci, 2017). Cergiler ıslağa düzgün yerleştirilir, üzerlerine baskılama taşları konulur. Aslında bu bir tür çürütmedir. Sürekli kontrol edilerek 10- 15 gün suda tutulan ve sapsarı liften kolayca ayrılacağı gözlemlenen cergiler, ıslaktan çıkarılır ve tekrar kurutulmak üzere sapsarı üstüne dikilirler. Kızılderili kampını çağrıştıran bu manzara, soyulmak üzere bulunduğu yerden götürülünceye dek araziye ayrı bir atmosfer katar. Yörede kendir tarımının yoğun yapıldığı dönemlerde belli bir ücret karşılığı yaptırılan soyma işlemi, çoğu kez de tutuşturmalık olarak kullanılan sapsarı karşılığı yaptırılırdı. Vezirköprü şehirciliği mevkiinde üretilen kendirler genellikle Nalbantlı Mahallesi ve Yeni Mahalleli kadınlara dağıtılır, bu kadınlar sokakta geç vakitlere kadar ortada yanan bir ateş etrafında kendir soyarlardı. Bu ateşte, bitkinin işe yaramaz en uç bölümü yakılır. Bu uç bölüme cıgıl denilirdi. Sapsarıdan ayrılan kendir lifleri, kadınlar tarafından 3-4 kilogramlık demetler halinde iş sahibine teslim edilirdi. Bu demetler birleştirilerek yaklaşık 25 kg'lık balyalar haline getirilir ve her salı günü Vezirköprü Orta Camii önünde kurulan kendir pazarında satılırdı.

Vezirköprü'de Urgancılık Kültürü

Kültür, ekonomik faaliyetlerden etkilendiği oranda bir yerde yapılan ekonomik faaliyetler ve nesilden nesile aktarılan geleneksel mesleklerin ortaya çıkmasında etkili olmakta hatta bu mesleklerin birçoğu ekonomik faaliyetlere göre şekillenip gelişmektedir. Çevre şartlarına göre değişim gösteren geleneksel meslekler, insan yaşamını kolaylaştıran, ihtiyaçlarını karşılayan, geleneksel, bölgesel, fonksiyonel, estetik, artistik, sanatsal, dekoratif, dini, sosyal açıdan sembolik karakter taşıyan özelliklere sahiptir (Oğuz, 2000:22). Ekonomik faaliyetlerde meydana gelen gelişim

ve değişime bağlı olarak zaman içinde kültürel değerler ve geleneksel meslekler değişim göstermektedir. Bu kültürel değerlerden bazıları ise hammadde sağlayan ekonomik faaliyetin devam ettirilmemesi ve modern teknolojiye ayak uyduramaması nedeniyle unutulmaya yüz tutmuş ya da unutulmuştur. Yöredeki urgan, sicim ve ip yapma kültürünün gelişip şekillenmesinde yörede yüzyıllardır yapılan kendir tarımının önemli etkisi olmuştur. Genel itibarı ile urgancılık olarak anılsa da Vezirköprü’de bu işi yapanlara ipçi denilmektedir. İpçiler, balyalar halindeki kendir liflerini alıp bunu sicim, ip ve urgan olarak işleyen kimselerdir. Günümüzde yöre kendir üretim ve ticareti yalnızca Yukarınarlı ve Aşağınarlı (Narlısaray) köylerinde sınırlı bir alanda yapılmaktadır. Oysa çok yakın tarihe kadar Vezirköprü şehiraltı mevkii, kendir tarımı ile ip, sicim ve urgan üretiminin önemli bir merkezi konumundaydı. Hatta Vezirköprü’de ip bükme işi Nalbantlı Mahallesi sakinlerinin geleneksel mesleği olarak bilinmektedir. Uluçay deresinin hemen yanında yer alan Nalbantlı Mahallesi sakinleri, Uluçay deresinin zaman zaman taşkınlar vererek düzleştirdiği dere kenarındaki boş alanda ipçilik mesleğini icra ederler. İnsan gücü ve sabra dayalı olan bu meslek, Nalbantlı Mahallesi için adeta dayanışma, sosyal statü, sevgi, saygı ve paylaşma demektir. 7’den 70’e herkesin emeğine ihtiyaç duyulan bu alanda çalışmayan Nalbantlı yok gibidir (Foto 1-2). Küçük yaşlarda evden ipçilere yemek taşıma ile çocuk yaşta başlayan bu süreç büyüyünce çıkırık (dolap, çüre) çevirmeye, gebre sürmeye oradan dürgü taşımaya ve nihayet patronluğa kadar sürüp gitmektedir.

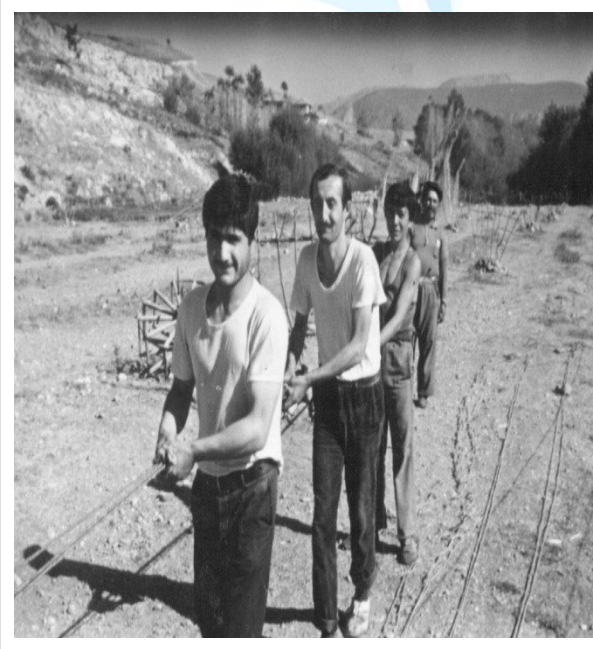

Foto 1: Nalbantlı Mahallesi gençleri ip bükerken (M. Cebeci).

Foto 2: Çıkırık çeviren çocuklar (M. Cebeci).

Urgan yapma süreci ilk olarak büyük balyaların açılması ve içlerinden birkaç kiloluk demetler oluşturularak bu demetlerin gelin duvağı gibi bir sırığa geçirilerek dürgü (tuğ) oluşturulmasıyla başlar. Süreç oluşturulan dürgüden bir uç alınıp düğüm oluşturulması ve çıkırıktan uzanan ve iv/iğ denen kancaya takmasıyla devam eder. Cürede (çıkırık) dört iv (iğ) bulunur. Bu da dört ayrı dürgü ve dört ayrı çalışan demektir. Çıkırığın dönmeye başlamasıyla dürgü taşıyan kişi dürgüsünü kontrol eder ve lif çıkışını sağlaya sağlaya çıkırıktan uzaklaşmaya başlar. Dürgücü uzaklaştıkça kendir bükülür ve ip oluşmaya başlar. Oluşturulan bu ipler farklı bir dinamoda dört ayrı uca bağlanır ve diğer uçlar da çengelle bir kişinin beline bağlanır. Dinamo çalışmaya başladığında top adı verilen ve içinde dört ayrı oluğu bulunan aparat tek çıkış noktasında bu dört ipi birleştirmeye başlar. Birleştirme işlemiyle birlikte birbirine dolanarak kısaltmaya başlayan ipler nedeniyle belinden bağlı bulunan ve ipleri belli bir ahenkle sabit tutan kişi hızla dinamoya doğru yaklaşmaya başlar (Foto 3-4). Böylece urgan (halat) meydana gelir. İhtiyaca göre çeşitli uzunluklarda üretilen bu urganlar için son işlem ise pürüzlerin giderilmesi, renginin albenili hale getirilmesidir. Urganlar, birbirlerine uyumlarının sağlanması amacıyla gebre denilen ıslak keçe ya da ıslak yün dokuma (genellikle yün çorap ya da yün atkı) parçası ile sıkıca perdahlanarak satışa hazır hale gelir (Karagöz, 2014).

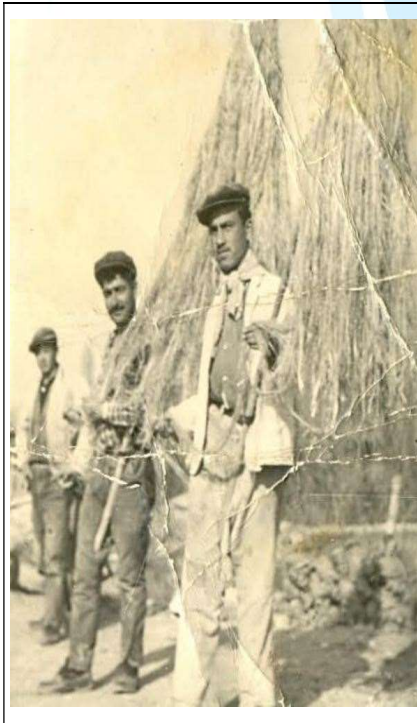

Foto 3: Tuğ taşıyan ipçiler
(A. Cıdıloğlu)

Foto 4: Orta Cami önünde kendir pazarı
(M.Şahin).

Vezirköprü’de Kendire Dayalı Ekonomi

Bugün Vezirköprü, Türkiye’nin tek kendir ekimi yapılan ve kendir lifi elde edilen alanı olma özelliğine sahiptir. Günümüzde ilçede sadece Narlısaray Mahallesi’nde çok sınırlı alanda (2017 yılında 46 dekar) üretilen bu bitki, bir zamanlar Vezirköprü tarımı için vazgeçilmez bir ürün niteliğinde idi. İstatistiki veriler ve görüşmeler, geçen yüz yıllık dönemde Yukarı Narlı, Aşağı Narlı gibi köylerin ana geçim kaynağı ve bir çok köy için de vazgeçilmez bir ürün olan kendirin yöredeki ekiminin 1960’lı yıllardan itibaren gerilemeye başladığını göstermektedir. Gerilemenin ana nedenini olarak ise; kendir ve ip üretiminin zor olması, kendir ürünlerine ikame getirilmesi, kendir yerine kullanılan sanayileşmiş jüt ve naylon gibi ürünlerin yaygınlaşması, Vezirköprü üreticisinin gelenekselleşmiş iptidai yöntemlerden vazgeçememesi, üretim giderlerinin fazla olması ve kendirden elde edilen gelirin hiçbir zaman istenilen oranı yakalayamaması gösterilmektedir. İstanbul Çağdaş Gazetesi’nde 9 Kasım 1986 yılında yayımlanan Yağlı Urgan; Kendirin Öyküsü adlı makalede 1980’li yıllarda Vezirköprü’de 333 üyesi bulunan bir Kendir Kooperatifi’nin varlığına rağmen bu yıllarda uygulanan tarım politikaları ve üreticinin ürünü pazarlayamaması nedeniyle üretilen lifler kooperatifin depolarında yıllarca beklemiş ve 60 ton lifin üreticinin ellinde kaldığı belirtilmektedir. Yine aynı makalede bu yıllarda Uluçay deresi kıyısında ip büken işçilerle yapılan görüşmelerde benzer şikâyetler ve üretimin meşakkati belirtilmiştir. İşçiler zaman zaman kendi işlerini yaptıklarını zaman zaman da yevmiye ile çalıştıklarını belirterek, ürünün çok ucuza gittiğini özellikle Tire tüccarlarının kendilerinden yok pahasına aldıkları ipleri çeşitli yöntemlerle albenili hale getirip, tüketiciye kat be kat pahalıya sattığını belirtmişlerdir. Yine lifi saptan ayıran ve kelekçi tabir edilen kadınlarla yapılan görüşmelerde bu kadınlar; sadece yakacak ihtiyaçlarını karşılamak için kendir lifleri ayırdıktan sonra geriye kalan sapları (keleği) için çalıştıklarını ve herhangi bir gündelikçi ücreti almadıkları belirtmişlerdir. İncesu Köyünde kendir sökümü yapan üreticilerle yapılan görüşmelerde ise işgücü maliyeti ile birlikte zararına bir üretim yapıldığı belirtilmiştir. Yine kendir işinin güçlükleri üzerinde durularak özellikle ıslak çıkarma işinin çok pis bir iş olduğu, bu işi yapan işçinin günlerce kahveye bile gidemediği aktarılmıştır (Kıyafet, 1986). 2005 – 2010 yılları arasında ise yörede kendir ekimi, temel ekim nedenleri olan lifleri ve tohumları için ekilme özelliğini yitirip önceden hiçbir ekonomik değeri olmayan liflerden sonra kalan ve kelek adı verilen saplar çok çabuk tuttuğu için tutuşturucu yakacak olarak kullanılması amacıyla sınırlı miktarda ekilir hale gelmiştir. Aslında zaman zaman kendir tarımı ve ipçilik Vezirköprülülerin yüzünü güldürmüş olsa da, kendir ürünlerinin yerine konan ikame ürünlerden sonra üretici durumundan hep şikâyet etmiştir. Bu durum diğer tarım ürünleri için de

benzer olsa da, kendirin ekimi ile hasadı ve hasat ile urganı satıncaya kadar geçen süre diğer tarım ürünlerinden çok daha uzun ve zahmetlidir. Gıda, Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı tarafından alınan karara göre 2016 yılında Türkiye'nin 19 ilinde izin alınması şartıyla kendir üretimine izin verilmiştir. Ancak ne yazık ki Vezirköprü (Samsun) hariç diğer yerlerde üretim yapılmamaktadır. Son yıllarda Dünyada ve Türkiye'de doğal liflerden üretilen ürünlere ilginin artması, dikkatleri ülkemizin tek kendir üretilen alanı olma özelliğine sahip Vezirköprü'ye çekmiştir (Foto 5). Ancak Ondokuzmayıs Üniversitesi'nden doğal lifler konusunda uzman akademisyenlerce kendir üretimi ile ilgili bilgilendirmeler haricinde yörede kendir ekiminin artırılmasına yönelik bir çalışma bulunmamaktadır. Yine de bazı girişimcilerce kendir lifinden yapılan kilimlerin tekrar canlandırılması için yapılan çalışmalar ve hazırlanan tezgâhlarda yapılan deneme ürünlerinin çeşitli fuarlarda sergilenmesi yöredeki kendire olan ilgiyi artırmayı başarmıştır. Hatta bu çabalar, Amerika'dan bir grup girişimcinin yöreye olan ilgisini çekmiş ve bir heyet tarafından yörenin potansiyeline yatırımlarla Kastamonu merkezde ve Hanönü ilçesinde kurulan atölyelerde Vezirköprü kendirinden sicim, urgan ve kilim üretimine başlanmıştır. Yatırımlar 2017 yılında Türkiye'de kendir üretimi yapılan tek yer olma özelliğine sahip Vezirköprü'de alım garantili anlaşmaları da beraberinde getirmiştir. Yöre halkıyla yapılan görüşmelerde bu anlaşmaların bir sonucu olarak Vezirköprü'de 2018 yılında kendir ekilen alan bir önceki yıla göre önemli artış göstererek 46 dekardan 120 dekara çıkmıştır. Yörede kendir lifi ve yağına bağlı urgan, ip, dokuma ve yağ sanayine yönelik yatırımların, kendirin Vezirköprü ekonomisine önemli bir katma değer sağlayacak bir süreci başlattığı düşünülmektedir.

Foto 5: Kendire Amerikalı ilgisi (B. Kıvrak).

SONUÇ VE TARTIŞMA

İnsanlık tarihinin en eski bitkisel ham madde kaynağı olan ve saplarında bulunan lifleri iplik, dokuma ve kumaş yapımında, hamurlu kısmı ise kâğıt yapımında kullanılan kendir, yeryüzünde ip yapında kullanılan (M.Ö. 3000) ilk bitki olma özelliğine sahiptir (Aytaç vd., 2017). İlk zamanlar sadece lifi için üretilen bu bitkinin sapları zamanla kâğıt sanayisinde tohumları ise yağ, sabun, kozmetik, boya, çerez, hayvan yemi ve tıp alanında kullanılarak farklı kullanım alanları kazanmıştır. Gelişen teknoloji ile birlikte yeni kullanım alanları da ortaya çıkan bu bitkinin lifi şimdilerde; inşaat betonunda katkı maddesi, ısı ve ses izolasyon malzemesi, hayvan altlığı, araç kaportası yapımında ve hatta sapları yakacak olarak da değerlendirilen bir hale gelmiştir. Ancak çok yönlü bir kullanım potansiyeli taşımasına rağmen kendirden yararlanma ülkemizde yeterli seviyede değildir (Aytaç vd., 2017). Anadolu'da binlerce yıllık bir yetiştirilme tarihine sahip kendirin Anadolu topraklarında yetiştirildiği önemli noktalardan biri de Vezirköprü'dür. Kendircilik ve urgancılığın ortaya çıkışı, gelişmesi, dağılışı ve şekillenmesinde insanın bütün faaliyetlerinde olduğu gibi doğal çevre faktörleri etkili olmaktadır. Ancak yöredeki kendir üretimi ve bu üretime bağlı olarak gelişen urgancılık sanatı sadece yörenin fiziki çevre

özellikleriyle açıklanacak yalın olgular değildir. Çünkü Vezirköprü çevresinde bulunan ve benzer iklim ve toprak özelliklerine sahip birçok ilçede yetiştirilen ürünler ve el sanatları birbirinden önemli farklılıklar göstermektedir. Bu durum Vezirköprü'deki kendir tarımı ve urgancılığın şekillenmesinde sadece doğal koşulların değil, o bölgede yaşayan toplumun kültürünün de önemli etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Zira Kızılırmak havzasında bulunan Vezirköprü, Kalkolitik Döneme dayanan bir yerleşme tarihine ve tarımsal üretim kültürüne sahiptir. Yine yöreyi kendilerine yurt edinen Hititler, Frigler, Romalılar ve Türkler sahip oldukları kültürleri bu topraklara getirerek Vezirköprü'nün kültürel mozaikliğini ortaya çıkarmışlardır. Vezirköprü'de yetiştirilme tarihiyle ilgili kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte yöredeki dokuma kültürünün binlerce yıllık bir geçmişinin olması ve Anadolu'da kendir üretiminde önemli yeri olan Hititlerin bu yörede yaşamaları bitkinin yörede yetiştirilmesinin uzun bir tarihi geçmişe dayanabileceğini göstermektedir. Ancak yöredeki kendir üretimi ile ilgili ilk yazılı kaynakları Seyahatnameler ve Tahrir Defterleri oluşturmaktadır. 1541 tarihli Tahrir Defteri 16. yüzyılda yörede kendir üretiminin yapıldığını ve üretilen kendir liflerinin gemi organları yapısında ve dokumacılıkta kullanıldığını göstermektedir. 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl ortalarına kadar ise Vezirköprü, Anadolu'da önemli bir kendir yetiştirme merkezi durumundadır. 1960'lı yıllarda kooperatifleşen yöredeki kendir yetiştiricileri için 1980'li yıllar olumsuzluklarla dolu bir sürecin başlangıcı olmuş ve bu süreç günümüze kadar ulaşmıştır. 2002-2014 yılları arası ise kendirin ülkemiz ve Vezirköprü ekonomisi için çok fazla katma değer sağlamadığı bir dönem olarak dikkati çekmektedir. Zira 2002 yılında 950 ton olan kendir lifi üretimi 2014 yılında 1 ton olarak gerçekleşmiştir (TÜİK, 2018). Şimdilerde ise ülkemizin birçok ilinde kayıtlı kendir yetiştiriciliğine izin verilmesine rağmen bu bitkinin yetiştirilmesi yalnızca çalışmaya konu olan Vezirköprü'yle sınırlı kalmıştır. Vezirköprü yöresi iklim, toprak ve yeraltı suyu gibi doğal çevre özellikleriyle kendir üretiminde önemli avantajlara sahiptir. Yörenin mevcut tarım sistemi içerisinde saplarından lif elde edilen ve tohumları birçok alanda kullanılan bu bitkinin tarımının yaygınlaştırılması, yöre halkına alternatif gelir kaynağı sağlayabileceği gibi yöre özelinde ülkemizdeki tekstil endüstrisinin ihtiyaç duyabileceği kaliteli ve homojen standartlara sahip hammaddeyi de üretmek mümkün olacaktır. Yine yörede kendir tarımının yaygınlaştırılması, lifinin yanı sıra diğer yan ürünlerinin değerlendirilmesiyle de yöre ekonomisine katma değer sağlayacaktır. Kendir üretimi zor bir süreçtir. Bu nedenle de pazarlama ve fiyat politikasındaki en küçük olumsuzluk kendir ekimini etkilemekte ve üretim yapan ailelerin gelecek sezon için üretimden vazgeçme kararlarını kolay almalarını sağlamaktadır. Yörede kendir üretiminin artırılmasının yolu ise bu bitkiye dayalı dokuma ve yağ üretimi yapan tesislerin artırılmasıyla

mümkün olacaktır. Yine yörede kendir üretiminin kooperatifleşmesi ve kooperatif bünyesinde üretilen kendir ve kendir ürünlerinin (kırnıp, hayvanlar için yular, çuval ağzı ip, urgan ve halat) pazarlanması üretimin artırılmasını sağlayacaktır. Yörede kendir üretimini artırmanın ve kendirin ilçe ekonomisine katkısının artırılmasının diğer bir yolu ise yörede bulunan sanayi kuruluşlarıyla yapılacak işbirliğine bağlı görülmektedir. İlçede bulunan Vezir Ağaç A.Ş. ile ortaklaşa yapılacak projelerle ilçede üretilecek kendirin bu tesiste işlenmesi ve ürüne dönüştürülmesi sağlanmalıdır. Gelişen teknoloji nedeniyle ne yazık ki el sanatları bugün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan önemli kültürel değerlerden biridir. Yöredeki urgancılık kültürü de ne yazık ki bundan nasibini fazlasıyla almıştır. İlçede geçmişte bu mesleği icra eden ve sayıları onlarla ifade edilen ustaların sayısı gün geçtikçe azalmış ve artık bu sanatı fiilen icra eden usta kalmamıştır. Vezirköprü yöresinde kendir ekiminin artması urgancılık kültürünü yaşatacak ustalar içinde bir yol gösterici olacaktır. Son ustalar olarak nitelenen Vezirköprü'deki urgan ustalarının tespit edilmesi ve onların bu mesleği icra edecek çıraklar yetiştirmelerine yönelik projelerin yapılması önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Aygün, N. (2009). "Osmanlı Devleti'nin Son Zamanlarında Karadeniz'in Güney Kesiminde İktisadî Faaliyetler", Karadeniz Araştırmaları: 6, 41-76.
- Aytaç, S. vd. (2017). "Endüstriyel Tip Kenevir (Cannabis Sativa L.) Yetiştiriciliği". Karadeniz'in Lif Bitkileri (Keten – Kendir – Isırgan) Çalıştayı Sonuç Bildirgesi, 5-6 Mayıs 2017 – Samsun.
- Cebeci, M. (2017). Vezirköprü'de Bazı Mesleklerin Yakın Tarihi. Samsun: Ceylan Ofset.
- Durmuş, İ. (2008). İskitler:(Sakalar). Ankara: Genelkurmay Askeri Tarih Ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları.
- Ertem, H. (1987). Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Florası (İkinci Baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Flottwell, V. H. (1895). Aus Dem Stromgebietdes Qyzyl-Yrmag (Halys). Gotha: Justus Perthes
- Gül, S. (2015). Vezirköprü Yöresinde Kültür Turizmi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.

- Herodot (1983). Herodot Tarihi. (Çev.) Ökmen, M., İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Hogel, C. vd. (2015). Neoklaudipolis Antik Kenti (Vezirköprü-Samsun) Tarihsel ve Arkeolojik Rehber. İstanbul: Arkeoloji Ve Sanat Yayınları
- İmer, Z. (1999). "Sayısız Özellikleriyle Göze Çarpan Bir Doğal Elyaf Kendir'in Dünya'da Ve Türkiye'de Geçmişi ve Bugünü", *Tekstil ve Konfeksiyon*, 6: 421-427.
https://www.academia.edu/20144426/SAYISIZ_%C3%96ZELL%4%B0KLER%4%B0YLE_G%3%96ZE_%C3%87ARPA_N_B%4%B0R_DO%4%9EAL_ELYAF_KEND%4%B0R_%C4%B0N_D%3%9CNYADA_ve_T%3%9CRK%4%B0YE_DE_GE%3%87M%4%B0%9E%4%B0_ve_BUG%3%9CN%3%9C
- Karaboğa, D. V. (2010). Klasik Dönemde Osmanlı Devleti'nde Tarım. Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Karagöz, K. (2014). Vezirköprü El Sanatları. (Ed.) C. Yılmaz. Vezirköprü Araştırmaları. Samsun: Vezirköprü Belediyesi Yayınları
- Kıvrak, B. (2017). "Vezirköprü'de Dokumacılık ve Kendircilik Üzerine" Karadeniz'in Lif Bitkileri (Keten – Kendir – Isırgan) Çalıştayı Sonuç Bidirgesi, (5-6 Mayıs 2017–Samsun).
- Oymaağaç Höyük - Nerik Raporu (2011). Yıllık Rapor. ([Http://Www.Nerik.De/Oezet/Onlineyayinlari.Php?Artikelid=149](http://Www.Nerik.De/Oezet/Onlineyayinlari.Php?Artikelid=149) (10.09.2017))
- Şahin, K. (1994). Vezirköprü Yöresinin Zirai Faaliyetleriyle İklim Koşulları Arasındaki İlişkiler. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Şahin, K. (1997). Vezirköprü ve Yakın Çevresinin Uygulamalı Fiziki Coğrafya Araştırmaları. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Şemşettin, S. (1896). "Kamus-ül A'lâm'da Köprü". Çev. Y. Bayram. (Ed.) C. Yılmaz. Vezirköprü Araştırmaları. Samsun: Vezirköprü Belediyesi Yayınları.
- TUİK (2018). Kendir Üretim İstatistikleri (<https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=tr> (25.02.2018))

Tümertekin, E. ve zg, N. (2009). Beşeri Coğrafya: İnsan, Kültür, Mekan. İstanbul: Çantay Kitabevi.

nal, M. A. (2006). "XVI. Yüzyılda Sinop Tersanesi İçin Canik Sancağından Malzeme Temini". (Ed.) C. Yılmaz. Geçmişten Geleceğe Samsun. Samsun: Büyükşehir Belediyesi Yayınları.

Vezirköprü Albümü (1971). Vezirköprü: Vatandaş Gazetesi Yayınları.

Yılmaz, A. ve Gl, S. (2015). "Vezirköprü'de (Samsun) Tarihsel Koruma ve Halkın Koruma Çalışmalarına Yaklaşımı" Studies of The Ottoman Domain, 5, 8.

DENETİMLİ SERBESTLİK TEDBİRİ ALTINDA OLAN HÜKÜMLÜLERİN UMUTSUZLUK DÜZEYİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Geliş Tarihi/Received: 25.06.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 30.06.2018

Nesrin Duman

Asst.Prof.Dr., Bartın University

ORCID: 0000-0002-2751-8315

nesrinduman@bartin.edu.tr

öz

Bu araştırmanın amacı, koşullu salıverme tarihine kadar denetimli serbestlik tedbiri altında olan hükümlülerin umutsuzluk düzeylerini (ve üç alt boyutunu) sosyo-demografik değişkenler ve umutsuzluk düzeyini etkileyici risk faktörleri açısından incelemektir. Bu amaçla araştırmaya denetimli serbestlik tedbiri altında olan 32 hükümlü dâhil edilmiştir. Katılımcılara yirmi sorudan oluşan Beck Umutsuzluk Ölçeği (BUÖ) ve umutsuzluk düzeyini yordayıcı risk faktörlerini içerir nitelikte soruları da ihtiva eden Kişisel Bilgi Formu verilmiştir. Sonuç olarak hükümlülerin umutsuzluk düzeylerinin 6.46 ±3.76 puan olduğu, bu haliyle "hafif" düzeyde umutsuzluğa sahip oldukları görülmüştür. Umutsuzluk düzeyleri ile sosyo-demografik özellikler arasındaki ilişki incelendiğinde; sadece eğitim seviyesi ve gelir durumu değişkenleriyle umutsuzluk düzeyi ve/veya alt boyutları arasında anlamlı bir ilişki olduğu anlaşılmıştır. Gelir durumu açısından orta gelirli kişilerde; eğitim seviyesi açısından ise "ortaöğretim düzeyinde" (ortaokul ve lise mezunu) eğitime sahip bireylerde en düşük umutsuzluk puanlarına rastlanmıştır. Sonuçlar, umutsuzluk düzeyine etki edebilecek risk faktörleri açısından değerlendirildiğinde ise; bu faktörlerin umutsuzluk düzeyini yordayıcı bir etkisinin olmadığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Beck, Umutsuzluk, Denetimli Serbestlik, Koşullu Salıverme, Hükümlü

A RESEARCH ON THE HOPELESSNESS LEVEL OF OFFENDERS UNDER PROBATION

ABSTRACT

The purpose of this study is to examine the hopelessness levels (and the three sub-dimensions) of the offenders under probation until the date of conditional release date in terms of socio-demographic variables and risk factors affecting hopelessness level. For this purpose, 32 prisoners under probation were included in the research. Participants were provided with

Beck Hopelessness Scale (BHS) consisting of twenty questions and Personal Information Form which includes questions about the risk factors that predict the level of hopelessness. As a result, the hopelessness levels of the offenders were found to be 6.46 ± 3.76 points, and thus they had a "slight" despair. When the relationship between hopelessness levels and socio-demographic characteristics is examined; it was understood that there was a significant relationship between only the level of education and income status and hopelessness level and /or sub-dimensions. In terms of income, middle income people; in terms of education level, the "secondary school" (middle school and high school graduate) educated individuals showed the lowest hopelessness scores. When the results are evaluated in terms of risk factors that may affect the level of despair, it was seen that these factors did not have a predictive effect on the level of hopelessness.

Keywords: *Beck, Hopelessness, Probation, Conditional Release, Offender*

GİRİŞ

Yunan mitolojisinde "Pandora'nın Kutusu" (*Pandora's Box*) olarak bilinen mitte Pandora, Zeus'un kendisine evlilik hediyesi olarak verdiği ve açmamasını tembihlediği kutuyu merakına yenik düşerek açar. Kutunun içindeki hastalıklar, acılar ve tüm kötülükler dünyaya yayılır. Kutunun açılmasıyla birlikte o ana kadar mutlu bir biçimde yaşamakta olan insanların kaderi geri dönülmez şekilde değişir. Olanlar karşısında şok olan Pandora panikle kutuyu kapatmaya çalışır; kutunun içerisinde sadece "umut"u tutabilmeyi başarır (Vikipedi, 2018).

Peki kutunun içerisinde son kalan bu "umut" nedir? Türk Dil Kurumu (TDK) sözlüğünde umut, "ummaktan doğan duygu, ümit" olarak tanımlanmaktadır (TDK Güncel Türkçe Sözlüğü, 2018). Umutsuzluğun tam tersi umutsuzluk ise, geleceğe ilişkin negatif beklenti, bir başka deyişle kötümserlik olarak tanımlanmaktadır (Kashani, Stoyls ve diğ, 1991). Bireylerin başarısızlıklarını hiçbir zaman yenemeyeceklerine ve problemlerini hiçbir zaman çözemeyeceklerine inanması, mantıklı bir nedeni olmadığı halde yaşantılarına yanlış anlamlar yüklemesi ve negatif sonuçlar beklemesi şeklinde de tarif edilmektedir (akt. Hamarta, Deniz ve Uslu, 2001). - İnsanların geleceğe yönelik olumsuz beklentileri, bireylerin sorunlarıyla başa çıkma yöntemlerini ve çevreye uyum sürecini de olumsuz yönde etkilemektedir (Tümkaya, 2005).

Amerikalı psikiyatrist Aaron T. Beck ve arkadaşları, umutsuzluğu, intihar ve depresyon arasındaki bağ, intiharı anlamada çok önemli bir psikolojik yapı ve depresyonun en temel özelliği olarak kabul etmektedir (Beck, Steer vd., 1985). 1974'de "Karamsarlığın Ölçümü" (*The Measurement of Pessimism*) adlı çalışmaları ile geliştirmiş oldukları "Umutsuzluk Ölçeği" (*The Beck Hopelessness Scale*) ile bu derece yaygın ve ciddi psikopatolojik bir belirti olan umutsuzluğu belirlemeyi amaçlamışlardır. Bu denli hayati önem taşıyan "umutsuzluk" hakkında ne ülkemizde, ne de yurt dışında yeterli sayıda

araştırma bulunmamaktadır. Umutsuzluğun yaygınlığını ve umutsuzluğu etkileyen etkenleri özgül olarak inceleyen güncel çalışmaların sayısı da ne yazık ki çok azdır (Özmen vd., 2008). Bu bilgiler ışığında çalışmada çeşitli suçlardan ötürü ceza infaz kurumlarında hükümlü olarak bulunmuş bireylerdeki umutsuzluk düzeyleri incelemeye alınmıştır.

ARAŞTIRMA

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, koşullu salıverme tarihine kadar denetimli serbestlik tedbiri altında olan hükümlülerin umutsuzluk düzeylerini (ve üç alt boyutunu) sosyo-demografik değişkenler (yaş, cinsiyet, medeni durum, çocuk sayısı, iş ve çalışma bilgileri vb.) ve umutsuzluk düzeyini etkileyici risk faktörleri (ceza infaz kurumunda bulunış süresi, fiziksel-psikolojik rahatsızlık bilgileri vb.) açısından incelemektir.

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada nicel veri toplamaya yönelik, alan araştırması (tarama-survey) niteliğinde betimsel bir araştırma deseni kullanılmıştır. Betimsel araştırmalar var olan durumu değerlendirmek, olaylar arasındaki ilişkileri ortaya çıkarmak için yürütülen araştırmalardır (Gökdağ, 2013). Tarama (survey) yöntemi de, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan veri toplama yöntemlerinden biri olup; birçok değişkeni ölçebilmektedir.

Evren Ve Örneklem

Araştırmanın "amaçlı" örneklemini, Bartın Denetimli Serbestlik Müdürlüğü'ndeki koşullu salıverme tarihlerine kadar denetimli serbestlik tedbiri altında olan ikisi kadın 35 hükümlü oluşturmuştur. Çalışmaya katılan 35 kişiden 3'ünün (erkek) anketlerinin yarısı doldurulduğu için bu kişiler değerlendirme dışı bırakılmıştır. Araştırma, etik kurallar çerçevesinde, katılımcılara araştırmanın amaç ve kapsamı açıklanarak, katılımcıların sözlü ve yazılı onamları alınarak yürütülmüştür. Katılımcılar; Dünya Sağlık Örgütü (WHO) 2017 yılı yeni yaş dilimi gruplamasına göre 18-65 yaş arası genç bireylerden oluşmaktadır. Örneklemin yaş ortalaması 38.5'dur.

Veri Toplama Araçları

Araştırmaya dâhil olan katılımcılar için "Kişisel Bilgi Formu" ve "Beck Umutsuzluk Ölçeği" kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formu: Araştırmaya katılan bireylerin sosyo-demografik özelliklerini belirlemek amacıyla araştırmacı tarafından hazırlanmıştır. Formda; yaş, cinsiyet, medeni durum, gelir durumu, iş ve meslek bilgileri, sağlık durumlarını belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır. Formda umutsuzluk düzeyini yordayıcı risk faktörlerini içerir nitelikte (örn. cezaevinde kalış süreleri) sorular da bulunmaktadır.

Beck Umutsuzluk Ölçeği (BUÖ): Araştırmada, örneklemin umutsuzluk düzeyini tespit etmek için 20 maddelik "Evet-Hayır" şeklinde yanıtlanan,

değerlendirme (self report) türü bir ölçek olan Beck Umutsuzluk Ölçeği kullanılmıştır. Beck Umutsuzluk Ölçeği, Beck ve arkadaşları tarafından bireyin geleceğe yönelik umutsuzluk derecesini objektif olarak sayılara dökerek belirlemek amacıyla geliştirilmiştir (Beck vd., 1974). Ölçeğin dilimize çevirisi ve geçerlilik-güvenilirlik çalışması Seber ve arkadaşları (1991) tarafından; ayrıca geçerlilik çalışması Durak ve Palabıyıkoglu (1994) tarafından yapılmıştır. BUÖ, gelecekle ilgili duygular (GiD), gelecekle ilgili motivasyonlar/motivasyon kaybı (MK) ve gelecekle ilgili düşünceler (GiB) olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır. 1.,6.,5.,10.,13.,15.,19. maddelerde gelecekle (GiD) ilgili duygular, 2.,3.,9.,11.,12.,16.,17.,20. maddelerde (MK) motivasyonlar ve 4.,7.,8.,14.,18. maddelerde ise gelecek beklentisi (GiB) ile ilintili bilişsel durumlar belirtilmiştir (Szabo vd., 2015). Ölçeğin; 2.,4.,7.,9.,11.,12.,14.,16.,18. ve 20. maddeleri (onbir adet) "pozitif", 1.,3.,5.,6.,8.,10.,13.,15. ve 19. maddeleri (dokuz adet) negatif olarak puanlanmaktadır. Ölçeğin puanlanması, her uyumlu yanıt için '1' puan, uyumsuz yanıt için '0' puan şeklindedir. Ölçeğin puan ranjı 0-20 arasında değişmektedir. Ölçekten elde edilen aritmetik toplam umutsuzluk puanını oluşturur. Alınan puanların yüksekliği bireydeki umutsuzluğun yüksek olduğunu gösterir.

Veri Toplama Süreci Ve Verilerin Analizi

Araştırma 2018 yılı Mayıs ayında Bartın Denetimli Serbestlik Müdürlüğü'nde koşullu salıverme tarihine kadar denetimli serbestlik tedbiri altında olan hükümlülerle yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar, Windows için SPSS-22 paket programına girilerek analiz edilmiştir. Analizler için öncelikle tüm kategorilere ait değerlerin normal dağılımına bakılmış, basıklık-çarpıklık (Skewness-Kurtosis) değerlerinin kabul gören (*George ve Mallery'e (2010) göre -2 ve +2 aralığı; Tabachnick ve Fidell'e (2013) göre ise -1.5 ve +1.5 aralığı kabul görmektedir (akt. Duman, 2018)*) değer aralıklarında olduğu görülmüştür. Bu nedenle analizler için parametrik testler kullanılmıştır. Çalışmada betimsel istatistikler, tek yönlü varyans analizi (ANOVA), izleme testlerinden Tukey post-hoc analizleri yapılmıştır. Verilerin çözümlenmesi ve yorumlanmasında .001 ve .05 anlamlılık düzeyleri kullanılmıştır.

BULGULAR

Çalışmada öncelikle kişisel bilgi formundaki sosyo-demografik bilgilerin frekans dağılımlarına bakılacak olursa; ikisi kadın olmak üzere toplam 32 katılımcının %6.3'ünün sadece okur-yazar, %6.3'ünün ilkokul terk, %28.1'inin ilkokul mezunu, %34.4'ünün ortaokul mezunu, %18.8'inin lise ve %6.3'ünün üniversite mezunu olduğu görülmüştür. Katılımcıların %62.5'i sosyal güvencesi olan düzenli bir işte çalışmakta, %37.5'i ise çalışmamakta ve sosyal güvencesi de bulunmamaktadır. Gelir düzeyleri incelendiğinde %46.9'unun düşük gelirli, %50'sinin orta gelirli ve %3.1'inin ise yüksek gelirli olduğu; medeni durumlar değerlendirildiğinde %62.5'inin evli, %21.9'unun bekâr, %9.4'ünün boşanmış, %6.3'ünün dul (eş vefatı) olduğu,

katılımcıların %71.9'unun çocuk sahibi olduğu, %28.1'inin ise çocuklarının olmadığı görülmüştür.

Kişisel bilgi formunda bireylerin umutsuzluk düzeyini yordayıcı risk faktörlerini içerir nitelikte bazı sorulara da yer verilmiştir. Bu soruların frekans dağılımları incelendiğinde; hükümlülerin %71.9'unun 0-2 yıl arası, %21.9'unun 2-4 yıl arası, %3.1'inin 6-8 yıl, %3.1'inin ise 8 yıldan fazla süreyle ceza infaz kurumunda buldukları, %75'inin herhangi bir fiziksel hastalığının olmadığı, %81.3'ünün düzenli kullandığı bir ilaç olmadığı, %78.1'inin psikolojik bir rahatsızlığı olmadığı anlaşılmıştır.

Katılımcıların Beck Umutsuzluk Ölçeği (BUÖ) sorularına verdikleri yanıtlar puanlandığında; 0-20 puan aralığında gözlemlenen ölçek toplam puanlarının, katılımcı grupta düşük seviyede (6.46 ± 3.76 puan) olduğu ortaya çıkmıştır (**Tablo 1**).

Tablo 1. Umutsuzluk Düzeyi ve Alt Boyutlarının Betimsel İstatistikleri

	N	Ort	Standart Sapma±
GİD	32	1,31	1,89119
MK	32	3,15	1,96927
GİB	32	2,00	1,43684
Toplam	32	6,46	3,76730

Not: BUÖ, gelecekle ilgili duygular (GİD), gelecekle ilgili motivasyonlar/motivasyon kaybı (MK) ve gelecekle ilgili düşünceler (GİB) olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır.

Beck Umutsuzluk ölçeğinin alt boyutlarına bakıldığında GİD puanlarının ($M=1.31$, $SS=1.89$), MK puanlarının ($M=3.15$, $SS=1.96$), GİB puanlarının ($M=2.00$, $SS=1.43$), toplam umutsuzluk puanlarının ise ($M=6.46$, $SS=3.76$) olduğu görülmektedir. Katılımcıların Beck Umutsuzluk Ölçeği'nden ortalama 6.46 puan aldıkları bu haliyle kişilerdeki umutsuzluğun "hafif" düzeyde olduğu anlaşılmaktadır.

Umutsuzluk düzeyini yordayıcı risk faktörlerini içerir nitelikte olan ceza infaz kurumunda bulunış süresi ile umutsuzluk düzeyi arasında anlamlı farklılaşma olup olmadığını değerlendirmek amacıyla parametrik testlerden tek yönlü varyans analizi (ANOVA) yapılmıştır (**Tablo 2**).

Tablo 2. Cezaevinde Kalış Süresi ile Umutsuzluk Düzeyi Arası ANOVA Analizi

		KT	Sd	KO	F	p<
GİD	Gruplar arası	15,335	3	5,112	1,498	,237
	Grup içi	95,540	28	3,412		
	Toplam	110,875	31			
MK	Gruplar arası	10,765	3	3,588	,918	,445
	Grup içi	109,453	28	3,909		
	Toplam	120,219	31			
GİB	Gruplar arası	4,174	3	1,391	,651	,589
	Grup içi	59,826	28	2,137		
	Toplam	64,000	31			
Toplam	Gruplar arası	20,242	3	6,747	,450	,719
	Grup içi	419,727	28	14,990		
	Toplam	439,969	31			

Not: BUÖ, gelecekle ilgili duygular (GİD), gelecekle ilgili motivasyonlar/motivasyon kaybı (MK) ve gelecekle ilgili düşünceler (GİB) olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır.

Tablo 2’de görüleceği üzere cezaevinde kalma süresi ile umutsuzluk toplam puanları arasında anlamlı farklılaşmanın olmadığı tespit edilmiştir [$F(3,28)=0.450$, $p>.05$]. Benzer şekilde umutsuzluğun GİD, MK ve GİB alt boyutlarında da anlamlı farklılık görülmemiştir [sırasıyla $F(3,28)=1.498$, $p>.05$; $F(3,28)=0.918$, $p>.05$; $F(3,28)=0.651$, $p>.05$]. Kişisel bilgi formunda yer alan, umutsuzluk düzeyini etkileyici nitelikte olan fiziksel ve psikolojik rahatsızlık, ilaç kullanımı gibi diğer risk faktörleri ile umutsuzluk düzeyleri arasındaki ilişkide anlamlı bir farklılaşma tespit edilememiştir.

Sosyo-demografik değişkenlerin umutsuzluk düzeyi toplam puanı ve alt boyutları arasında anlamlı farklılaşma olup olmadığını incelemek için parametrik testlerden tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Yaş, cinsiyet, medeni durum, çocuk sahibi olma, sosyal güvencenin olup olmaması, düzenli bir işte çalışıp çalışmama gibi kriterler ile umutsuzluk toplam puan ve alt boyutlarının puanları arasında anlamlı ilişki görülmemiştir. Anlamlı farklılaşma sadece gelir durumu ve eğitim durumu değişkenlerinde gözlemlenmiştir (**Tablo 3 ve Tablo 4**).

Tablo 3. Gelir Durumu ile Umutsuzluk Düzeyi ve Alt Boyutları Arası ANOVA Analizi

		KT	Sd	KO	F	p<
GİD	Gruplar arası	22,475	2	11,238	3,687	,037
	Grup içi	88,400	29	3,048		
	Toplam	110,875	31			
MK	Gruplar arası	2,735	2	1,368	,338	,716
	Grup içi	117,483	29	4,051		
	Toplam	120,219	31			
GİB	Gruplar arası	12,650	2	6,325	3,572	,041
	Grup içi	51,350	29	1,771		
	Toplam	64,000	31			
Toplam	Gruplar arası	96,035	2	48,018	4,049	,028
	Grup içi	343,933	29	11,860		
	Toplam	439,969	31			

Not: BUÖ, gelecekle ilgili duygular (GİD), gelecekle ilgili motivasyonlar/motivasyon kaybı (MK) ve gelecekle ilgili düşünceler (GİB) olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır.

Tablo 3'te görüleceği üzere gelir düzeyi ile umutsuzluk düzeyleri toplam puanları arasındaki ilişkinin anlamlı biçimde farklılaştığı tespit edilmiştir [$F(2,29)=4.049$, $p<.05$]. Ölçeğin alt boyutları olan GİD, MK ve GİB puanları incelendiğinde ise GİD ve GİB puanlarının gelir düzeyine göre anlamlı şekilde farklılaştığı [Sırasıyla $F(2,29)=3.687$, $p<.05$; $F(2,29)=3.572$, $p<.05$]; MK puanları ile gelir düzeyi arasındaki ilişkide anlamlı farklılık olmadığı görülmüştür [$F(2,29)=1.368$, $p>.05$]. İzleme test sonuçlarında anlamlı farklılaşmanın yönüne bakıldığında orta gelirli kişilerin en düşük umutsuzluk düzeyine sahip olduğu, yüksek gelirli ve düşük gelirli bireylerde ise bu oranın daha yüksek olduğu anlaşılmıştır.

Son olarak eğitim durumuna göre kişilerin umutsuzluk puanları arası farklılaşma düzeyi Tablo 4'te verilmiştir.

Tablo 4. Eğitim Durumu ile Umutsuzluk Düzeyleri Arası Tek Yönlü Varyans Analizi

		KT	Sd	KO	F	p<
GİD	Gruplar arası	39,426	5	7,885	2,869	,034
	Grup içi	71,449	26	2,748		
	Toplam	110,875	31			
MK	Gruplar arası	15,173	5	3,035	,751	,593
	Grup içi	105,045	26	4,040		
	Toplam	120,219	31			
GİB	Gruplar arası	9,808	5	1,962	,941	,471
	Grup içi	54,192	26	2,084		
	Toplam	64,000	31			
Toplam	Gruplar arası	123,171	5	24,634	2,022	,109
	Grup içi	316,798	26	12,185		
	Toplam	439,969	31			

Not: BUÖ, gelecekle ilgili duygular (GİD), gelecekle ilgili motivasyonlar/motivasyon kaybı (MK) ve gelecekle ilgili düşünceler (GİB) olmak üzere üç alt boyuttan oluşmaktadır.

Tablo 4’te görüleceği üzere eğitim durumu ile umutsuzluk düzeyleri arasında sadece GİD alt boyutundaki ilişkide anlamlı farklılaşmanın olduğu tespit edilmiştir [$F(5,26)=2.869, p<.05$]. Bu farklılaşmanın yönünü belirlemek için izleme (post-hoc) test sonuçlarına bakıldığında okuryazar (hiç okula gitmemiş) bireylerin ortaokul ve lise mezunu kişilere göre; üniversite mezunlarının ise ortaokul ve lise mezunlarına göre anlamlı düzeyde daha yüksek geleceğe yönelik olumsuz duygularının olduğu ortaya çıkmıştır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Araştırmada 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanununun 107. maddesi ve 671 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin geçici 6.maddesinin a fıkrasından yararlanarak cezaevinden çıkmış, koşullu salıverme tarihlerine kadar denetimli serbestlik tedbiri altında olan hükümlülerdeki umutsuzluk düzeylerini alt boyutlarıyla incelemek esas alınmıştır. Daha önce belirtildiği üzere kişilerin geleceğe yönelik olumsuz beklentileri, sorun çözme yöntemlerini ve çevreye uyum sürecini olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir. Geçmişte toplum kurallarıyla ihtilafa düşmüş ve cezaevine girmiş olan bireylerin geleceğe yönelik duygu, düşünceleri ve motivasyonları topluma bundan sonraki uyumları açısından önemlidir. Araştırmada bu bireylerin ortalama 6.46 puan ile hafif düzeyde umutsuzluğa sahip oldukları görülmüştür.

Sosyo-demografik değişkenler açısından umutsuzluk düzeyleri arasında farklılaşmanın olup olmadığına bakıldığında; yaş, cinsiyet, medeni hal, çocuk sahibi olma, sosyal güvencenin olup olmaması, düzenli bir işte çalışıp çalışmama gibi diğer kriterler ile umutsuzluk toplam puan ve alt boyutların puanları arasında anlamlı fark görülmemiş olması dikkat çekmiştir. Çalışmada sadece gelir durumu ve eğitim durumu değişkenlerinin umutsuzluk düzeyi ile olan ilişkisinde anlamlı farklılığa rastlanmıştır. Sonuçlar detaylı incelendiğinde orta gelir düzeyine sahip hükümlülerin en az umutsuzluk düzeyine sahip oldukları, yüksek ve düşük gelirlielerde ise bu düzeyin anlamlı derecede daha yüksek olduğu anlaşılmıştır. Tümkiye (2005) çalışmasında ailesi yanında kalan ergenlerin umutsuzluk durumları açısından gelir düzeyi değişkeninin temel etkisinin anlamlı olduğu, yüksek geliri olanlarda düşük (ort.6.24 puan), düşük geliri olanlarda ise yüksek (ort.15.09 puan) olduğu bulunmuştur. Çalışma sonuçları görüldüğü üzere Tümkiye (2005)’nin sonuçlarıyla kısmen paralellik göstermektedir. Araştırmada da benzer şekilde düşük gelirli hükümlülerde umutsuzluk düzeyinin orta gelir düzeyine göre yüksek olduğu görülmüştür. Ancak farklı olarak yüksek gelir seviyesine sahip hükümlülerdeki umutsuzluk düzeyi orta gelirli hükümlülerden yüksek bulunmuştur.

Eğitim durumu açısından bakıldığında; eğitim seviyeleri ile umutsuzluk düzeyi ve alt boyutları arasında sadece GİD alt boyutunda anlamlı farklılaşmanın olduğu anlaşılmıştır. Bu farklılaşmanın yönünün ise okuryazar (hiç okula gitmemiş) bireylerin ortaokul ve lise mezunu kişilere göre; üniversite mezunlarının ise ortaokul ve lise mezunlarına göre anlamlı

düzeyde daha yüksek geleceğe yönelik olumsuz duygulara sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Dereli ve Kabataş (2009)'ın meslek yüksekokulu öğrencileriyle yaptıkları çalışmada öğrencilerin umutsuzluk düzeylerini yüksek (15.53±4.35 puan) bulmuşlardır. Bu noktada yüksek eğitim seviyesinin kişilerin geleceğe olumlu duygularla bakış ve değerlendirmeleri üzerinde yordayıcı bir değişken olduğunu söyleyebiliriz. Burada önemli bir sonuç da şudur; hiç eğitim almamış olan okur-yazar grupta da yüksek eğitim düzeyine sahip hükümlülerde de benzer seviyede geleceğe yönelik olumsuz duygulara rastlanmış, bu iki grubun da aldıkları puanlar anlamlı düzeyde ortaokul ve lise mezunu gruptan yüksek çıkmıştır.

Sonuç olarak koşullu salıverme tarihine kadar denetimli serbestlik tedbiri altında olan hükümlülerin umutsuzluk düzeyleri (ve üç alt boyutunu) sosyo-demografik değişkenler ve umutsuzluk düzeyini etkileyici risk faktörleri açısından incelendiğinde; araştırma sonucunda hükümlülerin umutsuzluk düzeylerinin düşük olduğu söylenebilmiştir. Umutsuzluk düzeyine etki edecek değişkenler arasında sadece eğitim durumu ve gelir düzeyinin gösterilebileceği, "orta öğretim düzeyinde" (ortaokul ve lise mezunu hükümlüler) eğitilmiş ve orta gelire sahip hükümlülerin en az seviyede umutsuzluğa sahip oldukları araştırma sonuçlarında ortaya konulmuştur.

KAYNAKÇA

- Beck, A., T., Lester, D., Trexler, L. (1974). The Measurement Of Pessimism, Beck Hopelessness Scale. *Journal Of Consulting And Clinical Psychology*, 42 (6).
- Beck, A.T., Steer, R.A., Kovacs, M., & Garrison, B. (1985). Hopelessness And Eventual Suicide: A 10-Year Prospective Study Of Patients Hospitalized With Suicidal Ideation. *Am J Psychiatry*, 145 (5). Doi: 10.1176/Ajp.142.5.559
- Dereli, F. Ve Kabataş, S. (2009). Sağlık Meslek Yüksekokulu Son Sınıf Öğrencilerinin İş Bulma Endişeleri Ve Umutsuzluk Düzeylerinin Belirlenmesi. *Yeni Tıp Dergisi*, (26): 31-36.
- Deveci, S.E., Ulutaşdemir, N. Ve Açık, Y. (2011). Bir Mesleki Eğitim Merkezi Öğrencilerinde Umutsuzluk Düzeyi Ve Etkileyen Faktörler. *Dicle Tıp Dergisi*, 38 (3): 312-317.
Doi: 10.5798/Diclemedj.0921.2011.03.0039
- Duman, N. (2018). Peri Masalları Ve Çizgi Animasyon Filmlerindeki Zihin Durumlarının İncelenmesi. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü: İstanbul.
- Durak, A. Ve Palabıyıköğlü, R. (1994). Beck Umutsuzluk Ölçeği Geçerlik Çalışması. *Türk Psikoloji Dergisi*, Sayı 7:2 (2).

- Gökdağ, M. (2013). Araştırma Yöntemleri Betimsel Araştırmalar. Erişim Adresi: <http://tumdersnotlarim.blogspot.com.tr/2013/10/arastirma-yontemleri.html>
- Hamarta, E., Deniz, E., Uslu, M. (2001). Engelli Çocuğu Olan Anne Babaların Umutsuzluk Düzeylerinin Bazı Değişkenler Açısından Karşılaştırılması Olarak İncelenmesi. Özel Eğitim Kongresi, Konya.
- Özmen D., Erbay Dünder, P., Çetinkaya, A.Ç., Taşkın, O. Ve Özmen, E. (2008). Lise Öğrencilerinde Umutsuzluk Ve Umutsuzluk Düzeyini Etkileyen Etkiler. Anatolian Journal Of Psychiatry 2008; 9:8-15.
- Pandora'nın Kutusu. (17.05.2018). Vikipedi. Erişim Adresi: <http://www.wiki-zero.net/index.php?q=aHR0cHM6Ly90ci53aWtpcGVkaWEub3JnL3dpa2kvUGFuZG9yYSduxLFuX0t1dHVzdQ>
- Seber, G., Dilbaz, N., Kaptanoğlu, C. Ve Tekin, D. (1993). Umutsuzluk Ölçeği: Geçerlilik Ve Güvenirliği. Kriz Dergisi, Sayı 7:1 (3).
- Szabó, M., Mészáros, V., Sallay, J., Ajtay, G., Boross, V., Udvardy-Mészáros, A., Vizin, G., & Perczel-Forintos, D. (2015). The Beck Hopelessness Scale: Specific Factors Of Method Effects?. European Journal Of Psychological Assessment. Advance Online Publication. <Http://Dx.Doi.Org/10.1027/1015-5759/A000240>
- Şahin A. (2002). İlahiyat Fakültesi Öğrencilerinin Umutsuzluk Düzeyi Üzerine Bir Araştırma. Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2002;13: 143-57.
- Taşkent, N. Ve Şahin, A. (2004). Celal Bayar Üniversitesi Hemşirelik Son Sınıf Öğrencilerin İş Bulma Endişeleri Ve Umutsuzluk Düzeylerini Belirlemesi. 3.Ulusal Hemşirelik Öğrencileri Kongresi Kitabı, 29-30 Nisan, Edirne 2004:132
- Tümkaya, S. (2005). Ailesi Yanında Ve Yetiştirme Yurdunda Kalan Ergenlerin Umutsuzluk Düzeylerinin Karşılaştırılması. Türk Eğitim Bilimleri Dergisi, 3: 445-459. <http://dergipark.gov.tr/tebd/issue/26122/275179>
- Umut. (17.05.2018).Türk Dil Kurumu Güncel Türkçe Sözlüğü içinde. Erişim adresi: http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5afeed58f16c26.20120700

“SESSİZİN PAYI”: AFRİKA TARİHİNİ BAĞIMSIZLAŞTIRMAK

Geliş Tarihi/Received: 25.06.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 30.06.2018

Zeynep Arıkanlı
Dr., Galatasaray University
ORCID: 0000-0003-0239-3795
zarikanli@gsu.edu.tr

ÖZ

Bu makale, Türkiye’de hâlâ yeni bir araştırma sahası sayılabilecek Sahraaltı Afrika’ya dair yeni bir tarihyazımının imkânlarını sorguluyor. Buradan hareketle de temelde Madun Araştırmalarının açtığı yolu takip ederek, günümüzde daha çok stratejik araştırma merkezleri bünyesinde yürütülen ve sömürgecilik eleştirisinin Batı/ Avrupa karşılığına indirgendiği Afrika çalışmalarına bir katkıda bulunmayı amaçlıyor. Bu doğrultuda, Afrika’yı özgünlüğü içinde anlamının ve anlatmanın ipuçlarını sunmayı hedefliyor. Bu amaçlar doğrultusunda, çalışma üç bölümden oluşuyor: “Önbilgiler: Dünyanın ve Dünya-Tarihinin Sınırında Afrika” başlıklı ilk bölümde, Afrika’nın sömürgecilik öncesi tarihine dair temel bilgiler veriliyor ve ardından Afrika tarihyazımına ilişkin sorunlar özetleniyor. “Tarihyazımının Sınırlarında: Madun Araştırmaları” adlı ikinci bölümde bu araştırmalara dair genel bilgiler verildikten sonra, madun araştırmalarının özellikle Afrika tarihyazımına sunabileceği katkılar ele alınıyor. “Sömürgecilik Öncesi Afrika’da Kölelik” başlığını taşıyan üçüncü bölümse sömürgecilik öncesi Afrika’daki iktidar/ tahakküm yapısı olarak Afrika içi köleliğe odaklanıyor. Bu haliyle de, Afrika’da tesis edilen sömürgeci yapıların hangi temeller üzerinde yükseldiğini anlamayı ve buradan hareketle yeni bir Afrika tarihyazımına katkı sunmayı amaçlıyor.

Anahtar Kelimeler: Kölelik, Madun Araştırmaları, Sahraaltı Afrika, Sömürgecilik, Tarihyazımı

“The Share of Silent”: Freeing Africa’s History

ABSTRACT

This article discusses the possibilities of a new historiography on Sub-Saharan Africa, a relatively new study field in Turkey. Following the subaltern studies’ path, it aims at contributing to African studies’ literature in Turkey, a field which is mainly dominated by strategic research centers and, therefore, stamped by a narrow anti-western/ anti-European stand. Thus, this article proposes exploring the possibilities of a better understanding of Africa with its historical specificities. Within this framework, it is composed of three chapters. The first chapter “Foreknowledge: Africa at the Limit of the World and the World-History,” furnishes basic information on the pre-colonial Africa and presents the main problems of African historiography. The second chapter “At the Limit

of Historiography: Subaltern Studies” explores the main characteristics of the latter and then, focuses on their contribution to a African historiography. The third chapter “Slavery in Pre-Colonial Africa” deals with the internal slavery in pre-colonial Africa as a form of power/ power structure. By doing so, it mainly aims at understanding the basis of colonial power structures and thus, contributing to a African historiography.

Keywords: Colonialism, Historiography, Slavery, Sub-Altern Studies, Sub-Saharan Africa

GİRİŞ: Çerçeve ve Sınırlar

Koffi M. Kouakou, Afrika'nın¹ neredeyse “tek bir ülke” olarak görülmesinin sebeplerinden birinin, “Afrika'nın kendi hikâyesini anlatmadığı ve Afrikalıların kendi hikâyelerini anlatmadıkları gerçeği” olduğunu söyler (Akçay, 2017a: 37). Afrika'nın “hiçbir zaman kendi dinamiklerinin, kültürünün doğrudan, çarpıtılmadan yansıtıldığı bir sahnenin içinde olmaması,” (Akçay, 2017b: 5) özellikle Sahraaltı Afrika tarih yazımının ana sorunsalıdır. Bunun sonucu, özellikle bölge ülkelerinin bağımsızlık süreçlerinin *tamamlandığı* 90'lı yıllar ve sonrasında Afrika'yı “sıradanlaştırılmış, ötekileştirilmiş bir tarih”ten *kurtarma* çabasına tanıklık etmesi olmuştur. “Büyük oranda sömürge inşası olan elli dört ulustan oluşan” bu büyük kıtanın hem bütünlüğü, hem özgünlüğü ve barındırdığı çeşitliliği anlaşılması yönündeki bir çabadır bu... Afrika tarihyazımının ya da genel olarak Afrika çalışmalarının oluşturduğu sorunlu alan, aslında iki ana sorun alanından kaynaklanmaktadır: genel olarak sosyal bilimlere, özellikle de siyasal tarihe içkin araştırma yöntemleri sorunsalından ve “öteki bilgisi” diyebileceğimiz bilginin üretilmesi sorunsalından... Bu çalışmanın çıkış noktası, esas olarak ikinci alana/ sorunsal, daha açık bir ifadeyle de Türkiye’de halen yeni bir araştırma sahası olma niteliğindeki Sahraaltı Afrika çalışmaları oldu.

Pek iyi bilinmeyen, üzerinde fazla çalışma yapılmamış olan konular araştırmacıları doğal olarak heyecanlandırır. Bu heyecan, kâşifin, sonrasında sömürgecinin *terra incognita* karşısında duyduğu heyecanı andırır. Kemikleşmiş sorunlarla özdeşleştirilen, bu sorunların da sömürgecilikle bağlantılandırıldığı bir alana dair duyulan ilginin *terra incognita* terimiyle bağdaştırılması bu makalenin yazarının hem sorunu, hem de çıkış noktalarından biri... Zira bu çalışma benzer bir “heyecan”dan doğdu. Bu heyecana, Afrika'yı kavramak konusunda yaşanan genel tikanıklığın nedenlerini anlamak ve bunların nasıl aşılabileceği yönündeki sorgulamalar da eklendi. Daha açık bir ifadeyle, Türkiye’de Afrika, özellikle de Sahraaltı Afrika literatürünün nicelik bakımından olmasa da, nitelik bakımından sınırlı olduğu fikrinden hareket etti. Bu fikir, özellikle 2000 sonrası yapılan çalışmaların önemlice bir bölümünün, stratejik araştırma

¹ Çalışmanın devamında Sahraaltı Afrika yerine Afrika kullanılacak, ancak Kuzey Afrika'yla bir ayırım yapmak gerektiğinde Sahraaltı Afrika denilecektir.

merkezleri bünyesinde yapılmış olmasından ve genellikle ekonomi/ ticaret ve güvenlik alanlarına eğilmesinden kaynaklanıyordu. Ancak yaptığımız araştırmalar, Türkiye’de Sahraaltı Afrika’ya dair hem edebî, hem akademik hiç de azımsanamayacak bir literatür olduğunu gösterdi.² Sorun, niceliksel değil, niteliksel; üretilen, “bilinen bilginin tarihsel ve sistematik olmamasıydı.” (Firat, Ünlü ve Yeşilyurt, 2011: 2). Bu noktadan itibaren, çalışma bir literatür çalışması olmaktan çıkıp, Afrika’yı çeşitliliği ve özgünlüğü içinde anlayacak/ anlatacak bir tarihyazımının mümkün olup olmadığı, mümkünse bunun yollarının neler olduğu sorularına yöneldi. Bu, çalışmaya sevk eden o *terra incognita* heyecanını aşma çabasının ifadesiydi. Aşmak gerekiyordu, zira sözünü ettiğimiz nitelikte bir tarihyazımı, aslen Avrupa-merkezci paradigmanın dışına çıkılmasıyla mümkün olabilirdi. Gelgelelim, bu çaba da, örneğin sömürgeciliğin ve buna bağlı olarak gelişmiş iktidar, tahakküm, hegemonya yapılarının aslında yapısal bir bağlamı olduğunun gözden kaçırılması/ azımsanması riskini barındırıyordu. Hâkimiyet, iktidar, hegemonya kavramları üzerinden yapılan bir sorunsallaştırmanın ilk uğrağı, doğal olarak “Afrika’da devlet sorunsalı” oldu. Devleti sorunsallaştırmaksa, önce onu (yeniden) tanımlamaktan geçiyordu ve sadece Afrika’da devlete değil, genel olarak sosyal bilimlerin vazgeçilmez ve kaçınılmaz nesnesi olan devleti tanımlamaya yaklaşım da dikkatli olmayı gerektiriyordu. Bu noktada, Pierre Bourdieu’nün devleti tanımlama çabasına ilişkin olarak yaptığı uyarıyı hatırlatmakta fayda var: 1989-1992 yılları arasında Collège de France’ta verdiği derslerin notlarından oluşan kitabına “devlet üzerine konuşmaya, her şeyden önce devlet üzerine konuşmanın ne kadar zor, hatta tehlikeli, hataya düşürme riski yüksek bir girişim olduğunu vurgulamakla başlar.” (Berkkut, 2012: 34). Günce Berkkurt’un belirttiği gibi, bu uyarının sebebi “daha önceki girişimlerin birçoğunun başarısızlıkla sonuçlanmış olmasından” çok, “devletin –bilhassa bugünün devletinin bireyin ve toplumun kendisinden bağımsız düşünülemez, ‘neredeyse düşünülemez’ olmasından” kaynaklanıyordu. (Berkkut, 2012: 34). Bourdieu’nün dikkat çekmeye çalıştığı tehlikelerden biri, “herkes gibi bilim adamının da içine doğduğu dünyada ister istemez edindiği önbilgiyi, bilimsel yöntemlerle kurduğu bilimsel bilgiye katma” tehlikesiydi. (Berkkut, 2012: 34). Bu doğrultuda, çalışma, iki esas ve birbirine geçen risk ve bu riskleri, tamamen bertaraf etme olmasa da, asgariye indirme çabası temelinde şekillendirildi: 1) (Bourdieu’nün sosyal bilimler/ devlet bağlamında işaret ettiği anlamda) içine doğduğumuz dünyada Afrika’ya dair edinmiş olduğumuz önbilgi de üretmeye çalıştığımız bilgiyi belirleme riski; 2) sömürgeciliğin ve buna bağlı olarak gelişmiş iktidar, tahakküm, hegemonya yapılarının aslında yapısal bir bağlamı olduğunun gözden kaçırılması/ azımsanması riski... İşte Afrika için, daha doğrusu Batılı olmayan dünya için yeni bir tarihyazımının olanaklarının

² Sahraaltı Afrika’ya değinen çalışmalarla ilgili ayrıntılı bir literatür taraması için özellikle bkz. Yusuf Turan Günaydın, “Kara Afrika Bibliyografyası”, *Hece, Afrika. 500 Yıllık Serencamin Hikâyesi*, Cilt 2, Sayı 246/ 247/ 248, Haziran 2017, ss. 1121-1164.

araştırılması, bu risklerin asgariye indirilmesinde bir katkı sunabilirdi. Bu çabaysa, öncelikli olarak genel anlamda Batılı olmayan toplumların, özel anlamda da Afrika'nın tarihinin yazılma sürecini anlama/ açıklama niyetinin ifadesiydi. Böyle bir çalışmanın, içinden gelinen dünyanın, kültürün ürettiği önbilgisiyle ve "aslen yazanın insan kültürlerine, tarihlerine yaklaşımı"yla (Goody, 2017: 11) sınırlı olacağı kabulü, bu çalışmanın da sınırlarını oluşturmaktadır.

Sorunsal(lar)ın ve sınırlarımızın tespit ve kabulünden, başka bir deyişle çalışmanın çerçevesini belirledikten sonra yaptığımız okumalar, araştırmalar, bizi önce madun çalışmalarının Afrika'yı anlamada/ anlatmada ne gibi perspektifler sunabileceği sorusuna ulaştırdı. Kaynakçada da bahsi geçen yazarlar, eserler, Afrika'yı anlama/ anlatma çabamızda, kıtaya kendi "hikâyesi" bağlamında bakmada ilham kaynağı oldular. Ancak bu, sınırları kolaylıkla bulanıklaşabilecek bir çerçeveydi. Bu noktada, çalışma, sömürgecilik gibi kuralları, yapıları son derece katı olan bir tahakküm pratiğini, kıta halklarının köleleştirilmesi üzerinden analiz etmeye yöneldi. Böyle bir analiz, Afrika'ya dair algının, ancak burada kurulmuş tahakküm ağlarının ve bu tahakkümün görünümünü ortaya sermek anlamına geliyordu. Afrika'nın köleleştirilmesi sürecinin Batılıların kıtaya ayak basmasından en az yedi asır öncesine uzanması, bizi sömürgecilik öncesi Afrika'da kölelik konusuna yönlendirdi. Böylece, hem Afrika'nın Batı öncesi tarihini irdelemek, hem de sömürgeciliğin, tahakkümün Afrika'da hangi temellere dayandığını anlamak mümkün olacaktı. Başka bir deyişle, Batılılar Afrika topraklarına vardıklarında, asırlardır asırdır süren bir pratiği devralıp geliştirmişlerdi.

Bütün bu aşamaların ardından, Afrika'yı hem kendi, hem de içinde bulunduğu genel/ küresel yapısal bağlama oturtmak, yukarda çizilen sınırlara ek olarak teorik bir çerçeve de gerektiriyordu. Bu çerçeve temel olarak üç eserden ilhamla oluşturuldu: Arif Dirlik'in *Postkolonyal Aura'sı*, Micheal Mann'in sonuncusu henüz Türkçe'ye çevrilmemiş olan dört ciltlik *İktidarın Tarihi* adlı devasa çalışması ve Jack Goody'nin *Tarih Hırsızlığı...* Farklı disiplinlerden gelen bu bilim insanların sunduğu perspektiflerden yararlanılarak kurulan karma teorik çerçeve, Ranajit Guha'nın *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih'i* ile Kojin Karatani'nin *Tarih ve Tekerrür'ü* ve *Dünya Tarihinin Yapısı* adlı çalışmalarıyla tamamlandı. Elinizdeki çalışmanın kuramsal çerçevesinin beslenme kaynakları, büyük ölçüde bu eserlerdir.

Söylediklerimiz ışığında, bu makale, Türkiye'de hâlâ yeni bir araştırma sahası sayılabilecek Sahraaltı Afrika'ya dair dair yeni bir tarihyazımının imkânlarını sorguluyor. Bu haliyle, yeni bir tarihyazımı önermek gibi büyük bir iddiayı yüklenmek yerine, Madun Araştırmaları'nın açtığı yolu takip ederek, günümüzde daha çok stratejik araştırma merkezleri bünyesinde yürütülen ve sömürgecilik eleştirisinin Batı/ Avrupa karşıtlığına indirildiği Afrika çalışmalarına bir katkıda bulunmayı amaçlıyor. Buradan hareketle de, Batı/ Avrupa-karşıtlığının en az sömürgeci tarih kadar sınırlandırıcı ve

indirgemeci olan alanına düşmeden, Afrika'yı özgünlüğü içinde anlamının ve anlatmanın ipuçlarını sunmayı hedefliyor. Bu amaçlar doğrultusunda, çalışma üç bölümden oluşuyor: "Ön bilgiler: Dünyanın ve Dünya-Tarihinin Sınırında Afrika" başlıklı ilk bölümde, Afrika'nın sömürgecilik öncesi tarihine dair temel bilgiler veriliyor ve ardından Afrika tarihyazımına ilişkin sorunlar özetleniyor. "Tarihyazımının Sınırlarında: Madun Araştırmaları" adlı ikinci bölümde bu araştırmalara dair genel bilgiler verildikten sonra, madun araştırmalarının Afrika çalışmalarına sunabileceği katkılar ele alınıyor. "Sömürgecilik Öncesi Afrika'da Kölelik" başlığını taşıyan üçüncü bölümse sömürgecilik öncesi Afrika'daki iktidar/ tahakküm yapısı olarak Afrika içi köleliğe odaklanıyor. Bu haliyle de, hem Afrika'nın tarihyazımına ilişkin sorunların, hem de yukarıda dile getirdiğimiz indirgemeciliğin aşılmasına katkı sağlamayı ve Afrika'da tesis edilen sömürgeci yapıların hangi temeller üzerinde yükseldiğini anlamayı amaçlıyor.

ÖNBİLGİLER: DÜNYANIN VE DÜNYA-TARİHİNİN SINIRINDA AFRİKA

1950'li yılların sonu, sömürgeciliğin sonuna tanık oldu. Bu, dünya sistemine -Asya'dan Afrika'ya, Latin Amerika'ya uzanan geniş bir coğrafyada- yeni devletlerin girmesi anlamına geliyordu. Tıpkı Asya, (Asya ve Afrika'ninkine benzer bir sömürgeleştirme deneyimi yaşamamış olsa da) Ortadoğu ve Latin Amerika örneklerinde olduğu gibi, özellikle 1960'lı yıllardan 70'li yıllara kadar geçen dönemde Afrika politikalarına (ve çalışmalarına) damgasını vuran iki temel mesele oldu: Afrika'daki yeni devletlerin dünya sistemine nasıl dâhil edilecekleri meselesi ve kıtanın kaynaklarının etkin kullanımın nasıl sağlanacağı... Daha açık bir ifadeyle, Afrika'yı küresel sistemle dâhil etme isteğiyle, bölge üzerindeki nüfuzun devam ettirilmesi arasındaki paradoks ya da gerilim, Afrika politikalarını belirleyen temel unsurlardan biri oldu. Afrika siyasetinin ve Afrika'ya dair literatürün gelişmesi doğal olarak paralel bir seyir izledi ve sözünü ettiğimiz ikilik kıtaya dair yapılan çalışmaları da etkiledi. Bu doğrultuda, ilk bağımsızlık dalgası ve onu izleyen yıllarda, Afrika çalışmalarının özünü "merkezkaç kuvvetlerin tehdidi altındaki yeni devletlerin entegrasyonu" meselesi oluşturdu (Arowosegbe, 2011: 60). Bağımsızlık süreçlerinin tamamlandığı 90'lı yıllara gelindiğindeyse, Afrika'daki devlet ve demokrasi sorunları ile kronik şiddet artık kıtanın yapısal sorunları olarak görülür olmuştuk. Bağımsızlık süreçlerinin, ilk dalgaya göre daha şiddetli geçtiği ve kıtanın arka arkaya askerî darbeler ve/ veya karşı devrimci hareketlerle sarsıldığı 1970'li ve 80'li yıllar, Afrika'da devlete dair hayal kırıklığı dönemi oldu, denilebilir. Bu hayal kırıklığının ardında, özellikle devleti yönetenlerin, daha geniş anlamıyla da siyasi elitenin ya yolsuzluğa batmış ya da etkin devlet yönetimi konusunda hiçbir varlık gösterememiş oldukları tespiti vardı (Arowosegbe, 2011: 60; Cooper, 2009). 90'lı yıllardan günümüze geçen sürece damgasını vurursa, bu yapısal sorunların kökenine inme ve buradan hareketle bu sorunlara çözüm üretme çabası oldu. Bu süreç ve sonrasında üretilen çalışmalar açısından Nisan-Temmuz 1994 tarihli Ruanda soykırımının bir dönüm

noktası olduğu söylenebilir.³ Özellikle bu tarihten sonra Afrika'yı sarsan siyasi krizlerin sürekliliği, (hem toplumlar, hem de araştırmacılar anlamında) yeni kuşağı "dramatik ve çoğunlukla sarsıcı" bir Afrika gündemiyle karşı karşıya bıraktı. İç savaşların, katliamların belirlediği Afrika gündemi, bu kuşağı, sömürgecilik ve bağımsızlık süreçlerinin tam bilançosunun yapılmasının vaktinin geldiğine ikna etti ve geçmişi yeniden sorgulamaya itti. (Chrétien, 2005: 141-142). Başka bir deyişle, Afrika tarihini yeniden ele almak, Batı açısından *başkalarının tarihini* yazmak yeniden ve sömürgecilik geçmişiyle yüzleşerek yazma gerekliliği bir toplumsal talep olarak ortaya çıktı.

Afrika tarihinin yeni bir sorunsallaştırmayla ele alınmasıysa, kaçınılmaz olarak önceki çalışmaların sorunlarını içeriyordu: Afrika politikalarının ve çalışmalarının özünü de başta sözünü ettiğimiz iki temel mesele oluşturdu. Afrika'ya bu iki mesele açısından yaklaşmanın sonucu, Afrika'yı sorun, sorunu da Afrika'da Batı tipi devlet olmayışı olarak tanımlamak oldu. Bu tanım, ister devlet-toplum ilişkileri gibi dikey, ister toplumsal ilişkiler gibi yatay ilişkilerin çok katmanlı ve çok değişkenli yapısını görmezden gelmek/ihmal etmek anlamına geliyordu. Bundan çıkış yolunu sunmaya en fazla yaklaşarlarsa, postkolonyal eleştiri ve maduniyet çalışmaları oldu. Bu çalışmalar, dünya-tarihinin sınırında"ki tarihi farklı bir perspektiften değerlendirebilmek anlamında önemli katkılar sundular. Özellikle 2000'li yıllardan itibaren yürütülen tarih çalışmalarıysa, Afrika tarihini hem sömürgecilik bağlamında, hem de kıtanın kendi özgünlüğü içinde değerlendirmeye yoğunlaştılar. Bunu yaparken de, kıtayı, komşu bölgelerle ve dünyayla olan kültürel, siyasi, toplumsal, ekonomik teması bağlamına oturtma gayretinde oldular.

Peki böylesi bir çalışma Türkiye'de nasıl yapılabilirdi? Afrikalı olmayan bir araştırmacı, tarihsel bir bağı dahi bulunmayan bir kıtaya dair ne söyleyebilir, Afrika tarih yazımına dair nasıl bir öneri getirebilir, bu öneriyi Batı karşıtlığına indirgemeden ya da tepeden bakan, neredeyse sömürgeci bir kibre kapılmadan nasıl ifade edebilirdi? Jean-Pierre Chrétien'in dediği gibi, "tarihçi, geçmişin olaylarını tam kapsamıyla anlamak istiyorsa, [nesnel olmak adına] tarihe kuşbakışı bakan demagojik yaklaşımlardan uzak durmalı," toplumsal hafızanın taleplerine kulak vermeli, "hatta kimliğe bağlı coşkuyu" desteklemelidir. (Chrétien, 2009: 11). Sessizin Payı'nı (Gürbilek, 2015) geri vermek, Afrika tarihini bağımsızlaştırmak, Afrikalıları sadece kurban olarak görmekten değil, onlara, kıtalarının *longue durée* tarihleriyle tüm özgünlüğü, devamlılık ve kopuşlarıyla bağ kurmalarına fırsat vermeleriyle mümkündür.

³ Türkçe'de Ruanda soykırımına dair yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. ÖZTÜRK, (2010). Modern Devlet, Biyoiktidar, Soykırım. Ruanda Örneği, Adres Yayınları, İstanbul. Ayrıca bkz. ÖZTÜRK, Ebru Çoban (2011). "Toplumsal Yapılar ve Şiddet: Ruanda Örneği", Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi, 1 (1). 67-114.

Bu önerileri dile getirmeden ve/ veya ne ölçüde mümkün olduğunu tartışmadan önce Afrika'ya dair genel bilgilerimizi hatırlayalım:

Afrika kıtasına dair ilk genel kabulümüz, kıtanın sahip olduğu zenginliklerle yaşanan gerçek arasındaki derin uçurumdur. 30 milyon kilometrekarelik bir alana yayılan bu büyük kıtanın, zengin doğal ve yer altı kaynakları ve insan kapasitesiyle içinde yaşadığımız yüzyılda "uluslararası sistem içerisinde daha etkin rol oynaması ve uluslararası arenadaki gelişmeleri daha fazla etkilemesi" bekleniyor. Bu beklentinin ardında ağırlıklı olarak ekonomik nedenler var: petrol gelirlerine dayalı olmayan yıllık büyüme oranının %6'lara varması, son on yıl içinde dünyanın en hızlı büyüyen on ekonomisinden altısı bu kıtada olması ve son olarak Afrika ülkelerine yönelik yabancı yatırımların büyük artış kaydetmesi bu genel kabulün ilk kısmını doğrular nitelikte... Kıtada öncelikle ekonomik, sonra da siyasi ve toplumsal anlamda kaydedilen ilerlemenin sonuçlarından biri, Afrika'nın uluslararası platformlarda da daha görünür hale gelmiş olmasıdır. Bu doğrultuda, "Birleşmiş Milletler'den sonra üye sayısı ve uluslararası etkinliği bakımından öne çıkan uluslararası örgüt mahiyetindeki Afrika Birliği (AfB), 'Afrika sorunlarına Afrika çözümleri' üretmeye çalışmakta ve politikalarında bu ilkeyi esas almaktadır. Afrika Birliği'nin, giderek artan bir yoğunlukta, üyelerine yön gösteren, rehberliği aranan ve diğer uluslararası aktörler tarafından itibar edilen bir örgüt konumuna geldiği görülmektedir." (Türkiye Dışişleri Bakanlığı, 2017). Gelgelelim, istatistiklerin ardında, iç çatışma, darbe, terörizm, aşırı şiddet gibi istikrarsızlık unsurları, demokratikleşme sürecinde yaşanan sıkıntılar, yoksulluk ve aşırı nüfus artışı, kaynakların yetersizliği ve etkin kullanılamaması, bunların sağlık ve eğitim hizmetlerinde yol açtığı ciddi aksamalar, salgın hastalıklar ve göç gibi sorunlar vardır. Bütün bunlar da Afrika'ya dair algımızı doğrudan etkilemektedir. Böyle bir algının ortaya çıkması doğrudan doğruya sömürgecilik dönemi uygulamalarına bağlanabilirse de, sömürgeciliğe kadar geçen dönemin de Afrika'nın parçalanmış yapısına zemin hazırladığı söylenebilir. Şimdi, Afrika derken nasıl bir kıtayı kast ettiğimize ve bu kıtanın sömürgeciliğe kadar hangi tarihsel süreçlerinden geçtiğine yakından bakalım:

Afrika kuzeyde Akdeniz, güneyde Hint Okyanusu, batıda Atlas Okyanusu, doğuda Sina Yarımadası, Kızıldeniz ve Süveyş Kanalı ile çevrelenmiş bir kıta... Asya'dan sonra dünyanın en büyük ve en fazla nüfus yoğunluğuna sahip kıtası olma özelliğini taşıyor. Madagaskar ve çeşitli takımadaları da kapsayan Afrika bağımsızlığı, egemenliği tanınmış elli dört devletten oluşuyor. İnsanlığın başlangıç noktası, yani insanların burada doğup dünyaya yayıldığı kabul edilen (*Out of Africa*) kıta, arkeologlar açısından bir vaha niteliğinde... Nitekim erken dönem büyük insansı maymunların ve onun türlerinin yanı sıra, modern insana dair iki yüz bin yıl öncesine uzanan bulguların Etiyopya'da bulunduğu bilinir. Kıtanın adına dair rivayetse muhtelif... Yaygın olarak kabul edilen görüşe göre, "Afrika adı Kartaca'ya ilk

defa ayak basan Romalılar⁴ tarafından 'Afri' ya da 'Africani' denilen oymakların adından esinlenerek verilmiştir." Bu adın başta Libya kabilelerini ifade etmek, ardından önce Kuzey Afrika'yı, sonra da bütün kıtayı anlatmak için kullanıldığı görüşü hâkimdir. Pek çok kaynakta, Afrika'nın dünya üzerinde ilk yerleşilen bölge olduğu ifade edilir. Tarih öncesi çağların medeniyet merkeziyse Antik Mısır olmuş, o dönemin belli başlı medeniyetleri bu medeniyet çevresinde gelişmiştir (Mokhtar, 1981). Kitanın Avrupalılar tarafından keşfinin tarihiyse Romalılar ve Antik Yunan devrine uzanır. M.Ö. 322 yılında Büyük İskender Mısır'ı Pers işgalinden kurtarır ve İskenderiye'yi kurar. İmparatorluğun Akdeniz şeridi boyunca ilerleyip Kuzey Afrika'yı fethetmesiyle böyle Roma sistemine dahil olur. M.S. 340'lı yıllara kadar uzayan Hıristiyanlaşması süreci, 7. yüzyılda kesintiye uğrar. Bu, Hilafet'in önce Mısır'a girip ardından Kuzey Afrika'ya yayılmasının da miladıdır. Bu süreçte Berberi kabileleri Müslüman Arap kabileleriyle birleşir. Emevîler'in başkenti Şam'ın 8. yüzyılda düşmesinin ardından İslam'ın merkezi Akdeniz'e kayar (Kayravan). Bu tarihten sömürgeciliğe kadar geçen uzun süreç, Afrika'nın on binden fazla farklı devlet ve/ veya devlet yapılarının ortaya çıktığı, bu haliyle de parçalı Afrika siyasetinin temelini atıldığı süreç olur. Benzer bir parçalanmışlık, aslında Roma İmparatorluğu'nun, M.S. 962'den sonra da Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun daha sonra bugünkü Avrupa devletlerini oluşturacak bileşenleri için de geçerlidir. Hilafet'in Papalık gibi merkezî bir rolü olmamasının yanı sıra, özellikle 7. Yüzyıldan itibaren köle ticaretinin merkezlerinden biri olması, bu parçalanmışlığın ilerleyen süreçte giderilememesinin açıklamalarından biri olabilir.

9. yüzyıldan 19. yüzyıla, yani sömürgeciliğe⁵ kadar geçen süreç, Afrika'da yaklaşık on bini aşkın devletin ve/ veya devlet yapısına sahip oluşumun ortaya çıktığı bir dönem... Bunların arasında "Buşmalar gibi küçük avcı toplayıcı gruplar, Bantu dillerini konuşan daha büyük ve yapılanmış aile klanları, çok daha büyük olan Afrika Boynuzu'ndaki klanlar, ve bunun yanında Akanlar, Yorubalar ve İbolar gibi otonom şehir devletleri veya krallıklardan oluşan birçok farklı oluşum" (İnanılmaz Tarih, 2018) var. Örneğin 9. yüzyılda Batı Afrika'dan gelen en güçlülerinin Gana, Gao ve Kanem krallıklarının olduğu Hausa Krallığı gibi bir dizi hanedan devletinin, Sahraaltı bölgesindeki savanaları aşarak bugünkü Sudan'ın ortalarına vardıkları biliniyor. Bunlardan Mali Krallığı Sudan'ın doğusunu 13. yüzyıla kadar hâkimiyeti altında tutmuşken, Kanem Krallığı 11. yüzyılda İslamiyet'i kabul etmiştir. İslamiyet'in kabulü, özellikle Batı Afrika'nın ormanlık alanlarında, kuzeydeki Müslüman kabilelerin küçük etkisiyle birlikte yeni bağımsız krallıklar türemesine yol açar. Bunların ilki, Iboların kurduğu ve

⁴ Özellikle bkz. Pön Savaşları (M.Ö. 246-146).

⁵ Sömürgeciliğin tarihi, 15. ve 16. yüzyıllarda başını İspanyolların ve Portekizlilerin çektiği coğrafi keşiflere uzanmakla birlikte, biz esas olarak sömürgeci paylaşımları sistematik hale getiren 1884-1885 Berlin Konferansı'nı temel alıyoruz. Özünde Kongo havzasındaki ticarî faaliyetleri düzenlemeye yönelik kararların alındığı Berlin Konferansı sömürgeciliğe resmî olarak izin vermemiş, ancak uygulamada buna temel hazırlamıştır.

tarihi 9. yüzyıla kadar uzanan Nri Krallığı'dır. Nijerya'nın en büyük etnik topluluğu olan Yorubaların kurmuş olduğu Ife, bu grup tarafından kurulmuş ilk şehir devletlerden biri olarak bilinir.⁶ Bu, en güçlü dönemini 1650-1750 yılları arasında yaşayan Oyo İmparatorluğu'nun da mitolojik temelini oluşturur.⁷ Sahra'dan gelerek kuzeydoğu Afrika ve 11.yy'da İber Yarımada'sına kadar ulaşan Murabitlar; Arap Yarımadası'ndan Mısır'a göç eden Banu Hilal ve Banu Malik gibi Arap Bedevileri, Mali Krallığı'nın dağılması sürecinde Sonni Ali'nin Sahra ötesi ticaret ağını kontrol altına aldıktan sonra ticaret gelirleri ve Müslüman tüccarları örgütleyerek oluşturduğu ticaret gelirleri ve Müslüman tüccarları örgütleyerek oluşturduğu Songhay İmparatorluğu (eski Gao krallığı) sömürgecilik öncesi kurulmuş devletlerden sadece bazıları...

Bu kısa tarihçenin gösterdiği gibi, Afrika'nın devlet ve tahakküm yapılarıyla tanışması, 15. ve 16. yüzyıllardaki coğrafi keşiflerle başlayan ve 1884-1885 Berlin Konferansı'yla hızlanan, daha doğrusu sistematik bir nitelik kazanan sömürgecilikten çok öncesine uzanır. Bu tarihin az bilinir olma sebeplerinden birisiyse Afrika tarihini, kıtayı tahakkümleri altına alanların yazmış olmasıdır kuşkusuz... İşte sömürgecilik sonrası dönemin, Afrika'ya dair üretilmiş bilginin de sorgulanır hale geldiği ve hâkimin dayattığı bilgiye alternatif bir bilgi üretiminin olanaklarının araştırıldığı bir dönem olmasının altında yatan budur.

Gayatri Chakravorty Spivak'ın "Can the Subaltern Speak?" adlı makalesi, maduniyet çalışmalarında olduğu kadar, sömürgecilik sonrası/ postkolonyal teori alanında çığır açmıştır. Spivak, sömürgeci (Batılı) "özne"yi sorguladığı bu ünlü denemesinde, Avrupalı entelektüellerin "öteki"ni tanıdıklarını ve bu ötekini baskı altına alınanın anlatısı bağlamına yerleştirebileceklerini düşünmüşlerdir. Spivak'a göre, ötekinin bu epistemik bilme/ şiddet aracılığıyla özleştirilmesi (*essentialization*) imparatorluk tehdidinin güçlendirilmesi anlamına gelir. Özel isimlerin cins isimlere dönüştürülmesi, çevrilmesi ve ardından da sosyolojik kanıt olarak kullanılmasından daha tehlikeli bir uğraş olmadığını söyleyen Spivak için, her türlü aşkinci kültür mantığı özünde emperyalisttir. (Spivak, 1988: 271-313; Maggio, 2007: 419-420). Batılı öznenin ötekini tanıdığını ve onu baskı altına alınanın anlatısı içine yerleştirebileceğini yönündeki düşüncesinin en görünür olduğu alanlardan biriyse şüphesiz tarihyazımıdır. Jack Goody, Batılı olmayanın nesneleştirildiği bu tür tarihyazımına "tarih hırsızlığı" adını verir. Goody'ye göre tarih hırsızlığı "tarihin Batı tarafından ele geçirilişi anlamına gelir." "Bu

⁶ **Yorubalar:** Nijerya'daki en büyük etnik topluluk. Ülke nüfusunun %26'sını oluşturan Yorubalar, ağırlıklı olarak Nijerya'nın güneybatısında yaşarlar. Benin, Sierra Leone, Togo gibi ülkelerde de önemli Yoruba toplulukları vardır. **Ibolar:** Nijerya'nın doğusunda yaşayan bir halk.

⁷ Oyo İmparatorluğu'nun kökenleri konusunda tarihçiler arasında varılmış bir fikir birliği yoktur. Yoruba kozmolojisi, İfe krallığını imparatorluğun temeli kabul eder. Bu kabul, İfe kentinin dinî merkezi olduğuna, (daha çok Yorubalar arasında) kentin ilk insanın yaratıldığı yer olduğuna dair yaygın inanışa dayanır.

da,” der Goody, “geçmişin Avrupa, çoğu zaman da Batı Avrupa ölçeğinde olan bitenlere göre kavramsallaştırılıp sunulmasını, ardından da dünyanın geri kalanına dayatılmasını” ifade eder. Zira “bu kıta, ‘demokrasi’, merkantil ‘kapitalizm’, özgürlük, bireycilik gibi değer yüklü bir kurumlar silsilesini icat etmiş olmak konusunda çok iddialıdır.” (Goody, 2017: 1) Bu iddiaysa, aslen imparatorluk kurmuş olmakla ilgilidir, imparatorluğun tanımına içkindir. İmparatorluk kelimesinin Latince kökeni *imperium* “ordu yöneten generalin ve hukuk zırhıyla donanmış hâkimin kullandığı iktidar” anlamına gelir. Bu haliyle, askerî ve siyasî iktidarın birleşimini ifade etmekle kalmaz, iktidarı öncelikli olarak askerî güç üzerinden tarif eder. Michael Mann, modern kullanımda buna bir de coğrafi unsur eklendiğini belirtir ve *imperium*’u “merkezdeki güç tarafından çevre bölgeler üzerinde kullanılan iktidar” olarak tanımlar. “Bir imparatorluğu,” der Mann, “merkezdeki bölgenin çevre bölgelere hâkimiyet kurduğu, onların başlıca etkileşimleri için aracı olarak hizmet gördüğü ve çevre bölgeler arasında ve onlardan merkeze kaynak aktarımını yönlendirdiği baskı ile edinilmiş ve korunmuş merkezî, hiyerarşik bir yönetim sistemi olarak algılıyorum.” (Mann, 2017: 29). İmparatorlukların tarihsel gelişimi bu makalenin çerçevesini fazlasıyla aşacağından, bu tanıma hâkim olanın (Batı’nın) tahakküm altına aldıklarının (Afrika) tarihlerini yazmaları açısından yaklaşalım:

Batılı olmayan toplumların tarihinin yazılma sürecini açıklama niyetini, aslen yazanın insan kültürlerine, tarihlerine yaklaşımının sınırları belirler. (Goody, 2017: 181). Afrika tarihi üzerine yapılan çalışmaların büyük bir çoğunluğunun çıkış noktasının kıtanın neredeyse kemikleşmiş sorunları olmasını da bu açıdan anlamak mümkündür. Afrika’yı sadece tek bir gerçeklik değil, aynı zamanda sorunlu bir bütün olarak ele almanın sonucu, tarih çalışmalarının da bu sorunların kökenlerini irdelemeye yönelmeleri sonucunu doğurmuştur. Bunun sonucu da Afrika tarihine bir tür “makûs talih/ tarih” olarak yaklaşmaktır. Bu yaklaşım, Afrika’nın gerçekleri açısından bakıldığında yanlış olmasa da, eksik ve aksi yöndeki tüm iddialara rağmen sadece indirgemeci değil, aynı zamanda Batı merkezcidir. Spivak’ın ifadesiyle de, Avrupalıların “öteki”ni tanıdıkları ve bu ötekini baskı altına alınanın anlatısı bağlamına yerleştirebilecekleri yönündeki düşüncelerinin devamı niteliğindedir. Burada birbirini tetikleyen iki sorun vardır: İlk olarak, Afrika’nın sorunlu alan olarak ele alınması, kıtada yaşananlara “anormal” teşhisi koymak anlamına gelir. Kıta dinamiklerinin, burada olanların anormal olarak tanımlanması, doğal olarak bir “normal” olanın var olduğunun kabulü demektir. Bu “normal” ise gelişmiş dünyadır. Gelişmiş dünya Batı, Batı ise sömürgecilik demektir. Dolayısıyla ve ikinci olarak, kıtanın “makûs tarihi” üzerinden tarif edilmesi, onun çoğunlukla sömürgecilik üzerinden değerlendirilmesi sonucu doğurmuştur. Bu değerlendirmeler, bir sömürgecilik eleştirisine ulaşırsa da, Afrika’nın yalnızca sömürgeci tahakküm ilişkileri üzerinden analiz edilmesi, dahası tarihinin sömürgecilikten itibaren başlatılması anlamına gelir. Aynı sorun, Batılı olmayan toplumlarda Batı karşıtlığına dönüşebilen sömürgecilik eleştirisi için de geçerlidir.

Frederick Cooper Batılı olmayan tarihlerin ve küresel anlatıların ve ulusçu hareketlerin içinde unutulup gitmiş halklarının hikâyesinin anlatımında karşılaşılan sorunları şöyle tarif eder: “Bu hikâyelerin Avrupa’nın gölgesinde kalmasının nedeni sadece sömürgeciliğin bu bölgelerin damarlarına sızmış olmasından değil, Avrupa’nın kendi devlet inşası, kapitalist gelişimi ve modernlik algısının Afrika, Asya ya da Latin Amerika tarihinin bir ‘başarısızlık’ olarak nitelendirilmesine yol açan bir tarihsel gelişim algısı yaratmış olmasıdır.” (Cooper, 1994: 1516). Afrika’ya dair çalışmaların da yeni bir açılıma, daha doğru bir ifadeyle, öncelikli olarak Afrika tarihinin bağımsızlaşmaya ihtiyacı olmasının sebebi budur. Bu bağımsızlaşmaysa öncelikli olarak kıta halklarının bağımlı hale getiren tahakküm yapılarının anlaşılmasıyla mümkündür. Biz, tahakküm yapılarının, dolayısıyla da sömürgecilik faaliyetlerinin temel hedefinin “bizatihi insan” olduğu, bunun da köleleştirmeden geçtiği fikirden hareket ediyoruz. (Akkaya, 2015: 109-122). Üçüncü bölümde değineceğimiz bu konuya geçmeden önce, madun araştırmalarının sunduğu fikrî zemine ve çerçeveye yakından bakalım:

TARİHYAZIMININ SINIRLARINDA: MADUN ARAŞTIRMALARI

Madun kelimesini, modern anlamda hegemonya kelimesini kullanan ilk düşünür olma özelliğine de sahip olan Antonio Gramsci’ye borçluyuz. (Yetişkin, 2013). Gramsci, bu kelimeyi, (*subaltern*) hegemonya altındaki kesimleri tanımlamak için kullanmıştı. (Gramsci, 1988). Madun Araştırmaları’nı başlatansa, Hindistan’daki Oxford Üniversitesi Yayınları bünyesinde çıkarılan bir dizi makale oldu. Bu yayınları yapan Batı’da yetişmiş Hint akademisyenlerden oluşan araştırmacılar, Madun Araştırmaları Kolektifi adı altında toplandı. Grup, en kısa ifadesiyle, “kendi tarihlerini talep ediyordu.” Daha açık bir ifadeyle, temel amaçları sınıflandırma dışı (daha doğru bir ifadeyle de tarih dışı) görülmüş, sesi duyulmayan halkların sesini duyurmaktı. Madun Araştırmaları Kolektifi, tarihi, Avrupa-merkezci yaklaşımdan ve milliyetçi-elit tekelinden bağımsızlaştırmayı hedefliyordu. Sömürgecilik mirası olarak gördüğü ve aslen 1970’lerden itibaren tahakküm alanını genişleten neoliberal ekonomi ve politikaların sembolü haline gelmiş olan Cambridge Ekolü’ne⁸ karşı çıkıyordu. Buradan hareketle grup:

⁸ Başta Alfred Marshall olmak üzere onun kürsüsü ve temel görüşleri etrafında toplanmış olan İngiliz iktisatçıların ait olduğu grup, ekol. “Cambridge Ekolü Marjinalizm diye de ifade edilen sübjektivist görüşün dışında farklı ve nevi şahsına mahsus bir anlayışın temsilcisidir. Marjinal tahlil aletleri burada da bolca kullanılmakla beraber, Avusturya Ekolü’nün terk ettiği klasik geleneğe sadık kalınmış, öylece arabulucu bir yol takip edilmiştir. Para bahsinde, Klasik Miktar Teorisinin Marshall’de bulunduğu değişik ifade (Cambridge Denklemi) ekolün diğer temsilcileri tarafından da işlenerek para talebi kavramına ve oradan modern şekli ile Gelir ve Harcama teorisine geçiş imkânını sağlamıştır.” (İktisat Sözlüğü, 2018). Cambridge Ekolü’nün zamanımızda belli başlı temsilcileri, Marshall’in ölümünden sonra Cambridge’deki ünlü iktisat kürsüsünün başına getirilen A. C. Pigou, D. H. Robertson ve J. Robinson’dur. J. M. Keynes de aynı topluluk içinde yetişmekle beraber Genel Teori ile Cambridge geleneğinden ayrılmış ve karşısında yer almıştır.

"[...] madun kelimesini "sınıf, kast, yaş, cins-kimlik (*gender*) bakımından her türlü alt ve aşağı derecede yer alanlar için kullanmıştır. Kolektife göre, 'madun' yukarıya doğru ve bir anlamda dışa dönük toplumsal devingenlik ile ilişkisi kesilen insanlar ve gruplar anlamına gelir. Bu aynı zamanda, bu insanların ve grupların sömürgeci özneyi üreten kültürel hatlardan da kopmuş olduğu anlamına gelir. Arşiv kayıtlarının ve belgelerinin hâkim olan tarafından tutulmuş olmasından hareketle kolektif, madun kavramıyla Hindistan'ın sömürge olması ve ulus-kimliği benimsemesi sürecinde "elitin oynadığı rol ve bu rolün elitler tarafından nasıl yorumlandığını" göstererek elitist tarihyazımı ile oluşturulan ulus/devlet kurgusunu sorunsallaştırmıştır." (Yetişkin, 2013).

Madun Araştırmaları Kolektifi'nin başını, Gramsci'nin madun kavramını Hindistan tarihyazımında kullanan ve Hindistan'daki çiftçi ayaklanmaları üzerine çalışan Ranajit Guha çekiyordu. Grubun bir diğer önemli ismi de tarihe yapıbozumcu, Marksist ve feminist açılardan yaklaşan Gayatri Chakravorty Spivak'tı. Spivak, "1985 yılında yazdığı 'Can The Subaltern Speak?' ve 'Deconstructing Historiography' başlıklı iki makaleyle emperyalizmin ve sömürgeciliğin entelektüel üretimdeki kurucu işlevinin sorunsallaştırılmasına odaklanarak yapıbozumcu, feminist ve Marksist bir yaklaşımla madun kavramını yeniden inşa etti ve epistemik şiddeti tartıştı." (Yetişkin, 2010: 9-14). Spivak, hemen hemen bütün yazılarında Hindistan tarihinin sömürgeleştirenin gözünden anlatıldığını, bu haliyle de bu tarihin aslında İngiliz yöneticilerinin tarihi olduğunu öne sürüyordu. Guha, Spivak ve diğer madun araştırmacıları, tabî kılınanların sesini duyurmaya taliptiler. Zira ister sömürgecilere direnmiş, ister onlarla işbirliği yapmış olsunlar, doğrudan doğruya sömürgeleştirilmiş topraklarda yaşayanlara söz vermeyen, onları özne olarak tarif etmeyen her tarih çalışması emperyalist hegemonyayı yeniden inşa etmeye mahkûmdur. (Bier, 2010; 2011). Madun Araştırmaları Kolektifi'nin açtığı bu yol, Edward Said'in *Şarkiyatçılık*'ıyla birlikte daha sonra dünyanın sömürgeleştirilmiş diğer bölgelerindeki tarihçilere, sosyal bilimcilere de ışık tuttu.

Ranajit Guha, *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih*'te, okuru kitabına verdiği ad üzerine düşünmeye davet eder. Birisinin çıkıp pekâlâ "sınır sözcüğünün başlıkta, Dünya-tarihi gibi hiç mi hiç sınırlandırılmamış gibi görünen bir göndergenin yanında ne işi var?" diye sorabileceğini yazar Guha. Yazar, bunu "tam da böylesi bir soruyu kışkırtmak ve bu göndergenin sorgusuz sualsiz kabul edilen aşikârlığını ortaya çıkartarak sorgulanabilmesi sağlamak" için yaptığını açıklar. "Eğer *sınır*," der Guha, "Aristoteles'in tanımladığı üzere, 'dışında hiçbir şeyin bulunmayacağı ilk şey ve içinde her şeyin bulunabileceği ilk şey' ise bu sözcüğün başlıktaki işlevi, Dünya-tarihinin öncesine uzanan alanı keşfetme çabamızın bir işareti olarak görülebilir." (Guha, 2006: 20-21). Bu, V. Y. Mudimbe'nin, Afrika -özellikle de Sahraaltı Afrika özelinde- bu alan, "Afrika'nın geleneği denilen şeyle sömürgeciliğin yaydığı modernlik arasındaki orta alan" dediği alandır. (Mudimbe, 2017: 117). Yine Mudimbe'nin, Samir Amin'den alıntılı olarak,

dediği gibi: "Geçmişin kalıntılarının, özellikle de hâlâ canlılığını koruyan yapıları (kabile bağları gibi), genelde yeni yapıları saklamaya devam ederek (kabile bağlarının kapitalist sistemdeki konumlarıyla tanımlanan gruplara ya da sınıflara dayalı olması) varlığını sürdürdüğü kentleşmiş bir alan." (Amin, 1974: 377; Mudimbe, 2017: 117). Bu alanı kendi özgünlüğü içinde anlamak da, "dünya-tarihini, onun sınırları içinde nelerin düşünülmemeyeceği çerçevesinde düşünmeyi," başka bir ifadeyle "tarihsel düşünüşün sınırını araştırmayı" gerektirir. Bu düşünme biçimi, Afrika'yı -sömürgecilik mirasını sorunsallaştırmasıyla- yine sömürgecilik üzerinden tarif eden postkolonyalizmden farklıdır. Bu fark sömürgeci-sömürülen ayırımının dışında, dolayısıyla da çoğunlukla karanlıkta bırakılan bir alana bakmasından kaynaklanır. Yine bu fark, Afrika'yı devlet sorunsallaştırmasının dışına taşımaya hizmet eder. Şüphesiz, "sömürgecilik deneyimi, bugün bakıldığında Afrika tarihinde kısa bir zaman dilimine denk düşüyor olsa da hâlâ gerilimli ve tartışmalı bir dönem, zira en hafif deyimle, yeni bir tarihsel biçime ve Afrika gelenekleri ve kültürleri üzerine bambaşka tartışmaların olasılığına işaret [eder]." (Mudimbe, 2017: 117). Başka bir ifadeyle, Afrika tarihinin sömürgecilik döneminden bağımsız ele alınması pek mümkün değil. Bununla birlikte, sömürgeleştirme yapısının "en uç tezahürlerinde bile Afrika'nın bugünkü marjinalliğinin yegâne açıklaması olmayabileceğini" de teslim etmek gerekir (Mudimbe, 2017: 118). Burada yapılması gereken, "geçmişin tek bir tarihsel yörüngeye sahip olduğunu reddederek geleceğin, o gün için geçerli iktidar yapılarının sömürgesi haline gelmesine karşı çıkan alternatif tarihsel yörüngeler üzerinde yönünden düşünülebilmesinin yolunu açmak"tır. (Dirlik, 2005: 35). İşte bu noktada biz köleliğin ve köle ticaretinin bu önermelerin kesişim kümesi olduğunu öne sürüyoruz. Kesişim kümesidir zira 1) "her miras kendine özgü baskı ve sömürü tarzlarını içerir" (Dirlik, 2005: 36-37); 2) Afrika'da köleliğin ve köle ticaretinin gelişim süreci bize hem sömürgeciliğin hangi mevcut tahakküm yapıları üzerine kurulup yükseldiğine, hem de Afrika'nın sömürgecilik öncesi tarihine ışık tutar.

SÖMÜRGEÇİLİK ÖNCESİ AFRIKA'DA KÖLELİK⁹

Doruk Çamlıbel'in Pierre Bourdieu'den alıntıyla ifade ettiği gibi, "toplumsal dünya algısı, bu dünyada yer alan tahakküm ağının açığa çıkarılmasıyla başlar" ve "böyle bir dünyada sosyoloğun temel görevi, tahakkümün görünümünü ortaya sermektir." (Çamlıbel, 2011: 420-423). Bu, yalnızca sosyologların değil, genel olarak sosyal bilimcilerin, özel olarak da tarihyazımıyla ilgilenenlerin de görevlerinden biridir. Sadece sömürgecilik faaliyetlerinin değil, genel olarak tahakküm yapılarının temel hedefi "bizatihi insan"dır. Katı kast sisteminden feodaliteye, kölelikten zorunlu çalışmaya geniş bir yelpazeye yayılan ve günümüzde farklı biçimler altında devamlılığını sürdüren tahakküm yapılarının temelinde bu vardır.

⁹ Çalışma boyunca genel olarak kölelik kelimesi kullanılmış. Köle ticaretinin kast edildiği yerlerdeyse "kölecilik" kelimesi tercih edilmiştir.

Patrick Manning, köleliğin yozluk demek olduğunu söyler ve şöyle devam eder: “[kölelik] hırsızlık, yolsuzluk, kaba kuvvet ve kurnazlık demektir. Bu haliyle modern yozluğun sömürgecilik öncesi kaynaklarından birini oluşturur.” (Manning, 1990: 124). Buradan hareketle, Afrika’da sömürgecilik öncesi kölelik de, gerek sömürgecilik dönemi, gerekse bağımsızlık sonrası tahakküm yapılarının ve buna bağlı toplumsal ve siyasal örgütlenmenin kökenini oluşturur, denilebilir.

Afrika halklarının köleleştirilmesi ise hem kökenleri, hem de biçimleri açısından en çok tartışılan ve araştırmacıları zorlayan konulardan biri... Bunun esas sebeplerinden biri, sömürgecilik öncesi döneme dair fazla yazılı belge bulunmaması... Daha açık bir ifadeyle, mevcut kaynaklar en erken 1800’lü yılların sonuna, yani sömürgecilik dönemine uzanıyor. Bu, sömürgecilik öncesi döneme dair üretilmiş bilginin de ağırlıklı olarak Batı kaynaklı olması anlamına gelse de, gerek nicelik, gerek nitelik açısından sözünü ettiğimiz tahakküm ağlarının açığa çıkarılmasına ciddi katkılar sunuyorlar.

Bilinen en eski hukuk belgelerinin arazi, ev, hayvan, vb. ticaretini değil, köle ticareti üzerine olduğu bilinir. Akosua Perbi, örneğin Mezopotamya’da köle ticaretinin M.Ö. 2300’lü yıllardan beri bilindiğini belirtir. (Perbi, 2001; Goody, 1980: 18). Dünyanın pek çok bölgesinde olduğu gibi Sahraaltı Afrika’da da zorla insan çalıştırma biçimi olarak kölelik tarih öncesi zamanlardan yakın geçmişe kadar ve değişik biçimlerde var olmuştur. Pek çok Afrika toplumu, kölelerini ya salt mülkleri ya da aile içine dâhil edilebilecek bağımlı insanlar olarak görmüştür. Köleler aynı zamanda askerî ya da idarî kademelerde mevki edinmek için kullanılmıştır. Daha açık bir ifadeyle, sahip olunan köle sayısı, köle sahibine mevki sağlamanın bir aracı olarak görülmüştür. Köle sahipleri de, köleler de farklı etnik gruplardan geliyor olsalar da çoğunlukla Afrikalı ve siyahî olmuş, bu köleler çoğunlukla hizmetçi, eş ya da metres olarak ya da köle sahibinin statüsünü güçlendirmek için kullanılmıştır. Kölelik tarih öncesi zamanlara uzansa da, Afrika’da geleneksel anlamda kölelik 7. yüzyılda, aslen de Müslüman Araplar ve Avrupalılar olmak üzere Afrikalı olmayan iki grup tarafından başlatılmıştır. Müslüman Araplar 7. yüzyıldan neredeyse 20. yüzyıla kadar Doğu, Merkez ve Batı Afrika’ya akınlar düzenlemiş ve buralardan topladıkları siyahî Afrikalıları Kuzey Afrika’ya ve Asya’nın farklı bölgelerine satmışlardır. Avrupalıların sistemi köle ticaretine dahi olmasıysa 15. yüzyılı bulmuş, Avrupalılar bu tarihten köleliğin yasaklandığı 1800’lü yılların ortalarına kadar Batı, Orta ve Doğu Afrika’dan aldıkları milyonlarca köleyi Avrupa’ya, Karayipler’e ve Güney, Orta ve Kuzey Amerika’ya satmışlardır ve/ veya götürmüşlerdir. Birbirine içine geçen bu ikili köle ticareti dalgasının Afrika’nın ekonomik, siyasi ve toplumsal yapıları üzerinde de ciddi etkileri olmuştur. Ancak kölelik Afrika’ya ihraç edilmiş değildir. Arap ve Avrupa kaynaklı kölelik/ köleleştirme faaliyetlerinden çok öncesine dayanan bir tarihi vardır. Başka bir deyişle, 7. yüzyılda başlayan ve 15. ve 16. yüzyıllardan Avrupalıların da dâhil olduğu dış kaynaklı (*exogenous*) köle

ticareti anlattığımız sürecin yalnızca bir parçasıdır. Bunun bir diğer ayağı da “yerli kölecilik” diyebileceğimiz köleleştirme faaliyetleridir. Bu bilgiler ışığında, Afrika’da köleliği Afrika içi ve Afrika dışı olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür. Afrika dışı kölelikse Transatlantik, Trans-Sahara ve Hint Okyanusu kölelik sistemleri olarak üçe ayrılır. En erken 1890’lı yıllara uzanan yazılı belgelerse, temel olarak dört ana döneme işaret eder: 1) 7. yüzyılda başlayan ve 11. Yüzyılda sistematik bir nitelik kazanıp 16. yüzyıla kadar hâkim olan Orta Çağ İslam dönemi; 2) 16. yüzyılın sonlarından 19. yüzyıl başına kadar uzanan Transatlantik dönem; 3) Köleliğin meşru ve hukukî bir nitelik kazandığı 19. yüzyıl ve son olarak 4) 1890’dan 1940’a, yani bir kurum olarak köleliğin kaldırılışına kadar geçen son safha... (Lovejoy, Kopytoff ve Cooper, 1979: 21-22). İlk dönemde köleleştirme/köle ticareti Kuzey Afrika’daki daha geniş İslam dünyasıyla ve Hint Okyanusu bölgesiyle doğrudan ilişkide olan bölgelerde yoğunlaşmıştır. Bu sebeple, bu dönemdeki kölecilik faaliyetleri kuzeydeki savan bölgeleriyle Doğu Afrika kıyılarında gelişmiştir. İkinci dönem, bir önceki dönemin kölecilik faaliyetlerinden etkilenmemiş ya da çok az etkilenmiş bölgelerin de kölecilik sistemine dahil edilmesine tanıklık etmiştir. Atlantik havzasındaki kıyı bölgelerinin etkilendiği bu dönemde, kölelik İslam’la değil, Avrupa’nın köle talebine daha fazla maruz kalan halkların toplumsal yapısına ve kozmolojisine bağlı olarak akrabalık ilişkileriyle özdeşleştirilmiştir. Köleliğin neredeyse bütün kıtaya yayılması ve hukukî bir nitelik kazanmasıysa, 1884-85 Berlin Konferansı sonrasına, yani Avrupa sömürgeciliğinin de neredeyse yasallaştırıldığı 19. yüzyıla rastlar. 1890’dan 1940’lara uzanan son dönem, büyük ölçüde (yerli/ iç) köleliğe bağlı toplulukların ve ekonomilerin, tamamıyla sömürgeciliğe tabî olduğu ve başka toplumsal ve ekonomik örgütlenme türlerinin ortaya çıktığı dönemdir. Bu dönem, sömürgeciliğin doyma noktasına erişip ardından düşüşe geçtiği ve nihayetinde sonlandığı dönem olma özelliğine sahiptir. 1940’lar, yani İkinci Dünya Savaşı dönemi ve sonrası, 1950’li yılların sonunda gelen bağımsızlık süreçlerinin başıdır. Lovejoy, Kopytoff ve Cooper’ın ifade belirttikleri gibi, üçüncü ve dördüncü safhalar bir bütün olarak da görülebilir, zira köleliğin kaldırılması yönündeki eğilimin güç kazandığı yılları kapsar. (Lovejoy, Kopytoff ve Cooper, 1979: 22). Afrika toplumlarının çeşitliliği göz önünde bulundurulduğunda, bu dört dönemin gelişmelerinin bölgeden bölgeye değişmesi doğaldır. Bu çeşitlilik, özellikle sömürgecilik öncesi köleliğe dair bir genelleme yapılmasını güçleştirmektedir. Bununla birlikte, köleliğin dış dünyayla (pazarlarla) daha fazla teması olan bölgelerden pazarlarla etkileşimi daha zayıf olan bölgelere doğru yayılan bir sınırı takip ettiğini söylemek mümkündür. Yukarıda temel aldığımız dönemselleştirme, bu sınırın yayılmasındaki ve yönündeki büyük değişikliklere işaret alır.

Suzanne Miers ve Igor Kopytoff, Afrika’daki kölelik kurumlarına dair önemli araştırma ve bulguları sundukları *Slavery in Africa: Historical and Anthropological Perspectives* adlı kitaplarının giriş bölümünde, insan icadı bir kurum olarak köleliğin Afrika’daki karşılığıyla Batı’daki kölelik

modellerinin birbirlerine benzemediklerini ileri sürerler. Batı'daki kölelik tanımını biçimlendiren "karakteristik demedi"nin Afrika'daki kölelik kalıplarına uymadığını belirtirler. (Miers ve Kopytoff, 1977, (Philips, 2003-2004: 37). Yazarlara göre Afrika köleliğini Batı tipi kölelikle karşılaştırmak ya da evrensel bir kölelik tanımı yapmaya çalışmak sonuç vermeyecek bir "semantik çaba"dır. (Miers ve Kopytoff, 1977). Miers ve Kopytoff böyle bir karşılaştırma yapmak yerine, somut örnekler üzerinden kölelik kurumunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacak bir çerçeve oluşturur ve bunu da akrabalık bağları üzerinden yaparlar. Buna göre, köle her şeyden önce dışarıdan gelen bir yabancıdır, ele alınan toplumu tanımlayan akrabalık bağları içinde yer almayan, dolayısıyla da bu bağların verdiği haklara sahip olmayan biridir. Yazarlar bu tanımla, *köksüz dışarıklılar (marginal outsiders)* ile özgür olan aile bireylerini karşı karşıya getirirler. Dirk Bezemer, Jutta Bolt, Robert Lensink de "Slavery, Statehood ve Economic Development in Sub-Saharan Africa" isimli makalelerinde "yerli kölecilik" olarak adlandırdıkları Afrika içi köleciliğe odaklanırlar. Bunu yaparken de, kıta içindeki köleleştirme faaliyetlerini, Afrika dışından gelenlerin, yani, Araplar ve Avrupalılar tarafından yürütülen ve "köle ihracı" adını verdikleri faaliyetlerden ayırırlar. (Bezemer, Bolt ve Lensink, 2014: 6-7). Afrika yerli köleciliği, hem köleleştirmeyi, hem de kıta içinde yapılan köle ticaretini ifade eder. Afrikalı köleler savaş, ceza, kaçırma yoluyla ya da ödenemeyen borca karşılık elde edilirdi. Köleliğin temel mantığı, dışarıklılardan, kendilerini şu ya da bu şekilde içinde buldukları topluma ait hak ve ayrıcalıklardan yararlanmaya haklarının olmadığı, dolayısıyla da ekonomik, siyasi ve/ veya toplumsal gerekçelerle sömürülebilecekleri fikri üzerine kuruluydu. Dışarıklılardan ortak noktası başka bir etnik gruba ait olmaları, yani, bahsi geçen toplulukla -o topluluğa kimliğini veren, o topluluğu tanımlayan- aile bağının bulunmamasıydı. Aynı kasabandan olan bir kölenin değeri düşüktü, zira o kölenin aile bağıyla bağlı olduğu topluluğa dönme riski vardı. Dolayısıyla makbul köle geçmiş bağlarından tamamen koparılmış olanlardı. Başka bir deyişle, ele geçirilen bir köle ne kadar uzaktan geliyorsa o kadar değerli, yani pahalıydı. Uzak mesafe köle ticaretinin tercih edilmesinin temel sebebi buydu. Aralarında John Thornton, Martin A. Klein, Jack Goody ve Frederick Cooper'ın bulunduğu pek çok yazar ve araştırmacı, köleliğin sömürgecilikten çok daha eski bir tarihi olduğunu ortaya koymuşlardır. Mesela Akosua Admoma Perbi, Gana'da köleliğin sömürgecilikten önce geldiğini, on altıncı ve on dokuzuncu yüzyıllarda sömürgecilikle yan yana gittiğini, hatta sömürgecilik sonrasında da varlığını sürdürdüğünü anlatır. (Perbi, 2004). Burada esas olan, köleliğin ne olduğunu, nasıl tanımlandığını anlamaktır. Örneğin, Paul Lovejoy "Slavery in the Context of Ideology" başlıklı makalesinde köleliğin üç temel özelliğini belirtir. Buna göre köleler "mülktür, içinde buldukları toplulukla akrabalık bağı içinde değildirler ve statüleri gönüllülüğe değil, baskıya dayanır." (Lovejoy, 1981). Orlando Patterson, 1982 tarihli olmasına rağmen bu alanda yapılan çalışmalara ışık tutmaya devam eden *Slavery and Social Death. A Comparative Study* adlı yapıtında, köleliği doğuştan ötekileştirilen ve genellikle onursuz addedilen kişiler üzerinde kurulan sürekli ve şiddetli

tahakküm olarak tarif eder (Patterson, 1982). Başka bir deyişle, akrabalık ilişkilerinin temel ilke kabul edildiği topluluklarda köle bir anlamda soysuz, köksüz yabancı anlamındadır. Yabancılık, başlı başına köksüzlüğü ifade eder. Böyle topluluklarda köleler köksüz oldukları için mülk olarak görüldükleri gibi, mülk oldukları için de köksüz addedilirler.

Araştırmalar, Afrika içi köleciliğin temel olarak iki şekilde yapıldığını gösteriyor. Buna göre, siyaseten daha merkezî bir yapıya sahip topluluklar yüksek yoğunluklu, ademimerkeziyetçi topluluklarda düşük yoğunluklu bir kölelik sistemi uygulamışlardır. Bu sistemde –sayıca fazla, hatta bazen içinde buldukları topluma göre çoğunluk durumunda olan- köleler ayrı köylerde yaşarlardı. Akrabalık bağının formalite olduğu kimi durumlarda, kölelerin sahipleriyle aynı arazide yaşadıkları olsa da, aileyle aynı mekânda bulunmazlardı. Köleler ağır işlerden sorumluydular ve yakından takip ediliyorlardı. Diğer kölelerle ve sahipleriyle hemen hemen hiç bağlantıları yoktu. Kölelikten çıkmak son derece nadir rastlanan bir durumdu. Aristokrasinin babadan oğula geçmesi gibi, kölelik de benzer bir şekilde aileden çocuğa geçiyordu. Bu, kölelik sistemine devamlılık kazandırıyor ve tahakküm ilişkilerini güçlendirerek yeniden üretiyordu. Bezemer, Bolt ve Lensink'in Martin A. Klein'in çalışmasına atfen belirttikleri gibi, Soninke, Dyula ve Hausa¹⁰ kölelerinin yaşama koşulları hemen hemen aynıydı.

Düşük yoğunluklu kölelik sistemlerindeyse kölelerin evlat edinilme ya da evlilik yoluyla geniş aileye katılma şansı olabiliyordu. Sahipleriyle aynı evde yaşayabiliyorlar, onlarla yüz yüze iletişim kurabiliyorlardı. Bu tür köleler ev işlerinde, çiftliklerde çalıştırılıyor, daha çok da sahiplerinin statüsünün göstergesi olarak kullanılıyordu. Ticaret yapabiliyor, devlet memuru olabiliyor ya da orduya katılabiliyorlardı. Kölelerin bu işlere kabul edilmesinin nedeni köksüz ve güçsüz olmalarıydı. Dolayısıyla kaderleri hizmet ettikleri ailenin durumuna bağlıydı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, kölelerin aileye katılma şansı da vardı. Ele geçirilmiş olanların aksine, köle doğmuş olanlar, köle sahibinin akrabalık sistemine dâhil edilebilir, böylelikle evlenebilir, toprak sahibi olabilirdi. Sahiplerinin işlerini yapmaları gereken belirlenmiş iş saatleri dışında kendi işlerini yapabilirlerdi. Köle sahiplerinin köleleri üzerinde mutlak gücü yoktu ve onları keyfî şekilde öldürmeleri de yasaktı. Kötü muamele cezaya tabiydi. Düşük yoğunluklu kölelik sistemlerinde kölelerin kasaba şefliğine yukselebildiği (Sierra Leone'daki Mende köleleri gibi), bir iktidar sembolü kabul edilen sandalyeye oturma hakkına sahip oldukları (Asante köleleri gibi). Ancak bütün bunlar, tahakkümün zayıf olduğu değil, sadece esnek olduğu anlamına gelir. Örneğin, köleler davranış, giyim-kuşam ve yeme-içme konularında sıkı

¹⁰ **Soninkeler:** Çoğunluğu Mali'nin batı kısmında yaşayan ve Fulaniler olarak da bilinen Pöller'le birlikte İslâmiyet'i kabul eden ilk Batı Afrikalı halk. Kökenleri Gana İmparatorluğu'na uzanır; **Dyulalar:** Mali'nin Manding dilini önemli etnik gruplarından birini oluşturan halk; **Hausalar:** Büyük bölümü Nijerya'nın kuzeybatısı ile Nijer'in güneyinde yaşayan ve bölgenin en büyük etnik grubunu oluşturan halk. Büyük çoğunluğu Müslüman olan Hausalar'ın az sayıdaki pagan topluluğuna Maguzava (Bunjava) adı verilir.

kurallara tabîydiler. Özellikle de ele geçirilmiş olan köleler (yani sonrada köleleştirilmiş olanlar) ağır baskı altında tutuluyordu. Aileleri üzerinde de hakları yoktu. Bir kölenin çocukları üzerinde hakkı olmaz ve onlar hakkında karar veremezdi. Bir köle olduğunda sahip oldukları doğrudan sahibine geçerdi.

Başka bir deyişle, ister yüksek, ister düşük yoğunluklu olsun, köleliğe geçiş zorla, şiddetle olur; köle yapılan kişi toplumsal kimliğinden kopararak köksüzleştirilir ve kendisine yabancı bir sistemin sınırında yaşamak zorunda bırakılırdı. İşte bu şekilde kurulan ve sağlamaştırılan tahakküm yapıları, sömürgecilik döneminde devralınmakla kalmamış, sömürge yönetim biçimlerini de doğrudan etkilemiştir. Ayrıca, “dünya-tarihinin sınırındaki” Afrika tarihinin de iç sınırlarını oluşturmuştur.

SONUÇ

Bilgi üretimi sadece içinde bulunulan konjonktürün gerekliliklerinden doğmakla kalmaz, aynı zamanda çok yönlü ve çok katmanlı bir çalışmadır. Arkeolojiden sosyolojiye, antropolojiden etnolojiye, iktisattan uluslararası ilişkilere, sosyal bilimler birbirlerinden beslenerek ilerler. Bunlar arasından arkeoloji, etnoloji ve sosyolojinin (modernliğin iddialarına bir tepki olarak ortaya çıkmış olsa da) çoğunlukla 18. ve 19. yüzyıllarda, yani bir yandan sömürgecilik faaliyetlerinin yoğunlaştığı, diğer yandan da toplumsal hareketlerin hız kazandığı bir dönemde gelişmeye başlaması tesadüf değildir. Bu bilim dallarının ve disiplinlerin böylesi bir dönemde ortaya çıkması, hem döneminin ihtiyaçlarına hizmet eder, hem de o dönemin temel özelliklerini ortaya koyar. Sistemik bilgi üretimiyle belli bir birikim oluşturulmasıyla mümkündür. Bu çalışmada, Afrika’ya dair bilgi üretiminin nasıl üretildiğine, bu bilgi üretimindeki temel meselelere açıklık getirmeye çalıştık. Afrika çalışmalarının temel sorununun bu bölgenin tarihinin yazımı, bunun sebebinin de Afrika tarihinin genel olarak sömürgecilikten başlatılması olduğu fikrinden hareket ettik. Bu fikir bizi, yukarıda da belirttiğimiz üzere, sömürgecilik gibi kuralları, yapıları son derece katı olan bir tahakküm pratiğini, kıta halklarının köleleştirilmesi üzerinden analiz etmeye götürdü. Böyle bir analiz, Afrika’ya dair algının, ancak burada kurulmuş tahakküm ağlarının ve bu tahakkümün görünümünü ortaya sermek anlamına geliyordu. Afrika’nın köleleştirilmesi sürecinin Batılıların kıtaya ayak basmasından en az yedi asır öncesine uzanması, bizi sömürgecilik öncesi Afrika’da kölelik konusuna yönlendirdi. Böylece, hem Afrika’nın Batı öncesi tarihini irdelemek, hem de sömürgeciliğin, tahakkümün Afrika’da hangi temellere dayandığını anlamak mümkün olacaktı. Başka bir deyişle, Batılılar Afrika topraklarına vardıklarında, asırlardır süren bir pratiği devralıp geliştirmişlerdi. Bu çalışmada, bu pratiğe dair temel bilgileri sunmayı, böylelikle Afrika’daki tahakküm yapılarının izini sürmeyi ve böylelikle, Afrika’ya dair tarihsel bilginin sınırlarını genişletmeyi amaçladık.

KAYNAKÇA

- African Online Digital Library (2018.) Africa: The Past & Present. The Podcast about African History, Culture, and Politics. <http://afripod.aodl.org/tag/slavery/>, (23.03.2018).
- Akçay, Ahmet (2017a). "Kusurlu Bir Bakışın Ötesinde Afrika," Hece, Afrika. 500 Yıllık Serencamın Hikâyesi, 1 (246/ 247/ 248): 5-12.
- Akçay, Ahmet (2017b). "Koffi M. Kouakou İle Afrika'nın Dünü Ve Bugünü Üzerine," (Çev.) Aydın, İsmail, Hece, Afrika. 500 Yıllık Serencamın Hikâyesi, 1 (246/ 247/ 248): 37-69.
- Akkaya, Adem (2015). "Sömürgecilikten Yeni Sömürgeciliğe: Küresel Rekabette Sahraaltı Afrika," Bildiriler Kitabı – Iı, Iv. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi, 109-122.
- Alesina, Alberto Vd., (2003). "Fractionalization," Journal Of Economic Growth, 8 (2): 155-194.
- Amin, Samir (1974). Accumulation On A World Scale: A Critique Of The Theory Of Underdevelopment, Monthly Review Press.
- Amin, Samir (1969). The Class Struggle in Africa, Africa Research Group.
- Arowosegbe, Jeremiah Oluwasegun (2011) "State Reconstruction İn Post-Conflict Africa: The Relevance Of Ake's Political Thought," Economic And Political Weekly, 46 (19): 60-67.
- Bancel, Nicolas Vd., (2010). "Introduction: De La Fracture Coloniale Aux Ruptures Postcoloniales," (Ed.) Mbembe, Achille Vd., Ruptures Postcoloniales, La Découverte, "Cahiers Libres," Paris.
- Bending, Tom (2001). "Telling Stories: Representing The Anti-Logging Movement Of The Penan Of Sarawak," The European Journal Of Development Research, 13 (2): 1-25.
- Berkkurt, A. Günce (2012). "Sosyolojinin Kaçınılmaz Nesnesi Devlet Üzerine: Pierre Bourdieu'nün 1989-1992 Yılları Arasında Collège De France'da Verdiği Dersler," Sosyoloji, 3 (25): 39-56.
- Bezemer, Dirk; Bolt, Jutta; Lensink, Robert (2014). "Slavery, Statehood, And Economic Development İn Sub-Saharan Africa," 57: 148-163.
- Boulbina, Selou vd., (2012/ 2014). "Décoloniser les Savoirs. Internationalisation des Débats et des Luttes," Mouvements, (72): 7-10.
- BIER, Jess (2016). "Subaltern Studies." https://jessbier.files.wordpress.com/2016/02/jbier_subaltern-studies.pdf. (07.03.2018).
- BIER, Jess (2010). "Subaltern Studies," Encyclopedia of Geography. SAGE Publications. http://www.sage-reference.com/geography/Article_n1095.____html. (07.03.2018).

- BOURDIEU, Pierre (2018), "Sembolik İktidar Üzerine," (Çev.) YOĞURTÇU, Kadir, Dr., Academia.edu. https://www.academia.edu/16688886/Sembolik_%C4%B0ktidar_%C3%9Czerine-Pierre_Bourdieu?auto=download. (20.02. 2018).
- Chretien, Jean-Pierre (2013). "Chapitre 11: La Question De La Traite Au Burundi Et Au Rwanda Au Début De La Colonisation Allemande (1890-1906)," (Ed.) Medard, Henri Vd., Traites Et Esclavages En Afrique Orientale Et Dans L'océan Indien, Editions Karthala, Paris.
- Chretien, Jean-Pierre (2009). "Combats Pour L'histoire De L'afrique," *Afrique & Histoire*, 7: 9-11.
- Chretien, Jean-Pierre (2005). "Le Passé Colonial: Le Devoir D'histoire," *Politique Africaine*, (98): 141-148.
- Cooper, Frederick (2009), *Africa Since 1940. The Past And The Present*, Cambridge University Press, New York.
- Cooper, Frederick (1994). "Conflict And Connection: Rethinking Colonial African History," *The American Historical Review*, 99 (5): 1516-1545.
- (Ed.) Cooper, Frederick Vd., (1993), *Confronting Historical Paradigms. Peasants, Labor, And The Capitalist World System İn Africa And Latin America*, University Of Wisconsin Press, Madison, 1993.
- Çamlıbel, Doruk (2011). "Bourdieu: Militan Sosyoloji Ve Simgesel İktidar," (Ed.) İnce, Hilal Onur, *Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar. Eleştiriler - Farklılıklar - Çözüm Arayışları*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Çeğin, Güney (2015). "'Bilinçdışı Tarihtir' Sözü Hakkında Birkaç Kelâm," (Ed.) Gorski, Philip S. *Bourdieu Ve Tarihsel Analiz*, (Çev.) Akkaya, Özlem, Heretik, Ankara.
- D'almaida-Topor, Hélène (2013). *L'afrique Du 20e Siècle À Nos Jours*, Armand Colin, Paris.
- Davis, David Brion (2000). "Looking At Slavery From Broader Perspectives," *The American Historical Review*, 105 (2): 452-466.
- Dirlik, Arif (2005). *Postkolonyal Aura. Küresel Kapitalizm Çağında Üçüncü Dünya Eleştirisi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul.
- Engerman, Stanley L. (2000). "Slavery At Different Times And Places," *The American Historical Review*, 105 (2): 480-484.
- Fırat, M.; Ünlü, B. ve Yeşilyurt, N, (2011). "Editörlerden İlk Sayı Mektubu," *Afrika. Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi*, 1 (1): 1-4.
- Gibson, E. M. (1903). "Slavery İn Western Africa," *Journal Of The Royal African Society*, 3 (9): 17-52.
- Goody, Jack (2017), *Tarih Hırsızlığı*, (Çev.) Güven, Gül Çağalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

- Goody, Jack (2011). "L'hégémonie Du Grand Récit Européen," *Les Grands Dossiers Des Sciences Humaines*, 24 (9): 12-12.
- Goody, Jack (1980). "Slavery In Time And Space," (Ed.) Watson, J.L. Watson. *Asian And African Systems Of Slavery*, University Of California Press, Berkeley; Londra.
- (Ed.) Gorski, Philip S. (2015). *Bourdieu Ve Tarihsel Analiz*, (Çev.) Akkaya, Özlem, Heretik, Ankara.
- Gramsci, Antonio (1988). *Hapishane Defterleri. Tarih, Politika, Felsefe Ve Kültür Sorunları Üzerine Seçmeler*, (Çev.) Somer, Kenan, Onur Yayınları, İstanbul.
- Guha, Ranajit (2006). *Dünya-Tarihinin Sınırında Tarih*, (Çev.) Ünal, Erkal, Metis Yayınları, İstanbul.
- Gürbilek, Nurdan (2015). *Sessizin Payı*, Metis Yayınları, İstanbul.
- Günaydın, Yusuf Turan (2017). "Kara Afrika Bibliyografyası," *Hece, Afrika. 500 Yıllık Serencamın Hikâyesi*, 2 (246/ 247/ 248): 1121-1164.
- Hart, Keith (2011). "Jack Goody's Vision Of World History And African Development Today," *Goody Lecture 2011*, Max Planck Institute For Social Anthropology Department Iı.
- Howard-Hassmann, Rhoda E. (2007). "Reparations For The Slave Trade: Rhetoric, Law, History And Political Realities," *Canadian Journal Of African Studies / Revue Canadienne Des Études Africaines. Rethinking Rights In Africa: The Struggle For Meaning And The Meaning Of The Struggle / Redéfinition Des Droits En Afrique: Le Combat Pour Leur Trouver Un Sens Et Le Sens Du Combat*, 41 (3): 427-454.
- İktisat Sözlüğü (2018). <http://www.iktisatsozlugu.com/nedir-630-CAMBR%C4%B0DGE%20EKOL%C3%9C>. (2612.2018).
- İnanılmaz Tarih (2018). "Afrika Genel Tarihi," <https://inanilmaztarih.wordpress.com/afrika-genel-tarihi/>. (02.03.2018).
- (Ed.) İnce, Hilal Onur (2011). *Günümüzde Yeni Siyasal Yaklaşımlar. Eleştiriler - Farklılıklar - Çözüm Arayışları*, Doğu Batı Yayınları, Ankara.
- Jackson, Robert H. (1986). "Negative Sovereignty In Sub-Saharan Africa," *Review Of International Studies*, 12 (4): 247-264.
- Karatani, Kojin (2017). *Dünya Tarihinin Yapısı*, (Çev.) Karatay, Ali, Metis Yayınları, İstanbul.
- Karatani, Kojin (2013). *Tarih Ve Tekerrür*, (Çev.) Ünal, Erkan, Metis Yayınları, İstanbul.
- Klein, Martin A. (1978). "Review: The Study Of Slavery In Africa," *The Journal Of African History*, 19 (4): 599-609.

- Kopytoff, Igor (1982). "Slavery," *Annual Review Of Anthropology*, 1 (11): 207-230.
- Kusimba, Chapurukha M. (2004). "Archaeology Of Slavery İn East Africa," *The African Archaeological Review*, 21 (2): 59-88.
- Levine, Robert (1973). "Patterns Of Personality İn Africa," *Ethos*, 1 (2): 123-152.
- Lovejoy, Paul (2012). "Documents On Slavery İn West Africa: An Introduction," *African Economic History. Special Issue: Documents Relating To Slave Laws & Practices İn West Africa*, 40: 1-6.
- Lovejoy, Paul (1981). "Slavery İn The Context Of Ideology," (Ed.) Lovejoy, Paul, *The Ideology Of Slavery İn Africa*, Sage Publications, Beverly Hills.
- Lovejoy, Paul; Kopytoff, Igor; Cooper, Frederick (1979). "Indigenous African Slavery," *Historical Reflections/ Réflexions Historiques, Roots And Branches: Current Directions İn Slave Studies*, 6 (1): 19-83.
- Maggio, J. (2007). "Can The Subaltern Be Heard?': Political Theory, Translation, Representation, And Gayatri Chakravorty Spivak," *Alternatives: Global, Local, Political*, 32 (4): 419-443.
- Magid, Alvin (1969). "Political Science Priorities İn Local African Research," *Canadian Journal Of African Studies / Revue Canadienne Des Études Africaines. Special Issue: Rural Africa*, 3 (1): 87-93.
- Makombe, Rodwell (2011). "Breaking Silences: Voicing Subaltern Consciousness İn Mtutuzeli Nyoka's I Speak to the Silent," *Otherness. Essays and Studies*, (2): 2. http://www.otherness.dk/fileadmin/www.othernessandthearts.org/Publications/Journal_Otherness/Otherness_2.2_new/Rodwell_Makombe_-_Breaking_Silences.pdf, (23.04.2018).
- Mann, Micheal (2017). *İktidarın Tarihi III: Küresel İmparatorluklar Ve Devrim, 1890-1945*, (Çev.) Günden, Ali Rıza Günden; Balkılıç, Özgür Phoenix, Ankara.
- Mann, Micheal (2013). *İktidarın Tarihi I: Başlangıcından 1760'a Kadar Toplumsal İktidarın Kaynakları*, (Çev.) Kolay, Emre, Sevimli, Olcay; Torlak, Soner; Saraçoğlu, Esin Phoenix, Ankara.
- Mann, Micheal (2013). *The Sources Of Social Power, Vol. 4: Globalizations, 1945-2011*, The University Of California Press. Los Angeles.
- Mann, Micheal (2012). *İktidarın Tarihi II: Sınıfların Ve Ulus-Devletlerin Yükselişi, 1760-1914*, (Çev.) Gürgen, Ali Rıza; Şaş, Gülben; Efe, Elçin Deniz; Sözen, Hüseyin Ali; Torlak, Soner; Savcı, Bilgesu; Türk, Mehmet Sait Türk, Phoenix, Ankara.

- Manning, Patrick (1990). *Slavery And African Life. Occidental, Oriental, And African Slave Trades*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Manning, Patrick (1983). "Contours Of Slavery And Social Change İn Africa," *The American Historical Review*, 88 (4): 835-857.
- Mert, Ali Osman (2012). *Türkiye'nin Sahraaltı Ülkelerine Yönelik Kamu Diplomasisi Faaliyetleri (2005-2011)*, Uzmanlık Tezi, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Yurtdışı Türkler Ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, Ankara.
- (Ed.) Mbembe, Achille Vd., (2010). *Ruptures Postcoloniales, La Découverte, "Cahiers Libres," Paris.*
- Meisenhelder, Tom (2003). "African Bodies: 'Othering' The African In Precolonial Europe," *Race, Gender & Class, Interdisciplinary Topics In Race, Gender, And Class*, 10 (3): 100-113.
- Miers, Suzanne; Kopytoff, Igor (1977). *Slavery In Africa: Historical And Anthropological Perspectives*, The University Of Wisconsin Press, Madison; Wisconsin.
- Miller, Joseph C. (2009). *The Problem Of Slavery As History: A Global Approach*, Yale University Press, New Haven, Londra.
- Miller, John (2000). "Breaking The Historiographical Chains: Martin Klein And Slavery," *Canadian Journal Of African Studies / Revue Canadienne Des Études Africaines, Special Issue: On Slavery And Islam In African History: A Tribute To Martin Klein*, 34 (3): 512-531.
- Miller, Joseph C. (1977). *Slavery: A Comparative Teaching Biography, Crossroads/ African Studies Association*, Waltham, Massachusetts.
- Moore-Gilbert, Bart (2003). "Plotting The South African Colonial Unconscious: Subaltern Studies And Literary Criticism," *African Identities*, 1 (1): 37-52.
- Mudımbe, V. Y. (2017). "Güç Tartışması Ve Ötekilik Bilgisi," (Çev.) Tuncel, Yeşim Tatlıhan, Hece, Afrika. *500 Yıllık Bir Serencâmın Hikâyesi*, 1 (246/ 247/ 248): 113-137.
- Njoh, Ambe J. (2008). "Colonial Philosophies, Urban Space, And Racial Segregation İn British And French Colonial Africa," *Journal Of Black Studies*, 38 (4): 579-599.
- Nunn, Nathan (2008), "The Long-Term Effects Of Africa's Slave Trades," *The Quarterly Journal Of Economics*, 123 (1): 139-176.
- Nyoni, Philan, A. (2015). "What Africa Had Before Colonisation," *Opinion*, <https://thisisafrica.me/africa-colonisation/>. (02.03.2018).
- Ojo, Olatunji (2013). "The Atlantic Slave Trade And Local Ethics Of Slavery İn Yorubaland," *African Economic History*, 41: 73-100.

- Öztürk, Ebru Çoban (2011). "Toplumsal Yapılar Ve Şiddet: Ruanda Örneği," Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi, 1 (1): 67-114.
- Öztürk, Ebru Çoban (2010). Modern Devlet, Biyoiktidar, Soykırım. Ruanda Örneği, Adres Yayınları, İstanbul.
- Patterson, Orlando (1982). Slavery And Social Death. A Comparative Study, Harvard University Press, Cambridge.
- Peabody, Sue (2008). "'A Nation Born To Slavery: ' Missionaries And Racial Discourse İn Seventeenth-Centuryfrench Antilles," Journal Of Social History, 38 (1): 113-126.
- Penningroth, Dylan (2009). "Writing Slavery's History," Oah Magazine Of History, Antebellum Slavery, 23 (2): 13-20.
- Perbi, Akosua Adoma (2004). A History Of The Indigenous Slavery İn Ghana: From The 15th To The 19th Century, Sub-Saharan Publishers, Accra.
- Perbi, Akosua (2001). "Slavery And The Slave Trade İn Pre-Colonial Africa," Latin America Studies, 2001 (Illinois Üniversitesi'nde Yapılmış Sunuş, 5 Nisan 2001). <https://latinamericanstudies.org /slavery/perbi.pdf>. (02.03.2018).
- Philips, John Edward (2003-2004). "Slavery As A Human Institution," Afrika Zamani, (11/ 12): 27-48.
- Philips, John Edward (1993). "Some Recent Thinking On Slavery İn Islamic Africa And The Middle East," Middle East Studies Association Bulletin, 27 (2): 157-162.
- Prakash, Gyan (1994). "Subaltern Studies As Postcolonial Criticism," The American Historical Review, 9 (5): 1475-1490.
- Quirk, Joel (2006). "The Anti-Slavery Project: Linking The Historical And Contemporary," Human Rights Quarterly, 28 (3): 565-598.
- Rolingher, Louise (2004). "A Metaphor For Freedom: Olaudah Equiano And Slavery İn Africa," Canadian Journal Of African Studies / Revue Canadienne Des Études Africaines, Vol. 38 (1): 88-122.
- Sen, Som Deep, "De-Westernising Critical Security Studies." www.atlantic-community.org/app/webroot/files/articlepdf/SomdeepSen.pdf. (29.12.2017).
- Sibeud, Emmanuelle (2007). "Du Postcolonialisme Au Questionnement Postcolonial: Pour Un Transfert Critique," Revue D'histoire Moderne Et Contemporaine, Vol. 27, No. 54-4, Ss. 147-155.
- Spivak, Gayatri Chakravorty (1988). "Can The Subaltern Speak?," (Ed.) Nelson Carry.; Grossberg, Lawrence. (Ed.), Marxism And The Interpretation Of Culture, University Of Illinois Press, Champaign, Illinois.

- Spivak, Gayatri Chakravorty (1987). In Other Worlds. Essays In Cultural Politics, Methuen, New York Ve Londra.
- Thorton, John (1998). Africa And Africans İn The Making Of The Atlantic World, 1400-1800, Cambridge University Press, Cambridge.
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı (2017), "Türkiye-Afrika İlişkileri", <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-afrika-iliskileri.tr.mfa> (09.12.2017).
- UNESCO (1979). The African Slave Trade from the Fifteenth to the Ninetheenth Century. The General History of Africa. Studies and Reports -2, Reports and papers of the meeting of the experts organized by UNESCO at the Port-au-Prince, Haiti, 31 Ocak-4 Şubat 1948, UNESCO, Paris.
- UNESCO (1974-). General History of Africa Collection (8 cilt). <http://www.unesco.org/new/en/social-and-human-sciences/themes/general-history-of-africa/volumes/> (01.03.2018).
- Walz, Terence (2009). "Pensée 4: The Fruit Of The Africanist Contribution," International Journal Of Middle East Studies, 41 (2): 198-202.
- (Ed.) Watson, J. L. (1980). Asian And African Systems Of Slavery, University Of California Press, Londra; Berkeley.
- Yetişkin, Ebru (2013). "Postkolonyal Düşünce Ve Madun Çalışmalarından Neler Öğrenebiliriz?", Türk Sosyal Bilimler Derneği 13. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, Ankara, 4-6 Aralık 2013. <http://www.ebruyetiskin.com/postkolonyal-dusunce-ve-madun-calismalarindan-neler-ogrenebiliriz/>. (13.12 2017).
- Young, Robert J. (2016). Postkolonyalizm. Tarihsel Bir Giriş, (Çev.) Köprülü, Burcu Toksabay; Şen, Sertaç Matbu Kitap, İstanbul.
- Zegeye, Abebe Zegeye; Vambe, Maurice (2006). "African Indigenous Knowledge Systems," Review (Fernand Braudel Center), 29 (4): 329-358.

TÜRKİYE ÖRNEĞİNDE YERELDE "İNSANİ" YÖNETİŞİM VE TOPLUMSAL EŞİTLİK BİRİMLERİ

Geliş Tarihi/Received: 19.02.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 31.05.2018

Duru Şahyar Akdemir

Asst.Prof.Dr., Anadolu University

ORCID: 0000-0003-2374-9770

dsakdemir@anadolu.edu.tr

ÖZ

Yönetişim son dönemlerde özellikle kamu yönetimi alanında en popüler çalışma alanlarından biri olarak karşımızdadır. Yönetişim, iyi yönetim ve demokratik yönetim konuları ile bu kapsamda geliştirilen başarılı yerel uygulamalar hakkında oldukça önemli çalışmalar literatüre kazandırılmış durumdayken "insani yönetim" konusu ise üzerinde çok fazla durulmayan konulardan biridir. İnsani yönetim, iyi ekonomik yönetimin, iyi siyasi yönetimin ve iyi sivil yönetimin bir araya gelmesi olarak karşımıza çıkmakta ve kamu yönetiminin bir takım yenilikçi yöntemler aracılığı ile insancılaştırılması olarak kabul edilmektedir.

Toplumsal Eşitlik Birimleri ise yerelde toplumsal cinsiyet temelli ayrımcılıkla mücadele etmek amacıyla oluşturmuş birimlerdir.

Çalışmada insani yönetim ile ilgili kavramsal açıklamalara değinilerek, bu çerçeveden hareketle toplumsal eşitlik birimleri değerlendirmeye tabi tutulacaktır. Çalışmanın temel amacı toplumsal eşitlik birimleri ve insani yönetim kavramına dikkat çekmek ve bu konuda literatüre katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Kamu Yönetimi, Yönetişim, İnsani Yönetişim, İnsan Hakları, Toplumsal Eşitlik Birimleri

Bilgilendirme: Çalışma XV. Avrupa Sosyal ve Davranış Bilimleri Konferansı'nda sunulan "Yerel Yönetimlerde İnsani Yönetişim ve Toplumsal Eşitlik Birimleri" adlı bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş biçimidir.

"HUMAN GOVERNANCE" IN LOCAL GOVERNMENTS AND SOCIAL EQUALITY UNITS IN TURKEY

ABSTRACT

Governance has recently been one of the most popular areas of study, especially in the field of public administration. There are important studies

with governance, good governance and democratic governance issues. However, "humane governance" is one of the issues that are not emphasized much. Humane governance has three dimensions. These are good economic governance, good political governance and good civil governance. Humane governance is regarded as humanization of public administration through a number of innovative methods.

Social Equality Units are the units that have been created in order to combat gender-based discrimination locally.

In this study, the conceptual explanations related to humane governance will be mentioned. Then Social Equality Units will be assessed through humane governance approach. The main aim of the study is to draw attention to the Social Equality Units in Turkey, the concept of humanitarian governance and to contribute to the literature in this regard.

Keywords: *Public Administration, Governance, Humane Governance, Human Rights, Social Equality Units.*

Acknowledgment: *This study is an expanded version of the report entitled "Humanitarian Governance and Social Equality Units in Local Governments" presented at the European Conference on Social and Behavioral Sciences XV.*

GİRİŞ

Yönetişim "toplum-devlet ilişkilerinde karşılıklı etkileşime dayalı yeni bir yönetim tarzı" olarak tanımlanabilir (Eryılmaz, 2016: 60). "Nötr bir kavram" olarak yönetim kişilerin "çıkarlarını açıkça ifade etmelerini, yasal haklarını kullanmalarını, yükümlülüklerini yerine getirmelerini ve ayrıştıkları konularda hakeme başvurmalarını sağlayan mekanizmaları, süreçleri, ilişkileri ve kurumları" içermektedir (Cheema ve Maguire 2002'den aktaran Sözen, 2014: 14). Bugün yönetim kavramı kendisini niteleyen başkaca kavramlarla birlikte de kullanılmaktadır. Örneğin; iyi yönetim, demokratik yönetim, insani yönetim¹ gibi.

İyi yönetişimin herkesçe benimsenmiş bir tanımı bulunmamaktadır. Bunun yerine kavram bir takım ilkeler üzerinden tanımlanmaktadır. Bu ilkeler; "katılımcılık, hukukun üstünlüğü, şeffaflık, cevap verebilirlik, uzlaşmacılık,

¹ Çalışmada insani yönetim olarak kullanılan kavram bazı kaynaklarda "human governance" bazı kaynaklarda ise "humane governance" olarak kullanılan human ve humane kelimelerinin çevirisi olarak kullanılmıştır. Örneğin Parr ve Ponzio (2002: 4)'te "humane governance" kavramını kullanılmış bu kavramın demokratik yönetim kavramıyla ortak olan ve farklı olan ilkelerini ortaya koymuşlardır. Cox (2009: 189)'da herkese açık bir yönetim, kamusal bir yönetimden (managing publicly) söz ederken İtalya örneği üzerinde durmuş ve Baccini tarafından da "human governance" olarak dile getirilen yaklaşımı aynı şekilde adlandırılmıştır. Khan (2005: 17)'de Haq'a referans vererek "humane governance" kavramını kullanmaktadır. Son olarak Nasahsh (2010) da çalışmasında "human governance" kavramını tercih etmiştir. Human kelimesi ile humane kelimesi "insani, insancıl" olarak dilimize çevrilmektedir. Benzer şekilde Palabıyık (2004: 69) da "human governance" olarak ifade edilen kavramın karşılığını "insani yönetim" olarak kullanmıştır. Mevcut çalışmada her iki kavramın karşılığı da "insani yönetim" olarak kullanılmıştır.

eşitlik ve içme, etkinlik ve hesap verebilirlik” olarak sıralanabilir (UNESCAP). Dolayısıyla bu ilkelerin gerçekleştiği, korunduğu sistemlerin iyi yönetişime sahip sitemler olduğu belirtilmektedir. Demokratik yönetişim ise iyi yönetişim ilkeleri olarak sıralanan ilkelerin yanında demokratik unsurları ve insan haklarına saygıyı da içeren bir kavram olarak tanımlanmaktadır (Sözen, 2014: 21). Son olarak insani yönetişim ise siyasi, ekonomik ve sivil alanlarda gerçekleşen çok boyutlu bir yönetişim yaklaşımını anlatmak için kullanılmaktadır. Khan (2005: 17) Haq’a referans vererek açıkladığı insani yönetişim kavramını “yeni yönetişim paradigması” başlığı altında sunmaktadır.

Türkiye’de Toplumsal Eşitlik Birimleri olarak adlandırılan yerel eşitlik mekanizmaları; 2006 yılından bu yana oluşturulmaktadır. Birimlerin temel amacı “dezavantajlı grupların hizmetlerden ve kaynaklardan eşit bir şekilde yararlanmasının sağlanması, yerel yönetimlerin karar alma süreçlerine vatandaş katılımının artırılması ve geliştirilmesi için sosyal dışlanma ve ayrımcılığı önlemek ile cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik çeşitli çalışmalar” yürütmek olarak tanımlanmaktadır (TUSEV, 2015-2016: 2).

Toplumsal Eşitlik Birimlerinin amaçları ile insani yönetişimin temel talepleri bir araya getirildiğinde söz konusu birimlerin insani yönetişim açısından önemli bir uygulama olarak değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Bu kapsamda insani yönetişim yaklaşımıyla Toplumsal Eşitlik Birimlerinin incelenmesi önemli bir çalışma konusu olarak değerlendirilebilir.

Bu çerçevede çalışmada öncelikle yönetişim kavramı ve bu kavramdan türetilen iyi yönetişim ve demokratik yönetişim kavramlarına değinilecektir. Sonrasında insani yönetişim kavramı açıklanacaktır. Türkiye’de yerel düzeyde yönetişim uygulamalarına değinildikten sonra ise Türkiye’de Toplumsal Eşitlik Birimlerinin insani yönetişim açısından rolleri ve önemli bir model olup olamayacağı değerlendirilecektir.

YÖNETİŞİM

1970’lerden sonra geleneksel kamu yönetimi anlayışı ve bürokratikleşmiş, hantallaşmış devlet sistemi eleştirilmeye; sorunların çözümünde daha küçük, şeffaf, hesap verebilir ve katılımcı bir yönetim anlayışı talep edilmeye başlanmıştır. Özellikle de bürokratik örgütlenme modeli üzerinden geleneksel kamu yönetimine getirilen eleştiriler geleneksel kamu yönetiminin yeniliklere ayak uyduramaması, verimli, etkili ve yenilikçi olamaması, cevap verebilir ve müşteri odaklı olamaması gibi sorunlar üzerine odaklanmıştır. Bu sorunlar yeni kamu yönetimi reformlarıyla ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Yeni kamu yönetimi reformları “piyasalaştırma ve işletme yönetimi” olarak iki boyutta gerçekleşmiştir. Piyasalaştırma; özelleştirme, dış kaynak kullanımı, iç pazarlar oluşturulması yöntemleriyle “kamu yönetiminde piyasa mekanizmalarının geliştirilmesi”, işletme yönetimi ise “özel sektör yönetim tekniklerinin kamu sektörüne transferi” olarak anlaşılmaktadır (Sözen, 2014: 9-12). Yönetişim ise söz

konusu geleneksel kamu yönetimi ve yeni kamu yönetimi anlayışlarından farklı bir yönetim yaklaşımıdır.

Yönetişim kavramı yönetim ve yönetmek kavramlarından türetilmiş, yönetim kelimesine "işteşlik" yani "karşılıklılık ekinin eklenmesiyle" oluşturulmuştur (Okçu, 2012: 11). Bu ekin yönetim kavramına dâhil edilmesiyle yönetim anlayışıyla özdeşleşen hiyerarşik düzen, otoriter ve hesap sorucu sistem heterarşik düzene, demokratik ve hesap verici sisteme dönüşmüştür. Yine yönetim anlayışındaki gizlilik unsuru yerini şeffaflığa bırakmış; statükoculuk yerine daha yenilikçi reformcu bir yaklaşım benimsenmiştir (Aktan, 2003'ten aktaran Canıkalp ve Ünlükaptan, 2015: 253). "Yönetişim" kavramı pek çok farklı anlamda kullanılmaktadır. Rhodes (1996: 653) bu kullanımları altı başlık altında incelemektedir. İlk olarak yönetim "kamu müdahalesinin kapsam ve biçimini" ayrıca "kamu hizmetlerini sunmak için pazarların ve yarı pazarların kullanımlarını" yeniden tanımlayan bir sistem olarak "*minimum devlet*" anlamında kullanılmaktadır. İkinci olarak ise "örgütlerin yönlendirildiği ve denetlendiği bir sistem" olarak "*kurumsal yönetim*" şeklinde kullanılmaktadır. Üçüncü kullanım ise "*yeni kamu yönetimi*" şeklindeki kullanımıdır. Burada yönetim kavramının eşanlamlısı olarak düşünülen yön vermek (steering) kavramı yeni kamu yönetiminde devlete atfedilen görev olarak düşünülmektedir (Rhodes, 1996: 655). Dördüncü kullanım "*iyi yönetim*" anlamındaki kullanımıdır. İyi yönetim Dünya Bankası tarafından etkinlik, hukukun üstünlüğü, hesap verebilirlik, şeffaflık gibi ilkeler üzerinden tanımlanmaktadır. Bu kapsamda yönetim çoğu zaman iyi yönetim ile üzerinden kullanılan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Beşinci kullanımın "*sosyo-sibernetik*" sistem olarak kullanıldığı belirtilmiştir. Burada sosyo-sibernetik sistem çok etkileşimli bir sistemi anlatmak için kullanılmaktadır. Örneğin Rhodes bu noktada örnek olarak siyasi/politik sonuçların/çıktıların "merkezi hükümetin eylemlerinin sonucu" olmadığını merkezin bir konuda yasa yaparken yerel yönetimlerle, özel sektörle, gönüllü örgütlerle etkileşim halinde olduğunu belirtmiştir. Burada birden fazla birbirine ihtiyaç duyan ve etkileşim halinde bulunan aktörlerin mevcudiyetine dikkat çekilmiştir (Rhodes, 1996: 657). Yönetişim konusundaki son kullanım ise "*kendini organize eden ağlar*" anlamındaki kullanımıdır. Burada hizmet sunumunda hükümetin yanında, özel sektörün ve gönüllü sektörün de varlığına dikkat çekilmiştir. Yine burada örgütler arasındaki otonom ağların kendi kendilerini organize ettikleri ve hükümetlerin kontrol yeteneklerinin de daha kısıtlı olduğu ifade edilmektedir.

Bu farklı kullanım şekillerinden hareketle yönetim kavramını "kamu yönetimi, özel sektör ve sivil toplum kuruluşlarını içine alan kompleks bir sistem ve bunların kendi aralarındaki ilişkiler ağı ve karşılıklı etkileşimleri" olarak tanımlamak mümkündür (Eryılmaz, 2016: 60).

Bugün yönetim kavramı daha çok kendini niteleyen sıfatlarla birlikte kullanılmaktadır. Bu sıfatlarla türetilen kavramların başında iyi yönetim kavramı gelmektedir. İyi yönetim kavramına ilk rastladığımız yer Dünya Bankası Raporları'dır. Dünya Bankası'nın 1989 yılında hazırlamış olduğu Afrika Raporu'nda bölge ülkelerinin yaşamakta olduğu sorunların altında yönetime ilişkin sorunlar olduğu belirtilmektedir (Sub-Saharan Africa, From Crisis to Sustainable Growth, 1989: 60). Belgede hesap verebilirlik, şeffaflık gibi ilkelerin korunamadığı Afrika ülkelerinde ekonomik sorunların baş gösterdiğine değinilmiştir. "Yönetim krizi" kaynaklı ekonomik sorunların çözümünde iyi yönetim önkoşul olarak sunulmuştur (Sözen, 2014: 19). İyi yönetim bir takım ilkeler üzerinden açıklanan bir kavramdır. Bu ilkeler "katılım, hukukun üstünlüğü, şeffaflık, cevap verebilirlik, uzlaşmacılık, eşitlik ve kapsayıcılık, etkinlik ve verimlilik, hesap verebilirlik" olarak sıralanabilir (UNESCAP). İlk olarak katılım vatandaşların yönetildikleri değil yönetime bizzat katıldıkları bir sistemi anlatmaktadır. Katılım tüm vatandaşların "doğrudan ya da halkın çıkarlarını temsil eden meşru kurumlar aracılığıyla" karar verme süreçlerine dâhil olmaları anlamına gelmektedir. Bu doğrultuda ifade ve örgütlenme özgürlüğünün korunması temel şart olarak karşımıza çıkmaktadır (Graham vd., 2003: 3). İkinci olarak, hukukun üstünlüğü, tarafsız ve adil şekilde uygulanacak yasal çerçevenin insan haklarına dayalı olarak gerçekleşmesi demektir. İyi yönetim açısından baktığımızda hukukun üstünlüğü "tarafsız şekilde uygulanan adil yasal çerçeve", "insan haklarının özellikle de azınlık haklarının tam olarak korunması", "bağımsız bir yargı" ve "tarafsız ve dürüst bir polis gücü" anlamına gelmektedir (UNESCAP). Üçüncü ilke şeffaflık, kişilerin kendileriyle doğrudan ilgili olan "süreçler, kurumlar ve bilgilere" doğrudan erişebilmeleri anlamına gelmektedir. Bu kapsamda ilke "bilginin serbest dolaşımı" olarak ifade edilmektedir (Graham vd., 2003: 3). Dördüncü ilke cevap verebilirlik, "vatandaşların hükümette ya da kamu yönetiminde yer alanlar tarafından dinlenerek cevaplandırılacaklarını bilmeleri" anlamına gelmektedir (Kavruk, 2013: 192). Beşinci olarak uzlaşmacılık ise farklı aktör, görüş ve çıkarların topluluk lehine arabuluculuğunun yapılması anlamına gelmektedir. Toplumlar farklı aktörler ve farklı çıkarlar bulunmaktadır. İyi yönetim uzlaşma sağlamak amacıyla bu farklı aktörler, görüşler ve çıkar arasında arabuluculuk yaparak toplumsal bir uyum sağlamayı gerektirmektedir (UNESCAP). Sonraki ilke eşitlik ve kapsayıcılık, toplumda yer alan her bireyin kendisini diğerleriyle eşit görmesi, kendini o topluluğa ait hissetmesi, dışlanmaması ve ötekileştirilmemesi anlamına gelmektedir. Bu ilke özellikle toplumdaki "en savunmasız" olan grupların korunması ve haklarının geliştirilmesi anlamına gelmektedir. Yedinci ilke etkinlik ve verimlilik. Bu ilke "süreçlerin ve kurumların kaynakları en doğru şekilde kullanarak toplumun ihtiyaçlarını karşılayan sonuçlar üretmesi" anlamına gelmektedir. Yine "doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve çevrenin korunması" da etkinlik ve verimlilik ilkesi kapsamında gözetilmesi gereken öncelikler arasındadır (UNESCAP). İyi yönetimle ilgili son ilke hesap verebilirliktir. Hesap

verebilirlik; “bir davranış eylemi açıklama ve haklılığını ortaya koyma yükümlülüğü” olarak tanımlanabilir (Bovens, 2007’den aktaran Sözen, 2014: 28). Kamu yönetimi açısından ise “bir kurumdaki görevlilerin yetki ve sorumluluklarının kullanılmasına ilişkin olarak ilgili kişilere karşı cevap verebilir olma, bunlara yönelik eleştiri ve talepleri dikkate alarak bu yönde hareket etme ve bir başarısızlık, yetersizlik ya da hilekârlık durumunda sorumluluğu üzerine alma gerekliliğidir” (Kavruk, 2013: 191).

Demokratik yönetim ise iyi yönetimin yukarıda açıklanmış ilkeler üzerinden tanımlanan kapsamı yanında demokratik unsurları ve insan haklarını da içeren yönetim yaklaşımıdır. Özellikle Birleşmiş Milletler (BM) raporlarında karşımıza çıkan kavram, BM Kalkınma Programı tarafından yönetim kavramına “meşruiyet, hesap verebilirlik, hukukun üstünlüğü, insan haklarının korunması gibi siyasi” bir boyut kazandırmak için türetilmiştir (Sözen, 2014: 23). BM belgelerinde demokratik yönetim, “vatandaşların ve grupların çıkarlarını ifade ettiği, haklarını kullandığı, yükümlülüklerini yerine getirdiği ve farklılıklarına aracılık ettiği mekanizmaları, süreçleri ve kurumları” anlatan bir kavram olarak tanımlanmaktadır (<http://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home/ourwork/democraticgovernance/overview.html>, 12.12.2017).

BM belgelerinde insani kalkınma perspektifinden iyi yönetimin demokratik yönetim anlamına geldiği; insani kalkınma hedefine erişmek ve bunu sürdürebilmek için iyi yönetimin demokratik olması gerektiği belirtilmektedir. Demokratik yönetimin “kamu hizmetlerini etkin kılan ve ekonomik büyümeyi mümkün kılan” verimli kurumlar, ekonomik ve siyasi çevre gerektirdiği ifade edilmektedir. Ayrıca kurumların ve kuralların adil olması, hesap verebilir olması, insan haklarının ve siyasi özgürlüklerin korunması da demokratik yönetimin olmazsa olmazları arasında yer almaktadır (UNDP, 2008: 15). Demokratik yönetim sadece insani kalkınma için değil aynı zamanda “şiddet içeren çatışmayı önleme”, “toplumsal ve ekonomik refahı geliştirme” ve “sürdürülebilir barış” ortamı açısından da bir önkoşul olarak görülmektedir. Çünkü demokrasinin temel değerleri olarak kabul edilen “uzlaş, katılım ve insan haklarına saygı” demokratik yönetimin de yapı taşları arasında yer almaktadır (Brown, 2003: 145).

Landman (2009: 10)’ın da belirtmiş olduğu gibi yönetim kavramının nötr bir kavram olduğunu, ekonomik boyuta odaklandığını, iyi yönetimin ise ekonomik boyutun yanı sıra siyasi boyutu da kapsadığını belirtebiliriz. Bunların yanında demokratik yönetim ise ekonomik ve siyasi boyutun yanında demokrasinin unsurlarını ve insan haklarına saygıyı da içeren yönetim yaklaşımı olarak karşımıza çıkmaktadır.

İNSANİ YÖNETİŞİM

Parr ve Ponzio (2002: 4), insani yönetim kavramının 1990 sonrasında Richard Falk ve Mahbub ul Haq tarafından geliştirilen bir kavram olduğunu

belirtmişlerdir. Bu çerçevede ilk olarak Falk, "İnsani Yönetişim Üzerine" (On Humane Government) adlı eserinde insanlık-dışı ve insani olmak üzere iki tür yönetişimden söz etmektedir. Falk'ın yaptığı bu ayrıma göre insanlık dışı yönetişimin göstergeleri; temel ihtiyaçlara erişememe; kadınların, yerli halkın ve diğerlerinin insan haklarına erişememesi ve ayrımcılığa maruz kalması; çevrenin korunamaması; savaşların önlenememesi ve uluslarüstü demokrasinin yaygınlaştırılmamasıdır (Aktaran Parr ve Ponzio, 2002: 4) . Diğer taraftan insani yönetişim ise insan merkezli yönetimin insan hakları ve küresel güvenlik konularına odaklanması olarak tarif edilebilir (Parr ve Ponzio, 2002: 4).

Mahbub ul Haq İnsani Kalkınma Merkezi (Mahbub Ul Haq Human Deveelopment Centre) tarafından hazırlanan "Güney Asya'da İnsani Kalkınma Raporu" adlı belgede ise insani yönetişimin üç boyutlu bir mekanizma olduğunu ifade etmektedir (Human Development in South Asia 1999-The Crisis of Governance 1999: 31). Buna göre insani yönetişimin; iyi ekonomik yönetişim, iyi siyasi yönetişim ve iyi sivil yönetişim olmak üzere üç boyutu bulunmaktadır. İnsani yönetişim yaklaşımında en önemli gereklilik söz konusu üç farklı boyutun eş zamanlı ilerleme kaydetmesidir, aksi halde yani bir boyutun öne çıkması durumunda edinimler geçici olacak, uzun vadeli kazanç sağlamak mümkün olmayacaktır (age: 36). Adı geçen raporda ortaya konulan insani yönetişim mekanizmasının detaylarına bakacak olursak:

İyi ekonomik yönetişim en basit anlamda "ekonomik büyümeyi sosyal adalet ile harmanlayan" bir yönetim tarzı olarak tanımlanmaktadır (age: 33). Bu kapsamda da devletten beklenen sadece ekonomik büyüme için gerekli yatırımları yapması değil aynı zamanda vatandaşlar arasında sosyal adaleti sağlamak için gerekli düzenlemeleri hayata geçirmesidir. Bunun en temel yöntemlerinden biri de devletin eğitim, sağlık gibi "sosyal öncelik alanlarına bütçe ödenekleri" ayırarak dezavantajlı kesimlerin mağduriyetlerini ortadan kaldırmaktır (age: 34). Yine vergilerin ve sübvansiyonların dereceli olarak belirlenmesi ve yoksullar için etkin sübvansiyonların ve iş olanaklarının geliştirilmesi iyi ekonomik yönetişime ulaşmak için gerekli düzenlemelerdir. Ayrıca iyi ekonomik yönetişim kadınların ve diğer dezavantajlı grupların pazarda karşılaştıkları ayrımcılıkla mücadele edilmesine ve pazarın her birey için adil hale getirilmesine odaklanmaktadır. Bu çerçevede istikrar sağlayacak güçlü kurumların oluşturulması, yolsuzlukla mücadele politikalarının ve özellikle kadınların mülkiyet haklarına erişimde karşılaştıkları zorluklarla mücadele edebilecek düzenleyici kurumların oluşturulması da iyi ekonomik yönetişimin önem verdiği başlıklar olarak sıralanabilir (age: 34). İkinci olarak iyi siyasi yönetişim ise "hukukun üstünlüğü, hesap verebilirlik ve şeffaflık" gibi iyi yönetişim ilkelerinin gerçekleşmesini hedeflemektedir. Ancak bu ilkelerin korunmasında "kolaylıkla değişmeyecek bir anayasal çerçevenin", kuvvetler ayrılığı ilkesinin, adil seçimlerin mevcudiyetleri de en az hukukun üstünlüğü, şeffaflık ve hesap verebilirlik ilkelerinin korunması kadar önem taşımaktadır

(age: 31). Ademi-merkeziyetçilik iyi siyasi yönetim açısından önem taşıyan bir diğer ilkedir. Merkezden uzaklaştıkça vatandaşların "kendi hayatlarını etkileyecek kararların oluşturulmasında" aldığı rol ve sorumluluk artmaktadır bu durum da kişilerin karar alma süreçlerine katılımlarını arttırmaktadır. "Seçilmiş temsilcilerin ve kamu çalışanlarının" ne ölçüde hesap verebilir oldukları ve şeffaflık ilkesine uygun eylemde bulunup bulunmadıkları da iyi siyasi yönetim açısından önemlidir (age: 32). Yine "vatandaşların adalete hızlı ve uygun bir şekilde erişebilmeleri" de siyasi bakımından iyi yönetimin sağlanması için gerekli ilkelerden bir diğeridir. Yine her türlü ayrımcılıkla mücadele ve devletlerarasında "barış ile toplumsal dayanışmanın korunması" da iyi siyasi yönetimin temel hedefleri arasında yer almaktadır (age: 32). İnsani yönetimin üçüncü boyutu ise iyi sivil yönetimidir. Raporda bu boyutun uzun yıllar görmezden gelindiği ifade edilmektedir. Sivil toplum, "tüm gönüllü ve özel sektör faaliyetlerini" tanımlamaktadır (age: 35). Sivil yönetim kişilerin temel sorunlarının giderilmesinde kendilerinin inisiyatif almalarını sağlamak ve kararlarını vermeleri konusunda onları desteklemektedir. Burada kişilerin "resmi olmayan yapılar ve süreçler" aracılığıyla "kendi yaşamlarını yönetebilme kapasitelerinin" geliştirilmesi için çalışmalar gerçekleştirilmektedir (age: 35). Bu sayede özellikle toplumdan dışlanan ve ayrımcılığa uğrayan kesimlerin başında gelen kadınlar, etnik azınlıklar gibi gruplara mensup kişiler kendilerini gerçekleştirmek ve söz konusu sorunlarla başa çıkmak için yeni bir takım imkânlarla kavuşmuş olmaktadır. Bu açıdan iyi sivil yönetimin temel vurgusunun sivil toplum ve insan hakları olduğunu ifade edebiliriz. Buna göre güçlü bir sivil toplum aynı zamanda insan haklarının da korunması anlamına gelecektir çünkü sivil toplumun zayıf olduğu yerlerde kişilerin hakları korunamaz. Özellikle de dezavantajlı gruplara mensup kişilerin haklarının korunması, söz konusu gruplara yönelik ayrımcılıkla mücadele edilmesi sivil toplum aracılığıyla mümkün olmaktadır. İyi sivil yönetim için önemli bir diğer unsur da "bağımsız medya"dır (age: 36). Hakların korunmasında ve kural koyucuların hesap verebilirliğinin sağlanmasında medya, sivil toplumun "tamamlayıcı bir parçası" konumundadır. Bunların yanında "iyi vatandaşlık", "iyi kurumsal ve işveren davranışları" gibi kapsayıcı bazı nitelikler ile kişilerin haklarının yanında sorumluluklarına da odaklanan bir yaklaşım olarak iyi sivil yönetim siyasi ve ekonomik süreçlerin de "iyi" bir şekilde yürümelerine katkı sağlamaktadır (age: 36).

Storlazzi (2009: 190) İtalya'da uygulanmakta olan sistem üzerinden yaptığı değerlendirmede yeni kamu yönetimi yaklaşımından hareketle halka açık yönetime (managing publicly) geçişin İtalya'daki ifade edilmiş tarzının "insani yönetim" (human governance) kavramıyla karşılık bulduğunu belirtmektedir. İtalyan siyasetçi M. Baccini de insani yönetimi "kamu yönetiminin yenilikçi yaklaşımlar aracılığıyla insancılaştırılması" olarak tanımlamaktadır (Baccini 2005'ten aktaran Nasahsh, 2010: 5). Baccini 2005 yılında katılmış olduğu küresel bir forumda İnsani Yönetim Bildirisi'nden

ve bu bildirinin temel prensiplerinden söz etmiştir. Uluslararası düzeyde devletlerin yenilikçi politikalarına ilham verebilmesi açısından önemli olan bu ilkeler: sosyal sorumluluk, yurttaşların eğitimi, özgürlüklerin eşitliği, katılım, sürdürülebilirlik, içerme, uluslararası düzeyde rekabet gücü, idari performansa uyum ve güvenilirlik olarak sıralanmaktadır. Söz konusu prensiplerin korunmasıyla amaçlanan ise devlet ve yurttaş arasındaki ilişkileri dengelemek, karşılıklı saygıyı ve güveni korumaktır (Baccini 2005'ten akaratan Storlazzi, 2009: 193-194). Bu prensiplerin gerçekleşmesi için ulusal düzeyde yapılacaklar ise altı aşamada açıklanmıştır. İlk olarak yapılması gereken "örgütsel refah" konusuna odaklanmaktır. Burada yöneticiler kendi çalışma alanları içinde çalışanların refahlarını değerlendirme ve geliştirme sorumluluğuna sahiptirler. İnsan kaynaklarının geliştirilmesi, işbirlikçilerin motivasyonlarının yükseltilmesi, çalışanların aidiyet duygularının geliştirilmesi ve çalışan ile yöneticilerin aralarındaki ağların kuvvetlendirilmesi yöneticilerin dikkat etmesi gereken konuların başında gelmektedir. İkinci olarak müşteri memnuniyeti anketleri vasıtasıyla ihtiyaç ve sorunların tespit edilmesi gerekmektedir. Böylece vatandaşların ihtiyaç ve taleplerinin anlaşılması sağlanmış olunacak ve eksiklikler temelinde düzenlemeler gerçekleştirilecektir. Üçüncü konu ise hesap verebilirlik ile ilgilidir. Burada hesap verebilirlik yöneticilerin ilgili gruplarla ulaşılabilir ve şeffaf iletişimi bağlamında ortaya çıkmaktadır. Dördüncü aşamada ise düzenlemelerin etkileri üzerine analizlerin yapılmasının gerekliliği üzerinde durulmaktadır. Beşinci olarak yönetimle ilgili performansın ölçümünde çok boyutlu yaklaşımlar geliştirilmesi öngörülmektedir. Zira ancak böyle bir yaklaşımla konunun farklı muhataplarının farklı bakışları yönetime katılabilecektir. En son olarak ise örgütsel performansın öz değerlendirmesinden söz edilmekte ve bu değerlendirmenin sürekli gelişebilmek için zorunlu bir yöntem olduğunun altı çizilmektedir (Storlazzi, 2009: 192).

Görüldüğü gibi insani yönetim yaklaşımında ekonomik büyümenin yanında sosyal adalet, iyi yönetim ilkelerinin yanında insan hakları ve sivil toplum ön plana çıkmıştır. Çevrenin ve doğanın korunması, şiddetin ve yoksulluğun azaltılması da temel hedefler arasında sıralanmaktadır. Yine vatandaşların karar alma süreçlerine yenilikçi yöntemle aktif katılımları da insani yönetim açısından önemli bir koşul olarak görünmektedir. Daha önce iyi yönetimin ekonomik boyuta odaklandığını, demokratik yönetimin ise bu ekonomik boyuta siyasi bir takım unsurları eklediğini belirtmiştik. Bunlara ek olarak insani yönetimin ise ekonomik, siyasi boyutların yanında sivil toplum boyutunu da dâhil ederek daha kapsayıcı bir yaklaşım ortaya koyduğunu ifade edebiliriz.

TÜRKİYE'DE YEREL DÜZEYDE YÖNETİŞİM

"Yerel, ulusal, uluslararası ölçekte yeni aktörler" gündeme getiren yönetim yaklaşımına göre yerel yönetimler "merkezi hükümetin uzantısı" olmaktan çıkarılarak "yerel demokrasinin ve kentli hakların gerçekleştirilmesinin baş

aktörü” olarak konumlandırılmaktadır (Korel 2000: 8). Çünkü yerel yönetimler “halka en yakın yönetim kademesi” olarak şeffaflık, hesap verebilirlik, cevap verebilirlik, etkinlik, verimlilik, eşitlik, insan hakları gibi ilkeler temelinde “kararların ve hizmetlerin mümkün olan en alt düzeyde üretilmesi” için en doğru adrestir (Korel 2000: 9). Yerel düzeyde kamu sektörü, özel sektör ve sivil toplumun bir araya gelerek bir ortaklık oluşturması katılımcılığı arttırmakta söz konusu ortakların kentle olan bağlarını güçlendirmekte ve “kentsel kaynakların hakça dağıtımına” katkı sağlamaktadır (Korel, 2000: 10).

Türkiye’de yerel düzeyde yönetişimin ilk örnekleri olarak 1980’li yıllarda Ankara’da oluşturulan “halk kurultayları, halk toplantıları” gibi uygulamalar gösterilmektedir. Yine 1990 sonrasında sivil toplum ile bir araya gelen kentlilerin oluşturdukları bazı platformlara da rastlanmaktadır (Çukurçayır ve Eroğlu, 2012: 219). Bugün ise yerel yönetim uygulamaları olarak kent konseyleri ve toplumsal eşitlik birimlerinden söz edebiliriz. Kent konseyleri, Yerel Gündem 21 (YG-21) sürecinde ortaya çıkan yerel yönetim mekanizmalarıdır. Toplumsal eşitlik birimleri ise ilk olarak BM programları çerçevesinde hayata geçirilmiş sonrasında ise YG-21 süreçlerini desteklemek amacıyla yaygınlaştırılmış yerel yönetim mekanizmalarıdır. YG-21 sürecine ve sözü geçen yerel yönetim mekanizmalarına bakacak olursak:

YG-21, 1992 yılında BM Yeryüzü Zirvesi sonuç belgesi olan “Gündem 21” adlı belgede karşımıza çıkan bir kavramdır. Çevre ve kalkınma sorunlarına değinen ilgili belgede sorunların çözümü için “küresel bir ortaklık” oluşturulması gerektiğinden söz edilmiştir. Belgede önemle üzerinde durulan konuların başında “merkezi yönetim-yerel yönetim ilişkilerinin, bu sonuculara daha fazla yetki devri anlayışı doğrultusunda güçlendirilmesi, hükümet ve hükümet-dışı kuruluşlar arasında işbirliğinin geliştirilmesi ve halkın etkin katılımının sağlanması” hususlarının geldiği belirtilmektedir (Arar, Yerel Gündem 21). Gündem 21 ile küresel bir ortaklık sağlamak için ülkelerden kendi Ulusal Gündem 21’lerini hazırlamaları istenmiştir. Ulusal Gündem 21’lerin hazırlanması için öncelikle Yerel Gündem 21’lerin hazırlanması gerekmektedir. Çünkü Gündem 21’in 28. Bölümünde de altının çizildiği gibi yerel yönetimler “halka en yakın yönetim kademesi” olarak sorunların çözülmesinde hayati öneme sahiptirler. Gündem 21 belgesinin yerel konularla ilgili 28. bölümünde dört temel hedef belirlenmiştir. Bu hedeflere göre; öncelikle yerel makamlar vatandaşlar, yerel örgütler ve özel sektör ile iletişime geçerek yerel gündem 21 konusunda uzlaşa sağlamalıdır. Sonrasında ise uluslararası toplum ve yerel makamlar arasında işbirliğinin geliştirilmesi için istişari bir süreç başlatılmalıdır. Üçüncü olarak yerel makamlar arasında işbirliğinin geliştirilmesi gerekmektedir. Bunun için yerel yönetim birlikleri ve yerel yönetim temsilcileri arasında koordinasyon sağlanmalıdır. Son olarak ise tüm yerel makamların “kadın ve gençlerin”, “karar alma, planlama ve uygulama” süreçlerinde temsil yetilerinin artırılması için teşvik edilmeleri gerekmektedir

(Agenda 21, Chapter 28). Yerel yönetimlerin bu hedefler doğrultusunda gerçekleştirecekleri girişimlerle gündem 21'i desteklemeleri istenmiştir.

YG-21 "yerel sürdürülebilir kalkınma sorunlarının çözümüne yönelik uzun dönemli, stratejik bir planın hazırlanması ve uygulanması yoluyla yerel düzeyde Gündem 21'in hedeflerine ulaşılmasını amaçlayan katılımcı, çok-sektörlü bir süreç" olarak tanımlanmaktadır (Emrealp, 2005: 19). Türkiye'de yerel gündem 21 çalışmaları 1997 yılında "Türkiye'de Yerel Gündem 21'lerin Teşviki ve Geliştirilmesi" projesi ile başlamıştır. Bu kapsamda gerçekleştirilen çalışmaların başarısı ve katılımcı sayısındaki artış projenin sürekli bir programa dönüşmesiyle sonuçlanmıştır. YG-21 kapsamında bazı kentlerde "Muhtar Evleri, Kent Gönüllüleri Evleri" gibi katılımcı mekanizmalar oluşturulmuştur. Ayrıca "kadınlara yönelik platformlar ve çok amaçlı kadın merkezleri" de bu süreçte kentlere kazandırılmış oluşumlardır. Yine YG-21 kapsamında "YG-21 Çocuk Meclisi, Emekliler Meclisi, Engelliler Meclisi" gibi platformlar da geliştirilmiştir (Emrealp, 2005: 32-33). Günümüzde yerel yönetişimin en önemli uygulamaları arasında gösterilen mekanizma ise kent konseyleridir. Kent Konseyleri, 5393 sayılı Belediye Kanunu ve 29313 sayılı Kent Konseyi Yönetmeliği'ne dayanarak kurulmuş yapılardır. 5393 sayılı kanunun ilgili maddesinde kent konseyinin işlevlerinin "kent vizyonunun ve hemşehrilik bilincinin geliştirilmesi", "kent hak ve hukukunun korunması" ve "sürdürülebilir kalkınma, çevreye duyarlılık, sosyal yardımlaşma ve dayanışma, saydamlık, hesap sorma ve hesap verme, katılım ve yerinden yönetim ilkelerini hayata geçirmek" olduğu ifade edilmiştir. Kent konseyleri bünyelerinde sivil toplum örgütlerinin, üniversitelerin, kamu kurum ve kuruluşlarının, muhtarların, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının temsilcilerini barındırmaktadır. Bu çerçevede geniş katılımlı bir mekanizma olarak kent konseyleri kentin sorunlarına, kentte yaşayanların sorunlarına ve sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin sorunlara odaklanan, sorunların çözülmesinde ortak bir aklın oluşmasına kaynaklık eden, yerel düzeye kararların alınmasında en önemli baskı unsurlarından biridir. Kent konseyleri genel kurul, yürütme kurulu ve çalışma grupları ile meclislerden oluşmaktadır. Çalışma gruplarının ve meclislerin "kent konseyinin görev alanlarında yönetim anlayışına dayalı ve sürdürülebilir kalkınma içinde çeşitli toplum kesimlerinin kent yönetimine katkıda bulunmalarını, kaliteli ve yaşanabilir bir kentin yönetiminde aktif rol almalarını hedefleyen ve gönüllülük esasında oluşmuş ortak yapılar" oldukları ifade edilmektedir.

Yerel yönetim kapsamında değerlendirebileceğimiz diğer bir mekanizma da Toplumsal Eşitlik Birimleridir. Toplumsal Eşitlik Birimleri "dezavantajlı grupların hizmetlerden ve kaynaklardan eşit şekilde yararlanmasının sağlanması, yerel yönetimlerin karar alma süreçlerine vatandaş katılımının artırılması ve geliştirilmesi için sosyal dışlanma ve ayrımcılığı önlemek ile cinsiyet eşitliğini sağlamaya yönelik çeşitli çalışmalar" yürüten yerel eşitlik mekanizmalarıdır. Bu mekanizmaların temel amacı dezavantajlı grupların

belediye hizmetlerinden eşit olarak yararlanmasının sağlanması ve kentliler, sivil toplum örgütleri ve yerel yönetimlerin "ilişki ve işbirliklerini geliştirmektir" (TUSEV, 2015-2016: 5). Eşitlik sağlamaya ve katılımı artırmaya yönelik oluşturulan yerel bir mekanizma olarak Toplumsal Eşitlik Birimlerinin nasıl oluşturulduğu, hedeflere erişip erişmediği ve insani yönetim merkeze alındığında etkin bir model olarak konumlandırılması için nelerin düzenlenmesi gerektiği bir sonraki bölümde ele alınacaktır.

TÜRKİYE'DE İNSANİ YÖNETİŞİM MODELİ OLARAK TOPLUMSAL EŞİTLİK BİRİMLERİ

Eşitlik ve içermeye, insan hakları ve ayrımcılıkla mücadele insani yönetişimin en önemli unsurlarındandır. Bu nedenle toplumsal bakımdan eşitliğin sağlanması yönetişimin amaçları arasında yer almaktadır. Bu amacı gerçekleştirmek için belediyelerin önemli bir takım sorumlulukları olduğu açıktır. Bu sorumluluklar; yasal düzenlemelerden ayrımcı dilin kaldırılması, belediye sınırları içinde kadın erkek eşitliğinin sağlanması için gereken önlemlerin alınması, belediyenin kendi organları aracılığıyla izleme, önleme gibi çalışmaları gerçekleştirmesi, yerel düzeyde fırsat eşitliğini sağlayacak politikaların geliştirilmesi, karar alma süreçlerine kadınların katılımlarının teşvik edilmesi, kadın ve erkeklerin eşit oranda temsillerinin sağlanması için gerekli düzenlemelerin yapılması ve son olarak ise kurumsal yerel eşitlik mekanizmalarının hayata geçirilmesi olarak sıralanmaktadır (OSCE, 2010: 9-13).

Avrupa'da da devletlerin yerel yönetimleri toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda bir takım önlemler almaya teşvik ettikleri bilinmektedir. Bu çerçevede yerel yöneticilerin de eşitlik sağlayıcı politikalar üretmeleri sağlanmaktadır. Bu politikalar ile toplumsal cinsiyete duyarlı belediye meclisleri oluşturulmakta, cinsiyet temelinde istatistikî bilgiler geliştirilmekte, toplumsal cinsiyete duyarlı bütçelemeler yapılmakta, gençlerin toplumsal cinsiyet eşitliği konusunda farkındalıklarını arttıracak çalışmalar yapılmakta, halkı bilgilendirecek etkinlikler gerçekleştirilme ve belediye idaresi içinde toplumsal cinsiyet konusunda eğitilmiş ve bu konuda çalışan birimler oluşturulmaktadır. Söz konusu birimlere örnek olarak Frankfurt'ta yer alan "Toplumsal Cinsiyet Takımı"ni (gender team), Paris'teki "Kadın ve Erkek Eşitliği İzleme Merkezi"ni (Monitoring Centre on equality between women and men), Essen'deki "Eşit Fırsatlar Birimi"ni (Equal Opportunities Department) ve Dudelange'deki "Eşit Fırsatlar Komisyonu"nu (Equal Opportunities Commission) verebiliriz² (CEMR, 2005: 18).

² Almanya'nın Frankfurt şehrinde bulunan toplumsal cinsiyet ekibi 2002 yılından bu yana sürdürülmekte olan toplumsal cinsiyete dayalı politikaların bir uygulaması olarak ortaya çıkmıştır. Ekibin temel görevinin hem karar alma süreçlerinde hem de karar alma organlarında toplumsal cinsiyete duyarlı uygulamalara yer açmak olduğu ifade edilmiştir (CEMR, 2005: 19). Bu kapsamda ekip, öncelikle stratejik plan geliştirmiş ve şehrin bütçe planına toplumsal cinsiyet boyutunun dâhil edilmesine ön ayak olmuştur. Bu konudaki ikinci

Öte yandan Türkiye’de ise “Toplumsal Eşitlik Birimleri”nin kuruluşundaki temel motivasyon “Kadın Dostu Kentler Birleşmiş Milletler Ortak Programı” olmuştur. Söz konusu programın amacı “yerel yönetimlerin planlama ve programlama süreçlerine toplumsal cinsiyet eşitliği prensibini yerleştirme ve bu sürece paralel olarak yerel yönetimler ile kadın örgütlerinin güçlendirilmesi ve aralarındaki işbirliği fırsatlarının arttırılması” olarak tanımlanmıştır (<http://www.kadindostukentler.com/proje.php> 14.12.2017) 2006 yılında başlayan projenin ilk ayağı 2010 yılında tamamlanmış, 2011 yılında ise projenin ikinci ayağı başlamıştır. Proje; İçişleri Bakanlığı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu (UNFPA) ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından gerçekleştirilmiştir. Programın finansmanı ise İsveç Uluslararası İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (SIDA) tarafından sağlanmıştır ((<http://www.kadindostukentler.com/proje.php> 14.12.2017). Proje’nin temel hedefi yerel düzeyde “kadın dostu kentler” inşa etmektir. Kadın Dostu Kent; kadınların “sağlık, eğitim ve sosyal hizmetlere, istihdam olanaklarına, kaliteli, kapsamlı kentsel hizmetlere (ulaşım, konut, güvenlik, vb), şiddete maruz kaldıkları takdirde haklarını güvence altına alacak mekanizmalara erişimini ve yerel yönetimlerin planlama ve karar alma süreçlerine katılımını sağlayarak, erkekler ile birlikte kentsel yaşamın tüm alanlarında eşit bir biçimde yer almasını destekleyen kentler” olarak tanımlanmaktadır. (<http://www.kadindostukentler.com/kdk-kadin-dostu-kent.php> 14.12.2017). Kadın dostu kentlerin oluşturulması için “kadın STK’ları” ve “taban örgütleri” devlet kurumları bir araya gelecek ve yerel düzeyde yönetim faaliyetlerine cinsiyet eşitliği yaklaşımı dâhil edilecektir. Bu kapsamda ilgili proje faaliyetlerinin bir tanesi de “yerel mekanizmaların oluşturulması” olarak belirlenmiştir. Söz konusu yerel mekanizmalar “İl Kadın Hakları Koordinasyon Kurulu, Eşitlik Birimleri (Valilik, İl Özel İdare, Belediye) ve Eşitlik Komisyonları (Belediye Meclisi, İl Genel Meclisi) olarak tanımlanmıştır. (<http://www.kadindostukentler.com/proje.php> 14.12.2017)

örnek; Fransa’nın Paris şehrinde yer alan Kadın ve Erkek Eşitliği İzleme Merkezi’dir. Bu merkezin görevleri: Parisli kadınların haklarına saygı duyulmasını sağlamak, Parisli kadınların ve özellikle Paris yönetiminde çalışan kadınların istihdam ve mesleki alanlardaki durumlarını eşitlik temelinde izlemek, her alanda kadınların gelişmelerini sağlamak, kadınlarla ve feminist derneklerle yardımlaşmak ve birlikte çalışmak olarak ifade edilmiştir (CEMR, 2005: 19). Üçüncü örnek Almanya’nın Essen kentinde bulunan Eşit Fırsatlar Birimi’dir. Bu birim, şehir hizmetleri alanında hareketlilik gösteren pek çok kurumla işbirliği halindedir. Söz konusu sektörde yer alan birimlerde çalışan en az bir kişi eşit fırsatlar birimi ile fikir ve deneyim paylaşımı, sorunların alanlarının belirlemesi gibi konularda işbirliği yapmakta ve toplumsal cinsiyet eşitliğinin yaygınlaştırılması için önemli faaliyetlerde bulunmaktadır. Bu konudaki son örnek Lüksemburg’da yer alan Dudelange kentindeki Eşit Fırsatlar Komisyonu’dur. 1997 yılında oluşturulmuş olan komisyon, eşitlikle ilgili politikaları “yürütme komitesi” olarak iş görmektedir. Komitenin görevlerinin fırsat eşitliği temelinde belediyenin politikalara katkı sağlamak, eğitimler ve farkındalık çalışmaları organize etmek, kadınların görünürlüğünün artması için çalışmalar yapmak, kadın örgütleriyle, ilgili bakanlıklarla ve kurumlarla işbirlikleri yapmak olduğu belirtilmektedir (CEMR, 2005: 20).

Bu çerçevede çalışmanın temel konusunu teşkil eden "Toplumsal Eşitlik Birimleri" 2006 yılından itibaren oluşturulmaya başlanmıştır. Birimlerin yaygınlaşmasında önemli bir diğer gelişme de 19 Şubat 2010 tarihinde İçişleri Bakanlığı tarafından çıkarılan 2010/10 sayılı "Kadınların ve Kız Çocuklarının İnsan Hakları" konulu Genelge'dir. Söz konusu genelgede yönetim önceliklerine uygun olarak Yerel Eşitlik Eylem Planları oluşturulduğundan, İl Kadın Hakları Koordinasyon Kurulları oluşturulduğundan, Valilik ve Belediyelerde eşitlik birimleri kurulduğundan bahsedilmiştir. Yine gerçekleştirilen faaliyetlerin Gündem 21 'de yer alan hedeflere ve Binyıl Kalkınma Hedeflerine ulaşmak için önemli olduğundan ve yaygınlaştırılması gerektiğinden söz edilmiştir (Genelge 2010/10). Genelge ile proje kapsamı genişleyerek başkaca illerde de eşitlik birimlerinin kurulmasının yolu açılmıştır.

2015-2016 yılları Sivil Toplum İzleme Raporu'na göre, Adıyaman, Mersin, Antalya Büyükşehir, Beşiktaş, Beylikdüzü, Çankaya, Diyarbakır Büyükşehir, Eskişehir Büyükşehir, Gaziantep Büyükşehir, İzmir Büyükşehir, Kadıköy, Karabağlar, Kars Büyükşehir, Nilüfer, Muratpaşa, Odunpazarı ve Şişli Belediyeleri'nde eşitlik birimleri bulunmaktadır. (TUSEV, 2015-2016: 3)

Belediyelerin kendi takdir yetkisi ile kurulan birimler bazı belediyelerde "Dış ilişkiler Müdürlüğü" altında bazı belediyelerde "Sosyal Yardım İşleri Müdürlüğü" altında bazılarında ise "Kadın, Çocuk ve Engelli Hizmetleri Şube Müdürlüğü" altında hareketlilik göstermektedir.³ Farklı yerlerde konumlandırılmış olan eşitlik mekanizmalarının çalışma alanları ve faaliyetleri de özünde aynı olmakla birlikte bir takım farklılıklar içermektedir. Örneğin: Eşitlik birimlerinin çalışma alanları Nilüfer Belediyesi Toplumsal Eşitlik Merkezi tarafından "şiddetle mücadele, önyargı ve ayrımcılıkla mücadele, toplumsal cinsiyet eşitliği ve cinsel yönelim ve cinsiyet kimliği eşitliği" olarak tanımlanmıştır. Söz konusu sorunlar temelinde merkezin; "psikolojik destek", "sosyal ve hukuksal haklar konusunda bilgilendirme ve yönlendirme", "sağlık, eğitim gibi konularda bilgilendirme ve yönlendirme", "sığınma evi kabul ve yönlendirme", "toplumsal farkındalık amaçlı atölye çalışmaları, eğitim ve seminerler" hizmetlerde bulunduğundan söz edilmiştir. ([http://www.nilufer.bel.tr/niluferbelediyesi379toplumsal_esitlik_merkezi#PopupGoster\[popup\]/0/](http://www.nilufer.bel.tr/niluferbelediyesi379toplumsal_esitlik_merkezi#PopupGoster[popup]/0/) 08.01.2018). Kadıköy Belediyesi Toplumsal Eşitlik Birimi ise çalışma alanlarının toplumsal cinsiyet, yaşlılık, gençlik, çocuk, engelliler, göçmenler, yoksulluk, ayrımcılık, mobbing gibi konular olduğunu bu kapsamda "izleme, değerlendirme, raporlama, araştırma, rehberlik, danışmalık, veri ve deneyim biriktirme faaliyetleri" gerçekleştirdiklerini belirtmiştir (<http://www.kadikoy.bel.tr/genel/esitlik-birimi>, 02.02.2018). Beşiktaş Belediyesi Eşitlik Birimi ise faaliyet alanlarının öncelikle belediyenin stratejik planlarının oluşmasında sivil toplumu da sürece dâhil etmek ve "toplumsal cinsiyet eşitliğinin dikkate alınmasını"

³ Bu konuda bakınız: Beşiktaş Belediyesi Eşitlik Birimi, Şişli Belediyesi Toplumsal Eşitlik Birimi, Eskişehir Büyükşehir Belediyesi Eşitlik Birimi.

sağlamak olduğunu ifade etmiştir. Dezavantajlı grupların güçlendirilmesi için sivil toplumla işbirliği içinde projeler yürütmek, “kadın örgütleriyle ortak çalışmalar yürütmek”, cinsiyet eşitliği konusunda eğitimler düzenlemek, insan hakları ve ayrımcılıkla mücadele konularında farkındalık artırıcı çalışmalar yapmak, “ruhsal ve cinsel sağlık danışmanlığı verebilecek tıbbi tedbirleri organize etmek”, kamusal alanlar sivil alan arasındaki işbirliğini güçlendirecek çalışmalar yapmak da birimin diğer faaliyet alanları arasında sıralanmıştır (http://www.besiktas.bel.tr/Sayfa/7338/esitlik-birimi, 2.2.2018)

Toplumsal Eşitlik birimlerinin farklı müdürlükler altında konumlanıyor olması, birimlerin iş tanımlarının ve hizmet alanlarının farklılaşmasına yol açmaktadır. Bu sorununda temel nedeni Kadın Dostu Kentler Projesi ile başlamış ve sonrasında İç İşleri Bakanlığının 2010/10 sayılı Genelgesi ile yaygınlaştırılmaya çalışılmış olan Eşitlik birimlerinin yasal bir temele sahip olmamasıdır. Bu durum da kurulması belediyelerin inisiyafine bırakılmış olan eşitlik birimlerinin etkinliğini zayıflatan bir unsur olmaktadır.

Söz konusu eksiklikten kaynaklanan başkaca sorunlara 2016 yılında gerçekleştirilmiş olan “Eşitliğin Yerelden İnşası” adlı çalıştay sonucunda ortaya konan “Eşitlik Birimleri Çalıştay Sonuç Bildirgesi’nde de değinilmiştir. Bildiriye göre birimlerin “isimleri ve belediye şemasındaki yerleri açısından farklılıklar” bulunmaktadır (http://www.kadikoyakademi.org/wp-content/uploads/2016/04/Sisli-Belediyesi-Esitlik-Birimleri-Calistayi-Sonuc-Bildirgesi.pdf, 21.01.2018). Bu durum “belediye hiyerarşisi içinde” sorunlara neden olmaktadır. Eşitlik birimleri belediyenin ilgili birimlerine “etki edecek” ve politika önerecek” birimler olarak konumlanmadıkları için “sınırlı hizmet üreten” birimler olarak algılanmaktadırlar. Sonuç bildirisinde birimlerin etkinliğini azaltan başkaca sorunlara da değinilmiştir. Bu sorunlardan bir tanesi birimlerin çoğunlukla eşitlik konusunu kadınlar özelinde ele almasıdır. Ancak mevcut duruma bakıldığında kadınların yanı sıra birçok farklı grup da ayrımcılığa uğramakta ve kentsel hizmetlere hakça erişememektedir. Dolayısıyla eşitsizlik konusunun her türlü ayrımcılık mağdurunu kapsayacak şekilde genişletilmesi gerekmektedir. Diğer bir önemli sorun da sivil toplumla olan ilişkiler hakkındadır. İlgili belgede belediye ve sivil toplum arasındaki ilişkilerin zayıflığına değinilmekte ve bu zayıflığın kaynağının da “belediyelerin sivil toplum örgütleri ile ilişkilerini tanımlayacak bir yönergeye sahip olmamaları” olduğu belirtilmektedir. Yine eşitlik birimlerinin sivil toplumla olan ilişkilerinin de çoğunlukla kadın konusunda çalışan sivil toplum örgütleriyle gerçekleştiği, bunun sebebinin de insan hakları ve savunuculuk alanında çalışan dernek ve vakıfların azlığına olduğu ifade edilmektedir (http://www.kadikoyakademi.org/wp-content/uploads/2016/04/Sisli-Belediyesi-Esitlik-Birimleri-Calistayi-Sonuc-Bildirgesi.pdf, 21.01.2018). Bu durum yerelde katılımcı demokrasinin işlerliğine önemli bir zarar vermektedir. Oysaki karar alma süreçlerine sivil toplumun da dâhil olması hem alınan kararların eşitlikçi olmasıyla

sonuçlanacak hem de şeffaflık, hesap verebilirlik gibi yönetim ilkelerinin korunmasını sağlayacaktır.

SONUÇ

İnsani yönetim, ekonomik kalkınma ile sosyal adaleti bir araya getiren; 'şeffaflık, cevap verebilirlik, hesap verebilirlik, etkinlik, verimlilik, hukukun üstünlüğü, katılım, uzlaşmacılık, eşitlik ve kapsayıcılık' gibi ilkeleri insan hakları gibi demokrasinin temel bileşenleriyle harmanlayan ve özellikle sivil düşüncüyü, sivil toplumu da bu sürece dâhil eden yönetim yaklaşımıdır. İnsani yönetim ekonomik, siyasi ve sivil alanda eşgüdümlü kalkınmayı önemseyen bir yaklaşımdır. Bu çerçevede bugün birçok kişinin cinsiyeti, cinsel yönelimi, yaşı, dini inancı, etnik kökeni ya da engellilik durumu nedeniyle "kentsel hizmetlerden hakça yararlanma" konusunda ayrımcılığa uğramakta olduğunu düşündüğümüzde bu sorunun insani yönetimle de ilgili bir sorun olduğunu ifade edebiliriz. Söz konusu grupların toplumsal yaşama katılabilmeleri ve kentsel hizmetlerden hakça yararlanabilmeleri çok ortaklı bir süreci ve söz konusu sorunları ortadan kaldırmak için çalışan mekanizmaları gerektirmektedir.

Toplumsal Eşitlik Birimleri yerel düzeyde dezavantajlı grupların kamusal hizmetlere erişimlerinin sağlanması ve bu gruplara yönelik ayrımcılıkla mücadele edilmesi konusunda sivil toplum, yerel yönetimler ve kentte yaşayanlar arasında bir köprü vazifesi görmektedir. Bu kapsamda da oldukça gerekli ve önemli yerel yönetim mekanizmalarıdır.

Türkiye'de yer alan Toplumsal Eşitlik Birimleri bir takım sorunlarla karşı karşıyadır. Birimlerim yasal bir mevzuata bağlı olmamaları, kadınlar dışında diğer ayrımcılık mağduru grupları çalışmalarına dâhil etmemeleri ve sivil toplumla olan ilişkilerinin yeterli düzeyde olmaması gibi sorunların çözülmesi ilgili birimlerin daha etkin ve verimli çalışmasına katkı sağlayacaktır. Türkiye'de eşitlik birimlerinin daha etkin ve verimli mekanizmalar haline gelmeleri; yerel düzeyde dezavantajlı grupların belediye hizmetlerine hakça erişimini sağlayacak, yerel yönetimler, sivil toplum ve kentliler arasındaki ilişkileri güçlendirecek ve çok aktörlü bir sistem içinde katılım ilkesine işlerlik kazandıracaktır. Bu durum da insani yönetimin gerçekleşmesine önemli bir katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Agenda 21. <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/Agenda21.pdf>

Arar, Asım. "Yerel Gündem 21". <http://www.mfa.gov.tr/yerel-gundem-21.tr.mfa>

Beşiktaş Belediyesi Eşitlik Birimi, <http://www.besiktas.bel.tr/Sayfa/7338/esitlik-birimi>, Erişim tarihi: 02.02.2018

Brown, Mark Malloch (2003). "Democratic Governance: Toward a Framework for Sustainable Peace", *Global Governance* 9: 141-146.

- Canıkalp, Ebru ve Ünlükaptan, İter (2015). "Hiyerarşik Düzendeki Heterarşik Düzene: Yönetişim Kavramı ve Yönetişim Teorileri", *TİSK AKADEMİ* 2015/11: 250-270.
- CEMR, 2005, The Town For Equality.http://www.ccre.org/docs/T_599_26_3524.pdf, erişim tarihi: 04.01.2018)
- Çukurçayır, M. Akif ve Eroğlu, H. Tuğba (2012). "Yönetişim Yaklaşımı ve Türkiye'de Kent Konseyleri", (Ed.) Genç, Fatma Neval, Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi, Ekin Yayınları, Bursa.
- Eryılmaz, Bilal (2016). Kamu Yönetimi, Umuttepe Yayınları, Kocaeli.
- Emrealp, Sadun (2005). Yerel Gündem 21 El Kitabı, IULA-EMME (UCLG-MEWA) Yayınları, İstanbul.
- Eşitlik Birimleri Çalıştayı Sonuç Bildirgesi, 2016. <http://www.kadikoyakademi.org/wp-content/uploads/2016/04/Sisli-Belediyesi-Esitlik-Birimleri-Calistayi-Sonuc-Bildirgesi.pdf>
- Genelge 2010/10, Kadınların ve Kız Çocuklarının İnsan Hakları. <http://www.kadindostukentler.com/content/docs/genelge-2010-10-kadinlarin-ve-kiz-cocuklarinin-insan-haklari.pdf>
- Göymen, Korel (2000). "Türkiye'de Yerel Yönetimler ve Yönetişim: Gereksinimler, Önermeler, Yönelimler", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 9/2 Nisan 2000: 3-13.
- Graham, John vd. (2003). "Principles for Good Governance in the 21st Century". Institute On Governance, Policy Brief No.15.
- Inclusive and Democratic Governance. <http://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home/ourwork/democraticgovernance/overview.html>, (Erişim tarihi:12.12.2017)
- Kadın Dostu Kentler, <http://www.kadindostukentler.com/kdk-kadin-dostu-kent.php>
- Kadın Dostu Kentler proje hakkında, <http://www.kadindostukentler.com/proje.php>, Erişim tarihi: 14.12.2017.
- Kadıköy Belediyesi, Eşitlik Birimi.<http://www.kadikoy.bel.tr/genel/esitlik-birimi>, Erişim tarihi: 02.02.2018.
- Kavruk, Hikmet (2013). "Yönetişim". (Ed.) İspir, Eyyup, Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir.
- Khan, Adil (2005). "Engaged Governance: A Strategy for Mainstreaming Citizens into the Public Policy Processes". New York: United Nations. https://publicadministration.un.org/publications/content/PDFs/ELibrary%20Archives/2005%20Engaged%20Governance_A%20Strategy%20for%20Mainstreaming%20Citizens%20in%20the%20Public%20Policy%20Processes.pdf
- Landman, Todd (2009). *Concepts Matter: Delineating Democracy, Governance and Human Rights*. Stockholm: International IDEA.

- Mahbub ul Haq Human Development Centre (1999). *Human Development in South Asia 1999*. Karachi: Oxford University Press.
- Nasahsh, Hyam (2010). "Towards Human Governance in Public Administration Through Quality of Education". <http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un-dpadm/unpan039663.pdf>
- Nilüfer Belediyesi, Toplumsal Eşitlik Merkezi. [http://www.nilufer.bel.tr/niluferbelediyesi379toplumsal_esitlik_merkezi#PopupGoster\[popup\]/0/](http://www.nilufer.bel.tr/niluferbelediyesi379toplumsal_esitlik_merkezi#PopupGoster[popup]/0/), erişim tarihi: 08.01.2018)
- Okçu, Murat (2012). "Değişen Dünyayı Anlamak İçin Önemli Bir Kavram: Yönetişim", (Ed.) Genç, Fatma Neval, Yönetişim ve Yönetim Ekseninde Kamu Yönetimi, Ekin Yayınları, Bursa.
- OSCE, 2010, Mechanisms For Achieving Gender Equality At The Local Level. <http://www.osce.org/serbia/81308>
- Palabıyık, Hamit (2004). "Yönetimden Yönetişime Geçiş ve Ötesi İçin Kavramsal Açıklamalar", *Amme İdaresi Dergisi*, 37/1:63-85.
- Parr, Sakiko Fukuda ve Ponzio, Richard (2002). "Governance: Past, Present, Future Setting the governance agenda for the Millenium Declaration". Draft paper for Fourth Global Forum: Dialogue and Partnerships for the Promotion of Democracy and Development.
- Rhodes, R. A. W. (1996). "The New Governance: Governing without Government", *Political Studies*, XLIV: 652-667.
- Sözen, Süleyman (2014). *Demokratik Yönetişim ve Poliste Hesap Verebilirlik*, Adalet Yayınları, Ankara.
- Storlazzi, Alessandra (2009). "Ethical Management and Leadership- Is an Ethical Perspective a Necessary Component of Good Management and Organizational Leadership?", (Ed.) Cox II, Raymond W. I, *Ethics and İntegrity in Public Administration-Concepts and Cases*, M.E.Sharpe, New York.
- Sub-Saharan Africa, From Crisis to Sustainable Growth,1989. <http://documents.worldbank.org/curated/en/498241468742846138/pdf/multi0page.pdf>
- TUSEV, 2015-2016, Yerel Yönetimlerde Eşitlik Birimleri: Şişli Belediyesi Örneği. http://www.tusev.org.tr/usrfiles/images/belgeler/Yerel_Yonetimlerde_Esitlik_Birimleri-Sisli_Belediyesi_Ornegi.pdf
- UNDP, 2008, A Guide to UNDP Democtatic Governance Practice, http://contentxt.undp.org/aplaws_publications/2551865/DG_FinalMaster2-small.pdf
- UNESCAP, What is Good Governance. <https://www.unescap.org/sites/default/files/good-governance.pdf>

TÜRKİYE'DE İYİ YÖNETİŞİM

Geliş Tarihi/Received: 05.04.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 19.05.2018

Özlem Kara Yıldırım
Student, Selçuk University
ORCID: 0000-0002-4589-8788
ozlmkryldrm@hotmail.com

ÖZ

Kamu yönetiminde yaşanan gelişmeler kapsamında geleneksel kamu yönetimi anlayışı yerine yeni kamu yönetimi yaklaşımı hâkim olmuştur. Yeni kamu yönetimi anlayışının bir görünümü ise yönetişimdir. Yönetişim birlikte yönetimi esas alan, karar alma süreçlerine tüm aktörlerin katılımını öngören bir yönetim modelidir. Yenidünya düzeninde vatandaş ile devlet iletişiminin güçlendirilmesi gerekmektedir. Yönetişim bu bakımdan önem taşımaktadır. Yönetişimin temel ilkeleri demokratik katılım ve hesap verilebilirlik, hükümet etkinliği, politik istikrar ve şiddetin yokluğu, düzenleyici kalite, yolsuzluğun kontrolü ve hukuk ve düzendir. Söz konusu ilkelerin yerine getirilmesi ile iyi yönetişim sağlanır. İyi yönetişime ilişkin Dünya Bankası'nın çalışmaları önemli bir yere sahiptir. Bu bağlamda Dünya Yönetişim Endeksi adı altında 1996 yılından itibaren veri yayınlamaktadır. Çalışmada Dünya Bankası yönetişim endeksi çerçevesinde Türkiye'de yönetişimin ne düzeyde olduğu araştırılmıştır. 1996-2016 dönemi ortalama değerleri incelendiğinde, Türkiye'nin 100 üzerinden yaklaşık 48 ile ortalama düzeyde bir yönetişime sahip olduğu ifade edilebilir. Ayrıca diğerlerine göre daha yüksek endeks değerine sahip olan ilkeler düzenleyici kalite ve hükümetin etkinliği, diğerlerine göre daha düşük endeks değerine sahip olan ilkeler ise politik istikrar ve şiddetin yokluğu ile demokratik katılım ve hesap verilebilirlik olarak tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yönetişim, İyi yönetişim, Dünya Bankası, Endeks

Jel Kodu: D73, H83

GOOD GOVERNANCE IN TURKEY

ABSTRACT

Within the scope of developments in public administration, instead of traditional public administration, new public administration approach dominated. A view of the new concept of public administration is governance. Governance is a management model based on co-management, which envisages the participation of all actors in decision-making processes. It is necessary to strengthen citizen and government communication in new world order. It is necessary to strengthen citizen and government communication in Yenidwon order. Governance is important in this regard. Governance is important in this regard. The basic principles of governance are democratic participation and accountability, government effectiveness, political stability and absence of violence,

regulatory quality, control of corruption and law and order. Good governance is provided by the fulfillment of these principles. The World Bank's studies on good governance has an important place. In this context, data are published since 1996 under the name of World Governance Index. In this study it is investigated the level of governance in Turkey within the framework of World Bank governance indices. When the average values for 1996-2016 period are examined, it can be said that Turkey has an average level of governance with approximately 48 point out of 100. In addition, the principles with higher index values than the others are determined as regulatory quality and the effectiveness of the government, while the principles with the lower index values than the others are determined as democratic participation and accountability with political stability and absence of violence.

Keywords: Governance, Good Governance Components, World Bank Index.

Jel Codes: D73, H83.

GİRİŞ

Her örgüt gibi kamu kesiminde de yönetim önemli bir konudur. Bu nedenle zaman içerisinde kamu yönetimi nasıl bir tarza sahip olmalıdır sorusuna yanıt bulmaya çalışan farklı yaklaşımların ortaya çıktığı görülmektedir. Geleneksel yaklaşım kamu yönetimini katı, hiyerarşik ve dikey yapılanma ile ortaya koyan bir model iken zaman içerisinde dünyada yaşanan gelişimlere ayak uyduramamış ve yerini alternatiflerine bırakmıştır. Yeni kamu yönetimi yaklaşımı daha esnek yapıda olan, yatay yapılanmaya sahip modern yönetim tekniklerinin kullanıldığı bir yaklaşım olarak geleneksel yaklaşıma alternatif olarak ortaya çıkmıştır. Söz konusu modelde kamu kesiminde etkinliğin sağlanması amaçlanmış ve daha etkin sonuçlar üreten özel kesimin modern yönetim tekniklerinin kamuda kullanılması sağlanmıştır. Yeni kamu yönetiminin bir görünümü ise yönetim kavramı altında ifade edilmektedir. Yönetişim birlikte yönetim olarak tanımlanmakta ve kamusal karar alma süreçlerinde diyalogu öngörmektedir. Kamusal karar alma süreçlerinde sadece kamu kurum ve kuruluşları değil diğer sosyal aktörlerin de bulunması gerektiğini savunmaktadır. Böyle bir önerinin alt yapısı ise katılımcılıktır. Kamu kesiminde katılımcılığın sağlanması ile farklı görüşteki aktörlerin ortak bir fikir çerçevesinde toplanması dolayısıyla da toplumda en isabetli kararların alınması mümkün olacaktır. Yönetişim kavramının yaygınlaşmasında Dünya Bankası'nın önemli bir yeri bulunmaktadır. İlk olarak istikrara sahip olmayan ülkelerde Dünya Bankası'nın Yapısal Uyum Programları ile anılan iyi yönetim kavramı ile herhangi bir ülkede yönetimin sahip olması gerektiği ilkeler ortaya koyulmuş ve söz konusu ilkeler iyi yönetim adı ile anılmıştır. Ayrıca Dünya Bankası bunu ölçmeye çalışarak ülkeler arasında durum değerlendirmesinin yapılabilmesine olanak tanıyan yönetim endeksini yayınlamaktadır. Dünya

genelinde yaklaşık 200 ülke için söz konusu endeks yıllık olarak yayınlanmaktadır.

Bu çalışma dört bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kamu yönetim anlayışında yaşanan dönüşüm anlatılmış, ikinci bölümde yeni kamu yönetimi yaklaşımı ile yönetim kavramlarına yer verilmiştir. Üçüncü kısımda iyi yönetim kavramı ve bunu oluşturan ilkelere yer verilmiştir. Son bölümde ise Dünya Bankası tarafından yayınlanan veriler ışığında Türkiye'nin iyi yönetim açısından ne düzeyde olduğu diğer ülkeler ile kıyaslanarak ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

KAMU YÖNETİMİ YAKLAŞIMINDAKİ DEĞİŞİM

Devletin organize olmuş halini yansıtan kamu yönetimi devleti oluşturan bireylerin talep ve beklentilerine cevap bulmak üzere oluşan bir yapıdır. Bu yapı içerisinde her yönetim biçiminde olduğu gibi çeşitli amaçlar ve bu amaçlara ulaştıracak araçlar yer almaktadır. Devletin temel amaçları toplumsal refahı sağlamaktır. Bu bağlamda örneğin güvenliği sağlamak, adaleti tesis etmek, ekonomik faaliyetlerin işleyişinde kuralları belirlemek, yoksulluğu azaltıcı politikalar üretmek gibi bir takım amaçları bulunmaktadır. Bunları yerine getirebilmesi ise bir yönetime ihtiyaç bulunmaktadır. Yönetim kavramı TDK'ya göre yönetme işi, çekip çevirme, idare etme anlamlarında kullanılmaktadır. Geniş anlamda başkalarını sevk ve idare etme faaliyeti veya süreci olarak ifade edilebilen yönetim bir başka tanımlamada ise belirli bir amacı gerçekleştirmek üzere yapılan kararlı bir eylemdir (Eryılmaz, 2006:3). Yönetim belirli amaçları gerçekleştirmek üzere bir araya gelmiş insanların gayretlerini bu amaçlar doğrultusunda yönlendirmeyi ve söz konusu gayretlerini bir eyleme dönüştürmeyi sağlayan bir mekanizmadır. Yönetimin planlama, örgütlenme, yöneltme ve denetim olarak belli fonksiyonları bulunmaktadır. Bu bağlamda yapılacak bir tanımlamada ise yönetim, örgütün amaçlarını gerçekleştirmek üzere başlıca planlama, örgütlenme, yöneltme ve denetim süreçleri aracılığıyla tüm kaynakların eşgüdümlemesidir (Ergun ve Polatoğlu, 1988:4). Buna göre yönetim bir süreci ifade etmekte olup, bu süreçte belirli amaçlara ulaşmada mevcut tüm imkân ve kaynakların sürece sokulması ve belirlenen amaçlara odaklanmış bir şekilde hareket etmesi söz konusudur.

Kamu yönetimi tanımlanırken kamu yönetiminin işlevsel ve yapısal yönü dikkate alınmalıdır. İşlevsel olarak kamu yönetimi, genel kuralların ve kamu politikası kararlarının uygulanma süreci olarak ifade edilirken yapısal yönüyle kamu yönetimi ise işlevsel fonksiyonun yerine getirilmesinde gerekli olan gerek merkezi gerek yerel nitelikte devlet örgütlerini ifade etmektedir (Eryılmaz, 2006:6-7). Bütüncül bir bakış açısıyla kamu yönetimi kavramı, kamu politikaları ve bunların uygulayıcısı konumundaki kurumlardan oluşmaktadır.

Kamu yönetimi, içerisinde birçok unsurun bir arada yer aldığı bir yapıdır. Söz konusu unsurlar vatandaş, örgüt, politika, yasalar, bütçe ve kamu görevlileridir. Her bir unsur kamu yönetimi içerisinde birbiriyle ilgili olup, birbirinden bağımsızlık söz konusu değildir. Kamu yönetimi vatandaşın temel beklentileri ile ilgili ortaya çıkan bir yapıdır. Bireylerin temel ihtiyaçlarını gidermek üzere ortaya çıkmış olan devletin organize olmuş hali kamu yönetimidir. Söz konusu amacı gerçekleştirmek üzere devletin örgütlenmesi gerekmektedir. Örneğin, bireyin yaşadığı bölgedeki kanalizasyon ihtiyacını gidermek üzere yerel yönetim birimi, ülkenin dış tehditlere karşı güvenliğini sağlamak üzere merkezi yönetim birimi devletin örgütlenmiş halidir. İhtiyaçların niteliğine göre devletin ve kamu yönetiminin örgütlenmesi mümkündür. Belirlenen amaçlara ulaşmada yol gösterici unsur ise politiklardır. Belirlenen politikalar ile amaçlara ulaşılması amaçlanmaktadır. Örneğin sağlıklı birey sayısını arttırmak üzere obezite ile mücadele edilmesi yönünde adımların atılması sağlık alanında bir politika olarak değerlendirilebilir. Bir diğer önemli unsur yasalardır. Kamu yönetiminin işleyişini şekillendiren normlar yasalar ile açıklanmaktadır. Bütçe ise uygulanan politikaların mali kaynaklarını ifade etmektedir ve genelde vatandaştan toplanan vergiler ile oluşturulur. Kamu yönetimin işleyişi içerisinde temel unsur ise kamu görevlileridir. Kamu görevlileri kamu yönetiminden bekleneni sağlamak üzere görevleri yasalarla belirlenmiş elemanlardır.

Kamu yönetiminin akademik bir disiplin haline gelmesinde ABD’de 1913-1921 yıllarında başkanlık görevini ifa eden Woodrow Wilson’a ait 1887 yılındaki “Yönetimin İncelenmesi” adlı makalesinin etkili olduğu ifade edilmektedir (Hergüner, 2017:27). Söz konusu makale ile klasik kamu yönetimi anlayışının temellerinin atıldığı ifade edilebilir. Daha sonrasında ise özellikle bilimsel yönetim anlayışı kapsamında M. Weber, H. Fayol ve F.W. Taylor’un klasik kamu yönetimi anlayışına katkılarının bulunduğu görülmektedir.

Kamu yönetimine yaklaşım biçimi genel olarak geleneksel ve yeni kamu yönetimi anlayışı çerçevesinde ele alınabilir. Geleneksel yaklaşım, kamu çalışanlarının hiyerarşi içerisinde ve belirli kurallara göre hareket ettiği ve örgütün verimliliğine odaklanmış, politikacılar ve vatandaşlardan izole olmuş elit bir yaklaşıma dayanmaktadır (Robinson, 2015: 4-5). Geleneksel yaklaşımın özelliklerini dört grupta ifade etmek mümkündür (Eryılmaz, 2006:23-24): Birincisi geleneksel yaklaşım bürokrasi modeline göre örgütlenmiş olup, söz konusu modelin temel özellikleri arasında ayrıntılı kurallara dayalı olma, gayrişahsi olma, katı hiyerarşiye sahip olma ve merkezîyetçi olma yer almaktadır. İkincisi kamusal hizmetlerin sunumunda kurallara ve prosedürlere aşırı bağlılık söz konusu olup, hizmet etmek

kavramı yerine kuralları uygulamak kavramının ön plana çıktığı görülmektedir. Üçüncüsü kamu yönetimine siyasetçilere kesin itaat görevi verilmiş olup, bu görev ile kamu yönetimi denetim altına alınmıştır. Dördüncüsü ise kamu yönetimi yönetimin özel bir biçimi olarak bürokratların ve siyasetçilerin etkili olduğu bir yönetim biçimine dönüşmüştür.

Geleneksel yaklaşım güncel gelişmelere ve taleplere ayak uyduramadığından zamanla terk edilmeye başlanmıştır. Alternatif yaklaşım ise yeni yaklaşım olarak adlandırılmıştır.

Kamu yönetiminde yeni yaklaşım, 1970 ve 1980’li yılların sonlarından itibaren ABD, Yeni Zelanda ve Avusturalya’da ortaya çıkmış (Kljin, 2012) ve 1980 ve sonrasında ise OECD ülkelerinin çoğunda uygulanan bir pratiğe dönüşmüştür. Söz konusu uygulamanın odağında yatan ilke ise hesap verme sorumluluğudur (Hood, 1995:93). Yeni yaklaşım modern devlet anlayışında etkinlik kavramına odaklanmış ve buna ulaşmak üzere rasyonel tekniklerden yararlanmış ve karar alma süreçlerine özel kesim ve STK’ların da dâhil olmasını amaçlamıştır (Kljin, 2012:2). Yeni kamu yönetimi anlayışının özellikleri de dört grupta incelenebilir (Eryılmaz, 2006:26-27): Birincisi yeni yaklaşım bürokratik modele karşı çıkmakta ve kamunun örgüt yapısının esnek, yumuşak, dar ve az elemanlı merkez ve geniş yatay çevre ve adem-i merkeziyetçi olması gerektiğini savunmaktadır. İkincisi yeni yaklaşımda devletin faaliyet alanı küçültülmelidir. Üçüncüsü yeni yaklaşım performans hedeflerine, çıktılara, hizmetlerde niteliğe, etkinliğe, müşteri niteliğinde hizmet anlayışına önem vermektedir. Sonuncusu ise yeni sistemde hesap verme sorumluluğu, açıklık gibi ilkeler önemli görülmektedir.

Kamu yönetiminde yeni yaklaşımın özellikleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Pollitt, 1994; Osborne ve McLaughlin, 2002:9):

- ✓ Katılımcı ve girişimci yönetim yapısını benimser.
- ✓ Performans ölçümüne önem veren bir yaklaşımdır.
- ✓ Hizmetlerin merkezi ve yerel yönetim birimleri arasında rasyonel ölçülerde paylaşılmasını benimser.
- ✓ Kamusal hizmetlerin sunumunda rekabet esastır.
- ✓ Özel kesim daha başarılı sonuçlara ulaştığından özel kesimin kullandığı rasyonel yönetim tekniklerinin kamuya adaptasyonunu benimser.
- ✓ Kaynakların etkin dağılımını ve kullanımını benimser.
- ✓ Vatandaşı müşteri gibi görür ve kalite önem arz eder.

Kamu yönetiminde geleneksel ve yeni yaklaşımın temel özelliklerine ilişkin karşılaştırmalı özet bilgi Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Karşılaştırmalı Olarak Geleneksel ve Yeni Kamu Yönetimi

	Geleneksel Yönetim	Yeni Yönetim
Yapı	Weber'in bürokrasi modeline dayalı Aşırı kuralcı Katı hiyerarşi Merkeziyetçi	Dar merkez Geniş-yatay çevre Adem-i merkeziyetçi Esnek örgüt yapısı Yumuşak hiyerarşi
Kamunun Faaliyet Alanı	Hizmet devleti Devlet, yoğun kamusal mal ve hizmet üreticisi	Minimal devlet Hizmet sorumluluğu ile hizmet sunumu-üretimi ayrılır
Sistem	Merkezin birçok kademe tarafından yürüttüğü ayrıntılı gözetim ve denetim Denetimde mali ve hukuki ilkeler Bürokrasi ve siyaset merkezli Hizmette nicelik Bürokrat yönetici tipi	Performans hedefleri Maliyetler Ekip ve görev anlayışı Piyasa sisteminin denetimi Çıktılar Müşteri vatandaş merkezli Kamuya karşı sorumluluk Hizmetlerde nitelik İşletmeci girişimci yönetici tipi

Kaynak: Eryılmaz, 2006:24

Kamu yönetiminde yeni yaklaşımın alternatif bir yaklaşım olarak ortaya çıkması altında farklı süreçlerin etkisi bulunur (Osborne ve McLaughlin, 2002:8-9). Söz konusu süreçlerin ilki kamusal faaliyetleri sınırlandıran ve ana aktör olarak piyasayı esas alan minimal devlet anlayışının 19. yy da ortaya çıkmasıdır. İkincisi birinci sürecin devamı niteliğinde 20. yy başlarında kamusal hizmetlerin sunumunda devlet, özel kesim ve STK'lar arasında ortaklıkların bulunduğu ve zorunlu hizmetlerin dışındakilerin sunumunun özel kesim ile STK'lara bırakıldığı dönemdir. Üçüncüsü özellikle savaş sonrasında devlete daha fazla rol ve sorumluluğun atfedildiği refah devlet anlayışının egemen olduğu 1945-1980 yıllarıdır. Sonuncusu ise 1970'lerin sonlarında çoğul devlet anlayışının yaygınlaşmasıdır.

YENİ KAMU YÖNETİMİ VE YÖNETİŞİM

Geleneksel kamu yönetimi anlayışının yaşanan gelişmelere ayak uyduramaması nedeniyle alternatif yaklaşımlar gelişmiştir. Söz konusu değişimi zorunlu kılan bazı gelişmeler söz konusudur. Bunlar; sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş, Fordist üretimden esnek üretime geçiş, küreselleşme ile ulus devlet anlayışının önemini yitirmesi ve dolayısıyla da post-modern düşüncenin egemen olmasıdır (Ökmen vd., 2004:41). Dünyada yaşanan gelişmeler paralelinde devlet ve vatandaş arasındaki ilişkinin niteliği de değişime uğramıştır. Yeni kamu yönetimi anlayışında vatandaş odaklılık ön plana çıkmış ve vatandaşın karar alma süreçlerine aktif katılımını sağlamak üzere çeşitli mekanizmalar geliştirilmiştir. Buradaki amaç vatandaşın kamusal faaliyetlere ilişkin talep ve beklentilerini net bir biçimde ortaya çıkarmak ve kamusal hizmetlerin bunlara yanıt verecek bir

şekilde sunulmasını sağlamaktır. Bu bağlamda önemli bir kavram ortaya çıkmıştır. Söz konusu kavram *yönetişim* kavramıdır. Yeni kamu yönetimi yaklaşımının ortaya çıkış gerekçeleri ve amaçları birlikte düşünüldüğünde söz konusu kavramın ne kadar önemli bir gereklilik olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yönetişim, verimliliği azalan geleneksel yönetim yapılarının tek başlarına hareket etmeleri yerine, birlikte düzenleme, birlikte yönetim, birlikte üretim ve kamu-özel işbirliğini (ortaklığını) içermektedir (Ökmen vd., 2004:41). Bir başka ifade ile yönetim kavramı birlikte yönetimi gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla yönetim kavramı yukarıdan aşağıya tek yanlı bir yönetim tarzı yerine hep birlikte yönetmeyi öngören bir sistem olup, bu sistem içerisinde katılımcılık ana etkidir (Özer, 2005:312). Farklı tanımlamalara karşın yönetime ilişkin üzerinde fikir birliğinin olduğu tanım, kamu ve özel kesim arasında ve içinde sınırların bulanıklaştığı bir yönetim modeli olarak yapılmaktadır (Stoker, 1998:17).

Yönetişim kavramının özellikle 1997 yılı sonrasında popüler bir kavram olduğu görülmektedir. Yönetişim ile birlikte devlet yeniden tanımlanmaktadır. Bu tanımlamada devletin kamusal faaliyetlerin sunumunda hükümet, gönüllüler, STK'lar ve özel kesim ile iletişim ve koordinasyon içerisinde olması gerekmektedir. Dolayısıyla devletin kamusal karar alma süreçlerinde kendisi dışında birçok aktör ile işbirliği halinde olması söz konusudur (Osborne ve McLaughlin, 2002:10). Söz konusu anlayışın temelinde kamusal hizmetlerin sunumunda idarenin tek taraflı karar alması değil vatandaşların talep ve beklentileri çerçevesinde birlikte bir karar alma söz konusudur.

Yönetişimin temel karakteristik özellikleri şu şekilde özetlenebilir (Klijn, 2012:6):

- ✓ Politika üretmede ve hizmet sunumunda kurumlar arası iletişime odaklanır.
- ✓ Politika amaçlarına ulaşmada ve hizmet sunumunda kurumların bağımsızlığı söz konusudur.
- ✓ Sosyal aktörler arasında işbirliğini gerektiren yatay bir örgütlenme ve güç dağılımı söz konusudur.
- ✓ Politika ve hizmet kalitesini arttırmak üzere sosyal aktörler arasında bilgi kullanımı söz konusudur.
- ✓ Karar alma süreçlerinde sosyal aktörlerin, paydaşların ve vatandaşların katılımını özendirir.

Yeni kamu yönetimi ve bunun bir unsuru olarak yönetişimin ortak birçok yanı bulunmaktadır. Bunlar (Özer, 2005:334);

- ✓ Her ikisinin amacı da iyi toplum ve iyi yönetim oluşturmaktır.
- ✓ Her ikisi de sorumluluğu ön plana çıkarmaktadır.
- ✓ Her ikisinin de ortaya çıkışında yönetimlerin vatandaş talep ve beklentilerinden uzak olduğu ve yönetim birimlerinin verimsiz çalıştığı görüşleri etkili olmuştur.
- ✓ Her iki yaklaşım da etkinliğin sağlanabilmesi için rekabetin olması gerektiğini savunmaktadır.
- ✓ Her iki yaklaşım da girdi odaklılıktan ziyade çıktı ve sonuç odaklılığı benimsemektedir.
- ✓ Her iki yaklaşımda da devletin koordine etme görevine vurgu yapar.

Her ne kadar yeni kamu yönetimi ve yönetim arasında benzerlikler söz konusu olsa da ikisi arasında bazı farklılıklar da söz konusudur. Bunlara ilişkin özet bilgi ise Tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Yeni Kamu Yönetimi ve Yönetişim Arasındaki Farklılıklar

	Yeni Kamu Yönetimi	Yönetişim
Odak noktası	Kamu sektörü içinde örgütsel ve kurumsal değişiklikler ve bunlara uyum	Hükümet ve diğer aktörler arasındaki ilişkilerde değişiklikler ve bunlara uyum
Amaç	Kamu örgütlerinin ve kamusal hizmetlerin etkinliğini ve etkililiğini arttırmak	Örgütler arasındaki koordinasyonu ve karar alma sürecinin kalitesini arttırmak
Ana Fikir ve yönetim teknikleri	Hizmet sunumunu piyasa temelli (modern yönetim teknikleri, piyasa mekanizması, performans göstergeleri, tüketici komiteleri) kullanarak iyileştirmek	Ağ yönetimini kullanarak; aktörleri aktif hale getirmek, araştırma ve bilgi edinimini organize etmek, içerik, düzenleme, süreç kurallarını vb. araştırmak.
Politika	Seçilmiş memurlar hedef belirlerler, uygulamalar ise bağımsız kurumlarca yerine getirilir, performans göstergeleri çerçevesinde hareket edilir.	Hedefler iletişim ve karar alma süreçlerinde belirlenir, seçilmiş memurlar bu sürecin bir parçasıdır.
Zorluk	Modern toplum karmaşıktır fakat burada açıkça belirlenmiş hedeflere ve esnek uygulamalar ihtiyaç duyulur. Toplumda karmaşık ilişkilerden kaçınılmalıdır. Eğer gerekirse piyasa teşvikleri ve tüketici heyetlerinden uygulayıcı birimleri yönlendirmek üzere faydalanabilir.	Modern toplum karmaşıktır ve bağımsızlığı gerektirir. Aktörler arasında iletişimin olması gerekir ve bu durum kaçınılmazdır. Ayrıca tatmin edici sonuçlara ulaşmada bu gereklidir.

Kaynak: Kljin, 2012: 8-9

Yeni kamu yönetimi ile farklılıkları olmasına karşın yönetişimin ortaya çıkışı ve gelişimindeki katkısı oldukça önemlidir.

İYİ YÖNETİŞİM

İyi yönetim, özellikle Afrika gibi istikrardan yoksun ve oturmuş ülke yapılarının sağlanamadığı ülkelerde iktidar ve yönetim sorunlarının baş göstermesi ile birlikte kullanılmaya başlamıştır. Ayrıca söz konusu ülkelere Dünya Bankası'nın yapısal uyum programlarının başarısız olması söz konusu ülkeler nezdinde iyi kamu yönetiminin nasıl olması gerektiğine ilişkin tavsiyeler de etkili olmuştur (Yüksel, 2000:154). İyi yönetim esasında yönetimin nasıl iyi hale getirilebileceği ile ilgili bir kavram olup, bünyesinde bazı ilke ve esasları barındırmaktadır. Bu çerçevede değerlendirildiğinde iyi yönetim; bir ülkede vatandaşın güvenliğinin sağlandığı, hukukun üstünlüğünün gerçekleştiği ve yargının bağımsız olduğu hukuk devletini, kamu harcamalarının adil ve doğru bir biçimde yöneten kamu kuruluşlarını, siyasetçilerin hesap verme sorumluluğu altında bulunduğu, vatandaşların gerekli bilgilere kolayca ulaşabildiği saydam yönetimi ve insan haklarının asgari gereklerini içermektedir (Özer, 2005:330). Tanımdan hareket ile iyi yönetimin temel ilkeleri Şekil 1'de gösterilmiştir.

Şekil 1: İyi Yönetimin Temel İlkeleri

Kaynak: (Ali, 2015:69)

Şekil 1 incelendiğinde iyi yönetimin sağlanabilmesi için; uzlaşmaya dayalı, katılıma açık, hukukun üstünlüğünü kabul eden, etkin ve etkili, hesap verebilir, saydam, duyarlı ve tarafsız ve kapsayıcı bir yönetimin olması gerekmektedir. Söz konusu ilkeler bir ülkede iyi yönetimin düzeyinin belirlenmesinde temel faktörler olarak değerlendirilebilir.

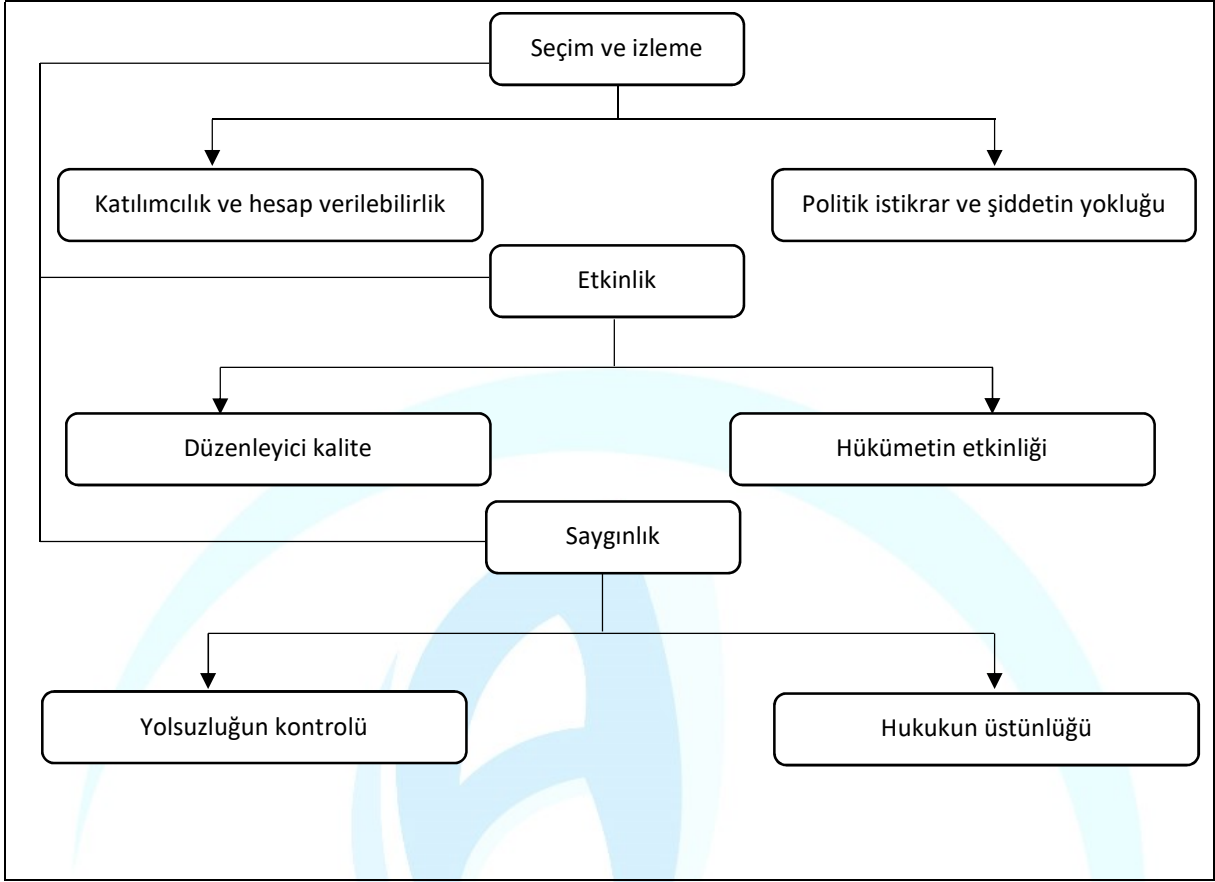
Yönetim uzlaşmaya dayalı bir modeli benimsemektedir. Tanımlarından da hareket ile yönetimde kamu ve dışındaki aktörlerin karar alma süreçlerinde birlikte bulunduğu bir modelden bahsedilmiş idi. Dolayısıyla

karar almanın gerçekleşebilmesi söz konusu aktörler arasında mutabakatı zorunlu kılmaktadır. Karar alma süreçlerinde kamu kurum ve kuruluşlarının dışında diğer sosyal aktörlerin de bulunması katılımcılık ilkesine hizmet etmektedir. Katılımcılık, karar alma süreçlerinde alınan karardan etkilenecek kesimin yani paydaşların da bulunmasını gerektiren bir ilke olup, kamu kesiminde etkinlik ve etkililiğin sağlanması açısından önemlidir. Yönetişim ile vatandaş talep ve beklentilerine uygun kararların alınması amaçlanırken bunun sağlanmasında ise katılımcılık yer almaktadır. Yönetişim için önemli bir diğer ilke ise hukukun üstünlüğüdür. Ayrıca bu ilkenin bir sonucu olarak hesap verilebilir bir yönetim de yönetişim bakımından önem taşımaktadır. Hesap verilebilir olmak alınan kararlara ilişkin sorumluluk taşımayı gerektirmektedir. Hesap verilebilir olmanın altında yatan en önemli unsurlardan birisi ise saydamlıktır. Şayet saydamlık sağlanır ise hesap verilebilir bir yönetim ortaya çıkacaktır. Yönetişimin bir diğer ilkesi ise yönetimin duyarlı cevap verebilir niteliklerine sahip olmasıdır. Bunun altında ise yönetişimin iletişimi önemli kılması yatmaktadır. Bir başka anlatımla vatandaş ile yönetim arasındaki sorunların giderilmesi noktasında duyarlı bir yönetim modelinin benimsenmiş olması gerekmektedir. Ayrıca yönetişimde yönetim birimlerinin tarafsız ve kapsayıcı olması gerekmektedir. Yani herhangi bir sorunun giderilmesinde toplumun sadece belirli bir kesimi veya aktörleri değil tüm aktörlerin karar alma sürecine dahil edilmesi gerekir.

Yönetişimin temel ilkelerinin sağlanması durumunda ortaya çıkacak olan faydalı sonuçlar; kamu yönetiminin vatandaşa yaklaşması, kamu yönetiminin etkinleşmesi, yolsuzlukların azaltılması, kararların zenginleşmesi, kararların uygulanmasında etkinliğin artması, demokrasinin güçlenmesi, kurumların meşruluğunun artması, karar ve işlemlerin açık ve anlaşılır olması gösterilebilir (Tesev, 2008:18).

İyi yönetim kavramı daha önceden de bahsedildiği üzere Dünya Bankası çalışmaları ile yaygınlaşmıştır. Dünya Bankası yönetişimi endeks olarak ölçmekte ve buna ilişkin veriler yayınlamaktadır. Bunu yaparken altı ilke üzerinden hareket etmektedir. Söz konusu altı ilke Şekil 2'deki gibidir:

Şekil 2: Dünya Bankası İyi Yönetişim İlkeleri

Kaynak: World Bank

Dünya Bankasına göre bir ülkede katılımçılık ve hesap verilebilirlik, politik istikrar, hükümet düzenlemelerinde kalite, hükümet etkinliği, yolsuzluğun kontrolü ve hukukun üstünlüğü ne seviyede yüksek ise o kadar iyi yönetişime yaklaşıldığı ifade edilebilir.

TÜRKİYE'DE İYİ YÖNETİŞİM

Burada öncelikle Dünya Bankası verisinin tanıtımı yapılmış sonrasında ise söz konusu veri çerçevesinde Türkiye'nin karnesi ortaya koyulmuş, diğer ülkeler ile mukayesesi yapılmıştır.

Dünya Bankası veri tabanında Dünya Yönetişim Endeksi (World Governance Index) her yıl yaklaşık 200 ülke için yayınlanmaktadır. Söz konusu endeks farklı kaynaklardan elde edilen verinin sentezi neticesinde 1996 yılından itibaren yayınlanmaktadır. Söz konusu veriler altı ilke üzerinden oluşturulmaktadır. Bunların kapsamına ilişkin açıklama Dünya Bankası tarafından şu şekilde yapılmaktadır (Kaufmann vd., 2010):

- ✓ Katılımcılık ve hesap verilebilirlik: Katılımcılık karar alma süreçlerinde farklı aktörlerin yer alması ile ilgiliyken, hesap verilebilirlik ise karar alıcıların kararlarından sorumlu olmasını ifade etmektedir.
- ✓ Politik istikrar ve şiddetin yokluğu: Herhangi bir ülkede siyasi anlamda istikrarın bulunup bulunmadığı ile ilgili bir değerlendirmeyi içerir. Ayrıca siyasi istikrarsızlık söz konusu ise bunun ortaya çıkarabileceği muhtemel şiddet olaylarını da endeks kapsamında değerlendirir.
- ✓ Hükümetin etkinliği: Kamusal hizmetlerin kalitesi, STK faaliyetlerinin kalitesi ve siyasi baskıdan etkilenme derecesi, hükümetin politika belirleme kalitesi ve söz konusu politikalara uyma derecesi bu kapsamda değerlendirilir.
- ✓ Düzenleyici kalite: Kamusal düzenlemelerin özel kesim üzerindeki etkisi bu kapsamda değerlendirilmektedir.
- ✓ Hukukun üstünlüğü: Hukuk kurallarına ne derecede uyulduğu ve hukuk ile ilgili kurumların ne düzeyde güvenilir olduğu ile ilgili değerlendirmeler bu çerçevede yapılır.
- ✓ Yolsuzluğun kontrolü: Kamu gücünün özel amaçlar için kullanılıp kullanılmadığına ilişkin değerlendirme bu kapsamda yapılır.

Yönetişim endeksi altı ilkenin ortalamasından elde edilmektedir. Her bir ilke dolayısıyla da yönetim endeksi -2.5 ile +2.5 arasında bir değer almaktadır. Değer arttıkça iyi yönetime doğru değer azaldıkça kötü yönetime doğru bir eğilim söz konusudur. Bu değerlendirme her bir ilke için de aynı şekildedir. Ayrıca endeks değeri 0-100 arasında da değerlendirilebilmektedir. Bu durumda iyi yönetimde en yüksek değeri 100 en düşük değeri ise 0 göstermektedir.

Türkiye’de iyi yönetim endeks değeri Grafik 1’de verilmiştir.

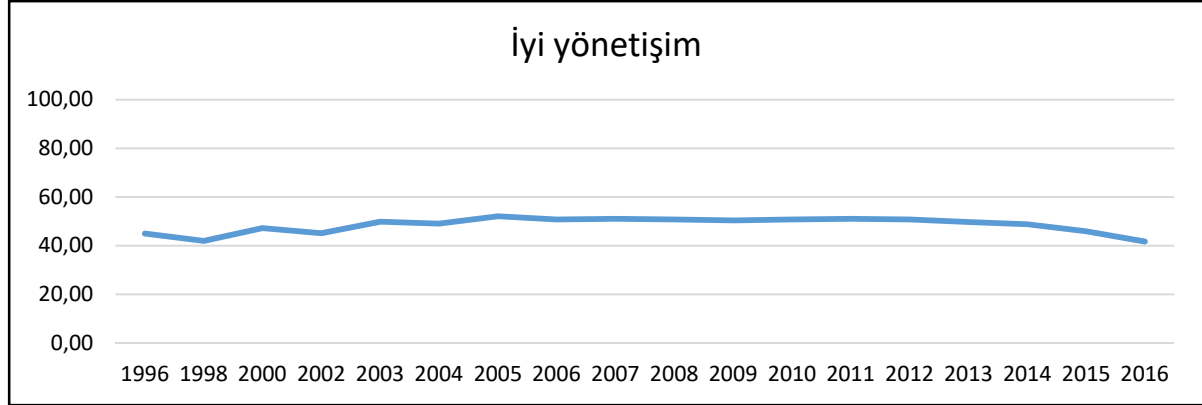
Grafik 1: Türkiye’de İyi Yönetişim (-2.5 ile 2.5)

Kaynak: WGI

Grafik 1 Türkiye için Dünya Bankası tarafından yayınlanan yönetim verisinin seyrini 1996-2016 yıllar için göstermektedir. -2.5 ile +2.5 arasında bir değer alabilen yönetim endeksi Türkiye için genelde negatif kısımda yer almıştır. 100'lük gösterimde ise Türkiye'nin yönetim endeks değeri Grafik 2'deki gibidir.

Grafik 2: Türkiye'de İyi Yönetişim (0-100)

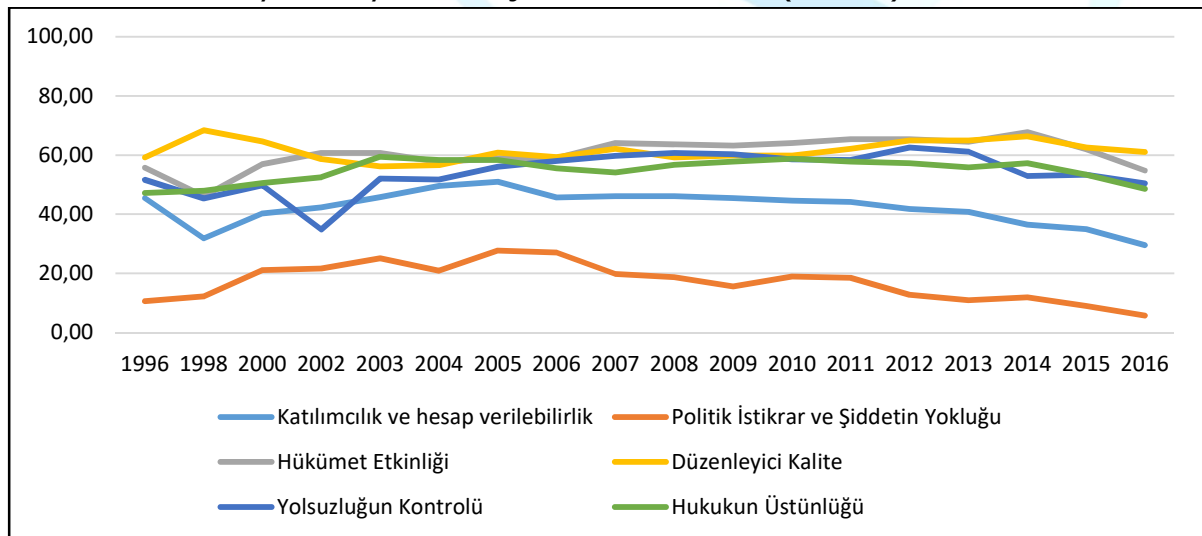

Kaynak: WGI

Grafik 2 incelendiğinde Türkiye'nin yönetim verisi 100'lük gösterimde genelde orta düzeylerde gerçekleşmiştir. Endeks değerleri ele alındığında en yüksek skorun 2005 yılında alındığı en düşük skorun ise 2016 yılında ortaya çıktığı ifade edilebilir.

Yönetişimi oluşturan altı ilke açısından da Türkiye'nin pozisyonu değerlendirilebilir. Buna ilişkin gösterim Grafik 3'de verilmiştir.

Grafik 3: Türkiye'de İyi Yönetişimin Alt İlkeleri (0-100)

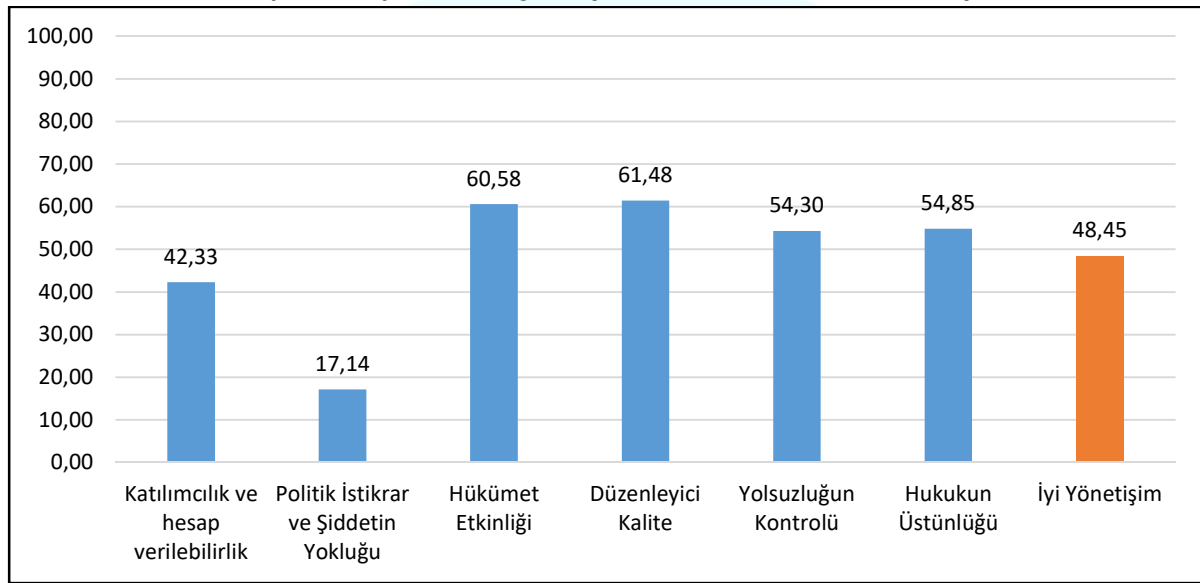

Kaynak: WGI

Grafik 3 altı ilkenin Türkiye’de 1996-2016 dönemine ilişkin seyrini göstermektedir. İncelendiğinde altı ilkeden diğerlerine göre daha iyi konumda olan düzenleyici kalite ve hükümet etkinliğidir. Bunu ise hukukun üstünlüğü ve yolsuzluğun kontrolü takip etmektedir. Katılımcılık ve hesap verilebilirlik ile politik istikrar ve şiddetin yokluğu ilkeleri ise diğerlerine göre daha altlarda bir seyir izlemektedir.

Görünüm olarak altı ilkenin seyrinden sonra 1996-2016 dönemi ortalamalarına topluca bakılabilir. Buna ilişkin bilgi ise Grafik 4’de verilmiştir.

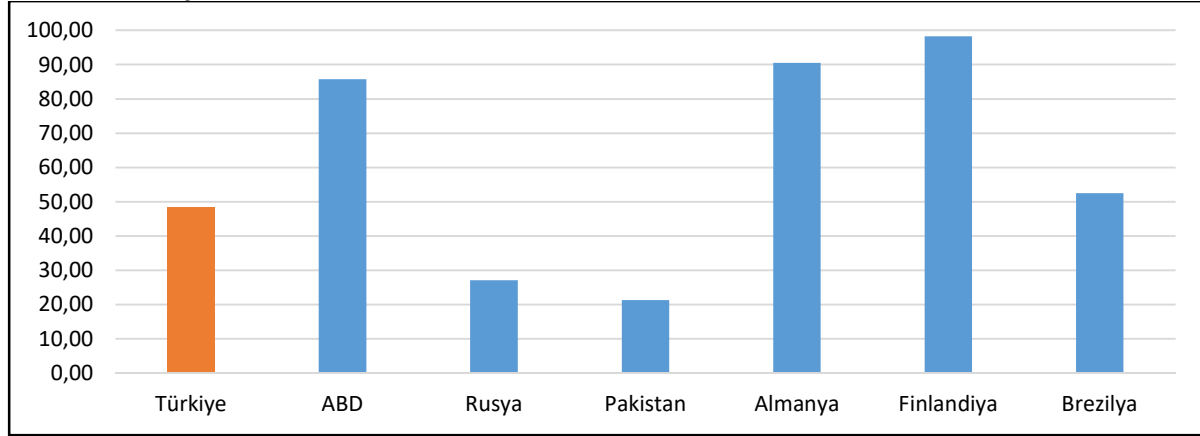
Grafik 4: Türkiye’de İyi Yönetişim (1996-2018 Ortalaması)

Kaynak: WGI

Grafik 4, 1996-2016 dönemine ilişkin Türkiye’de iyi yönetim ve alt ilkelerine ilişkin ortalama değerleri vermektedir. Buna göre Türkiye için iyi yönetimin ortalama değerinin %48.45 olarak gerçekleştiği ifade edilebilir. Alt ilkeler açısından bakıldığında ise en yüksek ortalama değer %61.48 ile düzenleyici kaliteye ait olduğu görülmektedir. Bunu sırasıyla %60.58 ile hükümet etkinliği, %54.85 ile hukukun üstünlüğü, %54.30 ile yolsuzluğun kontrolü, %42.33 ile demokratik hesap verilebilirlik ve %17.14 ile politik istikrar ve şiddetin yokluğu ilkesi takip etmektedir.

Türkiye’nin iyi yönetişime dair genel görünümü yukarıdaki 4 grafik ile ortaya koyulmuştur. Ancak bir de karşılaştırma imkânı sunabilmesi bakımından farklı ülkelere ait verilerin de değerlendirilmesinde yarar görülmektedir. Bu çerçevede örneğin gelişmiş ve gelişmekte olan bazı ülkeler tesadüfi olarak seçilip karşılaştırma yapılabilir. Buna göre örneğin ABD, Almanya, Finlandiya, Rusya, Brezilya, Pakistan ülkeleri ile Türkiye’nin ortalama verileri birlikte değerlendirilebilir. Buna ilişkin gösterim Grafik 5’de yer almaktadır.

Grafik 5: Türkiye ve Diğer Seçilmiş Ülkelerde İyi Yönetişim (1996-2018 Ortalaması)**Kaynak:** WGI

Grafik 5 incelendiğinde Türkiye'nin sahip olduğu ortalama yönetim verisi gelişmiş ve gelişmekte olan ülke örnekleri ile kıyaslanabilir. Bu durumda Türkiye'nin gelişmiş ülkelerdeki yönetim düzeyinden daha aşağıda bulunduğu gelişmekte olan ülkelere göre ise ortalamaya daha yakın bir düzeye sahip olduğu ifade edilebilir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Kamu yönetimi anlayışı zaman içerisinde değişiklikler yaşamıştır. Bunun altında dünyada yaşanan iktisadi, sosyal, siyasi ve kültürel gelişmeler etkilidir. Katı ve hiyerarşik bir yapılanmaya sahip olan geleneksel kamu yönetimi anlayışı ortaya çıkardığı sorunların yanında değişen yeni dünya düzenine ayak uyduramamış ve yerini yeni kamu yönetimi yaklaşımına bırakmıştır. Etkinliği amaç edinen ve özel kesimin modern yönetim araçlarını kamu yönetimine uyarlayan bu yeni yaklaşımın zaman içerisinde yönetim adı altında bir görünümü ortaya çıkmış ve yaygınlaşmıştır. Yönetişim birlikte yönetim anlamını taşımakta ve karar alma süreçlerine katılımı gerektirmektedir. Günümüzde kamu yönetiminin vatandaş ile iletişim halinde olması vatandaşın taleplerini dikkate alması ve buna uygun bir şekilde hizmet sunması gerekmektedir. Kamusal karar almada kamu kurum ve kuruluşlarının dışında kalan diğer sosyal aktörlerin sürece dâhil olması çok çeşitli düşünceye sahip kişilerin bir arada bulunmasını sağlamak ve ortak bir fikir meydana gelebilmektedir. Yönetişim özellikle Dünya Bankası'nın yapısal uyum programları çerçevesinde önem kazanmış ve yaygınlaşmıştır. Ayrıca Dünya Bankası yönetimi ülkeler nezdinde ölçmeye ilişkin endeks yayınlamaya başlamıştır. Söz konusu yönetim endeksi altı ilkenin ortalaması olarak 1996 yılından itibaren kamuoyu ile paylaşılmaktadır.

Türkiye açısından 1996-2016 döneminde yönetim endeksinin 100 üzerinden 48 düzeyinde gerçekleştiği ifade edilebilir. Buna göre Türkiye'nin ortalama düzeyde yönetişime sahip olduğu değerlendirilebilir.

Öyleki gelişmiş ülke örneklerine bakıldığında söz konusu ortalama değerin 80-90 düzeylerinde gerçekleştiği görülmektedir. Hedef daha gelişmiş ve müreffeh bir toplum olmak ise yönetim verisinin de yükseltilmesi gerekmektedir. Bunun sağlanması için özellikle altı ilkeye dair önlemlerin alınması gerekmektedir. Diğerlerine göre daha düşük düzeye sahip olan politik istikrar ve şiddetin yokluğu ilkesi üzerinde daha çok çalışılmalıdır. Türkiye her ne kadar son yıllarda politik istikrara kavuşmuş olsa da gerek iç gerek dış bazı mihrakların etkisiyle şiddete maruz kalmaktadır. Özellikle Türkiye'nin coğrafi ve jeopolitik konumu bunda oldukça etkilidir. Dolayısıyla şiddetin yokluğu için önemli bir argüman olan terörün yokluğu Türkiye'nin son yıllarda en fazla üzerinde durduğu meseledir.

Diğer düşük değere sahip olunan ilke ise katılımçılık ve hesap verilebilirliktir. Bu kapsamda amaçlanan farklı seslerin bir araya gelerek daha etkin kamusal kararların alınmasıdır. Ayrıca karar alıcıların aldıkları kararlardan mesul olması da bu kapsamda değerlendirilebilir. Buna göre söz konusu endeks değerinin de Türkiye açısından önlem gerektiren bir endeks olduğu aşikârdır. Bu kapsamda ifade özgürlüğünün geliştirilmesi, dernek ve vakıflaşmanın teşvik edilmesi, medya alanında özgürlüklerin geliştirilmesine yönelik adımların atılması söz konusu endeks değerinin yükselmesine imkân tanıyacaktır.

Türkiye açısından hükümetin etkinliği ve hükümet politikalarının özel kesim üzerindeki etkisini ölçen düzenleyici kalite ilkeleri açısından diğerlerine göre daha yüksek endeks değerlerine sahip bulunduğu görülmektedir. Hükümetin uygulayacağı politikalara bağlılığı, sunduğu hizmetlerin vatandaşlar tarafından beğenilmesi gibi hususların hükümetin etkinliğine imkân tanıdığı ifade edilebilir. Düzenleyici kalite kapsamında ise hükümetin uyguladığı politikaların özel kesimi teşvik edici olup olmadığı değerlendirilmekte olup, söz konusu endeks değerinin daha yüksek olması bu alanda olumlu adımların atıldığı bir göstergesidir. Ancak yine de daha atılması gereken adımlar vardır denilebilir. Çünkü hala gelişmiş ülkelerin ortalama değerlerinden geride kalmaktadır.

Diğer ilkeler ise hukukun üstünlüğü ve yolsuzluğun kontrolü ile ilgilidir. Söz konusu endeks değerlerinde ortalamaya yakın düzeylerde bir yere sahip bulunduğu görülmektedir. Ancak yine söz konusu iki ilke açısından da beklenen düzeyden uzak kalmıştır. Bu bağlamda özellikle yargı sisteminin tarafsızlığı, vatandaşların yargıya olan güveni konularında teşvik edici önlemlerin alınması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ali, M. (2015). "Governance And Good Governance: A Conceptual Perspective", *The Dialogue Journal*, 10(1): 65-77.

Kaufmann, D. Kraay, A. And Mastruzzi, M. (2010). "The Worldwide Governance Indicators: A Summary Of Methodology, Data And

- Analytical Issues", World Bank Policy Research Working Paper, No. 5430, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1682130
- Ergun, T. Ve Polatoğlu A. (1988). Kamu Yönetimine Giriş, Türkiye Ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayını, Olgaç Matbaası, Ankara.
- Eryılmaz, B. (2006). Kamu Yönetimi, Erkam Matbaası, İstanbul.
- Hergüner, B. (2017). Kamu Yönetiminde Çağdaş Yaklaşımlar Başlangıcından Günümüze Kamu Yönetiminin Değişen Yüzü, Seçkin Yayıncılık, Ankara.
- Hood, C. (1995). "The New Public Management İn The 1980s: Variations On A Theme", *Accounting, Organizations And Society*, 20 (2/3): 93-109.
- Klijn, E. H. (2012). "Public Management And Governance: A Comparison Of Two Paradigms To Deal With Modern Complex Problems", (Ed.) Faur D. L., *The Handbook Of Governance*, Oxford University Press, 201-214.
- Osborne, S. P. Ve Mclaughlin, K. (2002). "The New Public Management İn Context, (Ed.) Mclaughlin, K., Osborne, S.P. Ve Ferlie, E., *New Public Management: Current Trends And Future Prospects*, Routledge, London, 7-14.
- Ökmen, M. Yılmaz, A. Ve Baştan, S. (2004). "Kamu Yönetiminde Yeni Yaklaşımlar Ve Bir Yönetişim Faktörü Olarak Yerel Yönetimler", (Ed.) Ökmen, M Ve Yılmaz A., *Kuramdan Uygulamaya Kamu Yönetimi*, Gazi Kitabevi, Ankara, Ss.23-80.
- Özer, M. A. (2005). *Yeni Kamu Yönetimi Teoriden Uygulamaya*, Platin Yayınları, Ankara.
- Pollitt, C. (1994). "Modernizing The Management Of The Public Services Sector: Between Crusade And Catastrophe?", Paper Presented To The Administrative Development Agency (November, Helsinki).
- Robinson, M. (2015). *From The Old Public Administration to The New Public Service*, Global Centre for Public Service Excellence, UNDP, https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=1&ved=0ahUKEwjOtlv1sf7YAhWJCiwKHTixAc8QFggwMAA&url=http%3A%2F%2Fwww.undp.org%2Fcontent%2Fdam%2Fundp%2Flibrary%2Fcapacity-development%2FEnglish%2FSingapore%2520Centre%2FPS-Reform_Paper.pdf%3Fdownload&usg=AOvVaw2id-d88Sd9SIWSkL8La5O3, (02.01.2018)
- Stoker, G. (1998). "Governance As Theory: Five Propositions", *International Social Sciences Journal*, 50(155):17-28.
- TESEV (2008). *İyi Yönetişim El Kitabı*, Tesev Yayınları, İstanbul.
- Yüksel, M. (2000), "Yönetişim (Governance) Kavramı Üzerine", *Ankara Barosu Dergisi*, 3: 145-160.

HASAN EL-BENNA VE SEYYİD KUTUP'TA SİYASİ İSLAM DÜŞÜNÇESİ

Geliş Tarihi/Received: 25.05.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 29.06.2018

Zehra B. Güney

Phd, Lecturer, Sakarya University Divinity School

ORCID: 0000-0002-9203-8406

zbguney@sakarya.edu.tr

ÖZ

İslam düşüncesinde yeni yorum ve kavramların ortaya çıkmasında öncü olan Hasan el-Benna ve Seyyid Kutup'un siyasi düşüncelerinin mukayesesi ülkemizde henüz ele alınmamış bir husustur. Her ikisinin siyasal İslam yorumu bir değerine taban tabana zıt olmasına rağmen ölümlerinin ardından her ikisini aynı çizgide gösterme çabasına gidilerek İslam âlemini son yıllarda etkisi altına alan büyük ayrışma ve doktriner krizler de görmezden gelinmektedir. Bu çalışmamız Benna ve Kutup'un siyasi İslam yorumlarının birbirinden ayrıştırılmasında ve günümüzdeki tekfirci gurupların ortaya çıkmasına neden olan saikleri anlamak açısından yardımcı olacağı gibi, siyasi İslam'ın ılımlı İslam ile farklılığının da ortaya koyulmasında yol gösterici olmasını umut ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Müslüman Kardeşler, Hasan el-Benna, Seyyid Kutup, İlimli İslam, Siyasi İslam, Doktriner Kriz, Tekfircilik

HASAN AL-BANNA AND SAYYID QUTB ON POLITICAL ISLAM

ABSTRACT

This article is trying to reach to the differences between the political thought of Hasan al-Banna and Sayyid Qutb which caused to the raisement of the political Islam and the moderate Islam in Muslim world on that time. Their political disintegration can be called as well the historical background of doctrinaire crisis that threatining recently the Muslim world. In this article we are going to compare Hasan al-Banna's political views with Sayyid Qutb's while questioning the effect of their political stands on those doctrinaire crisis happened at that time into the community and caused for the emergence of Takfiri Groups within the last few years which became today the most important phenomena of Islamic world.

Keywords: Muslim Brotherhood, Hasan al-Banna, Sayyid Qutb, Political Islam, Moderate Islam, Doctrinaire Crisis.

GİRİŞ

Müslüman Kardeşler Cemaati'nin kurucusu olan Hasan el-Benna ve cihatçı gurupların fikir babası olan Seyyid Kutup'un siyasi düşüncelerinin mukayesesi Türkiye'de henüz ele alınmayan hususlardan biridir. Her ikisi de Ekim 1906 doğumlu olan¹ ve eğitimci olarak yaşayıp ölmelerine rağmen, birbirlerinden keskin çizgilerle ayrıışmışlardır. Bu ayrışma Benna'nın cemaatinin içinde başlayan ihtilaflar zinciridir. Cemaatin içinde vuku bulan bu ihtilaflar fıkhi ihtilaflar olup Seyyid Kutup'la birlikte modern dönemde ılımlı İslam'ın siyasi İslam'dan fıkhi ve siyasi açıdan ayrışmasını ortaya koymuştur (Lia, 2012:117-118)². Bu ayrışma, günümüzdeki Sünni buhranını da tetikleyen ve tekfirci gurupların da beslendiği doktriner krizlerin çıkış noktasını teşkil etmektedir.

Bu hususlardaki ayrışmalara geçmeden önce şunu belirtmek gerekir ki, Benna'nın Müslüman Kardeşleri kurduğu 1928 yılından 1948 yılında ölümüne kadar olan süreçte Seyyid Kutup'un cemaatle irtibat kurmaması ya da Benna ile görüşmemesi dikkat çekicidir. Her ne kadar Kutup 1933-1940 yılları arasında sadece edebiyatla uğraşıp bütün enerjisini bu yöne sevketsede, Benna'nın cemaati bu dönemlerde Mısır'daki en önemli ve ileri gelen İslami cemaatlere dendir. Özel dini eğitim verdiği ve sokaklarda yürüyüşler yaptırdığı İzciler Gurupları o dönemde Mısır'da en çok dikkat çeken İslami hareketlerdir ki, Kutup'un bununla ilgilenmemiş olması ve Benna ile tanışmamış olması dikkat çekicidir.

Diğer yandan, Kutup'un önce akademisyenlik daha sonra da Milli Eğitim Bakanlığı'nda müfettiş olarak çalıştığı 1940-1948 yılları Benna'nın siyasete girmek istediği ve radikal üyeleri tarafından hükümet ve İngilizler tarafından dikkatlerin kendisine tamamiyle çevrildiği bir başka önemli yıllardır. Kutup'un da bu yılları hükümete şiddetli eleştiriler yönelttiği yıllardır ki, uzun süre edebiyatla uğraştıktan sonra siyasi fikirlerinin olgunluk kazandığı döneme doğru tırmanışa geçtiği süreçtir. O dönemde Mısır, Benna'nın siyasete girmesini konuşurken ve hükümet İngilizlerin baskısıyla buna şiddetle karşı çıkarken Kutup'un Benna'yı takip etmemesi ya da siyasete girmek için uğraşlarını görmemesi mümkün değildir. Özellikle 1946 yılında Milli Eğitim Bakanlığı'nın cemaatin okullarına kitap ve okul malzemeleri

¹ Kutup 04 Ekim, Benna 14 Ekim doğumludur.

² Ali Aşmavi, Seyyid Kutup'un *Yoldaki İşaretler* adlı kitabının ortaya çıkmasıyla birlikte Müslüman Kardeşler Cemaati dahil bütün İslami cemaatlerin ilk defa Müslüman olarak bilinen bir toplumun ve sistemin kafir olma gerçeğiyle yüzleştiğini ve bu düşüncenin İslami cemaatlerde şok etkisi yarattığını ifade etmiştir. Ona göre ilk defa siyasi İslam ve ılımlı İslam bu kitapla birlikte keskin çizgilerle ayrıışmıştır. Bu kitapla birlikte İslami cemaatler ilk defa hükümeti ve sistemi "Allah'ın hükmüyle hükmetmediği" için topyekun reddetme eğilimine gitmiştir. Seyyid Kutupla birlikte Batı'nın İslam ülkelerindeki yerli müttefikleri iç düşmanlar olarak görülerek ilk defa bu düşmanlar dış düşmanlardan daha tehlikeli görülmüştür. Çünkü bu iç düşmanlar dış düşmanları İslam topraklarında ayakta tutan canlı hücre görevini üstlenmişlerdir. Detaylı bilgi için lütfen bkz. Zehra Betül Güney, *Hasan el-Benna'yı Yeniden Okumak*, Açılım Kitap, İstanbul 2017, s. 45-47.

sağlamasının yanı sıra ciddi maddi destekte bulunmasına rağmen (Rifat Sa'îd, 1977:111-112; Güney, 2017:88). Kutup'un aynı bakanlıkta müfettiş olarak çalışmasına rağmen bu okulların sahibi ve kurucusu ile tanışmamış olması dikkat çeken bir husustur.

Her ikisinin de Mısır çapında İslami kimlikleriyle tanınan simalar olmalarına rağmen, bu yıllarda da yollarının kesişmemesi, ya da ikisinden birisinin bir diğeriyle tanışmak gibi bir eğiliminin olmaması da oldukça tuhaftır. Bu durum, her ikisinin kendi fikri yapılarına bir diğeri paralellik arzeden bir yapı da görmediğine işaret etmesinin yanı sıra, aralarındaki ciddi ideolojik ve fikri ayrışmanın olduğunu göstermekten başka yorumlanamamaktadır. Kutup'un Benna hayattayken değil de onun ölümünden sonra cemaate girmesi hatta cemaatin *İrşad* ofisinin başkanı olması (Salâh, 2016:173) aynı ideolojik yapıya sahip olmaktan ziyade, Benna'nın cemaatinin Mısır'da en popüler ve güçlü bir cemaat olmasını Kutup'un kendi düşüncelerini yaymak için bir araç olarak kullanmak istemesinden kaynaklandığı düşüncesindeyiz.

Bu makale, Hasan el-Benna'nın ve Kutup'un dini nazariyesi ve siyasi manevraları üzerinde durarak, her ikisinin siyasi İslam'a olan mesafesini ve birbirlerinden ayrıştıkları noktaları ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu ayrıştırma aynı zamanda günümüzde de doktriner krizlerin de ortaya çıkmasına neden olan yöneticinin (Ulu'l-emr) özellikleri, demokrasi ve İslam hukuk sistemi (el-Hukmu Lillah) arasında nasıl bir denge sağlanacağı ve cihad hususudur.

YÖNETİCİNİN ÖZELLİKLERİ

Yöneticinin özellikleri ve hangi kriterlere göre seçileceği hususu üzerindeki ihtilaf Peygamberin vefatından hemen sonra ortaya çıkan bir husus olup İslam dünyasını o tarihten itibaren ikiye bölmüş bir meseledir. Her gurup kendi belirlediği şekillere ve niteliklere göre liderlik kavramını geliştirmiştir (Dökmeciyan, 2003:66; Hathût, s. 5). Kimi âlimlerin görüşüne göre Peygamber kendisinden sonra kimin bu makama geçmesi gerektiğini belirlemesine rağmen (Ahmet bin Hanbel, 1995:442-443, 460; İbnu'l-esîr, 1987:586) kimi âlimlere göre Peygamber bunu belirlememiş ve insanların seçimine bırakmıştır. Dolayısıyla, kendisinden sonra ne ilk halifenin seçimi ikinci, üçüncü ve dördüncü halifenin seçimine benzemiş ne de kimin hangi özelliklere göre halife ya da yönetici olacağı hususu hakkında Müslümanlar arasında tam bir ittifak sağlanabilmiştir (el-Mevdûdî, 1990:292,295,297; Han, 1990:353). Dolayısıyla yöneticinin özellikleri hususu İslam dünyasında sürekli tartışma konusu olmuştur.

Hasan el-Benna'nın bu husustaki siyasi duruşu incelendiğinde ise kendisinin ve cemaatinin Mısır krallarına biat ettikleri ortaya çıkmaktadır (Beyyûmî, 1979:209). Benna bu hususu kendi hatıratında da defalarca ele almış, kralın İslam'ın koruyucusu olduğunu dile getirmiştir (Bennâ, 2001:79,137; Seyyid Yusuf, c.II, 1994:35). Ona göre kralı işgalci güçlere karşı desteklemek şart olduğu gibi, Benna kralı yüceltmekten gurur duyduğunu hatıratında ve

cemaatin gazetesindeki makalelerinde defalarca zikretmiştir (el-Bennâ, 2001:79, 137; Muhsin, 1987:35). Elbetteki ara ara söylemleriyle kralın gayri İslami hayatını eleştirse de (Beyyûmî, 2012:210), bu husus onun ve cemaatinin krala biatlı olmasını engelleyecek bir husus olmamıştır.

Diğer yandan, Mısır krallarının Allah'ın yeryüzündeki gölgesi oldukları cemaatin resmi kitaplarında, cemaatin gazete arşivlerinde ve resmi internet sitesinde de dile getirilmiş bir husustur. Bu yazılarda, kral Fuad ve onun ardından gelen kral Faruk İslamiyet'in yücelmesi için çaba gösteren, Kuran'ın koruyucusu ve ona biat edilmesi gereken hükümdar olarak adlandırılmıştır (Cum'a, 2005:256; Muhsin, 1987:20). Seyyid Kutup ise Amerika dönüşü krala yandaşlık yapan bütün gazete ve dergileri sert bir dilde eleştirmiş, Mısır basınının düzenin kuklası olduğunu vurgulamıştır. Ona göre basın başa geçen her hükümete yaranmaya çalışarak sadece gününü kurtarıp cebine doldurmaya çalışmaktadır (Salâh, 2016:293).

İşgalci İngilizlerin döneme dair hatıratlarında bir kukla ve hizmetli olarak addedilen Mısır kralına (Lampson, c.II, 1995:53) Benna ve cemaat içindeki taraftarları tarafından verilen bu destek, cemaatin ilk resmi tarihçisi Mahmud Abdulhalim ve cemaat hakkında Batı'da ilk akademik çalışma ortaya koyan Richard Michell ve Brynjar Lia'ya göre Benna cemaatini korumak için kralı bir kalkan olarak kullanmasından ötürü takiyye ve siyasi manevra yapmıştır. Kral da bunu karşılıksız bırakmamış ve cemaati destekleyerek dindar halkın gözünde meşruiyetini sağlamlaştırmaya çalışmıştır (Lia, 2012:97).

Ancak Mısır'ın siyasi tarihi incelendiğinde Vefd partisinin krala olan açık ve net düşmanlığına rağmen hiçbir zaman kapatılmamasının ve halkın indinde de siyasi partilerin içinde en popüler ve ileri gelen bir parti olmasının Mısır'da bir parti ya da cemaatin bekası için takiyyenin hayati bir husus olmadığını ortaya koymaktadır. Diğer yandan takiyye hususu Peygamber döneminde hiçbir zaman düşmanı tazim etmekle tevîl edilmemiş, mustazaf olan Müslüman sahabeler bazen İslamiyetlerini gizleseler de en vahşice işkencelere rağmen hiçbir surette o dönemin siyasi hükümlerini tazime gitmemişlerdir. Bu direniş geleneği Ahmed bin Hanbel ve Ebu Hanife gibi mezhep liderleri tarafından da tatbik edilmiş, Emevi ve Abbasi halifelerine karşı takiyye yapmadıkları için bunun bedelini hayatlarıyla ödemişlerdir (Ahmet bin Hanbel, c. I, 1995:110; Kandemir, 1989:76; Uzunpostalıcı, 2009:132-134).

Kutup'un Benna'nın cemaatinin en büyük düşmanlarından olan Vefd partisine üye olması o yıllarda iki kez siyasete girmek için çaba gösteren Benna'nın cemaatinin onun görüş ve beklentilerini karşılamadığını ortaya koymaktadır. Ancak onun milliyetçi ve muhafazakar bir siyasetçi olan Mustafa Kamil'e "Neredesin Mustafa Kamil? Mısır'ın sana ihtiyacı var!" sözleri Kutup'un neden bu tarihten sonra hiçbir parti ya da cemaate yaklaşmadığını da bize açıklamaktadır. İşgale ve onun kukla hükümetine karşı sabit ve sert duruş Kutup'un olmazsa olmazıdır. Mustafa Kamil hiçbir

zaman bağımsızlığı Osmanlı hilafetinin dışında kalarak hayal etmemiştir. İngilizlere karşı ciddi propaganda yaparak II. Abdulhamit'in yanında İslam Birliği'nin şiddetli savunucusu olan ve Mısır'da bu düşüncenin yayılması için ciddi uğraşlar veren Mustafa Kamil, Abdulhamit tarafından defalarca İslam Birliği'ne yaptığı katkıları ve çabası yüzünden övülmüştür (Güney, 2017:69). Benna ise Mustafa Kamil gibi diğer devrimci ruha sahip kişilerin çok aceleci davranarak yanlış yaptıklarını savunmuş, kendi cemaatinin bu yanlışa asla düşmeyeceğini daha temkinli ve dikkatli adımlarla ilerleyeceğini ifade etmiştir (Bennâ,2001:124).

Bütün cemaatlere ve partilere karşı 1945 yılından itibaren hayal kırıklığı yaşayan Kutup, bu tarihten itibaren hükümete ve saraya karşı daha da sertleşmiş hükümet tarafından durulması için gönderildiği Amerika'dan kendisini idama götürecek olan tavizsiz bir Kutup'a dönüşmüştür. Bu tarihten sonra artık Kutup, sisteme dahil olan bütün partileri ve siyasilere reddeden direniş hareketini başlatmıştır. Hükümetlere ve saraya boyun eğenleri ve onlara adeta itaatkâr bir kul olanları yerden yere vuran makaleleri adeta Benna'nın izlemiş olduğu metodun tam tersine işaret etmektedir.

"Onlar sultana ya da gücü olan hâkime boyun eğdiklerinde saygınlık kazandıklarını sanırlar, hâlbuki bu onların zillete düşmelerinin peşinen ödenmiş vergisidir. Karşılığında daha daha ucuz bir hayat ve basit bir son onları beklemektedir. O ayaklarına kapandığı zalim sultan bile onun bu durumuna acıyarak ve tiksinierek bakmıştır. Hâlbuki özgürlüğe ödeyeceği bedel basit bir hayat bedelidir ki ona öteki dünyada bu fazlasıyla geri verilecektir"(Kutup, 2006:123-125).

Cemaatin bir diğer resmi tarih kitabında ise Benna'nın kralı şu hususlarından ötürü bilinçli bir şekilde ve isteyerek desteklediği izah edilmiştir: Camide namaz kılması, din dersleri alması, fakirlere sadakalar vermesi, Kuran'ı cebinde taşıması (Cum'a, 2003:48-50). Doğrusu Benna'yı bu tutumundan ötürü suçlamak bize göre klasik fıkhi da suçlamak olacaktır. Zira bu fıkhi savunucularına göre yöneticinin (ulu'l-emr) özellikleri ne olursa olsun, zalim ya da günahkâr bile olsa ona itaat farzdır ve yöneticinin kutsal ve dini bir yeri vardır. Gazali'ye, Hasan Basri'ye, İbni Teymiyye'ye ve Bedreddin ibn Cem'a'ya göre bir hükümdarın nasıl seçildiği ve kim olduğu mantıksal olarak ikinci dereceden önemlidir ve zorla ve kuvvet yoluyla hükümlanlığını kabul ettirirse insanlar ona itaat etmekle mükelleftir. Zira zalim bir hükümdar hiçbir yöneticinin olmamasından daha iyidir (Ali Abdurrâzık, 1998:113-136; Hourani, 2000:22, 29, 30, 34; İbni Teymiyye, 1321:17-21; Câmîî, 2012: 21, 164-166, 169). Dolayısıyla Benna'da yöneticinin özellikleri hususunda sahabeler dâhil, tabiin ve tebatibin tarafından yapılan şahsa münhasır içtihatların benzerini savunan ve ulu'l-emr kaosunu yaşayan kişilerin ne ilkidir ne de sonuncusu olacaktır.

Cemaatin daha muhafazakar olan tabakası Benna'nın bu duruşuna karşı çıkararak, içki ve kadın düşkünü olarak bilinen krala (Aşmâvî, 2006:78; Ahmed 'Âdil, 1989:152-161,309-310; Mahmûd 'Abdulhalîm, c.I, 1985:279) cemaatin biat etmesini protesto etmiş ve 1938 yılından itibaren Benna'nın öldürülmesine kadar olan süreçte cemaatin ileri gelenlerinden büyük ve sancılı kopuşlar olmuş, cemaat içi derin doktriner krizler ve karşılıklı atışmalar ve cemaatten ihraçlar yaşanmıştır (Bennâ, 2001:126; Lia, 2012:29). Bütün bu kopuşların ortak noktası Benna'nın laik düzenin temsilcisi olmasına rağmen kralı takva ehli ve dindar olarak görerek ona biat etmesi olmuştur. Brynjar Lia'ya ve Enver Abdulhadi'ye göre 1938 yılında ilk defa cemaat içi yaşanan fıkhi ayrılıklar ılımlı ve uzlaşmacı İslamcılarla siyasi İslamcılar arasındaki ayrılmanın da tarihi öncülü olmuştur (Seyyid Yusuf, 1994:162).

Benna'nın kralın rejimini desteklemesi kimilerine göre kerhen kimilerine göre ise gönüllü olarak tevîl edilse de Benna bu tutumuyla sistemin içine dâhil olarak onun bir aktörü ve yaşayan bir hücresi haline dönüşmüştür (Hişâm, 1995:86). Şüphesiz bu cümleleri Seyyid Kutup direk Benna için söylediğini açıkça ifade etmese de, onun siyasi düşüncesi incelendiğinde ve cemaatin dönem lideri Hudeybi'nin onun bu görüşüne reddiye yazmasından da anlaşıldığı üzere Kutup Benna'nın aksine sistemi külliye reddetmiştir (Kepel, 1991: 75-83; Raslân, s. 10-11).

Kutup, her ne kadar kralla ilgili direk söylemlerde bulunmamasına ve kralın şahsına yönelik yazılar yazmamasına rağmen, sisteme ve hükümete olan eleştirisini öğretmenken ve bakanlıkta çalışırken her fırsatta dile getirmiştir. Bu yüzden de defalarca uyarı almış, soruşturma açılmıştır. Hükümetin bakanlıkları hakkında bir makalesinde "Şüphesiz ki işgal bütün bakanlıklara sirayet ederek bu yerleri etkisi altına almıştır. Özellikle Milli Eğitim Bakanlığı işgalin mikroplarını barındırmaktadır" sözleri büyük tepki almış ve hakkında soruşturma başlatılmıştır (Salâh, 2016:143).

Benna'nın Emiru'l-Muminin olarak gördüğü liderleri, ilk defa "açık şekilde" reddeden Seyyid Kutup İslam dünyasında farklı tarihlerde karşılaşılan bu problemlerin kökünde hep aynı sorunun yattığını düşünmektedir. Ona göre, Kuran ayetlerini tefsir etmede ve anlamını vermede çok büyük yanlışlıklar yapılmış bu da ihtilafların günümüze kadar sirayet etmesine neden olmuştur. Bu yüzden tarihi hadiselerin neden olduğu ihtilaflardan uzak kalarak Kuran'ın temel mefhumları ve İslam düşüncesi yeniden incelenmelidir. Tarihte vuku bulan ihtilaflar ve sebepleri açıklanarak meydana gelen sapıklıklar ortaya çıkarılıp İslam düşüncesinden bunlar ayıklanmalıdır (Kutup, 1979:53).

DEMOKRASİ VE İSLAM HUKUK SİSTEMİ (EL-HUKMU LİLLAH)

Mısır'da herhangi bir İslami devrim ya da İslam hukukunun hayata geçirilmesiyle ilgili bir girişimin olup olmayacağı Benna'ya sorulduğunda, cevap olarak İslamiyet'in barış dini olduğunu, güç ve zor kullananların hiçbir

neticeye ulaşamayacaklarına inandığını belirtmiştir. Cemaatinin her zaman iman gücünü kullanacağını altını çizen Benna, başka bir güce inanmadıklarını belirtmiştir (el-Vasîfi, 2010:28).

Aslında kimi yerde İslam ıslahatçılarının iktidarı ele geçirmek için tek yollarının ayağa kalkmak olduğunu savunurken, kimi yerde de Mısır'da bir devrim olaksa bunun asla İhvan'ın çabasıyla olmayacağını savunmuştur. Bazen Mısır kanunlarının beşeri kanunlar olduğunu ve İlahi kanunlara ters düştüğü için asla kabul etmeyeceklerini savunurken, kimi yerde de Mısır anayasasının kaynağının İslami ilkelerden oluştuğunu ve onu kabul ettiklerini belirtmiştir (Bennâ, 2013:315-323, 371).

Benna kanunlarda yapılacak olan birkaç revizyon ile Mısır hükümetinin tam bir İslam devleti olacağı kanaatindedir. Hatıratında, krallığın yanısıra parlamenter sistemin de İslamiyet'in yönetim sistemiyle bağdaştığını belirtmiştir (Bennâ, 2013:205-207). Tarık el-Bişri, Benna'nın "İslam devleti istiyoruz" derken bunu nasıl yapacağını hiçbir zaman tam anlamıyla açıklamadığını ifade etmiştir (el-Bişri, 2002:48). Cemal Abdunnasır'ın mahkemelerinde sorgulanan ve cemaatin ileri gelenlerinden olan Hindavi Duveyr'e İslam yönetim biçimi ve sistemi hakkında cemaatin görüşü sorulduğunda "cemaatin bu konuda açık bir düşüncesinin olmadığını çünkü İslam'ın kendisinin bu konuda açık bir çizgisinin olmadığını" savunmasının yanı sıra, Benna'nın kendilerine insan yetiştirdiğini belirttiğini ve bu hususta açık bir öğretisi sunmadığını ifade etmiştir (Rıfat Said, 1977:88-89, 127-130).

Her ne kadar Benna taraftarları onun oldukça sıkı bir İslam Devleti savunucusu olduğunu kendisinden sonra savunsa da (Hamdân, s. 75), Hasan el-Benna'nın kardeşi Cemal el-Benna, abisinin risalelerinin ve hutbelerinin hiç birinde demokrasiyi tekfir ettiğine ya da İlahi hükümlerin mutlak bir şekilde uygulanması gerektiğine işaret eden bir sözüne rastlanılmayacağını ifade ederek, aksine Benna'nın demokrasiyi savunduğunu ve İslamiyet'i Seyyid Kutup ve Mevdudî'den farklı yorumladığını belirtmiştir (Cemâl, 1994:112). Bu yüzdendir ki Benna demokratik haklarını kullanarak İslami hedeflerine ulaşmak istediğini 1942 ve 1944 seçimlerine katıldığı konuşmalarında defalarca altını çizmiştir (Sîsî, 1999, s. 37, 86).

Açıkçası bu hususun nasıl uygulanacağı ve sistemleştirileceği günümüze kadar müphemliğini koruyan bir problemdir. Batı'da olduğu gibi din ve devletin İslam'da birbirinden ayrı tutulmadığını ve bu ikili arasında bir çatışma ve problem olmadığını savunan Benna, aslında gerçek problemi görmezden gelmekten başka bir şey yapmamıştır (Michell, 1993: 243-245). Aynı zamanda halkın memnuniyeti (buna Hıristiyan ve ateist halk da dahil olmak üzere) ile İlah'ın emirleri olan haram ve helalleri arasındaki dengeyi kanunlar üzerinden nasıl pratiğe dökeceğini de netleştirememiştir. İnsanların Allah'ın kanunlarını uygulamaları gerektiğini savunarak bunun parlamenter sistemle gelebileceğini savunmuş ve parlamentoya seçilen milletvekillerin ya da seçmenlerin Ehl-i'l Hall ve'l Akd adı verilen (Özcan,

2002, s. 61) kanun yapmaya ehil kişiler olması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak Ehl-i'l Hall ve'l Akd olacak kişilerin kim olduğu ve hangi kriterlere göre seçileceği hususu muğlak kalmıştır³. Hatta daha da öteye giderek, bu kişilerin bir yandan İslami meselelerde uzman kişiler olan müçtehitler olmaları gerektiğini ifade ederken, diğer yandan bu kişilerin kabile ve aşiret liderlerinden bile seçilebileceğini⁴ hatta halkı ilgilendiren hususlarda tecrübe sahibi olan kişilerin dahi parlamento üyesi olabileceklerini savunmuştur (Bennâ, 2013:399; Michell, 1993:248).

Ayrıca her bir partinin farklı ideolojilere hizmet etmesini doğru bulmadığını belirterek bütün partilerin tek bir çatı altında ve tek bir söylem altında birleşmesi gerektiğine inanarak krala partileri kapatması için çağrıda bulunmuştur (Cum'a, 2005: 27; Beyyûmî, 1979:220). Lakin farklı farklı düşünceleri savunmanın İslamiyet'te olmadığını savunan Benna (Bennâ, 2013:98, 139,208, 209). Hristiyanlarla, liberallerle ya da laiklerle birleşmenin ve tek bir çatı altında toplanmanın pratikte nasıl olacağına dair bir açıklık getirmemiştir (Rıfat Said, 1977:127).

Diğer yandan, demokrasinin insanlara sınırsız özgürlük vermesini ve aklın ön plana çıkarılmasını eleştiren Benna, bu özgürlüklerin zamanla kaos yaratacağını ve seçim özgürlüğü verilen avam insanların zalim diktatörleri seçtiğini savunarak demokrasiyi reddetmiştir (Benna, er-Resâil). Ancak seçimlere katılarak da bu avam halk tarafından seçilmeyi kabul etmiş, reddettiği sistemin içine girmekte bir beis görmemiştir. Bunu yaparken de şu soruları cevapsız bırakmıştır: Belirli bir zümrenin oylarıyla seçilen lider nasıl olacaktır da o zümrenin memnuniyeti ile İlah'ın memnuniyeti çatıştığında bu zümrenin memnuniyetini göz ardı edecektir? Bu işin matematiği neye göre sağlanacaktır? Seçilen vekiller müvekkillerinin sözcüsüyken, nasıl olacaktır da o müvekkillerin rızasını gözetmeyerek Hakk'ın rızasını gözetecektir? Allah'ın indirdiği keskin ve tartışma götürmez emir ve kanunları ile halkın istek ve arzusu arasında gerçekleştirilmesi istenilen "koalisyon" pratikte nasıl hayat bulacaktır? Çoğunluk üzerine kurulu demokrasi sistemi ile çoğunluğun görüşüne uyduğu takdirde Peygamberin dalalete düşeceği ve çoğunluğun hep dalalette olduğunu ifade eden ayetler arasında nasıl bir denge sağlanacaktır?⁵.

³ Bu muğlak durum Selefi düşünce tarihine hâkim olan bir durumdur ve bu kimselerin kim olduğu ve nasıl belirleneceği hususu açık değildir. Bkz. Leonard Binder, "Gazâlî", *İslam Düşüncesi Tarihi*, Edt. M. M. Şerif, c.II, 1990, s. 411.

⁴ Rıfat Said, Benna'nın kabile ve aşiret reislerinin halkı temsil ettiklerini savunmasını feodalizmin gelişmiş bir versiyonu olarak yorumlamıştır. Bkz. Rıfat Said, *Hasanu'l-bennâ metâ keyfe ve limâzâ*, s. 133.

⁵ Demokrasi ve Şura arasında zorlama bir ilişki kurarak *Dini bir Demokrasi'nin* mümkün olacağını savunan Müsteşriklere yöneltilen eleştir için ve bu husustaki ayet numaraları ve açıklamalar için lütfen bkz. Zehra Betül Güney, *Hasan el-Benna'yı Yeniden Okumak- Müslüman Kardeşler'de Söylem Eylem İlişkisi-*, Basılmış doktora tezi, Açılım Yayınevi, İstanbul 2017, s. 197-198, 334.

Seyyid Kutup, bütün bu sentezleme çabalarına bir cevap vermesinin yanı sıra, Benna döneminde yapılan ölümcül hataların çıkış noktasını da teşhis ederek bu hatanın İslam hareket metodunda odaklandığını savunmuştur. Ona göre, İslam hareket metodunun oluşum dönemi hep yanlış noktadan başladığı için hiçbir zaman kemale erişmeden ya tükenmiş ya da Batı kültüründe eriyerek onun devamlılığı için canlı bir hücre haline dönüşmüştür. Çünkü Peygamber hiçbir zaman sistemin içine girerek sistemle mücadele yolunu seçmemiştir. Ona göre, eğer her şeyden önce ilk başta Allah'a koşulsuz bir teslimiyet olursa daha sonrasında O'nun hukuk prensiplerine de teslimiyet zorlanmadan ve kendiliğinden hâsıl olmuş olacaktır. Günümüzde bunun tam tersten işleme konulduğunu savunan Kutup, hükümetlerin halk ile sürekli bir çatışma halinde olduğunu ve hükümetler bir kanunu çıkarırken bunu önce halka inandırmak için çaba gösterip çoğu zaman güvenlik güçleri ve medya ordusu aracılığıyla zor kullanarak bunu başarmaya çalıştıklarını belirtmiştir. Hâlbuki Allah Mekke döneminde inananlara hemen kanunlarını dikte etmemiş, önce inanç ilkelerini ve bağımlılıklarını kökleştirmeye çalışmıştır. Bu iman kökleştikten sonra ancak Medine döneminde bu iman gerekliliği olan İslam'ın pratik yönünü ve hukuk ilkelerini indirerek sosyal düzenin prensiplerini indirmiştir. Böylelikle, bu İlahi kanunlara halk tarafından bir başkaldırı ve sorgulama olmadığı gibi, bundan sonra inen diğer kanunlara da sorunsuz bir şekilde tam bir teslimiyet ve inançla yaklaşmışlardır (Kutup, 1977:29, 35-60).

Benna, her ne kadar demokrasiyi kusurlu ya da eksik bulsa da, hiçbir zaman silahlı bir İslami bir devrimin demokrasi sisteminin başarısını elde edemeyeceğini düşünmüştür. Ancak, birçok söyleminde işgal altındaki Mısır topraklarında kıyama ve cihadı öngörürken, bunu eyleme dönüştürmek isteyen hiçbir gurubu desteklemeyeceklerini ifade ederek demokratik yollarla İslami kanunların yaşatılacağı bir düzene geçebilme hayali kurmuştur. Her ne kadar oryantalistler bu sentez çabasını daha geç dönemde ortaya koymaya çalışsa da, ilk defa Benna ile *Dini Demokrasi*'nin mümkünlüğü düşünülerek pratiğe dökülmeye çalışılmıştır. Ancak söylemlerinde oldukça devrimci ve sistemi reddedici bir çizgide olan Benna'nın eylemindeki bu uzlaşmacı ve sisteme yakın olan tutumu cemaat içi kafa karışıklığına neden olarak hoşnutsuz kesimi radikalleşmeye doğru itmiştir. Zamanla cemaat içinde paralel bir güç olarak ortaya çıkan bu kesimin silahlı eylemlere dönüşen hoşnutsuzluğu, günümüzdeki tekfirci gurupların ilk nüvesinin oluştuğu dönemi bize haber vermektedir.

Benna 1930'ların sonlarına doğru bütün enerjisini siyasete girmek ve sistemin içinde yer almak için harcarken, Kutup hükümetin İslami olmadığını savunduğu için bu enerjisini sistemi eleştirmeye ve bu sistemin nasıl bir İslami sisteme dönüşmesi gerektiğine harcamış, işgalcilerin eğitimdeki güçlü etkilerini ortadan kaldırmak için bakanlığa birçok rapor sunmasına rağmen dikkate alınmadığı için istifa etmiştir (Salâh, 2016:140-144). Benna sistemden memnunken, krala biatlıyken ve sisteme seçimlere girerek dahil olmaya çalışırken, Kutup kaleme aldığı makalelerinde adeta sisteme karşı

öfke patlaması yaşamıştır. Krallığa, kapitalizme ve topyekun bütün sisteme öfke duyan Kutup'un şu sözleri Benna'nın barışçıl ve uzlaşmacı sözlerinin tam karşısında yer almaktadır aslında:

"Bana sakin ol, insanları Allah'a havale et, faydası yok uğraşmanın diyenlere cevabım şudur: Ben hayatta kaldığım sürece bu sistemi öfkeyle kınayacağım. Benim elimde olsa bütün okulları sadece hükümeti, düzeni ve sistemi sadece öfkeyle kınamak için kurardım".

Kutup aykırıdır, uyumsuzdur, suskun veya susmaya mahkûm edilmiş toplumun haykıran dilidir birçok makalesinde ve yazısında bu korkusuzluğunu ifade ederken, kalkıştığı bu eylemde ne kadar da yalnız ve tek başına kalarak toplumun alışagelmış sessiz haline ne kadar da uyumsuz ve aykırı olduğunu ifade etmiştir (Salâh, 2016:276-280).

Hapiste kaleme aldığı *Yoldaki İşaretler* kitabıyla Seyyid Kutup "Cahiliyyet, Hakimiyet ve Daru'l-harb" hususlarını ilk defa ortaya atmış ve bu hususlarla Benna'nın fikirlerinden ayrılmıştır (Hişâm, 1995:88-90, 105). Bu kitabın ardından İhvan safları ikiye bölünmüştür: Benna ve Hudeybi çizgisinde olan ılımlı İhvan ve tekfirci olan Kutupçu cihatçılar. Aslında kökü Hasan el-Benna dönemine dayanan İhvan içi bu kriz, Seyyid Kutub'un *Yoldaki İşaretler* adlı eseriyle zirve yapmıştır. Kutup, her ne kadar Benna'nın adını kitabında dile getirmese de Benna gibi Müslüman liderleri riyakâr bularak İslam'ı uzlaşmacı tutumlarıyla baltaladıklarını savunmuştur. Hasan el-Hudeybi ve Yusuf el-Azm gibi İhvan liderleri onun bu kitabına reddiye kitaplar yazsalar da, Kutup hareketi o tarihten sonra statükocu ve uzlaşmacı çizgiden sıkılmış olan bütün Selefi hareketlerin fikir babası ve ortak paydası olmuştur (Enver, 2000:28; Güney, 2017:301)⁶.

⁶ *Yoldaki İşaretler* kitabını bu kadar etkin yapan en önemli unsurun başında, İhvan'ın hapisanede insanlık dışı işkenceye maruz kaldığı bir dönemde nerede hata yaptık sorusuna cevap aradığı bir dönemde ortaya çıkararak yapılan hataları teşhis etmesinin yanı sıra, çarelerin de somut ve keskin çizgilerle sunulmasıdır. Bu kitapla birlikte Benna'nın ılımlı ve barışçıl çizgisinin ortaya daha net çıkması özellikle hapisteki İhvan'ın oluk oluk Kutup hareketine kaymasına neden olmuştur. Bu kitabın yayınlanmasından sonra ikinci kez tutuklanarak asılan Kutup, bu tarihten sonra kitabı hapisanelerdeki İhvan'ın Kuran'la birlikte okutulan baş kaynağı ve başucu kitabı olmuştur. Zamanla hapisanede daha da keskin ve katı bir çizgiye doğru giden Kutup'un mukavemet felsefesinden etkilenen bu İhvan hızla cemaatten koparak diğer İhvanları tekfir etmeye başlamışlardır. 50'li yıllara kadar Benna hareketi geçerliken, 60'lı yıllardan sonrası için Kutup hareketi ağır basmıştır. Kutup hareketi zamanla kitleleri arkasından sürüklemeye başlayınca Müslüman Kardeşler Cemaati içinde kan kaybından korkulmuş, bu hareketi dışlamak yerine onun sivri uçlarını törpüleyerek adeta Seyyid Kutup'un görüşünü yumuşatma yoluna gidilmiş ve Kutup hareketinin cemaat hareketiyle aynı çizgide olduğunu göstermeye çalışmışlardır. Örneğin Tilmisani, Kutup'un İslami toplumları tekfir etmesini tevil ederek " O, toplumları karanlıkta görmüştü tekfir etmemiştir" diyerek Kutup hareketini sevimli göstermeye çalışmıştır. Ya da Kuranî emir olan *İyiliği Emretmek ve Kötülükten Alıkoymak* felsefesini Kutup'un tevil etmeyerek yorumlamasını törpülemeye ve yumuşatmaya çalışmış, adeta Kutup'u Benna'nın çizgisinde göstermeye çalışmıştır. Kimileri de Kutup hareketini Benna

Yoldaki İşaretler kitabında İslami uyanış eyleminin izleyeceği işaretleri sunmaya çalışan Kutup, bu işaretlerin Kuran'dan alınması gerektiğini vurgulamıştır. "Bu kitabı gelmesi umutla beklenen öncü cemaat için yazdım" diyen Kutup'un bundan Müslüman Kardeşler cemaatini kastetmediği kesindir. Zaten eğer o cemaat Müslüman Kardeşler olsaydı Kutup'u bunu söylemesi için engelleyen hiçbir durum yoktur. Zira onlarla aynı zindanları ve hapsi yıllarca paylaşan Kutup'un yaklaşık 40 yıl önce kurulmuş olan Müslüman Kardeşler cemaatinin gelişini beklemediği kesindir. Kutup'a göre içinde bulunulan sistem İslami değildir. Bu sistemin adı cahiliye sistemidir. Allah'ın ulûhiyetine düşmanlık üzerine kuruludur. Zira bu sistem egemenliği Allah'tan alıp insana vermektedir ve bu sistemde kimileri kimilerinin Rabb'idir (Kutup, 1977:13,15).

Aslında Kutup'un Benna hayatta iken onunla tanışmamasının yanı sıra, cemaatini de kendi fikirlerine uygun görmediğine en büyük delil olarak Kutup'un 1940'lı yılların başında tebliğ amaçlı bir cemaat kurma girişiminin (Salâh , 1994:315) olmasıdır. Etrafına hatırı sayılır miktarda genç toplamış ancak cemaatini kurma aşamasındayken Amerika'ya gönderilmiştir. Belki de Amerika'ya gönderilmesinin de arkasında yatan en önemli neden onun güçlü bir cemaat kurarak hükümetin başına büyük bir problem olmasından korkulmasıdır. Kutup Mısır'a döndüğü zaman Benna zaten ölmüştür. Cemaate girişinin onun ölümünden sonra olması bize göre Kutup'un bu cemaati kendi düşünce ve fikirlerini yaymak için elverişli görmesi olmuştur. Zira o dönemin en güçlü en bilinçli İslami cemaati şüphesiz Müslüman Kardeşler Cemaati'dir. Bu fırsatı değerlendirmek onun stratejisi açısından doğru bir karar olmuştur.

Kutup, *Yoldaki İşaretler* kitabında İslam daveti için bir cemaatin olması gerektiğini savunmuş, bu davetin ne teorik, ne teolojik ne de kelamî tartışma yöntemiyle gerçekleşeceğini, bunun ancak canlı, hareketli, hayata dönük örgütlenmiş Müslüman cemaatte vücut kazanacağını dile getirmiştir (Salâh, 1994:46). Ancak Benna'nın cemaati 1928 yılından itibaren Mısır'ın en hatırı sayılır ve en ünlü İslami cemaat olmasına rağmen o cemaate girişini idamına götürecek olan tutuklamadan bir yıl önce yapmıştır. Bu zamanlama tesadüf değildir elbet. Çünkü Kutup artık hapsin ve idamın kendisini beklediğini biliyordur. Kaybedeceği hiçbir şeyi yoktur. İslami şuuru yaymak için kullanacağı başka hiçbir metot da kalmamıştır. Nasır ile büyük çatışma ve ayrılık yaşayan cemaate katılmasının kendisini hapse bir adım daha yaklaştıracığını bilmesine rağmen yine de cemaate girmiştir. Çünkü artık biliyordur ki, Nasır hükümeti İslam düşmanıdır ve kendisini devrimleri için kullanmıştır. Er ya da geç hapse de atılacağını zaten kendisi ifade etmiştir. Dolayısıyla cemaate girmesi ve onun en geniş ve güçlü ağı olan

hareketi olarak sunmaya çalışmıştır. Örneğin, Salâh Şâdî, Seyyid Kutup'un Benna'nın görüşünü idame ettirdiğini savunarak onun açtığı yolun "Benna'nın görüşlerinin mantıklı bir semeresi" dir diyerek adeta Hasan el-Benna'nın ılımlı imajına baypass yapmak istemiştir. Detaylı bilgi için lütfen bkz. Zehra Betül Güney, *Hasan el-Benna'yı Yeniden Okumak*, Açılım Kitap, İstanbul 2017, s. 252.

İrşad Ofisi'nin başkanı olması düşüncesini son bir kez hapse girmeden önce Mısır halkına duyuracağı tebliği için en etkin araç olarak görmektedir.

Kutup'un cemaate Benna hayattayken dâhil olmamıştır sorusuna Halidi "Benna'nın gücünü ve bilgisini göremeyerek hata yapmıştır" diyerek (Salâh, 1994:315) kendi kitabında Kutup'a dair sunduğu bulgularla çelişkiye düşmüştür. Zira Halidi'nin kendi kitaplarında Kutup'un ferasetinden, doğuşundan itibaren hep sorgulayıcı ve araştırmacı yapısından, sistemi reddetmedeki kararlılık ve korkusuzluğundan yüzlerce sayfa dolu övgülerle bahsederken Kutup'un Benna'nın bilgisini göremediğini savunması birbiriyle çelişen ifadelerdir. Bize göre, Benna'yı tanımanın ve onun cemaatine katılmanın farz olarak görülmesi devam ettiği sürece ve Kutup'un Benna'nın düşünce ve fikri yapısından ayrıştırılarak daha farklı bir yere oturtulmadığı sürece bu soruya verilen yanıtlar çelişkili kalacağı gibi bunu savunanların da taraflı düşündüklerini ortaya koymaktan başka bir sonuca ulaştırmayacaktır.

Diğer yandan Halidi'nin kitabında delil olarak kullandığı Seyyid Kutup'un yazdığı iddia edilen "Neden İdam Edildim" kitabının Seyyid Kutup öldükten sonra onun çizgisini yumuşatmaya yönelik ve Benna çizgisine çekilmeye yönelik bir operasyon ürünü olduğu ortadadır. Diğer yandan Halidi Kutup'un İhvan'a katılmasının neden Amerika dönüşü olduğunu; Benna'nın öldürülmesine Batı'nın sevinç duyduğu için ve Amerika'dayken Kutup'un İngiliz bir müsteşrikin İhvan hareketinin tehlikelerinden bahseden kitabını okuyup kendisiyle bu hususta görüştüğü için öfke duyarak Mısır'a döndüğünde İhvan'a katıldığını ifade ederek gerekçelendirmiştir. Ancak madem Kutup'un cemaate yönelik düşüncesi Amerika'dayken bu müsteşrikten çok etkilendiği için gelişmiştir, öyleyse neden bu katılımı hemen Amerika dönüşü olmamıştır da Hür Subaylar Teşkilatı'ndan ayrıldıktan sonra olmuştur sorusu da cevapsız kalmaktadır. Zira Halidi, Kutup'un cemaatin güçlü olduğunu ilk defa Subaylar Teşkilatı'ndan ayrıldıktan sonra farketmeye başladığını dile getirmiştir (Salâh, 1994:319-320, 324).

Açıkçası, Kutup'un Benna'nın çizgisini ve cemaatinin Mısır'daki önemini ve Batı için tehlike arz edip arz etmediğini bir müsteşrikten öğrendiğini ifade etmek Kutup'un sığ bir İslami yapıya ve Mısır hakkında hiçbir şey bilmediğini ifade etmekten başka da bir sonucu bize sunmayacaktır. Ya da Subaylar Teşkilatı'ndan ayrıldıktan sonra cemaatin gücünü yeni fark ettiğini iddia etmek onun çizgisini tam anlamıyla kavramamak demektir. Çünkü subaylar devriminde aktif rol alan cemaatin gücünü devrim öncesi görmeyen Kutup, neden bunu devrim sonrası üstelik Subaylar Teşkilatı'ndan ayrıldıktan sonra keşfetmiştir sorusu da cevapsız kalmaktadır. Elbetteki bütün bu sorular başlı başına büyük cevaplar taşımaktadır. Ancak bu sorulara verilecek cevaplar Benna ile Seyyid Kutup'un yollarını, fikirlerini, siyasi İslam'a dair düşüncelerini de ayıracağı için sakıncalı görülmüş ve gerçek zemine oturtulmamış gerekçeler sunulmaya çalışılarak asıl neden gizlenmiştir.

Bu gerekçeler Kutup'un çizgisine, ferasetine ve sunmaya çalıştığı *Cahili Toplum* doktrinine zarar verecektir. Bize göre bu doktrin Benna'nın sunmaya çalıştığı ılımlı ve uzlaşmacı İslam doktrinine ters düştüğü için Halidi'nin yaptığı gibi ya görmezden gelinmiş, ya da Yusuf Azm gibi Benna ve Kutup çizgisi birleştirilmeye çalışılarak tarihi bulgular hasıraltı edilmiş ya da çarpıtılmıştır. Her iki çaba da Kutup'un uğruna şehit olmayı göze aldığı düşüncesine zarar vermekten ya da onu örtbas etmekten başka bir işe yaramamıştır. Biz bu çalışmamızla bu yok sayılan, göz ardı edilen ya da örtülmeye çalışılan Kutup'un siyasi düşüncesini bütün gerçekliğiyle sunmaya çalışarak bununla Benna gibi sisteme dâhil olmuş ılımlı ve uzlaşmacı liderlerin yaptığı hataları ortaya koymanın yanı sıra, bu düşüncenin Tekfirci guruplardan hangi noktalarda ayrıştığını da ortaya koymayı çalışmaktayız.

Doğrusu Benna sosyal adaletten, ekonomik kalkınmaya, ulusal birlikten İslam'ın yönetim ve parlamenter sistemine kadar yaldızlı ve oldukça çekici ifadelerle ele aldığı bütün meselelerin pratikteki organizmalarının nasıl işleyeceğini izah edemediği gibi bu meseleleri bir ajanda olarak değil de konuşmalarında araya serpiştirdiği süslü ve cazip birkaç düşünce olarak ifade etmiştir. Kimilerine göre onun bu söylemlerini ilerde gerçekleştirmek istediği siyasi projelerine destek aramak için kullandığı iddia edilmiştir (Rıfat, 1977:127-128).

Benna otoriteye doğrudan başkaldırmayı intihar olarak kabul etmiş ve sistemin içine girerek sistemle sorunsuz bir şekilde baş edeceğini düşünmüştür. Ancak, Peygamberin Mekke dönemi direnişini sürekli örnek olarak kullanan Benna'nın gözden kaçırdığı en önemli husus, Peygamberin hiçbir zaman sistemin içine girerek sistemle mücadele yolunu seçmediği gerçeğidir. Kutup işte bu ılımlı yöntemin tam aksini düşünmektedir. Çünkü ona göre Peygamber de oldukça soylu bir kabilede gelmişti. İsteseydi eğer İslam dinine önce toplumdaki ahlakı güçlendirerek, cemiyetin vicdanını hedef alarak onları ıslah edecek bir reform çağrısında bulunarak tebliğe daha yumuşak adımlarla başlayabilirdi. Önce ahlakı ön plana alan, toplumu güzelleştirmeyi, nefisleri arındırmayı hedefleyen bir ıslahat davetinde bulunabilirdi. Etrafına bu ıslah çağrısında bulunan birçok asil Arap liderini toplayabilirdi. Salih bir insan topluluğu Peygamberin bu davetine icabet eder, Peygamber de böylelikle İslam akidesini ve inancını kabul etmeye onları daha kolay yaklaştırırdı. *La İlahe illallah* çağrısı bu kadar büyük bir muhalefetle karşılaşmazdı. Ancak Peygamber, ucunda kesin ölümün beklediği en zorlu yolu seçerek, üstelik bu çağrıyı toplumun en alt tabakasından gelen bir avuç köle ve toplumun en zayıf tabakası olan insanla birlikte yaparak, oldukça güçlü ve soylu olan kabilelerin elinde mütedavil olan hâkimiyeti en büyük otorite ve tek söz sahibi olan Allah'a iade etme (Ulûhiyet) yöntemini uygulamıştır (Kutup, 1977: 29-36)⁷.

⁷İbni Teymiye Ulûhiyetin ve Rububiyetin gerçek anlamını Haşr Suresi 22-24 ayetlerinde tecelli ettiğini ifade ederek Allah ile insan arasındaki ilişkiyi köle ve efendi ilişkisinden öteye götürerek gönüllü katılım olarak adlandırabileceğimiz İlahın bütün sıfatlarını kayıtsız

Dolayısıyla, Kutup'a göre bu tip ılımlı İslamcıların izledikleri metot daha güvenli ve daha zamanın şartlarına uygun reel bir metot gibi gözükse de hiçbir zaman istenilen devrimi gerçekleştirmeyecek bir metot olarak kalmaya mahkûmdur⁸. Çünkü varılmak istenilen son nokta Allah'ın hâkimiyeti olsa da sistemin bir figürü olarak ve onun içinde yer alarak sistemle savaşmayı amaçlamak bu hâkimiyeti kurmak için çıkılan savaşta başından mağlup olmak demektir. Benna sürekli sistemin içinde yer alarak, zamanla bilerek ya da bilmeyerek evrilmiş ve cahiliye toplumunun organik bir üyesi olmuş, bu yüzden sisteme karşı direnenleri ilk başta sadece ihraç ederken, son dönemde onları kafir ilan etmiştir (Seyyid Yusuf, c.II, 1994:162; Mahmûd 'Abdulhâlîm, c.II, 1985:58,75; Cemâl el-Bennâ, 1994:112; Mahmûd Sabbâg, 1407:245). Böylelikle cemaatini kendi eliyle ikiye bölmüş ve bazılarını ötekileştirmiştir. Bu tutumu hükümetlerin ve sarayın işgalci tutumunu pekiştirirken, buna karşılık cemaatin dağılmasına ve bir daha asla iflah olmamasına neden olmuştur.

CİHAD

Benna'nın cihad risaleleri incelendiğinde kendisinin cihadın anlamını, ne zaman ve neye göre farz olduğunu cemaatine başarıyla ilettiği ve buna bedensel ve zihinsel hazırlık için izci kamplarında genç nesile eğitim vererek cihadın pratiğe dökülmesi için temel alt yapıyı hazırladığı reddedilemez bir başarı olarak kendisini kabul ettirmiştir (Bennâ, Resâil, s. 312; Bennâ, 2012:301). Ancak, hayatı boyunca işgalin kukla hükümetlerine ve saraya karşı ılımlı bir tutum ve eylem içinde olmasını takiyye olarak okumak mümkün olacağı gibi, Benna'nın dönemindeki yöneticileri zalim görmemesini, ya da onları emirü'l-muminin olarak görerek onlara itaat etmesini ulu'l-emre itaati farz kılan klasik fıkhi icra etmesi olarak da okumak mümkündür (Güney, 2017:254-265).

Benna'nın işgale karşı ya da işgalin kukla hükümetlerine karşı bu ılımlı tutumunu sorgulamak, bu fikhin dayandığı hadisleri de sorgulamak olacaktır. Zira, Ehli Sünnet'in birinci kaynakları dâhil İbn Teymiyye ve Gazali gibi bir çok alim zalim bile olsa hükümdara karşı sabrı, suskunluğu ve itaati farz kılarken, bazı kaynakları da başkaldırmayı farz görmüştür⁹. Fıkhi bir

şartsız tam bir rıza ve teslimiyet ile kabul etmek ve sıfatlar doğrultusunda hayatını tanzim ve tesyir etmek olarak açıklamıştır. Bkz. Ebû'l-hasan en-nedevî, *et-Tefsîru's-siyâsî li'l-islâm*, s. 74-85.

⁸ Seyyid Kutup'a göre Peygamber yöntemi sistemle uzlaşma içine girmemiş bir yöntemdir. Bkz. Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, s. 164.

⁹ Fıkhi kaynaklar için lütfen bkz. Ebu'l-alâ el-Mevdûdî, "Ebu Hanife ve Ebu Yusuf", *İslam Düşüncesi Tarihi*, Edt. M. M. Şerif, c.II, s. 316; Seyyid Kutup, *Yoldaki İşaretler*, s. 114, 131, 196, 198; Gilles Kepel, *Peygamber ve Firavun*, s. 43; Albert Hourani, *Çağdaş Arap Düşüncesi*, s.22; Birol Akgün, "Arap Dünyasında Siyasi Selefizm ve Mısır Örneği", *Akademik Ortadoğu*, s. 17; Rifat Said, *Hasanu'l-bennâ metâ keyfe ve limâzâ*, s. 122; Eymen ez-Zevâhirî, *Mevâgifu'l-ihvâni ma'a'l-hukûmâti fi mısra hilâle sittîne 'âmen*, Dijital Kitap, <http://www.tawhed.ws/r1?i=6169&x=2gxseb4t>, erişim tarihi: 20.02.2015; 'Abdulazîz Binbâz, *Tefsîru'l-Kurân*, <http://www.binbaz.org.sa/node/9086>, erişim tarihi: 20.02.2015; Alâeddîn el-Hindî, *Kenzu'l-'ummâli fi suneni'l-egvâli ve'l-ef'âli*, Dabatahû

dilemma olan bu husus Benna'nın da hayatında bir kaotik yapı olarak ortaya çıkmıştır. Bize göre, âlimlerin birbirine taban tabana zıt olan fetvaları fihhi sorundan başka bir şey değildir. İslam'ın temel hususlarda koyduğu tanımların, özellikle de yöneticinin özellikleri ve cihad hususunun netleşmemesi bütün dönemlerde Müslümanların yaşadığı kaoslara damgasını vuran en büyük sorun olarak kendini zinde tutacak ve koruyacaktır.

Diğer yandan, "gece zikir ehlidirler gündüz süvari" dediği ve özel olarak yetiştirdiği özel timdeki gençlerin ülke çapında hükümete karşı ayaklanmalarını ve İngilizlere karşı bombalı saldırı yapmalarını tekfir eden Benna'nın bildirisi¹⁰ oldukça ironik olmasının yanı sıra, bu bildirinin yol açtığı kaos tarihten günümüze kadar devam eden fihhi ve kelami kaosun ta kendisidir. Benna, söylemlerinde her ne kadar ölüm, şehadet ve kandan; cihat, hilafet ve İslam Devleti'nden sıklıkla bahsetse de bunu pratiğe nasıl geçireceğini netleştirmemiş, herhangi bir yol haritası belirlememiştir. Benna, işgal altında direniş gösteren kendi öğrencilerini tekfir ederken, İslam'da büyük günahlar olarak bilinen içki içmek ve evli kadınlarla gayri meşru ilişkiler yaşamak olan günahları halka açık bir şekilde yaşayan ve halk açlık sınırında yaşarken saraylarda lüks partiler ve balolar veren işgalin kuklası olmuş kralı emiru'l-müminin olarak görmüştür (Güney, 2017:237,259,305).

Kutup ise hükümet aleyhine yazdığı makalelerinde aristokratlara ve saraya yakın olanlara ciddi eleştiriler getirmiş ve halkı hükümet aleyhine devrime çağıran ve bilinçlenmelerine yol açan makaleler yazmıştır. Bu makaleleri kral tarafından şiddetli tepkiler almasına yol açarken birkaç kez yakalanması için emir çıkartılmıştır. Kralın onu öldürmek için gizli emir verdiği bilgisi kaynaklarda ele alınmıştır. Ancak onunla baş edemeyeceğini anlayan saray ona bakanlık görevi vererek Amerika'ya eğitim amaçlı göndermiştir (Salâh, 2016:173). Benna ise kişisel olarak hiçbir zaman sarayın hedefi olmadığı gibi 1945 yılına kadar sarayın en güçlü müttefiklerinden olmuştur. 1945 yılından sonra cemaatin içindeki radikal unsurlar yüzünden İngilizlerin hışmına uğramış, gözaltına alınmış, sürgüne gönderilmiş, ancak o her seferinde bu radikal unsurların sebebiyet verdiği huzursuzluk yüzünden

Şeyh Bîkrî Hayyânî, Muessesetu'r-risâle, Beyrut 1985, c. VI, Kitâbu'l-imârati ve'l-gadâ', Hadis No: 14580, 14585, 14826-14836, 14842-14846, indirildiği web sitesi: file:///C:/Users/pc/Desktop/kaom06.pdf, erişim tarihi: 08.07.2015, s. 4, 5, 57-61; Muhammed Mescidi Câmîî, *Ehli Sünnet ve Şia'da Siyasi Düşüncenin Temelleri*, s. 191-192, 197-198, 208.

¹⁰ Benna bu bildiriye İngilizlere karşı ayaklanan ve onlarla işbirliği yapan başbakanı öldürdüren cemaat mensuplarını tekfir etmek için yazmıştır. Kaynaklar için lütfen bkz. Seyyid Yusuf, *el-İhvânu'l-muslimûne*, c.II, s. 162; Mahmûd 'Abdulhalîm, *Ahdâsun sana'ati't-târîh*, c.II, s. 58, 75; Eymen el-Zavâhirî, *el-Hasâdu'l-murri el-İhvânu'l-muslimûne fi sittîne âmen*, kitabın indirildiği web adresi: <http://www.tawhed.ws/r1?i=6164&x=-2gxseb4t> erişim tarihi: 10.02.2013, s. 86, 91; http://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=المسلمين_الإخوان_جماعة_حل_قرار, erişim tarihi:25.12.2014; Mahmûd Sabbâg, *Hagîgatu't-tanzîmi'l-hâs*, s. 245.

hükümetten özür dilemiş, öldürülmeden önce de bu gurupları tekfir eden bildirisini yayınlamıştır.

Belki Benna da Seyyid Kutup gibi korkusuzca direnişi devam ettirerek kitleleri harekete geçirseydi, İngiliz arşivlerinde de belirtildiği üzere Mısır'da İslami bir halk devrimi olabilirdi. Zira 1948 yılında sadece Mısır'da cemaatin 1 milyon üyesi ve sempatizanı vardı (Zollner, 2009:66). Ancak Benna'nın bu ılımlı tutumu ve uzlaşmacı manevraları hiçbir zaman bir halk devrimine sebep olmadığı gibi onun ironik bir şekilde öldürülmesine neden olmuştur. Kutup'un devrimci düşüncesi ise Hür Subaylar Devrimi'ni hareketlendirmiş (Salâh, 2016:173), halkın bu devrime giden yolda bilinçli olmasına neden olmuştur¹¹.

Kutup devrim olmadan önce dergi ve makalelerde bu devrime halkı hazırlamaya çalışmış, özellikle Müslüman Kardeşler cemaatine girdiği 1950 yılından itibaren cemaat üyelerini bu devrimin bir parçası olmaları için önerilerde bulunmuştur. Ülkenin dört bir yanında halkı bilinçlendirmek için çaba sarf etmeleri gerektiğini, adeta ayaklı ve canlı gazete gibi halkın arasına karışarak tebliğde bulunmalarını, kendisinin yazılarını her bir İhvanın halktan en az 10 kişiye okumasını talep etmiştir. İşgalin artık yakın zamanda ortadan kaldırılacağı müjdesini veren Kutup, yazdığı bu makalelerde bu direniş hareketini diğer İslam ülkelerine yaptığı gezilerle de başlattığını ifade etmiş ve bütün Mısır halkına korkusuzca ve tereddüt etmeden direniş için çağrıda bulunmuştur. Bu inancında da başarılı olmuş, 1952 Hür Subaylar Devrimi'nde bu devrimin fikir babası olarak devrimdeki halkın gücünü yönetmiş ve Mısır'ın işgalden kurtulmasında en büyük rolü oynamıştır (Habbâs, 1982:249-250).

Seyyid Kutup ekolündekilerin devrimci ruhunu tetikleyen en önemli unsur, mevcut ortamın çelişkilerini iyi kavramak olmuştur. Hasan el-Benna bulunduğu dönemin pratiğiyle uzlaşmayı ve ona entegre olarak yaşamayı seçerken, Kutup'un yolunda gidenler buldukları dönemi cahiliye dönemi olarak görmüş, bu farkındalıkları onların direniş algısını geliştirmiştir. Yaşadıkları dönemin İslam kültürünü cahiliye döneminin özellikleri olarak gören bu şahsiyetler cahil toplumun pratiğiyle uzlaşmayı reddederek bu pratiği kökünden değiştirmeyi savunmuştur. İki arada kalmış bir İslam'ı reddeden bu guruplar, otoriteyi gasp edenlerin elinden almanın sadece vaaz ve tebliğ ile gerçekleşmeyeceğini savunarak bu işi peygamberlerin direniş metoduyla gerçekleştirdiklerini ifade etmişlerdir. Gerçek ile yüzleşmenin de bu ilkeden geçtiğini savunarak, Benna'nın aşamalardan oluşan tebliğ

¹¹ Kutup'un sistemi reddeden ve işgale karşı makale ve yazıları ordunun içindeki bazı subayların dikkatini çekmiş ve onunla irtibata geçerek birlikte Hür Subaylar Darbesi olan ve kral Faruk hükümetini deviren darbeyi gerçekleştirmişlerdir. Ancak darbeden kısa süre sonra kendisiyle yapılan görüşmede devrimin beyhude olduğunu, devrimden önce İngilizler varken devrimden sonra Amerikalıların olduğunu belirterek devrimden ideolojik olarak koptuğunu belirtmiştir. Bu kopuş onun idamına götüren süreci de başlatmıştır. Detaylar için lütfen bkz. Salâh 'Abdulfettâh el-Hâlidî, *Seyyid Kutub mine'l-mîlâdi ile'l-istîşâd*, Dâru'l-kalem, Şam 1994, s. 299.

metodunu eleştirmiş ve Benna'nın takip ettiği uzlaşmacı ve statükocu geleneğini şiddetle reddetmiştir (Kutup, 1992:60-105; Câmîî, 2012:142; Ferîd, 1987:118-128).

Seyyid Kutup sadece sözle cihad ettiğini sananların boş hayale kapıldıklarını ifade ederken adeta Benna'yı anlatmaktadır. Ona göre, Allah'ın kullarını kendi kulları durumuna getiren ve Allah'ın hâkimiyetini gasp eden zorba Tağutların¹² öğüt ve nasihatle yola getirileceğini düşünmenin beyhude bir uğraş ve aldatmaca olduğunu dile getirerek şu cümlesiyle Benna'nın cihad metodunu çürütmüştür:

"Zorba Tağutlar sizin öğüt ve konuşmalarınızla yola gelip gasp ettikleri iktidardan usulca el çekmezler. İş bu kadar basit olsaydı peygamberlerin görevi o kadar zor olmazdı heralde!" (Kutup, 1977:32,173)

Hasan el-Benna döneminde ılımlı duruştan sıkılarak ülke çapında radikal eylemlerde bulunarak kendi adaletlerini sağlamak için silahlı çözüme rücu eden İhvan'ın radikal tabanı, Nasır döneminde Seyyid Kutup'la birlikte hapse girmişlerdir. Kutup, 1965 yılında hapiste kaleme aldığı *Yoldaki İşaretler* kitabında her ne kadar açık bir şekilde Benna'nın adını dile getirmese de onun gibi ılımlı Müslüman yöneticileri riyakâr bularak İslam'ı uzlaşmacı tutumlarıyla baltaladıklarını savunmuştur. Cemaatin Benna'dan sonraki ikinci mürşidi Hasan el-Hudeybi Benna'nın ılımlı çizgisini idame ettirmeye çalışsa da ve cemaatin bu tekfirli radikal İhvan'dan beri olduğunu onları cemaatten ihraç ederek ispatlamaya çalışsa da yine de Nasır'ın hışmından kurtulamamış ve radikal İhvan ile birlikte hapse atılmıştır.

Hudeybi Kutup'un hapiste yazdığı kitabındaki kinayenin kendilerine gittiğini anlamış olmalıdır ki onun bu kitabına reddiye olarak o da hapiste *Tebliğciyiz Yargıcı Değil* adlı kitabını yazmıştır. Hapis günlerinin en ironik yanı da şüphesiz hep birlikte insanlık dışı işkenceye tabi tutulurken birbirlerini tekfir etmeleri olmuştur. Hudeybi'nin kaleme aldığı iddia edilen bu kitapla ilgili en çarpıcı detay ise, 1960'lı yıllarda İhvan hareketini bastırmakla görevli olan ve İhvan'ın tutuklanmasından sorumlu birinci adam olan Mısır Emniyet Teşkilatı'nın başkanı General Fuad Allam ile 2003 yılında yapılan röportajda bu kitabı Hudeybi'ye kendilerinin yazdığını ifade ederek bununla tekfirli gurupların radikalliklerini törpülemeyi hedeflediklerini itiraf etmesidir. Kanaatimizce, Hudeybi'yi ve cemaatin ılımlı tabanını Nasır'ın hışmından kısa sürede kurtaran en önemli bedel bu olsa gerekir¹³.

¹² Sözlükte "azmak, sınırı aşmak ve aşırı derecede azgın ve müteceviz kişi" anlamına gelen Tağut, hak yoldan saptıran, yaratılmışlık üstü konumunda tutulan varlık anlamında bir Kuranî terimdir. Bkz. Metin Yurdagür, "TAĞÛT", *DİA*, c. 39, (2010), s: 372.

¹³ Bu röportajın detayı ve bu kitabın hükümet tarafından yazdırıldığına dair kaynaklar için lütfen bkz. <http://arb.majalla.com/2012/12/article55240765/>-هل-ألف-المستشار-حسن-الهيبي-دعاة-لا-في erişim tarihi: 20.05.2015; Enver 'Abdulhadi, *el-Ahzâbu ve'l-harakâtu ve'l-cemâ'âtu'l-islâmiyye*, c. II, s. 121; Brynjar Lia, *Müslüman Kardeşlerin Doğuşu 1928-1942*, s. 336; Servet el-Hirbâvî, *Kalbu'l-ihvân*, s. 30; 'Abbâs Sîsî, *Fî kâfileti'l-ihvâne'l-muslimîn*, c. IV,

Hudeybi'nin kitabıyla ya da Kutup'un idamıyla dahi önü alınamayan bu radikal İslam, son çare olarak Kutup'un ölümünden sonra elbette ki yine İhvan aracılığıyla Kutup hareketi ılımlı gösterilmeye çalışılarak siyasi İslam törpülenmeye çalışılmıştır. Hatta Seyyid Kutup hareketinin gölgesinde kalan Benna'nın ılımlı imajı Kutup hareketine idhal edilmeye çalışılarak cemaat içi kan kaybı engellenmek istenmiştir¹⁴. Bu uğraşlar da zamanla iflas edince bu sefer de orta yol bulunmaya çalışılarak Seyyid Kutup okuyup Benna çizgisinde kalınması telkin edilmiştir. Yani söylemde Seyyid Kutup gibi radikal, eylemde Benna gibi liberal ve barışçıl İhvan modeli (Enver, c.II, 2000:28)¹⁵. İhvan'ın genel sekreterliğini yapmış olan Mahmud İzzet'in de dediği gibi "Hudeybi, İhvan'dan Seyyid Kutup'u okumasını ancak kendisi gibi ılımlı yolu izlemesini istemiştir" (Zollner, 2009:9) diyerek son tahlildeki İhvan görüşünün sentezlediği "modern selefilik" olan Neo-selefilik yolunda kalmasının istendiğine ışık tutmuştur.

Doğrusu tam olarak Hasan el-Benna'nın da istediği de budur aslında: "Kuran'daki siyasi İslam'ı söylemlerde zinde tutmak, ancak ılımlı yolu izlemek"¹⁶. Ancak, ne Benna'nın ne de Hudeybi'nin bu sentez çabası sistemin aktörlerini memnun etmediği gibi, siyasi İslam'ı da törpülemeyi başaramamıştır. Aksine bu ılımlı tutumdan tatmin olmayan muhafazakâr taban kendi tekfirici hanedanlıklarını kurmuş, bu da zamanla daha da radikalleşerek ve çoğalarak günümüzde birbirlerini boğazlayan Müslümanlar haline dönüşmelerine neden olmuştur.

Cemal el-Benna'nın'da ifade ettiği gibi, abisi Hasan el-Benna hayatının yarısını ibadet ve fihhi meselelerle, diğer yarısını da sistemle barışçıl ve ılımlı bir yol izleyerek geçirmiştir (Cemâl, 1994:135-141). Belki Benna da Kutup gibi korkusuzca direnişi devam ettirerek kitleleri harekete geçirseydi,

s. 205; Ferîd 'Abdulhâlik, *el-İhvânü'l-muslimûne fî mîzânî'l-hakk*, s. 115-118; Hişâm Mubârek, *İrhâbiyyûn kâdîmûn 1928-1994*, s. 17; Mahmûd 'Assâf, *Me'a'l-imâmi's-şehîd-i hasane'l-bennâ*, s. 160. Elbette Hudeybi'nin bu kitabı İhvan'ı korumak için takiye olarak yazdığını savunanlar olmuştur. Hişâm Mubârek bu bilginin doğru olmadığını, Hudeybi'nin kitabının bütün tehlike unsurları ortadan kalktıktan ve Seyyid Kutup'un idam edildikten ve tutuklananların hüküm giydikten sonra yazıldığını iddia etmiştir. Ayrıca, bu kitap hapiste yazılmış olsa bile madem bu kitap sadece takiye amaçlı yazılmıştır, öyleyse neden cemaat için hiçbir tehlikenin olmadığı yıllarda hatta Nasır öldükten sonra bile kitap yeniden defalarca basılmıştır sorusunu yönelterek bu iddianın asılsız olduğunu savunmuştur. Bkz. Hişâm Mubârek, *İrhâbiyyûn kâdîmûn 1928-1994*, s. 88.

¹⁴ Örneğin Salâh Şâdî, Seyyid Kutup'un Benna'nın görüşünü idame ettirdiğini savunarak onun açtığı yolun Benna'nın görüşlerinin bir semeresi ve neticesi olarak görmüştür. Bkz. Salâh Şâdî, *Safahâtun mine't-târîh*, <http://216.245.208.90/index.php?title=صفحات من التاريخ الإخوان المسلمون وسنوات الحصاد>, Erişim tarihi: 12/01/2015.

¹⁵ Said Havva'nın İhvan olabilmenin şartlarından birisinin Seyyid Kutup'un bu kitabını okumak olduğunu zikretmesi ise Hudeybi'nin tutumuyla çelişen bir durumdur. Hudeybi bu kitaba reddiye yazarken, Said Havva hem cemaate mensup olup hem de bu kitabın okunmasını şart koşmuştur. Bkz. Sa'îd Havva, *el-Medhal-u ilâ da'veti'l-ihvâne'l-muslimîn*, s. 115.

¹⁶Kanaatimizce, Kuran'ın siyasi doktrinleri örtbas edilemeyeceği için, barışçıl yolda ilerlemek isteyenler bu söylemleri şiar edinerek ilerlemeyi daha güvenli görmüşlerdir.

kanımızca Mısır'da İslami bir halk devrimi olma ihtimali çok yüksekti¹⁷. Zira 1948 yılında sadece Mısır'da cemaatin 1 milyon üyesi ve sempatzanı vardı (Zollner, 2009:66) ve İslami devrim için Hasan el-Benna'nın istediği 12.000 sayısından oldukça fazlaca bir sayıydı (Michell, Dijital kitap, Bölüm II). Ancak buna rağmen sözel olarak desteklemesine rağmen, pratikte hiçbir halk ayaklanmasını desteklemeyen Benna'nın (Ahmet Adil, 1989:192,223; Muhsin, 1987:18,107) sistemin içinde kalarak uzlaşmacı tutumu Kutup'un ifadesiyle zamanla sistemin yaşayan bir hücresi haline dönüşmesine neden olmuştur.

Benna cemaati kapanıp İhvan'ın çoğu hapse atılınca başbakan Nukraşi Paşa'ya defalarca giderek cemaati adına özür dilemiş ve kendisine fırsat verildiği takdirde adamlarını hükümetin hizmetine seferber edeceğini belirterek cemaatinin barışçıl bir tutum sergileyeceğine dair güvenceler verdiğini belirtmiştir (Güney, 2017:229; 'Abdurrahîm 'Alî, 2011: 37,200; Muhammed Şevkî, 1980:32). Kutup ise hapiste geçirdiği 15 yıl içinde geçirdiği ağır işkenceler yüzünden defalarca iç kanama geçirmiş ancak yine de hükümetten aman dilememiştir. İdam kararı çıktığında ise kendisine öldürülmemesi için takiye yapması istendiğinde takiyenin İslam'da olduğunu ancak bu ruhsatın liderler ve belirli kitlelerin önderleri için geçerli olmadığını savunmuştur. Affedilmesi için hükümetten talepte bulunmasını kendisine söyleyenlere ise, "Eğer hak ettiğim için hapsolduysam ben hakka rıza göstermeliyim ve eğer haksız yere hapsolduysam haksızlığa yalvaracak kadar küçülmedim!" demiştir (Sarmış, c.I, 1992:52).

Benna hükümete hizmet etmesi için cemaatini seferber edeceğini vaadederken Kutup, hükümeti¹⁸ Tağut olarak görmüş "Allah'ın birliğini namazda işaret eden işaret parmağım bir Tağut'un yazdığı bir harfi teyid etmeyeceği gibi reddecektir" diyerek sistemi külliyyen idamı pahasına reddetmiştir. İdam edileceği günün gecesi dahi Nasır hükümeti kendisine son bir defa haber göndererek, başını çektiği bu davanın İhvan'ın emriyle ve sorumluluğu altında yapıldığını ifade ederse sağlık sorunları bahane edilerek serbest bırakılacağı haberini iletmış ve kendisinden taviz vermesini talep etmiştir (Sarmış, c.I, 1992:52). Ancak Kutup bu davayı kimsenin etkisinde kalmadan güttüğünü ve tek başına güttüğünü belirterek idama koşar adımlarla gitmiştir (Salâh, 2016:220)¹⁹.

¹⁷ Kimi yazarlar bu fırsatları kaçırdığı için cemaati "Fırsat Kaybeden Cemaat" (Cemaatu'l-furasi'd-dâi'a) lakabıyla anmaktadır. Bkz. Muhammed Moro, *el-Haraketu'l-islâmiyyetu fi misra (1928-1993)*, s. 127.

¹⁸Bu hükümet elbette Benna'nın yaşadığı dönemdeki hükümet değildir. Kutup'un ruhani liderliğinde Hür Subayların devrimiyle yıkılmıştır. Ancak Hür Subayların hükümetinin de devirdikleri hükümetten farksız olduğunu ve onların da liberal bir hükümet kurarak Amerikalılarla işbirliği yaptıklarını gören Kutup, Hür Subaylar hükümetini de protesto etmiş ve bunu insanların önünde yüzlerine haykırıştır. Detaylı bilgi için lütfen bkz. Salâh 'Abdulfettâh el-Hâlidî, *Seyyid Kutub mine'l-mîlâdi ile'l-istîshâd*, s. 204, 299

¹⁹ Salâh 'Abdulfettâh el-Hâlidî, *Seyyid Kutub eş-şehîdu'l-hayy*, s. 220-

Her ne kadar Kutup'un düşünceleri sistemin bekası için büyük tehlike arzettiğinden ötürü ölmesi zaruri olsa dahi, onun ölmesi demek ondan bir aziz yaratılması demektir. Hem onu susturmak için hükümet bu teklife mecbur kalmış, hem de onu öldürmenin onun davasını ölümsüzleştirerek radikalleri daha da radikal yapacağını bildiği için böyle bir teklif yapmıştı. Kutup'tan saliverilmesi karşılığında taviz vermesini istemek, onun korktuğunu insanlara ispatlamanın yanı sıra bu davada o kadar samimi olmadığını kendisini takip eden kitleye duyurarak ona ılımlı bir Müslüman imajı vermek için olmalıydı. Bununla radikal guruplar üstündeki gücünü ve sarsılmaz etkisini kırmak ve davasını başsız bırakmak istemişlerdir.

Bu imajı ondan aldıktan sonra belki onu da Benna gibi öldüreceklerdi. Ancak Kutup Benna gibi onlara bu isteklerini vermek yerine şehit olmayı tercih etmiştir. Çünkü o da biliyordu ki davasının ölümsüz olması için artık kanının akması gerekmektedir. Elbette Benna da şehit edilmiştir. Ancak Benna bu şehadeti istememiştir. Zira cemaat mensuplarına göre Benna cemaatinin radikallerini tekfir eden bildirisini ölümden kurtulmak için takiye olarak yazmıştır. Ancak takiye için ya da inandığı için bu tekfir bildirisini yazması yine de onun ölümü istemediği gerçeğini değiştirmeyecektir. Zira bu bildiri yazan kişi zaten İslami hedeflerine sistemle çatışarak ve ölecek değil, demokratik haklarını kullanarak ve modern metodlarla ulaşmak isteyen birisidir. Ancak ironik olan da şudur ki bu takiye ya da bilinçli olarak Kutupçu zihniyete olan karşıtlığı onu yine de istemediği ölümden kurtaramamıştır. O ölüme isteksiz giderken, Kutup ölüme koşa koşa gitmiştir. Kendisine hayatta kalmasının Müminler için daha faydalı olması için gerekli olabileceği teklifini yapanlara, "*Şehadetim hayatta kalmamdan daha faydalı olacaktır*" demiştir (Salâh, 1994:418). Kutup Tevbe Suresi 111. ayette belirtildiği gibi Rabb'inden şehadeti kanı karşılığında satın alarak O'nunla kazançlı bir alışveriş yapmıştır. Benna istemeyerek ve ılımlı bir aziz imajıyla ölüme giderken, Kutup ölümden korkmayan, Tağut'a boyun eğmeyen peygamber ve velilerin dik duruşuyla taviz vermeden kendi seçimiyle ölüme gitmiştir.

SONUÇ

İlimli ve modern kimliği ile Benna başta sadece bir tebliğci olmayı istemiş daha sonra ise siyaset adamı olarak sistemin içine girmek istemiş, böylelikle sistemi iyileştireceğini düşünmüştür. Kutup ise, bu statükocu geleneği şiddetle reddetmiş ve sistemi külliyyen reddederek ona karşı cephe almıştır. Benna cihad kavramını, İslami talim ve terbiye hususunu söylemlerinde oldukça açık bir şekilde ortaya koyarken, sistemin sorunlarını ve İslam âleminin girdabını anlayamamıştır. Kutup ise İslam dünyasının sorunlarını (*Cahili Toplum* sorunu) teşhis etmiş ve bunun tedavisi için ciddi reçeteler sunmanın yanı sıra, direnişini korkusuzca sürdürerek ardında ciddi bir miras bırakmıştır.

Benna İslami devrimin ahlak ile olacağına inanıp *Dini Demokrasi* mefhumunu savunurken Kutup İslam'ı siyasetten ayırmadığı gibi Batı'nın istediği şekilde davranmaz ve İslam hukukunu insan beğenisine sunmak için

el-Hukmu Lillah (Kanun yapıcı olan sadece Allah'tır) mefhumunu yontarak onu demokrasiye entegre etmeye çalışmaz. Kutup, beşeri hâkimiyet olan demokrasinin aksine İlah'ın hakimiyetini kayıtsız şartsız hayatın her alanında uygulanması için ve toplumun bütün alanlarında İslami devrimin olması için çağrıda bulunur.

Benna verilen bazı tavizleri, takiyeyi ya da hükümetlerden eman dilemeyi zaman kazanmak için hayati görürken Kutup tavizsiz bir İslam peşindedir. Zira Peygamber taviz vermemiş takiyeye yapmamış, kimseden eman dilememiştir. Benna İslam düşüncesini ahlaki teamül kurallarından öteye götürmeye istekli olmamış, hükümetlere sadece nasihat metoduyla ıslah edileceğine inanmıştır. İhvan'ı tam bir süvari gibi yetiştirmiş ancak cihad kavramını pratiğe dökmekte isteksiz ve kararsız davranmıştır. Adeta söylemde radikal ancak eylemde liberal olan Benna'nın aksine Kutup söyleminde de eyleminde de istikrarını korumuş ve düşüncesini pratiğe dökmek için cesur adımlar atmıştır. Kral dâhil bütün hükümetleri Tağut olarak nitelemiş ve İslami devrim olması için hayatını ortaya koymuştur.

Benna hükümetlerle barışçıl bir politika izleyerek kralı ulu'l-emr ve Emiru'l-Müminin olarak görmüş, Kutup ise hükümetleri cüceler olarak niteleyerek krala ve saraya karşı çetin bir savaş vermiştir. Benna'nın bu tutumu cemaat içi parçalanmalara ve kan kaybına neden olurken, Kutup'un kralı Tağut olarak görmesi ve bu uğurdaki çabaları devrimin olmasına neden olurken Kutup birlikte devrim yaptıkları Hür Subaylar hükümetine de İslami olmadıkları için karşı koymuş bundan ötürü idam edilmiştir.

Laik sistemi İslam hukukunun inşası için araç olarak kullanmaya çalışan Benna bu uğurda sisteme dâhil olarak seçimlere girmiş, ancak bu tutumu ne sistemin başındakileri ne de İhvanın bazı kesimini memnun edebilmiştir. Onun *Dini Demokrasi* sentezi İslam devletinin gerekliliklerini inşa etmeye yeterli olmadığı gibi, hoşnutsuz İhvanın kendi içinde paralel bir yapı oluşturmasına neden olarak radikal İslam'ın da temelini atmasına neden olmuştur.

Daha çok iman devrimine inanan Benna bu hususta statükocu bir çizgide kalmaya özen göstermiştir. Onun bu orta yolcu ılımlı tutumu İhvanın muhafazakâr kesimini tatmin etmemiş, bu gurup ülke çapında işgal aleyhine seri cinayetler işleyerek terörist faaliyetlerde bulunmuşlardır. Bu tutumları cemaatin kapanmasına neden olduğu için Benna fundamentalist tutumlar içinde olan bu İhvanı tekfir eden bildirisini yayınlamıştır. İlk defa *Modern İslam* ve *Siyasi İslam* kavramının oluşmasına neden olan bu bildirinin Modern cenahı Benna ve onun ılımlı uzlaşmacı taraftarları olurken, siyasi cenahı ilerde Kutup'un direniş cephesine geçecek olan cenah olmuş, Benna ve Kutup çizgisi bir daha hiçbir zaman birleşmemek üzere ayrılmıştır. Zira Benna'nın uğruna İhvanı tekfir ettiği hükümeti Kutup ilerleyen yıllarda tekfir etmiş ve sistemini de Tağut sistemi olarak görmüştür.

Her ikisinin ardından imaj yenileme operasyonları yapılmış, Benna ile Kutup çizgisi tek bir çizgide buluşturulmaya çalışılmış ve bu uğurda ciddi neşriyat yayınlanarak çaba sarf edilmiştir. Bu uğraş semeresini vermiş ve günümüze kadar Benna ve Kutup aynı çizgide seyreden ve aynı gaye için şehadete nail olan kişiler olarak tarihe geçmiştir. Ancak, Benna döneminin hoşnutsuz ve tatminsiz gurupları Kutup'un *Cahili Toplum* doktrinini vahşi tekfirciliğe evirerek günümüzde milyonlarca Müslümanın kanının akıtılmasına neden olmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Abdulfettâh El-Halidî, Emrîka Mine'd-Dâhil Bi Minzâri Seyyid Kutub, Dâr El-Menâr, S. 4, 53, Dijital Kitap, İndirildiği Web Sitesi: <http://download-pdf-ebooks.online/files/download-pdf-ebooks.org-kupd-4979.pdf>, Erişim Tarihi: 01.02.2017;
- Abdullah El-Habbâs, (2016), Eş-Şehîdu'l-Hayy, Ed-Dâru's-Şâmiyye, Kahire.
- Abdullah El-Habbâs, (1982), Seyyid Kutub El-Edîbu'n-Nâkıd, Mektebetu'l-Menâr, Ürdün.
- Ahmed Âdil Kemâl, (1989), En-Nugâtu 'alâ'l-Hurûf, Ez-Zehrâ Li'l-İ'lâm, Kahire.
- Ahmet Bin Hanbel, (1995), El-Musned, Şerehahû Muhammed Şâkir, C. I, Dâru'l-Hadîs, Kahire İndirildiği Web Sitesi: <https://archive.org/stream/waqmusnda/musnda01#page/n441/mod/e/2up>, Erişim Tarihi: 05.07.2015.
- Akgün, Birol, (2013), "Arap Dünyasında Siyasi Selefizm Ve Mısır Örneği", Akademik Ortadoğu, Sayı: 14, Yıl 7, (2013-2), Ss: 1-38.
- Alâeddîn El-Hindî, (1985), Kenzu'l-'ummâli Fî Suneni'l-Egvâli Ve'l-Ef'âli, Dabatahû Şeyh Bîkrî Hayyânî, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut, C. VI, Kitâbu'l-İmâratî Ve'l-Gadâ', Hadis No: 14580, 14585, 14826-14836, 14842-14846, file:///c:/users/pc/desktop/kaom06.pdf, erişim tarihi: 08.07.2015.
- Ali Es-Seyyid El-Vasîfî, (2010), El-İhvânu'l-Muslimûne Beyne'l-İbtidâ'i'd-Dînî Ve'l-İflâsî's-Siyâsî, Dâru'l-Meşriği'l-İslâmiyye, Kahire.
- Arı, Tayyar, (2007), Geçmişten Günümüze Ortadoğu, Alfa Yayınları, İstanbul.
- 'Ashmâvî, 'Ali, (2006), Et-Târîhu's-Sirrî Li Cema'ati'l-İhvâni'l-Muslimîn, Merkez-U İbn-İ Haldûn Li'd-Dirâsât, Kahire.
- Ashraf Nabih El-Sharif, (2011), Democratization Of Islamist Movements In Egypt And Morocco, Basılmamış Doktora Tezi, Boston University Graduate School Of Arts And Sciences, Boston.

- Beyyûmî, Zekerıyyâ Suleymân, (1979), El-İhvânu'l-Muslimûne Ve'l-Cemâ'âtu'l-İslâmiyye 1928-1948, Basılmış Doktora Tezi, Mektebet-U Vehbe, Kahire.
- Binbâz, 'Abdulazîz, Tefsîru'l-Kurân, <http://www.binbaz.org.sa/node/9086>, Erişim Tarihi: 20.02.2015.
- Binder, Leonard, (1990) "Gazâlî", İslam Düşüncesi Tarihi, Edt. M. M. Şerif, Çevr. Yusuf Ziya Cömert, İnsan Yayınları, İstanbul, C.II, Ss: 403-414.
- Büyükkara, Mehmet Ali, (2015) Çağdaş İslami Akımlar, Klasik Yayınevi, İstanbul.
- Câmiî, Muhammed Mescid-İ, (2012), Ehli Sünnet Ve Şia'da Siyasi Düşüncenin Temelleri, Çevr. Ejder Okumuş, İnsan Yayınları, İstanbul.
- Cemâl, El-Bennâ, (1994), Mes'ûliyyetu Feşeli'd-Dîni'l-İslâmî Fî'l-'asri'l-Hadîs Ve Buhûsun Uhrâ, Dâru'l-Fikri'l-İslâmî, Kahire.
- Cum'a Emîn Abdulazîz, (2006), Devru'l-İhvân Fî'l-Muctema'î'l-Mısırî 1938-1945, Dâru't-Tevzî-İ' Ve'n-Neşri'l-İslâmiyyi, Kahire.
- Cum'a Emîn Abdulazîz, (2003), El-İhvânu Ve'l-Muctema'u'l-Mısırî Ve'd-Duvelî 1928-1938, Dâru't-Tevzî-İ' Ve'n-Neşri'l-İslâmiyyi Kahire.
- Cum'a Emîn Abdulazîz, (2005), Merhaletu't-Tekvîn 1938-1943, Dâru't-Tevzî-İ' Ve'n-Neşri'l-İslâmiyyi, Kahire.
- Dhar, Soumia, (2011), Understanding The Confluence Of Online Islamism And Counterpublicity, Basılmamış Doktora Tezi, The University Of New Mexico, New Mexico.
- Ebû İsâ Muhammed Et-Tirmîzî, (2013), El-Câmi'u's-Sahîh Sunenu't-Tirmîzî, C.4, Peygamber Dönemi Fitneleri Kitabı, Hilafet Babı, Hadis No: 2226, S. 436, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, Kitabın İndirildiği http://library.islamweb.net/newlibrary/display_book.php?idfrom=1&idto=3977&lang=&bk_no=2&ID=1
- El-Benna, Hasan, Er-Resâil, PDF, http://www.2shared.com/document/ygtaab6v/____.html, Erişim Tarihi: 04.09.2012.
- El-Benna, Hasan, (2012), "Hasan El-Benna'nın Cihad Risalesi", İslam'da Cihad Seyyid Kutup/Hasan El-Benna/Mevdudi, Çevr. Hüseyin Yılmaz, Özgül Yayınevi, İstanbul, S: 291-332.
- El-Benna, Hasan, (2001), Muzekkirâtu'd-Da'Ve Ve'd-Dâ'ıye, Dâru't-Tevzî'i Ve'n-Neşri'l-İslâmiyye, Kahire.
- El-Benna, Hasan, (2013), Risaleler, Çeviri Mehmet Akbaş, Nida Yayınları, İstanbul.
- El-Beyyumi Ganim, İbrahim, (2012), Hasan El-Benna'nın Siyasi Düşüncesi, Ekin Yayınları, İstanbul.

- El-Beyyumi Ganim, İbrahim, (2000), "İhvân-U Müslimîn", DİA, C. 21, S. 581.
- El-Bişrî, Târık, (2002), El-Haketu's-Siyâsiyyetu Fî Mısra 1945-1953, Dâru's-Şurûk, Kahire.
- El-Hirbâvî, Servet, (2010), Kalbu'l-İhvân, Dâru'nahda, Kahire.
- En-Nedeî, Ebû'l-Hasan, (1980), Et-Tefsîru's-Siyâsî Li'l-İslâm, Dâru Âfâgu'l-Ğad, Kahire.
- Enver 'Abdulhadi, (2000), El-Ahzâbu Ve'l-Harakâtu Ve'l-Cemâ'âtu'l-İslâmiyye, C. I, II, The Arab Center For Strategic Studies, Şam.
- Eymen El-Zavâhirî, El-Hasâdu'l-Murri El-İhvânu'l-Muslimûne Fî Sittîne 'âmen, <http://www.tawhed.ws/r1?i=6164&x=-2gxseb4t> Erişim Tarihi: 10.02.2013.
- Ferîd 'Abdulhâlik, (1987), El-İhvânu'l-Muslimûne Fî Mîzâni'l-Hakk, Dâru's-Sahve, Kahire.
- Hamdân Ramadân Muhammed, El-Fikru'l-İctimâî Ve's-Siyâsî Li'l-İmâmi's-Şehîd Hasane'l-Bennâ, <http://www.iasj.net/iasj?func=fulltext&aid=61866>, Erişim Tarihi: 05.07.2015.
- Han, Muhammed Kameruddin, (1990), "Maverdî", İslam Düşüncesi Tarihi, Edt. M. M. Şerif, Çevr. Yusuf Ziya Cömert, İnsan Yayınları, İstanbul, C.II, Ss: 347-361.
- Havva, Sa'îd, (1984), El-Medhal-U İlâ Da'veti'l-İhvâni'l-Muslimîn, Dâru'l-Erkam, Amman.
- Hişâm Mubârek, (1995), İrhâbiyyûn Kâdîmûn 1928-1994, Merkezi'l-Mahrûse Li'l-Buhûs, Kahire.
- Hourani, Albert, (2000), Çağdaş Arap Düşüncesi, Çevr. Latif Boyacı, İnsan Yayınları, İstanbul.
- http://216.245.208.90/index.php?title=صفحات_من_التاريخ_الإخوان_المسلمون_وسنوات_الح_صاد, erişim tarihi: 12/01/2015;
- Husâm Temâm, (2012), 'Abdu'l-Munim Ebu'l-Futûh, Dâru's-Şurûk, Kahire.
- Husâm Temâm, (2013), El-İhvânu'l-Muslimûne, Dâru's-Şurûk, Kahire.
- Husâm Temâm, (2006), Tahavvulâtu'l-İhvâne'l-Muslimîn, El-Medbûlî, Kahire.
- İbni Teymiyye, Minhâcu's-Siyâseti'n-Nebeviyye Fî Nakdi Kelâmi's-Şî'a Ve'l-Kaderiyye, Matbaatu'l-Kubrâ, Kahire 1321.
- Kandemir, M. Yaşar, (1989), "Ahmed B. Hanbel", DİA, C. II, s. 76-80.
- Kepel, Gilles, (1991), Peygamber Ve Firavun, Çevr. İsmail Bendiderya, Özgün Yayıncılık, İstanbul.
- Kutub, Seyyid, (2008), Hel Nahnu Muslimûne, Dâru's-Şurûg, Kahire.

- Kutub, Seyyid, (1977), İslam Davasının Stratejisi, Çevr. Akif Nuri, Çığır Yayınları, İstanbul.
- Kutub, Seyyid, (1979), İslam Düşüncesi, Çevr. Akif Nuri, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Kutub, Seyyid, (1992), Me'âlimun Fi't-Târîg, Dâru's-Şurûk, Kahire.
- Kutub, Seyyid, (2012), "Şehid'in Cihadi", İslam'da Cihad Seyyid Kutub/Hasan El-Benna/Mevdudi, Çevr. Hüseyin Yılmaz, Özgül Yayınevi, İstanbul, S:7-235.
- Kutub, Seyyid, (1977), Yoldaki İşaretler, Çevr. Salih Uçan, Hicret Yayınları, İstanbul.
- Killearn Miles Lampson, (1995), Muzekkîrât Lord Killearn 1934-1946, C. I- II, Edit. Trefor E. Evans, Tercemehû Abdurrauf Ahmed 'Amr, El-Hey'etu'l-Misriyye, Kahire.
- Lia, Brynjar, (2012), Müslüman Kardeşlerin Doğuşu 1928-1942, Çevr. İhsan Toker, Ekin Yayınları, İstanbul.
- Mahmûd 'Abdulhalîm, (1985), Ahdâsun Sana'ati't-Târîh, C. I, II, III, Dâru'd-Da've, İskenderiyye.
- Mahmûd 'Assâf, (1993), Me'a'l-İmâmi's-Şehîd-İ Hasane'l-Bennâ, Mektebet-U 'ayni's-Şems, Kahire.
- Mahmûd Sabbâg, Hagîgatu't-Tanzîmi'l-Hâs, Dâru'l-İ'tisâm, Mısır 1407.
- Mevdûdî, Ebû'l-'a'lâ, (1990), "İslam'ın İlk Döneminde Siyasi Düşünce", Çevr. Aydın Ünlü, İslam Düşüncesi Tarihi, C. II, Edt, M. M. Şerif, İnsan Yayınları, İstanbul, Ss: 283-301.
- Mevdûdî, Ebû'l-'a'lâ, (1990), "Ebû Hanife Ve Ebû Yusuf", Çevr. Yusuf Ziya Cömert, İslam Düşüncesi Tarihi, C. II, Edt, M. M. Şerif, İnsan Yayınları, İstanbul, Ss: 301-331.
- Moro, Muhammed, (1994), El-Haraketu'l-İslâmiyyetu Fî Mısra (1928-1993), Dâru'l-Misriyye, Kahire.
- Muhammed Bin Abdulvahhâb, 'Agîdetu'l-Firka'n-Nâciye, Dijital Kitap, İndirildiği Web Sitesi: www.al-mustafa.com, Erişim Tarihi: 04.02.2015.
- Muhammed Şevkî Zekî, (1980), El-İhvânu'l-Muslimûne Ve'l-Muctema'u'l-Mısri, Dâru'l-Ensâr, Kahire.
- Muhsin Muhammed, (1987), Men Gatele Hasane'l-Benna, Dâru's-Şurûg, Kahire.
- Mustafa Uzunpostalıcı, (2009), "Ebû Hanîfe", DİA, C.10,Ss:131-138.
- Özcan, Azmi,(2001), "İslamcılık", DİA, C.23 Ss: 62-65.

- R. Hrair Dökmeciyan, (2003), *Arap Dünyasında Köktencilik*, Çevr. Muhammet Karalanoğlu, İlke Yayınları, İstanbul.
- Rıfat Sa'îd, (1977) *Hasanu'l-Bennâ Metâ Keyfe Ve Limâzâ*, Mektebet-U Medbûlî, Kahire.
- Richard Michell, *The Society Of The Muslim Brothers*, Dijital Kitap, (http://www.ikhwanwiki.com/index.php?title=الإخوان_المسلمين...._ريتشارد_م_يتشل), Erişim Tarihi: 03.Mart.2014.
- Salâh 'Abdulfettâh El-Hâlidî, (2016) *Seyyid Kutub Eş-Şehîdu'l-Hayy*, Ed-Dâru'ş-Şâmiyye, Türkiye.
- Salâh 'Abdulfettâh El-Hâlidî, (1994), *Seyyid Kutub Mine'l-Mîlâdi İle'l-İstîşâd*, Dâru'l-Kalem, Şam.
- Salâh Şâdî, (2015), *Safahâtun Mine't-Târîh*, http://216.245.208.90/index.php?title=صفحات_من_التاريخ_الإخوان_المسلمون_وسنوات_الحصاد, erişim tarihi: 12/01/2015.
- Sarmış, İbrahim, (1994), *Bir Düşünür Olarak Seyyid Kutup, I*, Fecr Yayınevi, İstanbul.
- Seyyid Yusuf, (1994), *El-İhvânu'l-Muslimûne*, C. II, VI, Merkezi'l-Mahrûse, Kahire.
- Sîsî, 'Abbâs, (1999), *Fî Kâfileti'l-İhvâni'l-Muslimîn*, C. II, IV, Dâru'l-Kabes, İskenderiyye .
- Metin Yurdagür, (2010), "Tağût", *DîA*, C. 39, Ss: 372.
- Zehra Betül Güney, (2017), *Hasan El-Benna'yı Yeniden Okumak*, Açılım Kitap, İstanbul, S. 164.
- Zollner, Barbara, (2009), *The Muslim Brotherhood Hasan Al-Hudaybi And Ideology*, Routledge Studies İn Political Islam, London.

GÜZEL SANATLAR TEMELİNDE KORE'NİN KAMU DİPLOMASİSİNİN YUMUŞAK GÜCÜNÜN FELSEFİ YÖNÜ

Geliş Tarihi/Received: 24.05.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 29.06.2018

Nelya Potapova

Phd, Assoc. Prof., University of World Economy and Diplomacy (Uzbekistan)

ORCID: 0000-0002-9371-8235

nelya260946@gmail.com

ÖZ

Makale, güzel sanatlar alanında Kore'nin resmi politikasını tanımlamaktadır. Bu makalede Koreli kamu diplomasisinin, sanat sergileri, sanat galerileri, çağdaş sanat müzelerinin inşası ile finanse edilmesi, Koreli yerli sanatçıların tanıtımı, bu kanallar aracılığıyla pratik uygulaması gösterilmektedir. Sibernetik, kuantum teorisi, dizgi kuramı temelinde felsefi yönüne özellikle dikkat edilmekte, bu teorileri felsefi bir paradigmaya dönüştürmek için bir girişimde bulunmaktadır. Gösteriler, bilgisayarlaşmanın sanat ve toplum üzerindeki etkisi üzerine düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kamu Diplomasisi, İş Diplomasi, Bienal, Sanat Galerisi, Sanat Müzesi, Sibernetik Teori, Kuantum Teorisi, Hologram, Bilgisayarlaşma. Dijital Sanat, Kurulum

PHILOSOPHICAL ASPECT OF SOFT POWER OF PUBLIC DIPLOMACY OF KOREA ON THE BASIS OF FINE ARTS

ABSTRACT

The article defines the official policy of Korea in the field of fine arts. This article demonstrates the practical implementation of Korean public diplomacy through such channels as financing, promotion of Korean domestic artists, through the organization of art exhibitions, art galleries, and the construction of museums of contemporary art. Particular attention is paid to the philosophical aspect on the basis of cybernetics, quantum theory, string theory, an attempt is made to translate these theories into a philosophical paradigm. Demonstrations reflect on the impact of computerization on art and society.

Keywords: Public Diplomacy, Business Diplomacy, Biennale, Art Gallery, Art Museum, Cybernetic Theory, Quantum Theory, Hologram, Computerization. Digital Art, Installation.

INTRODUCTION

The South Korea today is a dynamically developing country that relies on export production, the latest technologies and public diplomacy, one of the tasks of which is the popularization of its fine arts. It is no accident that Korea was elected a member of the Executive Board of UNESCO for the period 2015-2019, the World Heritage Committee from 2013 to 2017 and the Intergovernmental Committee for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage for the period 2014 - 2018. (<http://www.mofa.go.kr/>, 2018)

In this regard in 2015 Korea passed a law on public diplomacy. And the current Foreign Minister of the Korea Kang Kyung Whasaidthat the Korean Committee on Public Diplomacy had completed the first basic plan of the Republic for public diplomacy. It will operate from now until 2021.

Current projects of public diplomacy worth 410 billion won, presented by 15 metropolitan councils and nine central administrative authorities. These projects exclude official development assistance (ODA) and other foreign projects in the field of investment and economic cooperation. (Rachel Lee, 2017)

According to the ministry the plan for implementing public diplomacy consists of 49 tasks in six areas including infrastructure, politics, knowledge and culture. It contains about 320 cultural projects, 200 knowledge-related projects and 190 projects focused on politics. An active participation in public diplomacy of the private sector is envisaged, which will contribute to the strengthening of networks of professionals in the field of art.

And in the aspect of fine arts, events are held consistently and systematically. Theses "Dissemination of culture is an instrument of economic policy" of Korea(Judith H. Dobrzynski, 2016a) and "public diplomacy - business diplomacy" (Michael B. Goodman, 2006, Pamela H.,1998) are really implemented in practice. In this context Korea implements its projects including in the field of art representing the country on the international arena demonstrating elements of its national culture.

THE SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF MODERN PUBLIC DIPLOMACY

If we talk about the scientific and theoretical approach, modern public diplomacy is represented by two directions - neo-liberalism and constructivism. Neo-liberalism is known to be Joseph Nye and the basic concept is that the transfer of social behavior, the norms of international law from state to state, can harmonize international relations or make them more predictable. If the state does not have attractive values then public diplomacy is not capable of influencing foreign.

Constructivism, represented by E. Gullion, essentially says that each of the states has its own perception of the world, different from other cultures and

values, and in this diversity lies the foundation for creating a stable peace and relations. The basic condition is the desire to understand “others” without denying their right to their own identity. (The Edward R. Murrow Center for Public Diplomacy, 2018) In particular Gullion's concept was: “Public diplomacy...deals with the influence of public attitudes on the formation and execution of foreign policies. It encompasses dimensions of international relations beyond traditional diplomacy; the cultivation by governments of public opinion in other countries; the interaction of private groups and interests in one country with another; the reporting of foreign affairs and its impact on policy; communication between those whose job is communication, as diplomats and foreign correspondents; and the process of intercultural communications”. (Nicholas, J. Cull, 2006)

An extensive interpretation of public diplomacy from the position of strategic communication is given by the American expert R. Zaharna. She first proposed to consider public diplomacy as a means of so-called dialogue propaganda. Unlike traditional propaganda, new propaganda public diplomacy is understanding (dialogue), information and influence. The main goal of such public diplomacy is short-term political campaigns aimed at information support and promotion of foreign policy tasks in other countries or improvement of the state's political image.(Zaharna, R. S., 2009: 86-100) And realization is achieved through programs of public diplomacy.(Van Ham, P. 2008: 616,128.Bobrov, A.N. 2018)

Objects of public diplomacy are usually values domestic and foreign policy of the country and add culture. If these objects are attractive and acceptable to a foreign audience then it is possible to create favorable conditions for their promotion abroad. Otherwise attempts to show oneself and open up to the world may not work. (Mkrtumyan, M.G., 2016:576-578)

The role of public diplomacy in promoting the image of the nation, helping the state form long-term relations with other countries on the basis of trust between peoples, promoting understanding and justifying the policy pursued by the state. (Yun Young, Cho, 2012a)

THE ANALYTICAL LENS: PUBLIC DIPLOMACY OF KOREA ON THE BASIS OF FINE ARTS

If you look at the nation's image, then you cannot do without art. Until recently, Korea's art was isolated to some extent, it was more known in the Asian continent, and it was believed that Korean fine arts do not have their own face, as it is borrowed from Chinese and Japanese styles. But the new state policy has developed a new strategy that was aimed at providing an opportunity for a deeper and more detailed study of the specifics of Korean fine arts. (Cho Sun, Mie,2010:352, Henrik Hjort, Sorensen,1989:36, Laurel, Kendall,Jongsung, Yang,Yul,Soo Yoon, 2015: 160, Francis,Mullany,2006: 414) As a result of which the research of the past years was raised and restored, new scientific research was carried out. The policy of South Korea

regarding the development of public diplomacy does not stand still, it is constantly in a dynamic state.

“Informing foreigners about the geographical facts of the country is not enough”: - writes Yun Young Cho: - “South Korea should more effectively introduce the modern culture of the country and publish its current events. Accessibility must be improved for the peoples of foreign countries. South Korea should not simply offer basic information, but explain what is happening and make similar explanations in relevant other countries.”(Yun, Young Cho,2012b).This was said in 2012 and, over the years, there have been tremendous shifts in Korea's fine arts.

Exhibitions, biennales, fairs, museums and other events were organized with the financial support of various foundations, such as the Korea Foundation, the Korean Foundation for Advantages’ Study of Benefits and Other Funds and Individuals. It can be said that Korean art has become more popular. (Judith, H. Dobrzynski.2016 b).

Modern South Korean artists demonstrate themselves, using a combination of identity of the national style with the latest technologies, as well as a combination of national style and modern trends of European art.

Public diplomacy is also used at modern art exhibitions "Kiaf", which represents a ramified infrastructure with a large number of private galleries, art centers, public and private museums.

The art market is of great importance in public diplomacy in art becomes a part of business. Korean artists are exhibited at foreign exhibitions in Miami, New York, Spain, Italy, are in demand, and indeed, their work is sold.(Gwangju Biennale Foundation,2017)

The Internet project "Korean Art Project with Art Museums", presents contemporary well-known young artists with their exhibitions, there also presents news in the field of art, as well as places where exhibitions are held in Korea. (Korean Artist project with Korean Art Museums,2017)

Social networks of facebook, instagram and kakao talk are represented as a platform where artists can exhibit their works independently to a wider audience and put up for sale through groups.

The Space Sarubia project is an alternative space for experimental art in the genres of fine arts, architecture, music, dance and cinema. The gallery devotes itself to innovations in new concepts, practices and incubation of talents of unknown artists who are selected through an open process, on a competitive basis for filing applications.

Some Aspects Of The Computerization Of Korean Society And Its Impact On The Art Of Korea

Currently, Korea is one of the three leaders in the use of ICT, as well as through government programs such as the National Information System (NBIS), the National Information Super Chemistry, the Korean Information Infrastructure (KII), which link the overall computerization and development of information technologies with the economic growth of the country. As a result of the implementation of these programs in 2000, all schools in the country were connected to the Internet. Since 2001, Internet access for schools has become free. (Tkacheva, N.V., 2003)

According to statistics, Korea ranked first in the ICT Development Index (IDI), published by the International Telecommunication Union in 2015 and 2016. Statistics of Korea's computerization during this period in domestic consumption testifies to the almost universal computerization of this country. Households using a computer.

[Computer proficiency level] (Unit:%) (Korea Internet & Security Agency,2018)

<u>With Computer</u>	<u>Without Computer</u>	
Total household	75.3	24.7
Householder's age		
20 and under	90.4	9.6
30	95.6	4.4
40	95.3	4.7
50	84.2	15.8
60+	38.9	61.1

For the Korean society, computer and information technologies are not only a brand, but also a national treasure. And art is organically intertwined in this rapid process. Korean society is very adaptable to the influence of computerization.

Universal computerization, for today makes us think about what it can lead to not only in Korean society, but throughout the world. There are many questions connected with how our life will change in the process of development of computerization. The question of whether it is necessary or not is not needed, since universal computerization, as well as globalization, is an irreversible process that is beyond doubt. But it is obvious that the computer dramatically changes the content of society's life. Now there are many disputes and fears that computerization can lead to negative consequences from the moral and physiological aspects of human development. But, in all probability, medicine will develop methods to avoid the negative effects of computerization for society. As for the scientific and technical side of the problem, here the answer clearly stands for computerization and information technology.

A very important point is what happens to contemporary art. There is such a term as installation. (Mironova. T.,2018) This is when modern technologies are used, in particular, to provide a more efficient perception of the image or composition. (Buddha I installed on SeMA Warehouses,2018)

In Korea, the installation is actively used at various exhibitions and biennale. (Korean Art,2018). To date, the concept of fine art has expanded, since art is such a phenomenon that the scale of fine art, sculpture, architecture is very conditional, and with the advent of high technology frames have become even vaguer. Wall painting, organically executed by an artist or sculptor, in a beautiful castle, modernist and postmodern exhibitions, using in their works special effects in the form of glare, stands or a pile of garbage, personifying the global problem of environmental pollution, etc.

The installations that are so actively practiced in art are a kind of preparation for the perception of the future, the transition from the mechanical and electrical world to the electronic world. There is also a new direction - digital art. (What is Digital art?,2018) There are many parallels with traditional art and in the art community a lot of controversy. There are representatives who recognize this direction and promote it, but there are also opponents. In my opinion, drawing with a computer will be a common practice. Computerization in this respect surpasses the canvas and brush, as the progress of society is moving in this direction. Moreover, just these computers, will create an opportunity to understand, imagine and explain the future and in general the nature of things. Only this is still a matter of time. This does not mean that traditional art will exhaust itself, it will simply be partially replaced by a computer. And the very concept of art, of course, will remain.

A computer or other gadgets, in this case, do not matter, it is a kind of guide to the future not only of science, but of the whole life of human society. These devices, based on computer programming, will radically change our understanding of the world and life on Earth and the existence of even Galaxies. Art is what will remain, unlike other skills and professions, at the same time it will provide an opportunity to visualize the essence of things, so that humanity will understand how this world is changing and will appreciate the new and old achievements. (The Next Rembrandt, 2018) Because the new generations will admire the technique of drawing by hand in tens of years. Of course, the perception of the world will be different.

Computational technologies are indispensable in science, economics, politics, as well as in medicine, agriculture, education, space, business, that is, in all spheres of human life and art is no exception. Although many artists are negative about the active use of computer in painting, nevertheless, the replacement of fine art in computer drawing is obvious. And not only the picture has it threatened to completely replace human activities with artificial ones. It is important to consider that artificial intelligence, which

completely replaces a person, can lead to a catastrophe, which Stephen Hawking himself warned. (Stephen, Hawking, 2018)

The the need for computerization to explain the nature of the universe or how art will help us change our perception of the world

Cybernetics is now one of the most popular branches of science. According to the definition: "cybernetics is the science of the general laws governing the processes of control and information transfer in complex control systems, be they machines, living organisms or society".(Encyclopedia of Cybernetics, (ed.)Glushkov, V.M.,1974)

Indeed, everything that exists in nature and society is a system, human society is a system, scientific knowledge is a system, and all these systems exist. All phenomena in nature and society are already considered through the prism of systemic. Moreover, society creates a system for managing people and, thus, develops. Another question is whether these systems created by a person or society are effective or progressive, but their presence is difficult to deny. Machines created by man are also a kind of system. Computers - the system, the latest technologies, communication, everything - the system.

Modern philosophical studies of physical and mathematical theories are making a new round of popularity and rethinking the development of society and the whole universe. It is no coincidence that today these programs and documentaries created on the Discovery Channel, the BBC (The Secrets of Quantum Physics 2of2 Let There be Life - Watch Documentary (BBC Four),2018), through space and time with Morgan (The Universe 6 Season HD God and the Universe,2018, Great in small (Great in the small. Cybernetics in painting,2018), Cybernetics in Painting (Discovery: Beyond Science: Cybernetic Reason, Discovery,2018) and others have a tremendous success.

The object of cybernetics is all managed systems. Systems that cannot be controlled, in principle, are not objects of study of cybernetics. Quantum theory, string theory, the theory of the existence of black holes is precisely engaged in the study of systems that cannot be controlled, but the conclusion that the whole world is a hologram, (History of the development of high-energy theoretical physics, Bohr, Niels Henrik David; The dispute between Albert and Niels, The Quantum Conspiracy: What Popularizers of QM Don't Want You to Know, Richard Feynman on Quantum Mechanics Part 1 - Photons Corpuscles of Light, Quantum physics and human consciousness / Anthropic principle of participation, Quantum is simply about sciencescientific knowledge for humanities and office workers, 2018) leads to the conclusion that computerization is inevitable.¹

¹ Quantum theory combined with the theory of relativity formed the basis for the development of physics throughout the twentieth century. It describes the relationship between matter and energy at the level of elementary or subatomic particles, as well as the behavior of these particles. According to this theory, all radiant energy is emitted and absorbed in the form of a multitude of tiny "particles" or quanta. This violates the old traditional idea that there is an unbridgeable difference between the energy (wave effect) and matter (having a fixed volume). In 1900, Max Planck suggested that energy is radiated and absorbed not by a continuous stream, but by separate parts, quanta. He calculated the energy of a quantum. Using this formula, Albert Einstein established the quantum nature of light, and in 1905, explained the photoelectric effect in terms of this theory. In 1913, Niels Bohr used a quantum theory to explain the structure of an atom and the relationship between the levels of electron energy in an atom and the frequency of radiation emitted or absorbed by an atom. Thanks to the quantum theory, it turned out that light can behave like a particle, and like a wave. If, for example, the luminous flux is passed through the holes and observe whether it will penetrate as a particle or as a wave through obstacles. It turned out that the light stream passes through cracks and obstacles and behaves like a wave. The phenomenon, when waves of light bypass obstacles, is called diffraction. The discovery, made by Jung, was called a particle wave dualism, i.e. when light can behave like a particle and as a wave. Which in turn led to a completely different perception of reality. It turned out that everything is inherent in waves and particles. Under certain circumstances, the electron behaves as a particle. But if you put a control device, then the light will behave like a wave. An electron is a spin. He appears only when he is watched. From which it was concluded that the observer affects the processes. And everything in this world depends on our perception. There is the Heisenberg uncertainty principle. It is impossible to determine the position of an electron. It is said that an electron has the principle of uncertainty. Everything that happens in quantum physics, all this is by chance. Einstein was opposed to quantum theory. The whole theory comes to the conclusion that Life is an accident. The principle of entanglement of Einstein Podolsky and Rosen, known as the EPR paradox. Einstein, Podolsky and Rosen asserted that the randomness that we observe in experiments is our break with the theory of nature. In the terminology of field theories, this idea is known as the Theory of Hidden Parameters. Quantum mechanics explains the behavior of small particles and does not fit into the theory of relativity. To obtain a general theory of physics, resorted to string theory. Elementary particles in the interaction form field oscillations, standing waves, very similar to the vibrations of a string consisting of tachyons. This theory was obtained with the help of only mathematical abstraction. But its lack - it is impossible to conduct an experiment and observe. The scales are very small, and fine particles can be observed in the 11 dimensional measurement of twisted strings inside. It is almost impossible to untwist, at least in four dimensions.

If the whole world is a hologram (Is The Universe A Hologram?,2018), then the mission of the fine arts will be that it will demonstrate to mankind the genesis of the perception of the picture of the world in flowers in the literal sense of the word. Artists already intuitively or unconsciously started this activity. (Freud,Z. 1923., Jung, K., 1929:96) This is enough to look at the works of modern artists of the postmodern direction, then the understanding of the hologram appears in all its glory. (Computer holography: 3D digital art based on high-definition CGH,2018)

The hologram has a concept of physical and technical, in a technical sense, which we can consider on bank stamps, communications, in museums.

In this sense, the hologram is already actively used in practice. In April 2017, the two largest operators Verizon (USA) and Korea Telecom (South Korea) made the first international holographic challenge using 5G technology. When called, holograms of the interlocutor are formed, which completely convey emotions and gestures of the user. During the test, the interlocutor's hologram was reflected on the screen of the experimental device.

In May 2017, scientists from the Munich University of Technology developed a method for obtaining three-dimensional holograms using a Wi-Fi router. The method described in the study allows you to create copies of premises, displaying objects around them.

With the help of holography, you can broadcast a lecturer from the other end of the world. For example, in 2015, Nobel Prize winner and Stanford University physics professor Karl Wieman spoke at Nanyang University of Technology (Singapore) without leaving the US. (When holograms enter everyday life,2017)

In February 2017, Barbie introduced a holographic bot doll, which responds to voice commands. The toy can answer questions about the weather, repeat the phrases and wake up.

Theoretical explanation is given by physicists who claim that the whole world is a hologram, all information about the past is fixed in this hologram, but we cannot see it because our eye is not able to catch it. The hologram is located in a two-dimensional dimension, and our perception is three-dimensional. Technically, a hologram can be viewed with the help of special equipment. Scientists came to the conclusion that elementary particles are able to interact with each other regardless of distance, not because they exchange some mysterious signals, but because their separation is an illusion. If the separation of particles is an illusion, then at a deeper level all objects in the world are infinitely interconnected. The universe as a hologram means that we are not. The theory that the universe is a hologram is based on the assumption that space and time in the universe are not continuous.

They supposedly consist of separate parts, points - as if from pixels, because of what you cannot increase the "scale of the image" of the universe, infinitely, penetrating deeper and deeper into the essence of things. Upon reaching some scale value, the universe turns out to be something like a digital image of very poor quality - fuzzy, blurry. (Our universe is a hologram. Is there a real reality?,2018) The fact that the hologram is the future, no doubt.

As for the morally ethical question, then, oddly enough, questions related to the universe and the role of art, the best answer is provided by Buddhism, although all other religions are treated about it in one way or another. The three basic concepts of Buddhism: emptiness, interdependence and the nature of reality. The void is 99 whole and twelve nines after the comma of the percent of the atom occupies empty space. Why do we uproot solid bodies, like solid ones? In fact, they are not hard. In the world there is a constant resistance to inertia. This feeling of hardness is created by forces of repulsion or attraction between atoms, similar to the forces acting between two magnets brought to each other.

Every substance exists only because of the force ... [which causes the vibrations of atomic particles and maintains the integrity of the microscopic solar system of the atom ...] We must assume that behind this power lies the conscious mind, which is the matrix of all matter - the idea of Max Planck, the founder of quantum physics.

What we see, feel, that is, what we consider a reality, in fact, is a projection of the mind. There is a difference between how we perceive reality and what it really is.(Dalai Lama about the nature of the mind.Buddhism and science, common ground,how consciousness creates matter. The quantum physics,2018) In general, the word religion in Latin is a link. The connection of man with God. Faith is a powerful source of imagination. Like art. Art realizes the imagination in the form of paintings. A computer can picture the processes that take place in reality of the universe. All this is connected with the psychology of man. Today there are already quantum approaches in psychology, it is enough to read such scientists as Stephen Wolinsky, Robert Anton Wilson, Christy L. Kennen and others. (Lipetsky, N.N., 2012: 328-333). All of them build the foundation from the views of K.G. Jung, Jung is based on Freud. (Jung, K., Freud, Z.,2016)

CONCLUSION

In conclusion, summing up the above, one can express the hope that the philosophy of art will not contradict mathematical and physical theories that are still at the level of theories, but with the help of a computer they will become practically feasible, because it can be demonstrated.

According to the International Telecommunication Union (ITU), a specialized UN unit in the field of ICT, researched the development of ICT in the countries of the world in the period from 2011 to 2012. The result

was a report "Measuring the Information Society 2013", containing a rating of 157 countries in the field of ICT. Ahead - the third consecutive year, South Korea.(Simirnov, 2014:24)

Public diplomacy of Korea's fine arts will have an advanced result, as Korean society is very prone to the great influence of the latest technologies, which in turn is also the result of Korea's domestic policy, and Korean artists actively use computerization in their work. Thanks to advances in combining computerization and art, Korea has the chance to take one of the leading positions in the world rating of the art market, art and public diplomacy. Already today, Korea, thanks to its indicators in these industries has a positive image in the world.

A country that prioritizes the development of computer and information technologies will develop both economically and culturally, as we see in the example of Korea. But there is one more point of future development, this is that computerization is an irreversible process, but it can replace literally everything, at the same time, in order to meet the realities of modern development, society, on the one hand, should promote the development of high technologies; on the other, develop creative thinking in future generations. This will make it possible to survive in a dangerous situation.

In this regard, the education system must radically change and it is already changing. The most popular professions are not economics, but those that are related to physics, mathematics, and, mathematics, as a science, not as part of the economy, artists, linguists, but not translators, as it will be done by a computer, but poets, musicians, composers, psychologists. Creative professions will determine the future. To master the skills of traditional art, digital art, now there are courses and all kinds of projects in this direction, but this will be introduced into the general policy of the education system. The process of drawing, creative thinking is the future not only of art, but of science in general, as this is one of the ways to survive in cyberspace.

And as one of the theoreticians of the creative economy John Howkins said: "you need to allow scientists to think creatively, because the creative can be applied in almost any area, so their number is infinite.". (Hokins, 2017)

REFERENCES

- "Bohr, Niels Henrik David", "Бор (Bohr), НильсХенрикДавид", <http://www.physchem.chimfak.rsu.ru/Source/History/Persones/Bohr.html>, 24.04.2018.
- "Buddha I installed on SeMA Warehouses", <https://www.youtube.com/watch?v=MKdxXv4aCtA>, 30.03.2018.
- "Buddhism and science, common ground", "Буддизминаука, точкисоприкосновения", <https://www.youtube.com/watch?v=CsDwqE7Kh9A>, 28.03.2018.

- "Computer holography: 3D digital art based on high-definition CGH", <https://www.youtube.com/watch?v=oMtSvJxmNUQ>, 30.03.2018.
- "Dalai Lama about the nature of the mind", "Далай-ламао природе ума", <https://www.youtube.com/watch?v=v1mFXv41OBc>, 28.03.2018.
- "Discovery: Beyond Science: Cybernetic Reason, Discovery", "За пределами науки: Кибернетический разум", <https://www.youtube.com/watch?v=J34Y07rSUWU>, 30.03.2018.
- "Encyclopedia of Cybernetics", (ed.) Glushkov, V.M. (1974). vol.1, 440, Kiev, «Энциклопедия кибернетики» (ред.) Глушкова, В. М. (1974). т.1, 440, Киев.
- "Great in the small. Cybernetics in painting", "Великое в малом. Кибернетика в живописи", <https://www.youtube.com/watch?v=qZbrFB3u8Po>, 30.03.2018.
- "Gwangju Biennale Foundation", <http://www.gwangjubienneale.org/www/vieweng/foundation/history.asp>, 11.11.2017.
- "History of the development of high-energy theoretical physics", "История развития теоретической физики высоких энергий", <http://www.modcos.com/articles.php?id=169>, 24.04.2018.
- "How consciousness creates matter. The quantum physics", "Как сознание творит материю. Квантовая физика", <https://www.youtube.com/watch?v=aNv9VaFo3aM>, 28.03.2018.
- "Is The Universe A Hologram?", <https://www.youtube.com/watch?v=iNgII-qIKIU>, 30.03.2018.
- "Korea Internet & Security Agency", http://www.kisa.or.kr/eng/usefulreport/surveyReport_View.jsp?cPage=1&p_No=262&b_No=262&d_No=80&ST=&SV=, 30.03.2018.
- "Korean Art", <https://www.youtube.com/watch?v=SSTnwI4pWxI>, 30.03.2018.
- "Korean Artist project with Korean Art Museums", http://www.koreanartistproject.com/eng_main.art?method=main,11.11.2017.
- "Quantum is simply about science scientific knowledge for humanities and office workers", "Квантуз – просто о науке научные знания для гуманитариев и офисных работников", <https://quantuz.livejournal.com/4986.html>, 28.04.2018.
- "Quantum physics and human consciousness /Anthropic principle of participation", "Квантовая физика и сознание начало века /Антропный принцип участия", https://www.youtube.com/watch?v=5Wge_-lHI0A, 24.04.2018.

- "Richard Feynman on Quantum Mechanics Part 1 - Photons Corpuscles of Light", <https://www.youtube.com/watch?v=xdZMXWmlp9g>, 24.04.2018.
- "The dispute between Albert and Niels", "Спор Альберта и Нильса", https://pikabu.ru/story/spor_alberta_i_nilsa_5859587, 24.04.2018.
- "The Edward R. Murrow Center for Public Diplomacy - Definitions of Public Diplomacy", <http://fletcher.tufts.edu/murrow/pd/definitions.html>, 27.03.2018.
- "The Next Rembrandt", <https://www.youtube.com/watch?v=IuygOYZ1Ngo&list=PLmmzCSWIgxBbaCERWnMCEJProEXM9YUD>, 30.03.2018.
- "The Quantum Conspiracy: What Popularizers of QM Don't Want You to Know", <https://www.youtube.com/watch?v=dEaecUuEqfc>, 24.04.2018.
- "The Secrets of Quantum Physics 2of2 Let There be Life - Watch Documentary (BBC Four)", <https://www.youtube.com/watch?v=bKa3ZNgBxVs>, 28.03.2018.
- "The Universe 6 Season HD God and the Universe", "Вселенная 6 сезон HD Бог и Вселенная", <https://www.youtube.com/watch?v=XQZUNoO-cLA>, 30.03.2018.
- "What is Digital art?", <https://www.youtube.com/watch?v=2RWop0Gln24>, 30.03.2018.
- "When holograms enter everyday life", "Когда голограммы войдут в повседневную жизнь", <https://vc.ru/26828-kogda-gologrammy-voydut-v-povsednevnuyu-zhizn>, 13.12.2017.
- Cho, Sun Mie (2010). Great Korean Portraits. Immortal Images of the Noble and the Brave, Dolbaga Publishers, 2010, 352.
- Francis, Mullany (2006). Symbolism in Korean Ink Brush Painting. Global Oriental. (2006). 414, UK.
- Henrik, Hjort Sorensen (1989). The Iconography of Korean Buddhist Painting, 36, E.J.Brill, Leiden, New York, Kobenhavn, Koln.
- <http://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-5042991/Stephen-Hawking-warns-robots-replace-humans.html>, 30.03.2018.
- http://www.mofa.go.kr/ENG/policy/culture/overview/index.jsp?menu=m_20_150_10, 28.03.2018
- Judith, H. Dobrzynski (2016). All That Korean Art Is There for a Reason. "The New York Times", March 16. 2016., <https://www.nytimes.com/2016/03/17/arts/design/all-that-korean-art-is-there-for-a-reason.html>, 30.03.2018.

- Laurel, Kendall, Jongsung, Yang, and Yul, Soo Yoon (2015). Got Pictures in Korean Contexts. The Ownership and Meaning of Shaman Paintings, University of Hawai`I Pres, 160, Holnolulu.
- Michael, B, Goodman (2006). The role of business in public diplomacy, "Journal of Business Strategy", (27): 3, 5, <https://doi.org/10.1108/02756660610663763/>, 30.03.2018.
- Nicholas, J. Cull (2006). "Public Diplomacy" Before Gullion: The Evolution of a Phrase, <https://uscpublicdiplomacy.org/blog/public-diplomacy-gullion-evolution-phrase>, 16.04.2018.
- Our universe is a hologram. Is there a real reality? "LiveJournal", 2018. Наша Вселенная – голограмма. Существует ли реальная действительность?, "Живой журнал", <https://digitall-angell.livejournal.com/735149.html>, 28.03.2018.
- Pamela, H. (1998). <https://www.diplomacy.edu/resources/general/public-diplomacy>, 27.03.2018.
- Rachel, Lee. (2018). Gov't sets up public diplomacy plans, https://www.koreatimes.co.kr/www/nation/2017/12/356_241672.html, 28.03.2018.
- Stephen, Hawking. (2018). AI could 'replace humans altogether': Professor Stephen Hawking warns that robots will soon be a 'new form of life' that can outperform us,
- Van, Ham P. (2008). Place Branding: The State of the Art, "Annals of the American Academy of Political and Social Science", 2008, Vol. 616:128.
- Yun, Young Cho (2012). Public Diplomacy and South Korea's Strategies, "The Korean Journal of International Studies", (10), 02. December 2012, http://kaisnet.or.kr/resource/down/10_2_05.pdf, 15.04.2018.
- Zaharna, R. S. (2009). Mapping: // Routledge Handbook of Public Diplomacy / ed. by N. Snow, Ph. M. Taylor, L. 2009, 86-100, 16.04.2018.
- Бобров А.Н. (2016). Теоретические подходы к исследованию социальных практик публичной дипломатии, Bobrov, A.N. Theoretical approaches to the study of social practices of public dialogue, <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-podhody-k-issledovaniyu-sotsialnyh-praktik-publichnoy-diplomatii>, 30.03.2018.
- Джон Хокинс (2017). Искусственный интеллект будет иметь все большее влияние // Бизнес. №44-45, 2017 <http://www.management.com.ua/interview/int511.html>, (2017). John Howkins Artificial intelligence will have an increasing influence // Business. №44-45, 2017 <http://www.management.com.ua/interview/int511.html> (22.07.2018)

- Липецкий, Н. Н. (2012). Квантовая парадигма в системе нового психологического знания, "Молодой ученый", 2012, (3): 328-333, Lipetsky, N.N. Quantum paradigm in the system of new psychological knowledge, "Young scientist", 2012. (3): 328-333, <https://moluch.ru/archive/38/4478>, 16.04.2018.
- Миронова, Т. (2018). Традиционное искусство нужно смешивать с новыми тенденциями, Mironova, T. Traditional art should be confused with new trends, <http://artukraine.com.ua/a/tatyana-mironova--tradicionnoe-iskusstvo-nuzhno-smeshivat-s-novymi-tendenciyaми/#.Wr0dsn8h02x>, 28.03.2018.
- Мкртумян, М. Г. (2016). Публичная дипломатия, "Молодой ученый", 2016, (5): 576-578, Mkrtumyan, M.G. Public Diplomacy, "Young Scientist", 2016, (5): 576-578, <https://moluch.ru/archive/109/26539/>, 14.04.2018.
- Смирнов А.И. (2014). Глобальная безопасность в цифровую эпоху: стратегии для России. С. 24. М. Smirnov A.I. (2014). Global Security in the Digital Epoch: Stratagems for Russia. p. 24. M.
- Ткачева, Н.В. (2003). Сингапур и Южная Корея: социальные измерения информационного общества, "Информационное общество", 2003, (5): 55-60, Tkacheva, N.V. Singapore and South Korea: the social dimensions of the information society, "Information Society", 2003, (5): 55-60, <http://emag.iis.ru/arc/infosoc/emag.nsf/BPA/e4384e5b165bb127c3256efa003ef15b>, 28.03.2018.
- Фрейд, З. (2016). Психология масс и анализ человеческого я, 96, М., Freud, Z. Psychology of the masses and analysis of the human self, 96, M.
- Юнг, К. (2018). Человек и его символы, Jung, K. The man and his characters, <http://www.rulit.me/books/chelovek-i-ego-simvoly-read-1002-1.html>, 16.04.2018.

YABANCI DİL OLARAK İNGİLİZCE EĞİTİMİNDE DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME

Geliş Tarihi/Received: 23.05.2018 - Kabul Tarihi/Accepted: 29.06.2018

Asım Arı

Prof.Dr, Eskişehir Osmangazi University

ORCID: 0000-0002-6082-3477

ari@ogu.edu.tr

Eren Akdağ Kurnaz

Lecturer, Kütahya Dumlupınar University

ORCID: 0000-0001-7018-2848

eren.akdag@dpu.edu.tr

ÖZ

Dönüştürücü öğrenme, bireyin deneyimleme ile ikileme düşmesi, bu ikilemi eleştirel yansıtma ve akılcı konuşmanın izlemesi (Taylor, 1998, s. 15) ve bireyin başından geçeni daha iyi yorumlayabilmesi, yaşamına uygun hale getirebilmesi için anlamlı bakış açılarını tekrar düzenlemesi sürecidir (Cranton, 1994, s. 22). Dönüştürücü öğrenmenin amacı, bireyin davranışlarının temelini oluşturan güncel varsayımlarını sorgulamalarına yardımcı olmak ve eğer istiyorlarsa bunları değiştirmektir (Christie, Carey, Robertson, & Grainger, 2015, s. 11).

Her birey dünyayı anlama ve algılamada bakış açılarına sahiptir. Yabancı dil öğrenmede de yabancı dil öğrenme sürecinde önemli rol oynayan dil öğrenmeye bakış açıları vardır ve bu bakış açıları yabancı dil öğrenme ile dönüştürücü öğrenme arasında kendiliğinden oluşan bir bağlantı kurmaktadır (King, 2000, s. 71).

Bu çalışmanın amacı, alan yazında dönüştürücü öğrenme ile yabancı dil öğretimi konularında yapılan çalışmalardan elde edilen verilere dayanarak üniversitelerde yabancı dil öğretiminde dönüştürücü öğrenmeyi destekleyen etkinlikleri, dönüştürücü öğrenme ortamlarının özelliklerini ve dönüştürücü yabancı dil eğitimi ortamlarının sağlanmasında etkili olan uygulamaları belirleyip sunmaktır. Nitel olarak desenlenen bu çalışmada, veriler doküman incelemesi kullanılarak elde edilmiştir.

Çalışmada, literatür taraması ile dönüştürücü öğrenme konusunda şimdiye kadar yapılmış kuramsal çalışmalar ile dönüştürücü öğrenmenin yabancı dil öğretilen sınıflarında uygulanmasına yönelik yapılan çalışmalar incelenmiş, dönüştürücü öğrenme ve dönüştürücü öğrenmenin temelini oluşturan öğrenme deneyimi, eleştirel yansıtma ve akılcı konuşma temaları açıklanmış ve yabancı dil öğretiminde dönüştürücü öğrenmeyi destekleyici ortamların oluşturulmasına yönelik kuramsal bilgilere yer verilmiştir. Yapılan literatür incelemelerine dayanarak, dönüştürücü öğrenmeyi destekleyen öğretim yöntem ve tekniklerinin üzerinde

durulmuş ve dönüştürücü öğrenmenin yabancı dil sınıflarında alternatif bir model olarak kullanılmasına yönelik önerilerde bulunulmuştur.

Çalışmada öne çıkan bazı bulgular şunlardır; yabancı dil öğretim ortamlarında, dikkatlice seçilmiş öğrencilerin ilgi alanlarına uygun temalar ile birden fazla bakış açısını kapsayan harekete geçirici bir konu kısa film, belgesel şeklinde izletilebilir, bir hikâye veya bir şiir ile okutulabilir. Bu yöntemlerin kullanılmasındaki asıl amaç, bireyin daha önceden bakmadığı bir bakış açısından olayları görüp anlamaya çalışmasına zemin hazırlamaktır. Yansıtıcı günlükler, eleştirel öz değerlendirme aracı olarak kullanılabilir. Öğrenciler rol canlandırma ile kendilerini başkalarının yerine koyabilir ve bu sayede farklı alternatiflere açık olma çabalarını güçlendirebilirler. İşbirliğine dayalı öğrenme etkinlikleri, grup çalışmaları, dönüştürücü öğrenme ortamlarına önemli katkılar sağlamaktadır. Öğrenciler değişmiş olan bakış açılarına ve varsayımlarına uygun davranışlarda buldukları deneyimsel öğrenme projeleri düzenleyebilirler.

Anahtar Kelimeler: *Dönüştürücü Öğrenme, Dönüştürücü Yabancı Dil Eğitimi, Bakış Açısı Dönüşümü, Öğrenme Etkinlikleri*

Bilgilendirme: *Bu çalışma IV. Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Kongresi'nde sunulan aynı isimli bildirin gözden geçirilerek genişletilmiş biçimidir.*

TRANSFORMATIVE LEARNING IN ENGLISH AS A FOREIGN LANGUAGE EDUCATION

ABSTRACT

Transformative learning is the process of how learners construe, validate, and reformulate the meaning of their experience (Cranton, 1994, s. 22). It begins with a disorienting dilemma which results from experience and leads to critical reflection and rational discourse then to a perspective transformation which the individual acts upon (Taylor, 1998, s. 15). The aim of transformative learning is to help individuals challenge the current assumptions on which they act and, if they find them wanting, to change them (Christie, Carey, Robertson, & Grainger, 2015, s. 11).

Every individual has a perspective on understanding and perception of the world. While learning a foreign language, there are also aspects of language learning that play an important role in the process of learning a foreign language, and this perspective has a spontaneous link between foreign language learning and transformative learning (King, 2000, s. 71).

The aim of this study is to identify and present the learning activities that contribute to transformative learning at university foreign language courses, the characteristics of transformative learning environments, and the practices that contribute to the development of transformative learning environments in universities based on the results obtained from studies on transformative learning and foreign language teaching literature. In this qualitatively designed study, data were obtained using a document analysis method.

In the study, the theoretical studies that have been done up to now on transformative learning and studies on the implementation of the transformative learning in the foreign language classes have been examined by reviewing literature. Transformative learning, the learning

experience, critical reflection and rational speech that underlie transformative learning are explained. Theoretical knowledge is provided for the creation of environments to support transformative learning in foreign language teaching. Based on the literature review, the teaching methods and techniques that support transformative learning are emphasized. Suggestions have been made for the use of the transformative learning as an alternative model in foreign language classes.

Some of the major findings of the study suggest that: An activating event which has more than one perspective and suitable for the students area of interest can be selected carefully from films, documentaries, novels, short stories, and poems. The main purpose of using these methods is to prepare the ground for the individual to see and understand the events from a point of view that they have not looked at before. Reflective journals can be used as a critical self-assessment tool. With role play, students can substitute themselves for others and strengthen their efforts to be open to different alternatives. Collaborative learning activities, group works are important contributors of transformative learning environments. Students can organize experiential learning projects in which they behave in accordance with changed perspectives and assumptions.

Keywords: *Transformative Learning, Transformative Foreign Language Education, Perspective Transformation, Learning Activities.*

Acknowledgment: *This Study is an expanded version of the same entitled paper presented at the International Congress on Afro-Eurasian Research IV.*

GİRİŞ

İyi bir üniversite derecesi ile mezun olmak, yabancı dil sınavlarında kabul edilen puanlara sahip olarak istedikleri işlere başvurabilmek öğrenciler için günümüzde her zamankinden çok daha fazla heves uyandırmaktadır ve her geçen yıl rekabetin ve işsizliğin artması ile birlikte bu heves bir öncekine göre daha fazla etkisini göstermektedir. Bazıları için üniversitelerin bir programına yerleşmek ilk etapta bir rahatlama olanağı gibi görünse de işin içine girdikten sonra aslında hiç de öyle olmadığı ortaya çıkmaktadır. Yeni bir ortam, yeni arkadaşlar, ilk defa evden uzaklaşmanın verdiği duygular ile daha öncesinden aşına olunan fakat olumlu ya da olumsuz deneyimlerle beyinlere kazanmış ders alanları birleştğinde, öğrencilerin akademik ilerlemeleri oldukça yüksek bir biçimde etkilenmektedir.

Yabancı dil olarak İngilizce, üniversite birinci sınıflarında okumakta olan öğrencilere hem güz hem de bahar döneminde zorunlu ders olarak verilmektedir. Ayrıca üniversitelerin programlarına göre, zorunlu ya da isteğe bağlı hazırlık sınıflarında da bir yıl süre ile yabancı dil eğitimi verilmektedir. Öğrenciler, daha önceden yabancı dil öğrenimlerinde kazandıkları dilbilgisi ve becerilerinin yanı sıra edindikleri olumlu ya da olumsuz anılar, yaşadıkları olumlu ya da olumsuz deneyimler, yabancı dil öğrenmeye karşı geliştirdikleri olumlu ya da olumsuz tutumlar ve inançlarla bu derslere adım atmakta ve devam etmektedirler.

Yabancı dilde başarılı olmanın meslek edinmelerinde ve akademik yaşamlarını sürdürmede önemli rol oynadığının farkında olarak yabancı dil sınıflarında bulunan bu öğrencilerin, hayat deneyimlerine bir taraftan daha önceden getirdikleri çok da başarı dolu olmayan tecrübeleri ve bir taraftan da bu yeni yaşama adapte olma sürecindeki sıkıntılar eklenince üniversite heyecanı, Mezirow'un deyişiyle ikileme düşmeye dönüşmektedir. İkileme düşme, kişiye oldukça rahatsızlık veren ve karmaşa yaşanan anlardan meydana gelir. Karmaşa yaratan duygular kızgınlık, korku ve endişe gibi duygulardan oluşur. İkileme düşen kişi yaşadığı bütün bu karmaşık duygular sayesinde karşılaştığı olaylara farklı açılardan yaklaşarak adapte olmayı ya da bakış açısını değiştirmeyi deneyerek bu sürecin sonunda dönüştürücü öğrenme deneyimini gerçekleştirebilmektedir.

Üniversite yabancı dil derslerinde amaçlanan hedef, bu öğrencilere profesyonel yaşamlarında gereksinim duyacakları dil becerilerini sağlamaktır. Okuma, yazma, dinleme ve konuşma becerilerinin yanı sıra dilbilgisi ve kelime bilgisi üzerinde durulmaktadır. Fakat bu becerilerin, anlamlı içerik olmaksızın öğretilmesi öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılamada başarısızlığa yol açacaktır. Bu yüzden, üniversitelerde yabancı dil programlarının odak noktası, öğrencilerin ihtiyaçlarını karşılayacak anlamlı ve zengin içeriğe sahip materyaller ile eleştirel düşünmenin birlikte harmanlandığı bakış açısını benimseme olmalıdır. Eleştirel düşünme becerilerini, üniversite yıllarının başında öğrenen öğrenciler bu süreçte akademik ve kişisel gelişimlerini ilerletebilme ve dönüştürücü öğrenmeyi deneyimleme fırsatına sahip olabilirler.

Mezirow, insanın yaşadığı deneyimleri anlayarak ve yorumlayarak öğrendiğini belirtmektedir (Mezirow, 1990, s. 1). Mezirow'un bu görüşüne göre, öğrenmek için sadece deneyim yaşamak yeterli değildir, öğrenmek için gereken, yaşanan her deneyimden anlam çıkarmak ve bunun sonucunda da ortaya çıkan anlayışı yaşamdaki yeni durumlarda uygulamaktır. Kişinin öğrenme deneyimlerinden çıkardığı anlam ise kişinin içinde yaşadığı toplumla doğrudan ilişkilidir çünkü kişi içinde yaşadığı toplumun doğrularına ve gerçeklerine göre dünya görüşünü şekillendirmektedir. Farklı kültürler birbirinden farklı dünya görüşlerine sahip olduğundan, doğru ve gerçek herkes için her zaman tek olmayabilir. Bu sebeple, kişiler onlara doğal görünen, fakat yanlış olan fikirlere, mantıklı ya da gerçek olamayan varsayımlara ve önyargılara kapılabilirler. Farklı bir kültür hakkında önyargılı fikirlerin değiştirilmesini sağlamak, yabancı dil öğrenmenin amaçlarından biridir. Yabancı dil öğrenmek, kişinin anlayışını, kendi kültüründen farklı işleyişi olan yeni düşünme biçimlerine açık hale getirmek için değiştirmektir. Dönüştürücü öğrenme kuramı, eleştirel yansıtma ve yabancı bir kültürü olduğu gibi öğrenme ile bu anlayışın geliştirilmesine yardımcı olmaktadır. Dönüştürücü öğrenmenin amacı, kişilerin sorgulamaksızın öğrendiklerini, önceki inançlarını, değerlerini, hislerini, hareketlerini sorgulamalarını sağlamak ve kişilerin yaşamlarının

bütün sorumluluğunu alarak kendileri gibi düşünebilmelerini, hareket edebilmelerini sağlamaktır (Mezirow, 2000, s. 8) .

Yabancı dil öğrenmek, öğrencilere ana dilleri ve içinde yaşadıkları kültür ile yeni öğrendikleri dil ve kültür arasındaki farklılıkları derinlemesine düşünebilmelerini sağlamaktadır (Knutson, 2006, s. 595) ve bu yönüyle de dönüştürücü öğrenme için güçlü bir araç olarak kabul edilmektedir. Öğrenciler yabancı dil öğrenirken, öğrenilen dilin kültürden insanların değerleri ve uygulamalarını kendi değerleri ve kültürüyle birlikte değerlendirmektedirler. Bu da, kendi kültürlerini daha derinden anlamalarına, başka kültürlerle saygı duymalarına olanak sağlamaktadır (Knutson, 2006, s. 605). Yabancı dil olarak İngilizce öğrenen üniversite öğrencileri, anadillerinden ve kültürlerinden farklı kendilerine özgü varsayımları olan konuşma ve yaşam biçimleri ile etkileşime girdiklerinde, dil öğrenme süreçlerin olumsuz etkileyen deneyimlerle karşılaşabilmektedirler. Fakat yine de; dönüştürücü öğrenme ve yabancı dil öğrenimi arasında kendiliğinden oluşmuş olan bağa dayalı olarak, bu öğrencilerin yaşadıkları deneyimleri derinlemesine düşünüp sorgulamalarına ve iki dil ve kültür arasındaki farklılıkları anlamlandırmalarına yardımcı olacak ortamların oluşturulması mümkündür. Dönüştürücü öğrenmenin öğrenme tanımı ve öğrenmeye bakış açısı, yabancı dil öğrenimlerinde ikileme düşmüş öğrenciler için eğitimcilerin fırsata dönüştürebileceği açıklamaları ve dönüştürücü yabancı dil öğretimi ile ilgili sunduğu öğretim yöntem ve teknikleri ile ülkemizdeki yabancı dil eğitimi ve bu alanda çalışmalarını sürdüren araştırmacılar ve eğitimcilere değişimin mümkün olduğunu göstermektedir.

DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME KURAMI

Dönüştürücü öğrenme kuramı, bireysel gelişme ve ilerleme için eğitsel bir strateji ortaya koyan 21.yy'ın eğitimsel gelişimi içinde öneme sahip bir kuramdır (Santis & Willis, 2016, s. 65). Dönüştürücü öğrenme kuramı, androgoji temelli yetişkin eğitimi çalışmalarının sınırlarını aşarak yetişkin eğitimi ile pek çok farklı bilim dalını bir araya getirmiş ve yetişkin eğitimi alanına yeni ve ilgi çekici bir kimlik kazandırmıştır. Kökleri Jack Mezirow'un alanında çığır açan çalışmasına dayanan kuram yükseköğretimde, bakış açıları ve uygulamaları davranış bilimlerinden sayısal bilimlerine kadar uzanarak ve giderek artış göstererek kendine yer edinmiştir (Mazen , 2008, s. 339).

Mezirow, öğrenmenin insanın yaşam deneyimlerini anlaması ve yorumlaması sonucu olduğuna inanırdı (Mezirow, 1990, s. 1). Mezirow'a göre öğrenme sadece bir deneyim yaşayarak değil, aksine hayatta yaşanan her deneyimin anlamını keşfederek gelecekteki durumlar içinde bu deneyimleri uygulayarak gerçekleşmektedir. Mezirow'un bu görüşüne göre; yapılandırmacı paradigmanın, bilginin bireyler tarafından yaşam deneyimleri yolu ile yapılandırıldığı görüşü ile dönüştürücü öğrenme kuramı örtüşmektedir (Candy, 1991; Cranton, 1994). Dönüştürücü Öğrenme

Kuramı, yetişkin öğrenme kuramının gelişiminden ve bilişsel psikoloji, psikoterapi, sosyoloji ve felsefe gibi pek çok bilimden kaynağını almıştır. Kuramın merkezinde yer alan yetişkinlerin değerlerini, varsayımlarını ve inançlarını ailelerinden ve yaşadıkları toplumdan eleştirel bir şekilde benimsemeleri görüşü, kaynağını hümanizm ve eleştirel sosyal kuramdan almaktadır. Bireylerin özerk ve özgür olduğuna, önemli kişisel kararları alabileceklerine, kendileri ve başkalarına karşı sorumlulukları olduğuna, insan potansiyelinin gelişmesi ve ilerlemesinin sınırsız olduğuna inanan temel insancıl varsayımlar ve yetişkin eğitiminin amacı olan öğrenenleri kendi azami potansiyelleri içerisinde geliştirme amacı dönüştürücü öğrenme kuramının özünde var olmaktadır (Taylor & Cranton, 2012).

Dönüştürücü öğrenmenin amacı, daha iyi bireyler vasıtasıyla daha iyi bir dünya umuduyla, bireyin güncel varsayımlarını sorgulamasına ve eğer istiyorsa bu varsayımları değiştirmesine yardım etmektir (Christie , Carey , Robertson , & Grainge, 2015, s. 10-11). Dönüştürücü öğrenme kuramı, bireyin sosyal sorumluluk bilinciyle kendi yaşamı üzerinde nasıl daha fazla kontrol sahibi olacağına, mantıklı düşünerek nasıl karar verebileceğine odaklanmaktadır (Mezirow, 2012, s. 92). Mezirow'a göre yetişkinler, umulmadık durumlarla karşılaştıklarında (disorienting dilemmas), anlam şemalarını (meaning schemes) yani önceki varsayımlarını ve anlam bakış açılarını (meaning perspectives) yani daha geniş dünya görüşlerini sorgularlar ve değiştirirler. Deneyim ve eleştirel yansıtma dönüştürücü öğrenmenin can alıcı noktalarıdır; çünkü dönüştürücü öğrenme, kendimizi, dünyadaki amacımızı, bu amacı anlama biçimimizi değiştiren deneyimler geçirdiğimizde meydana gelmektedir. Mezirow, bu değişimi bakış açısı dönüşümü olarak adlandırmaktadır. Bakış açısı dönüşümü, kişinin bakış açısının, deneyimle ve eleştirel yansıtma ile önceki bilgi ve deneyimlerinden tamamen farklı duruma gelmesidir. Bakış açısı dönüşümü yaşayan kişi, düşünme sürecini ve dünya görüşünü, eleştirel yolla değerlendirmektedir ve bunlar değiştikçe anlam çerçeveleri yani dünya görüşü (frames of reference) de alternatif çerçevelere daha açık hale gelmektedir.

DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME TEMALARI

Dönüştürücü öğrenmenin temelinde, anlam yapılarının dönüşüm sürecini kapsamakta olan; öğrenme deneyimi, eleştirel yansıtma ve akılcı konuşma (diyalog) olmak üzere üç ana tema yer almaktadır. Öğrenenin yaşadığı deneyim, dönüştürücü öğrenmenin başlangıç noktası ve ana konusudur (Mezirow, 1990, s. 7). Eleştirel yansıtmanın yapılmasını sağlayan öğrenme deneyimleridir. Deneyim, öğrenenlere kişisel yansıtma ve grup tartışmaları ile anlam oluşturmaları için ortak bir taban tesis eder. Öğrenenlerin, deneyimleri ile birleştirdikleri anlamlar öğretmenin, öğrencilerinin dünya görüşleri ile ilgili önceki deneyimlerinden kaynaklı belirsizlikleri ve şüpheleri ortaya çıkarmak istemesi ile eleştirel incelemeye tabi tutulabilir (Tennant, 1991, s. 197).

İkinci tema, Habermas'ın mantık ve analiz görüşlerine dayanan "eleştirel yansıtma", Mezirow bu temayı yetişkin öğrenmesi için ayırt edici özellik olarak kabul etmektedir. Eleştirel yansıtma, önceki deneyimlere dayanan varsayımların ve inançların bütünlüğünün sorgulanmasıdır. Eleştirel yansıtma, düşünce, duygu veya eylemlerin arasındaki çelişkiler fark edildiğinde meydana gelir. Bu varsayımlar genellikle bilginin doğası ve kullanımını içeren epistemik, kendimizle uyuşmayan şekilde davranışta bulunmayı içeren psikolojik, algımızı sınırlayan toplum ve dil ile ilgili mekanizmaları içeren toplumsal dilbilimsel varsayımların sonucunda oluşurlar. Esas itibarıyla, doğru olarak kabul ettiğimiz şeylerle davranışta bulunduğumuz şeylerin birbiriyle tutarsız olduğunu fark ettiğimiz anda oluşurlar. Eleştirel yansıtma, fikirlerimizin değiştiği tam algısal bir süreçtir. Neyi bildiğimize, hissettiğimize, neye inandığımıza ve neye göre hareket ettiğimizi doğrulamaya dikkatimizi yönelttiğimiz bir süreçtir (Mezirow, 1995, s. 44).

Mezirow'a göre; dönüştürücü öğrenmede, içerik yansıtma, süreç yansıtma ve öncül yansıtma olmak üzere üç türde yansıtma söz edilebilmektedir (Mezirow, 1990, s. 3). Algılarla, düşüncelerle ve hareketlerle yapılan yansıtma içerik yansıtma değildir. İçerik yansıtma, kişinin geçmişe dönük deneyimlerini düşünüp gözden geçirmesini içerirken, süreç yansıtma kişinin yaşadığı deneyimin üstesinden nasıl geldiğini düşünmesini içermektedir. Kişinin anlam şemasındaki dönüşüme, hem öncül yansıtma hem de içerik yansıtma sebep olabilmektedir. Öncül yansıtma ise kişinin değer sisteminin daha geniş kısmını görebildiği, algıladıklarının nedenlerinin farkında olduğu yansıtma türüdür. Kişi, değer sisteminin geniş bir bölümünü görebildiğinde, sadece anlam şeması değil anlam bakış açısı da dönüşebilir. Öğrenenler, içerik yansıtma ve süreç yansıtma ile bireysel bir anlam şemasını dönüştürebilirken, öncül yansıtma ile bir dizi anlam şeması dönüştürülebilirler, çünkü öncül yansıtma daha derindir.

Akılcı konuşma (diyalog), dönüştürücü öğrenmenin üçüncü temasıdır. Akılcı konuşma olmaksızın dönüşüm ilerletilemez ve geliştirilemez. Günlük tartışmaların aksine, akılcı konuşma; anlaşılabilirliği, gerçeği, uygunluğu, özgünlüğü ve kişilerin ifadelerinin doğruluğuna güvenirliliği sorgulamak amacıyla kullanılmaktadır. Deneyimin ve eleştirel yansıtmanın bulunduğu yerde akılcı konuşma bulunur. Deneyimin derinlemesine düşünüldüğü, varsayımların ve inançların sorgulandığı zaman akılcı konuşma, eleştirel yansıtma eyleminin aracı olmaktadır ve bunun sonucunda anlam şemaları ve anlam yapılarında dönüşüm meydana gelmektedir (Mezirow, 1991, s. 77).

DÖNÜŞTÜRÜCÜ YABANCI DİL ÖĞRETİMİ

Öğrenciler yabancı dil sınıflarına başlarken, yabancı dil öğrenimleriyle ilgili önceki deneyimlerin de beraberlerinde getirmektedirler (Horwitz, 1988, s. 283). Yabancı dil öğrenirken öğrenciler kendi kültürlerinden ve dilleri farklı ve yeni konuşma ve yaşama biçimleriyle karşılaşmaktadırlar. Yetişkin

öğrenenlerin bazıları bu deneyimlerden anlamlı sonuçlar çıkabilirken, bazıları açısından bu durum rahatsızlık verici ve hatta travmatik olabilmektedir (Lindberg, 2003, s. 161). Öğrencilerin yabancı dil sınıfı gelirken getirdikleri inançlar, kalıplar ve normlar, önceki deneyimler, içsel karışıkların yaşandığı anlarla dolu olduğu düşünüldüğünde, yabancı dil sınıflarının dönüştürücü öğrenmenin teşvik edilmesi için uygun ortamlar olduğu söylenebilir.

Öğrenciler, yabancı dil öğrenimine, genellikle başka dersleri öğrendikleri biçimde yaklaşım göstermeye meyillidirler. Fakat yabancı dil öğrenmenin tek amacı dilbilgisi kitabında yazılanları edinmek değildir. Yabancı dil öğretiminde amaç, öğrencilerin dili kendilerini ifade edebilme yolu olarak kullanabilmelerini ve dilin kültür, müzik, edebiyat, film gibi dinamiklerini keşfetmelerini sağlayan bir araç olarak kullanabilmelerini sağlamaktır (Foster, 1997, s. 35).

Dönüştürücü öğrenme özgürleştirici (emancipatory) öğrenmenin gerçekleşmesiyle meydana gelmektedir (Cranton, 2006, s. 2). Öğrencilerin yabancı dil derslerindeki amaçları kendilerini ifade edebilmek ve hedef dilde iletişim kurabilmektir. Teknik becerilerin edinimi ile özgürleştirici öğrenme beraber gerçekleştiğinde, yani öğrenciler teknik becerilerini dil öğrenme sürecinin erken dönemlerinde iletişim kurmada kullanabildiklerinde, dilbilgisi becerileri edinimlerdeki engeller azalmaktadır. Her iki öğrenmenin meydana gelmesi ise dil öğrenme sürecinin başından itibaren çeşitli öğrenme yöntemlerinin kullanılması, öğrencilere yabancı dilde ifade edebilecekleri fırsatlar sağlanması, öğrencilerin öğrenilen dilin ahengi ve kültürünün etkisinde bırakılması ile gerçekleştirilebilir (Foster, 1997, s. 34).

Teknik beceri edinimi; kelime, dilbilgisi ve cümle yapısının öğrenimine, özgürleştirici (emancipatory) beceri edinimi de; daha otonom, bağımsız, kültürel çeşitliğe açık, iletişimde kendini yönlendirebilen birey olmaya karşılık gelir. Bu iki tür öğrenme biçimi, Habermas'ın araçsal, iletişimsel ve özgürleştirici olarak tanımladığı öğrenme alanlarıyla uyumlu bir şekilde dönüştürücü öğrenmenin temelini oluşturmaktadırlar (Mezirow, 1990, s. 19-20).

Yabancı dil öğrenirken öğrenciler ana dilleri ile öğrendikleri dil arasında bulunan benzerlikleri ve farklılıkları yansıtabilme, yeni dilin ve kültürün içerisinde kim olduklarını tekrar değerlendirebilme, toplum, ulusal kimlik, kültürel bağlar gibi kavramları öğrenebilme, birbirine bağlı dünya halkları içinde bireysel olarak yerlerini ve sorumluluklarını sahiplenebilme, kişisel dünyalarında değişim geçirebilme gibi fırsatlara sahip oldukları için yabancı dil öğrenmek dönüştürücü bir deneyim olabilir (Johnson & Nelson, 2010, s. 35).

UYGULAMADA DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME

Mezirow (1997, s. 10-11), dönüştürücü öğrenme kuramının öğrenme ortamlarında uygulanmasına yönelik yaptığı çalışmalar sonucunda,

dönüştürücü öğrenmeyi destekleyici etkinliklerden bazılarının; kritik olaylar (critical incidents), metafor analizi (metaphor analysis), kavram haritası (concept mapping), bilinç arttırma (consciousness raising), yaşam öyküsü (life histories), repertuar çizelgeleri (repertory grids) ve sosyal eyleme katılım (participation in social action) gibi etkinlikler olduğunu ifade etmektedir. Bu yöntemlerin, yeni bakış açılarının keşfedilmesine odaklanmayı sağladığını belirten Mezirow'a göre, bu yöntemleri kullanmak, eleştirel düşünmeyi ve mantıksal söylem için deneyim kazanmayı da teşvik etmektedir.

Taylor'a (1998, s. 24; 2000, s. 24) göre; dönüştürücü öğrenmenin teşvik edilmesinde emniyetli, açık ve güvenilir bir ortama gereksinim vardır, çünkü böyle ortamların katılım, işbirliği, araştırma, eleştirel yansıtma ve geri dönüt gerçekleşmesine olanak veren ortamlardır. Bu ortamlarda, öğrenci merkezli yaklaşımı desteklemek için etkili öğretim yöntemleri kullanılmalıdır. Dönüştürücü öğrenme ortamlarında, yaparak yaşayarak öğrenmenin olduğu, deneyimsel öğrenmenin etkili olduğunu vurgulamaktadır. Uygulanan etkinliklerin, kişisel bakış açılarında yeni alternatiflerin keşfedilmesini, problem çözmeyi ve eleştirel yansıtmayı cesaretlendirmesi önem arz etmektedir. Eleştirel yansıtma öncesinde tartışmalar yapmak ve duyguların etrafıca ele alınması önemlidir.

İşbirlikçi öğrenmedeki grup çalışmaları, öğrencilerin duygularını ve davranışlarını paylaşmaya ve yaşantılarını (deneyimlerini) derinlemesine düşünmelerine olanak sağlayarak dönüştürücü öğrenmeyi desteklemektedir (Pilling-Cormick, 1997, s. 75). Gallagher (1997) öğrenci merkezli yaklaşımı benimsediği işbirlikçi eğitim ortamında, drama öğretiminin öğrencilerin bakış açılarını nasıl değiştireceğini araştırdığı çalışmasında, öğrencilerin kendi seçimlerini yapabilmelerinin dönüşüme katkısı olduğunu bulmuştur.

Cranton (2002, s. 64-66), dönüştürücü öğrenmeye uygun ortamların hazırlanmasında izlenebilecek bir tek yolun bulunmadığını, dersin işleniş sırasında öğretmenin yaptığı bir açıklamanın, öğrencilerin anlattığı bir hikâyenin ya da bir makale ile ortaya konan argümanın, dikkatle hazırlanmış bir alıştırmanın verebileceği kadar önemli bir etkiyi vererek eleştirel öz yansıtmayı uyandırmasının mümkün olduğunu belirtmektedir. Öğrencilerin, hem kendi fikirlerine hem de başkalarının fikirlerine olan farkındalığını artıran, benzerliklerini ortaya çıkaran etkinlikler ve ana konuyu keşfetmesi için gerçek dünyaya girdiği günlük kaydı (journaling) ve sanat temelli faaliyetler (art based) gibi deneyimsel (yaşantısal) öğrenmeyi içeren etkinlikler dönüştürücü öğrenmeyi desteklemektedir (Cranton, 2006, s. 148). Cranton (1994, s. 164-165), sınıf içerisinde Mezirow'un ideal şartlarını nasıl oluşturulabileceğine odaklanmış ve öğretmenlere, öğrencilere isimleri ile hitap etmelerini, onlarla öğrenim sözleşmeleri yapmalarını ve öğrencileri motive etmek için bazı otoritelerinden feragat etmelerini önermiştir. Eleştirel sorgulama, örnek olay, günlük yazma, bilinçlendirici ve yaşantısal etkinlikler kullanma gibi teknikleri önermiştir. Ayrıca, Cranton (2006, s. 79),

öğrencilerin öğrenme stillerini bilmenin önemine vurgu yaparak öğrencilerin varsayımlarını eleştirel bir şekilde sorgulamalarına yardımcı olmak için, öğrencilerin öğrenme stillerini tanımayı önermektedir.

Dönüştürücü öğrenme ortamlarında bakış açısı dönüşümü sürecinin başında bir aktivasyon etkinliği oluşturulabilir. Birden fazla bakış açısını içinde barındıran, harekete geçirici bir olay, film, belgesel izletilebilir ya da şiir, kısa hikâye, okuma parçaları okutulabilir (Cranton, 2002, s. 67). Varsayımların düzgün bir biçimde ifade edilmesi için öğrencileri cesaretlendirici sorular oluşturulabilir, öğrenci otobiyografileri, metafor analizi gibi teknikler, Brookfield (1990)'ın eleştirel sorgulama tekniği kullanılabilir (Cranton, 2002, s. 67).

Örnek olayların kullanımı, eleştirel öz-yansıtma ile öğrencilerin düşüncelerini, hislerini inceleyebilmelerine ve sorgulayabilmelerine fırsat sağlamaktadır. Örnek olay analizlerinin kullanımı ile sınıfta küçük çalışma grupları oluşturulabilir. Bu sayede öğrencilerin uygulama yaparak varsayımlarını inceleme ve yansıtma yapabilmelerine olanak sağlanabilir. Eleştirel öz-yansıtma aracı olarak yansıtıcı günlükler kullanılabilir. Yansıtıcı günlük kullanımı, özellikle içe dönük öğrencilerin düşüncelerini ortaya çıkarmada faydalı bir araçtır (Cranton, 2002, s. 68).

Alternatiflere açık bir ortamın yaratılmasına katkı sağlamak amacıyla; rol canlandırma, tartışmalar, başka türlü bakış açılarından yazılan mektup ya da günlük (kısa notlar) kullanılabilir. Öğrenciler, rol canlandırma ile kendilerini başkalarının yerine koyabilir ve bu sayede farklı alternatiflere açık olma çabası güçlendirilebilirler (Cranton, 2002, s. 68).

Diyalog içerisinde olmayı sağlamak ve akılcı konuşmak için aynı konu, iki farklı yönden ele alınabilir. Öğrenciler, fikirlerini konuşma günlükleri (dialog journal) ile birbirlerine iletebilirler, bu günlükler kişiden kişiye aktarılıp, tüm sınıfın katılımı sağlanabilir (Cranton, 2002, s. 69).

Öğrenciler, deneyimsel/yaşantısal öğrenme projeleri ile gerçek dünya içinde olabilecekleri; okul, hastane ya da işyerlerinde, yeni bakış açılarını hayata geçirmeyi deneyebilirler. Eğer bu mümkün olamazsa, sınıfta simülasyon ortamları oluşturulabilir ve öğrencilerin yeni öğrenmeleri ile ilgili konuşabilmeleri, uygulama yapabilmeleri için olanak sağlanabilir.

King (2005)'e göre öğrencilerin eleştirel yansıtma ve yansıtıcı gözlem yapabilmelerini cesaretlendiren ve dönüştürücü öğrenmelerini destekleyen uygulamalı stratejiler şunlardır; örnek olay çalışmaları, işbirlikçi öğrenme, işbirlikçi yazma, kritik olay, tartışma, görüşme, küçük grup tartışmaları, öğrenci sunumları, günlükler, araştırma makaleleri. King (2000, s. 80), sınıf tartışmalarının, yükseköğretimde eğitim gören öğrencilerin geçmiş deneyimlerine dair fikirlerini paylaşabilecekleri fırsatlar sağlayarak ve yeni öğrendikleri bilgilerle, önceki bilgilerini derinlemesine düşünmelerine ve karşılaştırmalarına olanak vererek, bakış açısı dönüşümü yaşayabilecekleri ortamları sağladığını belirtmektedir.

DÖNÜŞTÜRÜCÜ ÖĞRENME VE YABANCI DİL İLE İLGİLİ YAPILAN ARAŞTIRMALAR

Johnson ve Nelson (2010, s. 38)'in belirttiği gibi; dönüştürücü öğrenme ve yabancı dil öğretiminin birlikte ele alınması alan yazında yeni üzerinde durulan konulardan birisidir. Fakat yine de; dönüştürücü öğrenme ve yabancı dil öğrencilerinin öğrenme deneyimlerini araştırılması amacıyla yapılan çalışmalar artarak devam etmemiştir.

Foster (1997), Fransızca öğrenen yetişkin öğrencilerle yaptığı araştırmasına dayanarak, yabancı dil öğrenmenin yansıtma ve dönüşüm için uygun ortamları sağladığı ve kişinin kendisini sorgulamasına sebep olduğunu ortaya koymuştur. King (2000), ikinci yabancı dil olarak İngilizce öğrenen 208 öğrenciye, öğrenme etkinlikleri anketini ve 24 öğrenciye, öğrenme etkinlikleri anketini izleyen görüşme formunu uygulamış ve öğrencilerin bakış açısı değişimlerinin nedenleri ile öğrencilerin dönüşümüne katkı sağlayan öğrenme etkinliklerini araştırmıştır. Araştırmasının sonucu; dil öğrenimi, kültür ve kişisel değişim alanlarında öğrencilerin, %67'sinin öğrenme etkinlikleri nedeniyle bakış açısı dönüşümü yaşadıklarını ortaya koymuştur. King'in yaptığı görüşmelerin sonuçları ise öğrenme etkinliklerinden, dönüşüme en çok katkısı olanların; sınıf tartışmaları ve sınıf etkinlikleri olduğunu ve öğretmenin öğrencilere verdiği cesaret ve desteğin öğrencilerin dönüşümlerine önemli katkısı olduğunu göstermektedir. Manson, Poitras ve Hong (2010), dönüştürücü öğrenme sınıflarında işbirlikçi öğrenme yöntemlerine dayanan 13 haftalık ders programı tasarımları ile 32 üniversite öğrencisinin İngilizce konuşma ve dinleme becerine odaklandıkları çalışmalarının sonucunda, öğrencilerin yabancı dil becerilerinin, yabancı dil öğrenim süreci ile ilgili düşüncelerinin ve kültürlerarası anlayışlarının olumlu yönde arttığı sonucuna ulaşılmıştır. Johnson ve Nelson (2010), üç İspanyolca öğrencisi ile yarı yapılandırılmış görüşmelerle yaptıkları araştırmalarında, anadili İspanyolca olan kişilerle iletişim kurmalarının, işbirliğine dayalı etkinliklerin ve hedef dilde film izleyip eleştirel yolla analiz etmenin, öğrencilerin kültürlerarası farkındalığını artırarak dönüşümlerine katkı sağladığını belirtmişlerdir. Goulah (2007), lise düzeyindeki öğrencilere Japon kültürünü anlatan animasyon filmini izletmiş, sınıf tartışmaları ve etkinliklerini kullanmış, öğrencilerle yaptığı görüşmeleri kaydederek ve notlar toplayarak öğrencilerin aşama aşama ilerlediğini ve sınıf tartışmalarına katılımlarının arttığını görmüştür. Dönüştürücü öğrenme yaklaşımının, öğrencilerin kültürlerarası karşılaştırma yapabilmelerine yardımcı olduğunu ve yabancı dil öğretimi bağlamında lise öğrencilerinde de başarılı sonuçlarının olduğunu ortaya çıkarmıştır. Magro (2003), kişisel anlatılar ve yaratıcı yazma biçiminde yazma ödevlerinin, yabancı dil öğrencilerinin içeriği, yaşam deneyimleriyle ilişkilendirmelerine yardımcı olduğunu ve bu nedenle İngilizce öğrenmeyi daha bağıntılı hale getirdiğini bulmuştur. Schwartz (2013), üniversite düzeyindeki yetişkin yabancı dil öğrenen öğrencilerin eğitici ve eğitici olmayan deneyimler aracılığıyla nasıl dönüştürücü öğrenmeyi deneyimlediklerini analiz etmek için çalışmalarını

yürütmüştür. 59 öğrenci ile yapılan çevrimiçi anketlere ve görüşmelere dayanarak, katılımcıların% 15.3'ünün dönüşüm yaşadığı bildirilmiştir. Bulgular, içsel motivasyonun, kültürel etkinin ve hedef kültürle kişisel bağlantının bakış açısı dönüşümünü destekleyen faktörler olduğunu ortaya koymuştur. Brock (2010), çalışmasında bazı öğrencilerin fikirleri önemli ölçüde değişirse de katılımcıların eleştirel yansıtma yapabildiklerini belirtmiştir. Barrot (2014), çalışmasında yabancı dil olarak İngilizce öğretiminde, yabancı dilin kullanımı yerine yabancı dil üzerine yoğunlaşmakta olduğunu vurgulamış ve sosyobilşsel dönüştürücü bakış açısını bu ikilemi çözmek için önermiştir. Deveci (2014) 'nin yabancı dil olarak İngilizce öğrenen 32 öğrenci ile yürüttüğü çalışması öğrencilerin, dil öğrenimi ve kültürel bilgi açısından farkındalıklarının arttığını göstermektedir. Byram ve Kramersch (2008, s. 20), dil öğreniminin dönüştürücü gücünü, yabancı dilde kültür öğretimi bağlamında incelemişlerdir ve anadili konuşanlarla iletişimi vurgulamışlardır. Tang (2016), yabancı bir dilde akıcı olma deneyiminin dönüştürücü bir deneyim olabileceğini ifade etmiş ve deneyimin nasıl dönüştürücü olduğunu açıklamıştır. Yabancı dilde akıcı olma deneyimine sahip olmak bize yeni bir dilde akıcı olmak ile ilgili anlayışı, dünyayı anlamamız için yeni bir epistemik yeterlilik kazanmamızı ve sadece yeni öğrenilen dil ile edinebileceğimiz yeni fikirler ve deneyimler elde etmemizi sağlamaktadır. Ayrıca yabancı dilde akıcı olmayı öğrenmenin sadece bilgi felsefesine uygun bir dönüşüm olmakla kalmadığını aynı zamanda kişisel dönüşüme de beraberinde getirebileceğini de belirtmiştir. Senyshyn ve Chamberlin-Quinlisk (2009), 38 üniversite öğrencisinin, yabancı dil ve kültürel kimlikleri ile ilişkili, çokkültürlü ortamlara katılımını araştırmışlar ve öğrenci günlüklerinden, sınıf tartışmalarından ve sözlü sunumlarından elde ettikleri veriler sonucunda hedef dilin toplumu içerisindeki etkileşimler sonucunda öğrencilerin iletişim becerilerinde gelişme olduğunu bulmuşlardır.

SONUÇ

Dönüştürücü öğrenme kuramının, yabancı dil öğrenenlerin bilişsel ve duyuşsal öğrenme alanlarına yönelik yaptığı açıklamalar, dönüştürücü öğrenmenin; öğrencilerin kendine olan güvenlerini inşa etmek için, öğrencilerin yabancı dil öğrenme süreci ile ilgili olumsuz fikirlerini değiştirmeleri için ve dil becerilerinin daha iyi öğrenilebilmesi için etkili bir araç olarak kullanılabilirliğini göstermektedir.

Bu nedenle; yabancı dil eğitimcilerinin, öğrencilerin yabancı dil deneyimleri yaşayabilecekleri ortamları ve etkinlikleri tasarlamaları, öğrenme sürecinde öğrencilerin karşılaşabilecekleri engeller, korkular ve belirsizliklerle başa çıkmada onlara rehberlik etmeleri son derece önemlidir. Yabancı dil eğitimcilerinin öğrencilerin bu tür sorunlarının üstesinden gelmelerini sağlamaları için hem dilbilgisi, kelime, telaffuz gibi yabancı dilin bilişsel öğrenme alanına ait konularıyla ilgili bilgilere sahip olması hem de yabancı dil öğretiminin duyuşsal öğrenme alanı ile doğrudan ilişkili olan dönüştürücü

öğrenme hakkında bilgi sahibi olması gereklidir. (Foster, 1997, s. 37). Eğitimciler güvenilir, duygudaşlık kurabilen, merhametli, özgün, samimi bireyler olmalıdır ve alanlarına özgü bilgi bakımından donanımlı olmalıdırlar (Taylor, 2000, s. 24).

Öğrenciler için sadece dil dilbilgisi öğretiminin yapılmadığı, çok daha farklı öğrenme ortamları oluşturulduğunda, öğrenciler, kendi kültür ve dillerinden farklı örneklerle karşılaşma fırsatına ve gördüklerini, duyduklarını veya okuduklarını tartışma fırsatına sahip olurlar. Bunun sonucunda, öğrenciler dil becerilerine hâkim olmayı öğrenirken, aynı zamanda kim olduklarından da bahsetme fırsatına sahip olurlar. Beceriye dayalı öğrenmeye bu tür yaklaşımlar, öğrencilerin yabancı dil öğrenimlerinde, dönüştürücü öğrenmenin yolunu açabilecekleri kapıları genişleterek yabancı dil sınıflarını öğrencilerin işbirliği içerisinde ve beraberce çalıştıkları, yeni bakış açılarını keşfettikleri ortamlar haline dönüştürebilir.

KAYNAKÇA

- Barrot, J. S. (2014). A Macro Perspective on Key Issues in English as Second (ESL) Pedagogy in the Postmethod Era: Confronting Challenges Through Sociocognitive Transformative Approach. *Asia-Pacific Edu Res* 23(3), 435-449.
- Brock, S. E. (2010). Measuring the Importance of Precursor Steps to Transformative Learning. *Adult Education Quarterly* 60(2), 122-142.
- Brookfield, S. (1990). *The skillful teacher*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Byram, K., & Kramsch, C. (2008). Why is it so difficult to teach language as culture? *The German Quarterly*, 81(1), 20.
- Candy, P. C. (1991). *Self-Direction for Lifelong Learning: A Comprehensive Guide to Theory and Practice*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Christie , M., Carey , M., Robertson , A., & Grainge, P. (2015). Putting transformative learning theory into practice . *Australian Journal of Adult Learning* 55(1), 9-30.
- Cranton, P. (1994). *Understanding and Promoting Taransformative Learning. A Guide for Educators and Adults*. . San Francisco: Jossey-Bass.
- Cranton, P. (2002). Teaching for transformation. *New Directions for Adult and Continuing Education*,93, 63-71.
- Cranton, P. (2006). *Understanding Transformative Learning. A Guide for Educators of Adults*. San Francisco CA: Jossey-Bass.
- Deveci, T. (2014). The Transformative Learning Experiences of Learners of English as a Foreign Language at a University Preparatory Programme. *Transformative Dialogues: Teaching & Learning Journal* 7(3), 1-19.

- Foster, E. (1997). Transformative Learning in Adult Second Language Learning. *New Directions for Adult and Continuing Education* 74, 33-4.
- Gallager, C. J. (1997). Drama-in-education: Adult teaching and learning for change in understanding and practice. Ph.D. dissertation, University of Wisconsin.
- Goulah, J. (2007). Village voices, global visions: Digital video as a transformative foreign language learning tool. *Foreign Language Annals*, 40, 67-78.
- Horwitz, E. K. (1988). The Beliefs about Language Learning of Beginning University Foreign Language Students . *The Modern Language Journal*, Vol. 72, No. 3 , 283-294.
- Johnson, S. M., & Nelson, B. M. (2010). Above and Beyond the Syllabus. Transformation in an Adult Foreign Language Classroom. *Language Awareness* 19, 35-50.
- King, K. P. (2000). The Adult ESL Experience: Facilitating Perspective Transformation in the Classroom. *Adult Basic Education* 10(2), 69-89.
- King, K. P. (2005). *Bringing Transformative Learning to Life*. Malabar: FL:Krieger.
- Knutson, E. M. (2006). Cross-Cultural Awareness for Second/Foreign Language Learners. *The Canadian Modern Language Review/La revue canadienne des langues vivantes*, 62(4), 591-610.
- Knutson, E. M. (2006). Cross-Cultural Awareness for Second/Foreign Language Learners. *Canadian Modern Language Review*, 62(4), 591-610.
- Magro, K. M. (2003). Exploring Teaching Roles and Responsibilities in Adult Literacy Education: Do Teachers See Themselves as Transformative Educators. *Perspectives: The New York Journal of Adult Education*, 1, 21-33.
- Manson, B., Poitras, E., & Hong, Y.-Y. (2010). Enhancing Language Skills and Fostering Perspective Transformation in Adult ESL Education: A Transformative Learning Approach. *Proceedings of the 51st Annual Adult Education Research Conference (AERC)*, (s. 311-316).
- Mazen , A. (2008). Behavioral Assembly Required: Particularity for Quantitative Courses. *Journal of Management Education*, 32, 339-362.
- Mezirow, J. (1990). How Critical Reflection Triggers Transformative Learning. J. Mezirow içinde, In Jack Mezirow and Associates, *Fostering Critical Reflection in Adulthood, A Guide to Transformative and Emancipatory Learning* (s. 1-21). San Francisco: Jossey-Bass.

- Mezirow, J. (1991). *Transformative Dimensions of Adult Learning* . San Francisco: Jossey-Bass.
- Mezirow, J. (1995). *Transformation Theory of Adult Learning*. M. R. Welton içinde, *In Defense of the Lifeworld* (s. 39-70). New York: SUNY Press.
- Mezirow, J. (1997). *Transformative Learning: Theory to Practice*. P. Cranton içinde, *Transformative Learning in Action. New Directions for Adult and Continuing Education* (s. 5-12). San Francisco CA: Jossey-Bass.
- Mezirow, J. (2000). *Learning as Transformation. Critical Perspectives on a Theory in Progress*. San Francisco: Jossey-Bass .
- Mezirow, J. (2012). *Learning to think like adult. Core Concepts of Transformation Theory*. E. W. Taylor, P. Cranton, & Associates içinde, *The Handbook of Transformative Learning: Theory, Research and Practice*. (s. 73-95). San Francisco CA: Jossey-Bass.
- Pilling-Cormick, J. (1997). *Transformative and Self Directed Learning in Practice*. *New Directions for Adult and Continuing Education* 74, 69-77.
- Santis, P. D., & Willis, O. (2016). *From Kramzin to Putin: Transformative Learning in Practice*. *International Journal of Arts&Sciences*, 65-74.
- Schwartz, T. (2013). *Examination of factors that promote transformative learning experiences of college-level adult learners of foreign languages* (Unpublished doctoral dissertation). Alabama: Auburn University.
- Senyshyn, R., & Chamberlin-Quinlisk, C. (2009). *Assessing Effective Partnership in Intercultural Education: Transformative Learning as a Tool for Evaluation*. *Communication Teacher* Vol 23 No 1-4, 167-178.
- Tang, M. (2016). *Speaking Through It: Being Fluent in a NEw Language as a Transformative Experience*.
- Taylor, E. W. (1998). *The Theory and Practice of Transformative Learnin: A Critical Review*. . Washington DC: Office of Educational Research and Improvement.
- Taylor, E. W. (2000). *Fostering Mezirow's Transformative Learning Theory in the Adult Education Classroom: A Critical Review*. *Canadian Journal for the Study of Adult Education*, 14(2), 1-28.
- Taylor, E. W., & Cranton, P. (2012). *Transformative Learning Theory: Seeking a more unified theory*. . *The Handbook of Transformative Learning: Theory, Research, and Practice* (s. 3-20). içinde San Francisco: Jossey-Bass.
- Tennant, M. (1991). *The Psychology of Adult Teaching and Learning*. J. M. Peters, & P. Jarvis içinde, *Adult Education: Evolution and*

Achievements in a Developing Field of Study. (s. 191-216). San Francisco: Jossey-Bass.

